

Пролетарии от всички страни, съединявайте се!

МАРКС
ЕНГЕЛС

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1978

МАРКС
ЕНГЕЛС

ТОМ

46

ЧАСТ ПЪРВА

*Настоящият том е подготвен по изданието
на «Диц Ферлаг», Берлин, 1974 и изданието
на Политиздат, Москва, 1968 г.*

ПРЕДГОВОР

Четиридесет и шестият том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа седем икономически ръкописа на К. Маркс, създадени от него през периода от юли 1857 до март 1859 година: 1) «Бастия и Кери» (юли 1857 г.); 2) «Увод» (август 1857 г.); 3) «Критика на политическата икономия» (чернова от 1857—1858 г.) (октомври 1857 — май 1858 г.); 4) «Указател към седемте тетрадки», от които се състои ръкописът «Критика на политическата икономия» (юни 1858 г.); 5) Фрагмент от първоначалния текст на втората глава на първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» и началото на третата глава (август — октомври 1858 г.); 6) «Реферати към собствените ми тетрадки» (февруари 1859 г.); 7) Скица на плана на главата за капитала (февруари — март 1859 г.).

Тези ръкописи бяха за пръв път публикувани изцяло на езика на оригинала от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС през 1939—1941 г. в две части в изданието: К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf)».

Икономическите ръкописи от 1857—1859 г. обобщават цял период на напрегната теоретична Марксозна дейност в областта на политическата икономия, който започва приблизително от юли 1850 г., скоро след преселването на Маркс в Лондон, и който е продължение на периода от четиридесетте години.

Четиридесетте години на XIX в. са важен етап в развитието на марксистката икономическа теория. Именно през този период в такива свои трудове като «Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.», «Светото семейство», «Положението на работническата

класа в Англия», «Немска идеология», «Нищета на философията», «Наемен труд и капитал», «Реч относно свободата на търговията», «Манифест на Комунистическата партия» Маркс и Енгелс разработват своето диалектикоматериалистическо разбиране на историята, разпростират диалектическият материализъм върху познанието за човешкото общество. Това им дава възможност още през четиридесетте години да излязат с последователна критика на буржоазното общество. В споменатите по-горе трудове Маркс и Енгелс разработват учението си за класовата борба, разкриват същността на класовите антагонизми в капиталистическото общество, показват, че социализмът е неизбежен резултат на действащите в буржоазното общество икономически закони, че капитализмът не е вечен, че в лицето на работническата класа той сам си създава своя гробкопач; показват неизбежността на периодичните кризи на свръхпроизводство в буржоазното общество, които са израз на непримиримите противоречия на капитализма.

От материалистическото разбиране на историята произтича изключителната роля на икономическата теория в цялата система на марксизма. Ето защо, след като през четиридесетте години формулира основните положения на диалектикоматериалистическото разбиране на историята, Маркс отделя главно си внимание върху изследването на съвременното му капиталистическо общество. Още в трудовете си от четиридесетте години Маркс пристъпва към детайлна разработка на своята икономическа теория. В тези трудове са създадени необходимите предпоставки и са развити отделни елементи на бъдещата теория за стойността и принадлежната стойност, които изискват по-нататъшно задълбочаване и развитие, за да се изгради цялостно икономическо учение. Тук още не бил осъществен оизи скок от буржоазната трактовка на размяната на труд срещу капитал, който да означава революционния преврат в политическата икономия. В трудовете си от втората половина на четиридесетте години Маркс стига само до извършването на самия преврат в политическата икономия.

Ето защо, когато след поражението на революциите от 1848—1849 г. Маркс се заселва в Лондон — този твърде удобен «наблюдателен пункт» за изучаване на буржоазното общество — и получава възможност да възобнови заниманията си по политическата икономия, той според собствените му думи подхваща работата отново от самото начало, като попълва, развива и задълбочава познанията, до които бил стигнал през четиридесетте години. До юли 1857 г. работата на Маркс се състои главно в събиране и критично усвояване на огромния литературен материал по икономическите въпроси, както и в непосредствено изучаване на всички по-значителни събития и

факти от съвременния на Маркс икономически живот в Англия и други страни.

За мащабите на Марксовите научни изследвания през петдесетте години свидетелствуват многобройните тетрадки с извадки от трудовете на буржоазни икономисти, от официални документи и от периодичния печат. С особено старание Маркс отново е проучвал трудовете на А. Смит и Д. Рикардо. От 1850 до 1853 г. Маркс е изпълнил 24 тетрадки с извадки, които номерира с римски цифри от I до XXIV. Към този период се отнасят и редица тетрадки с извадки, ненумерирани от Маркс. Освен това по същото време и по-късно Маркс е изпълнил няколко тетрадки, съдържащи групировка от цитати по определени теми (по проблемите на поземлената рента, парите и т. н.) с кратки Марксови коментари към някои от тези цитати. Това била нещо като първична обработка на натрупания материал.

В писмата си от този период Маркс разказва за икономическите си занятия. «Обикновено от 9 часа сутринта до 7 часа вечерта съм в Британския музей — съобщава той на 27 юни 1851 г. на Вайдемайер. — Материята, която разработвам, е толкова дяволски заплетена, че въпреки всички усилия няма да успея да завърша по-рано от 6—8 седмици. Отгоре на това винаги се намесват практически пречки, които са неизбежни при мизерните условия, при които човек вегетира тук. Но «въпреки всичко и всичко» работата бързо върви към своя край. Все някога трябва насила да се прекъсне» (настоящото издание, т. 27, стр. 451).

Маркс е имал първите теоретични резултати от изследванията си още в самото начало на 1851 г. За това свидетелствуват двете му писма до Енгелс (от 7 януари и 3 февруари), в които Маркс подлага на критика Рикардовата теория за поземлената рента, която се опира на Малтусовия «закон» за намаляващата плодородност на почвата, и Рикардовата теория за причинното обръщение, която изхожда от количествената теория за парите. Тези писма на Маркс, както и критичният му коментар към Рикардовия труд «За принципите на политическата икономия и данъчното облагане», който коментар се съдържа в IV и VIII тетрадка с извадки, характеризират успехите в изследването на капиталистическия начин на производство, които Маркс е постигнал в началото на петдесетте години.

В статиите и писмата си от петдесетте години Маркс отделя особено внимание на проблемата за икономическите кризи, като ги разглежда като предвестници на революционна ситуация. Очакването на кризата, избухнала през 1857 г., и свързания с кризата нов революционен подем принудило Маркс да форсира икономическите си занимания. През февруари 1855 г. Маркс съобщава на Енгелс, че «препрочита собствените си тетрадки по политическа икономия —

ако не за да доизпирам работата, във всеки случай, за да овладее материята и да го имам в готов за обработване вид» (настоящото издание, т. 28, стр. 344).

През лятото на 1857 г. Маркс два пъти започва излагането на икономическата си теория и двата пъти прекъсва тази работа.

Написаният през юли 1857 г. незавършен очерк за вулгарните икономисти Бастиа и Кери свидетелствува колко далече Маркс се е бил вече придвижил в критиката си на буржоазната политическа икономия. Докато в предишните Марксови трудове едва се очертава делението на буржоазните икономисти на две основни течения, това е дадена съвсем ясна характеристика на класическата школа в буржоазната политическа икономия и на вулгарната ѝ насока, която свидетелствува за деградацията на буржоазната икономическа мисъл.

Бастиа и Кери са били пример за вулгарни икономисти, които доказват «хармонията на производствените отношения там, където класическите икономисти наивно бяха обрисували техния антагонизъм» (настоящия том, част I, стр.4). Маркс майсторски анализира икономическите условия, които са породили възгледите на тези двама икономисти, и показва, че «съвсем различната, дори противоречаща национална обстановка, в която пишат двамата, въпреки това ги тласка към едни и същи стремежи» (пак там). Тези вулгарни икономисти са смятали капиталистическото производство за вечния естествен идеал на хармонично развитие на обществото, а антагонистичните противоречия на буржоазното общество те се опитват да обяснят с наличие на феодални остатъци в него. На тези антиисторически и открито апологетични възгледи Маркс противопоставя своето учение за обществено-икономическата формация, съгласно което действието на икономическите закони в по-развитите капиталистически страни се различава само по формата на проявление от действието на тези закони в по-малко развитите капиталистически страни.

Друг незавършен очерк — знаменитият «Увод» — бил написан от Маркс в края на август 1857 г. По-късно Маркс се е отказал да публикува «Увода», тъй като не искал да предугажда общите изводи, които трябвало да се явят като резултат на цялото изследване.

«Уводът» показва, че към есента на 1857 г. Маркс вече бил разработил детайлно методологическите основи на своята икономическа теория. Тук Маркс изхожда от основните изводи от откритото от него още в четиридесетте години материалистическо разбиране на историята, преди всичко от тезата за примата на общественото производство. При това за разлика от буржоазните икономисти, които обясняват капиталистическото производство за вечно и разсъждават за производството изобщо, Маркс говори в «Увода» за обществено опре-

делено производство, за съвременното му буржоазно производство като предмет на своето изследване.

След като критически анализира в «Увода» делението на предмета на политическата икономия от страна на буржоазните икономисти на производство, разпределение, размяна и потребление, Маркс показва, че всички тези моменти представляват части на единно цяло, между които има взаимодействие. Като разглеждат производството само от веществената му страна, буржоазните икономисти (включително и икономистите-класици) са обявявали отношенията на разпределението за същинския предмет на политическата икономия. Анализът на диалектичното единство на всички моменти на общественото производство дава възможност на Маркс да превъзмогне ограничеността на буржоазната политическа икономия в разбирането на предмета на своето изследване и от формите на разпределението, които са само израз на формите на производството, да премине към разглеждане на производствените отношения като същинския предмет на икономическата наука.

В «Увода» Маркс за пръв път дава характеристика на научния метод на възхождение от абстрактното към конкретното като метод на политическата икономия, както и прави критика на идеалистическото разбиране на този метод от страна на Хегел. Марксовата диалектикоматериалистическа интерпретация на метода на възхождение от абстрактното към конкретното предполага, че конкретното, след като е било изходен пункт на теоретичния анализ, в края на изследването се явява като единство на многообразното, като синтез на много определения. Научните абстракции в Марксовата теория са неразделно свързани с конкретната действителност като със своя предпоставка, а ходът на абстрактното мислене, което възхожда от най-простото към сложното, отговаря, общо взето, на действителния исторически процес.

Като изхожда от своето разбиране на предмета и метода на политическата икономия, в «Увода» Маркс дава първата разработка на структурата на бъдещия си икономически труд, която обхваща всички важни страни на буржоазното общество. «Очевидно подразделението — пише там Маркс — трябва да бъде такова: 1) Общите абстрактни определения, които поради това се отнасят повече или по-малко до всички форми на обществото, но в обяснения по-горе смисъл. 2) Категориите, които образуват вътрешната структура на буржоазното общество и върху които се базираат основните класи. Капитал, наеман труд, поземлена собственост. Тяхното отношение една към друга. Градът и селото. Трите големи обществени класи. Размяната между тях. Обръщението. Кредитното дело (частното). 3) Концентриране на буржоазното общество във формата на държава. . . «Непроизводи-

телните» класи. Данъците. Държавният дълг. Публичният кредит. Населението. Колониите. Емиграцията. 4) Международните отношения на производството. Международното разделение на труда. Международната размяна. Износ и внос. Камбиален курс. Световният пазар и кризите» (настоящият том, част I, стр. 41—42).

През есента на 1857 г. избухва силна икономическа криза, която подтиква Маркс най-енергично да се заеме с непосредственото разработване на своята икономическа теория. По същото това време Маркс бил събрал толкова изобилен материал по проблемата за кризите, че наред със серията статии в «New-York Daily Tribune» той искал дори заедно с Енгелс да напише специален труд на тази тема. За тази цел Маркс започнал да води специални «регистрационни книги», в които отбелязвал развитието на кризата в най-големите капиталистически страни. Но скоро цялото основно внимание на Маркс било погълнато от обобщаване на резултатите от икономическите му изследвания през петдесетте години. Маркс много бързал с тези си работи, като смятал, че задълбочаването на икономическата криза може да доведе до революционна ситуация. «По цели нощи работя като бесен над изводите от своите икономически изследвания — пише той до Енгелс на 8 декември 1857 г., — та поне в основни черти да бъде наясно преди потопа» (настоящото издание, т. 29, стр. 184). В същия този ден жената на Маркс в писмото си до приятеля и съратника на Маркс и Енгелс Конрад Шрам описва по следния начин хода на Марксовата работа: «Вие все пак добре ще схванете в какво добро настроение е Мавъра. Цялата му предишна работоспособност и пъргавина се възвърнаха, също така и свежестта, и бодростта на духа. . . Карл работи през деня, за да осигури насъщния ни хляб, а нощем — за да доведе докрай своята политическа икономия. Тъй като тази работа сега е станала потребност на времето. . .» (пак там, стр. 527).

От октомври 1857 г. до май 1858 г. Маркс създава обширен — над 50 печатни коли — ръкопис, който е озаглавен «Критика на политическата икономия» и който представлява първата чернова скица на бъдещия «Капитал». Този ръкопис заема изключително важно място в историята на марксизма. Тук за пръв път Маркс е разработил своята теория за стойността, а върху нейна основа — теорията за принадлежната стойност, този «крайъгълен камък на Марксовата икономическа теория» (Ленин), като с това, по думите на Енгелс, извършва второто си велико откритие, което заедно с материалистическото разбиране на историята превръща социализма от утопия в наука.

Ръкописът от 1857—1858 г. въвежда непосредствено читателя в самия метод на изследване, прилаган от Маркс в неговата творческа лаборатория, дава възможност крачка по крачка да се следи как Маркс е създал икономическото си учение. По-късно Маркс е изло-

жил икономическата си теория в «Капиталът», но, както сам Маркс отбелязва, «начинът на излагането формално трябва да се отличава от начина на изследването. Изследването трябва да усвои материала в подробности, да анализира различните форми на неговото развитие и да проследи тяхната вътрешна връзка. Едва след като тази работа бъде завършена, може по съответен начин да бъде изобразено действителното движение» (настоящото издание, т. 23, стр. 25). В ръкописа «Критика на политическата икономия» е фиксиран именно процесът на изследване на капиталистическия начин на производство от Маркс, процесът на раждане на новата теория.

Ръкописът от 1857—1858 г. започва с «Главата за парите», означена у Маркс с римската цифра II. Това се обяснява с обстоятелството, че пред главата за парите Маркс възнамерява да постави глава, която отначало искал да озаглави «Стойност» (на последната страница на ръкописа от 1857—1858 г. под римска цифра I се съдържа черновка на началото на тази глава), а по-късно — в труда «Към критиката на политическата икономия» — е озаглавил «Стока».

«Главата за парите» Маркс започва с критика на дребнобуржоазните възгледи на Прудон, преди всичко — на Прудоновата теория за парите. Маркс смята критиката на прудонизма, дистанцирането от този «лъжебрат» за важна задача на научния социализъм. «За да се разчисти пътят на критическия и материалистическия социализъм, който се стремеше да направи разбираемо действителното историческо развитие на общественото производство — отбелязва по-късно Маркс, — трябваше рязко да се скъса с онази идеалистическа политическа икономия, последното въплъщение на която беше, без сам да съзнава това, Прудон» (настоящото издание, т. 19, стр. 234).

Критиката на Прудоновата теория, насочена към реформиране на буржоазното общество, е дадена от Маркс в «Нишета на философията», но там Маркс в още по-голяма степен се опира на икономическите възгледи на Рикардо. В ръкописа от 1857—1858 г. Маркс критикува прудонизма вече от позициите на създадената от него икономическа теория. Маркс напълно опровергава тезата на прудонистите, че чрез реформа на банките могло да се премахнат антагонистичните противоречия на капитализма. Маркс показва, че антагонистичният характер на противоречията в капиталистическото общество «не може да бъде взривен чрез тиха метаморфоза» (настоящия том, част I, стр. 93), че опитите на прудонистите да запазят буржоазния строй, като само поправят «недостатъците» му, са вредна утопия, която дезорганизира работническата класа, като я отклонява от подготовката на социалистическата революция.

В процеса на критиката на прудонистките възгледи в ръкописа от 1857—1858 г. Маркс разработва всички основни елементи на своята

теория за стойността. Той показва как в хода на развитието на общественото производство и общественото разделение на труда продуктът се превръща в стока, а стоката — в пари. «Действителният въпрос гласи: самата буржоазна система на размяна не се ли нуждае от специфично оръдие за размяна? Не създава ли тя по необходимост специален еквивалент за всички стойности?» (настоящия том, част I, стр. 61). Тук Маркс поставя въпроса, който и наум не е идвал на буржоазните икономисти, въпроса за необходимата връзка между стоката и парите. Маркс формулира за пръв път този въпрос още в «Нищетата на философията», но решението му е дадено едва в ръкописа от 1857—1858 г. въз основа на анализирането на двата фактора на стоката — потребителна стойност и стойност, — както и на двоякия характер на създаващия стоката труд. Маркс показва, че противоречието между качествената еднородност на стоките като стойности и натуралното им различие като потребителни стойности намира външно разрешение в процеса на размяната, в раздвоението на стоката на стока и пари, в обстоятелството, че стойността на стоката придобива самостоятелно съществуване в особената стока — в парите. Представлявайки външно разрешение на противоречието между потребителната стойност и стойността на стоката, парите в същото време изострят всички противоречия на основаното върху частната размяна стоково производство, издигат ги на ново стъпало. В тези именно противоречия се крие възможността за икономически кризи.

Макар критиката на прудонизма да заема голямо място в ръкописа от 1857—1858 г., главен обект обаче на Марксовата критика е класическата буржоазна политическа икономия. Като разработва в «Главата за парите» своята теория за стойността и парите, Маркс прави критика и на Рикардовата количествена теория за парите.

По-нататък Маркс показва, че от своя страна противоречието между потребителната стойност и стойността на стоката произтича от двоякия характер на труда в буржоазното общество, от обстоятелството, че в условията на частната собственост върху средствата за производство общественият труд непосредствено е частен труд. Маркс формулира това антагонистично противоречие на стоково-капиталистическото стопанство по следния начин: «Индивидите произвеждат само за обществото и в обществото», обаче «тяхното производство не е *непосредствено* обществено» (настоящия том, част I, стр. 92).

Учението за двоякия характер на труда в стоковото производство, разработено за пръв път в ръкописа от 1857—1858 г., представлява основата на Марксовата теория за стойността. Именно тук преди всичко минава границата, която отделя Марксовата теория от трудовата теория за стойността на класиците на буржоазната политическа икономия. Буржоазните икономисти-класици не са разбирали качест-

вената противоположност между конкретния и абстрактния труд в буржоазното общество и свеждали цялата работа до определяне величината на стойността с работното време. При това Маркс подчертава, че на учението за двоякия характер на труда «се основава *цялото* разбиране на фактите» (настоящото издание, т. 31, стр. 275).

В процеса на разработване теорията си за стойността в ръкописа от 1857—1858 г. Маркс стига и до откритието на стоката като «икономическа клетка» на буржоазното общество. А това означава, че изходен пункт на анализа на икономическата структура на буржоазното общество е не стойността и не стойностното отношение на стоките, което може само да се мисли, а самата стока, вещният носител на тези отношения. Именно затова по-късно Маркс изменя заглавието на първата глава на своя труд: вместо заглавието «Стойност» той я озаглавил «Стока». Още в черновата на тази глава в края на ръкописа от 1857—1858 г. Маркс пише: «Първата категория, в която се явява буржоазното богатство, е *стоката*.»

Един от най-важните резултати на «Главата за парите» е Марксовият извод, че развитата форма на стокото производство в условия на частна собственост върху средствата за производство неизбежно предполага капиталистически отношения. Тенденцията на развитието на стокото производство и разменната стойност неизбежно води до «отделяне на труда и собствеността», «така че труд става — създаване на чужда собственост, а собственост — командване на чужд труд» (настоящия том, част I, стр. 166). В следващата глава на ръкописа от 1857—1858 г., в «Главата за капитала», Маркс блестящо решава централната проблема на своето изследване — обяснението на механизма на капиталистическата експлоатация.

Буржоазните икономисти напразно се опитвали да преминат непосредствено от стойности към капитала, те обявяват капитала за проста сума от стойности, без да разбират, че както в реалната действителност, така и в теорията тук има качествен скок. «Простото движение на разменните стойности — подчертава Маркс, — което се извършва в чистото обръщение, никога не може да реализира капитал.» (пак там, стр. 181).

Съдържанието на капиталистическото производствено отношение е отношението между работника и капиталиста, между труда и капитала, които си противостоят един на друг и между които става размяна. Трудността на анализа на това отношение се състои в обстоятелството, че по същество нееквивалентната размяна между работника и капиталиста се осъществява върху основата на закона за стойността, т. е. върху основата на размяна на еквиваленти. Анализът, направен от Маркс в «Главата за капитала», до голяма степен е построен върху изследвания от Маркс в «Главата за парите» двояк

характер на стоката, върху схващането за стоката като единство на противоположности: потребителна стойност и стойност.

Преди всичко Маркс разделя размяната между капитала и труда на два качествено различни, противоположни процеса: 1) същинската размяна между работника и капиталиста, в резултат на която капиталистът «получава в замяна такава производителна сила, която запазва и умножава капитала»; 2) самият трудов процес, в който се осъществява това запазване и умножаване на капитала. Като анализира първия стадий, Маркс формулира: «В отношението между капитала и труда. . . едната страна (капиталът) противостои на другата преди всичко като *разменна стойност*, а другата (трудът) противостои на капитала преди всичко като потребителна стойност» (настоящия том, част I, стр. 194—195). Тук Маркс е направил важна крачка към това, от обичайната формула на буржоазните икономисти за «стоката труд», за «продажба на труд» да премине към стоката «работна сила». В това Марксово разсъждение трудът се явява вече не като стока, а като потребителна стойност на онази стока, която работникът продава на капиталиста. Особеността на тази потребителна стойност се състои в това, че тя «не е материализирана в продукт, изобщо не съществува извън работника, следователно съществува не действително, а само като възможност, като негова способност» (пак там, стр. 194). В резултат именно на първия стадий на размяната между труда и капитала в ръцете на капиталиста е преминало разпореджането с живия труд на работника. Вторият стадий на размяната е самият процес на живия труд, процесът на създаване разменни стойности, в резултат на който се запазва и увеличава капиталът.

Маркс показва, че като не е собственик на средствата за производство, работникът не може да бъде и собственик на своя труд, а следователно и на продукта на своя труд, на онази стойност, която живият труд създава в производствения процес. Обаче известна, предварително определена част от тази създадена от работника и принадлежаша на капиталиста стойност капиталистът трябва да върне на работника във вид на работна заплата, за да заплати стойността на работната сила, т. е. онова количество труд, което е било изразходвано за произвеждане на самия работник. Ако равнището на производителността на труда е дотолкова високо, че създадената от живия труд стойност превишава стойността на работната сила, тогава има принадлеен труд и капиталистът получава принадлежна стойност, равна на разликата между цялата създадена от живия труд стойност и стойността на работната сила. Капиталистическият начин на производство се характеризира именно с такова равнище от развитието на производителните сили, при което производителният труд се явява като труд, създаващ принадлежна стойност.

В «Главата за капитала» Маркс развива и ученето си за двете форми на принадлежната стойност, за абсолютната и относителната принадлежната стойност, и във връзка с това разкрива двойката тенденция на капитала: към удължаване на работния ден като средство за увеличаване на абсолютната принадлежната стойност и към намаляване на необходимото работно време като средство за увеличаване на относителната принадлежната стойност.

За пръв път в историята на икономическата наука Маркс обяснява механизма на капиталистическата експлоатация, показва, че присвояването на създадената от работниците принадлежната стойност от страна на капиталистическата класа е основата на капиталистическия начин на производство и става в пълно съответствие с неговите вътрешни закони, и преди всичко със закона за стойността.

В Марковата теория принадлежната стойност се явява като необходим резултат на капиталистическите производствени отношения; тя е същността на тези отношения, определя другите категории и отношения в буржоазното общество, обуславя закона за движението на капиталистическия начин на производство, неизбежността на неговата гибел и заменянето му с комунизма. Щом, както показва Маркс, капиталистическата експлоатация произтича от самия характер на капиталистическите производствени отношения, от това направо следва, че в рамките на капиталистическия строй не може да бъде постигнато никакво освобождение на работническата класа от експлоатацията. Същевременно, отбелязва Маркс, в самото буржоазно общество се създават материалните предпоставки за ликвидиране на капиталистическия начин на производство, «се създават както отношения на общуване, така и производствени отношения, които представляват съответно и толкова мини за взривяването му» (постоящия том, част I, стр. 93).

В ръкописа от 1857—1858 г. Маркс не спира с откриването на принадлежната стойност; въз основа на принадлежната стойност той пристъпва към обясняване на нейните превърнати форми, които действуват на повърхността на буржоазното общество. Като се опира на развитото от него за пръв път в този ръкопис учение за двете форми на капитала — постоянен и променлив, — Маркс разработва теорията за печалбата като превърнатата форма на принадлежната стойност. При това Маркс отбелязва грешките и противоречията, които у буржоазните икономисти произтичат от обстоятелството, че те не схващат печалбата като производна, вторична форма на принадлежната стойност.

В ръкописа от 1857—1858 г. изследването на принадлежната стойност независимо от отделните ѝ форми — печалба, лихва, поземлена рента — представлява един от най-важните моменти в качественото различие на Марковото икономическо учение от буржоазната поли-

тическа икономия, която постоянно смесва отделните форми на принадлежната стойност с нейната обща форма, поради което дори у класиците на буржоазната политическа икономия теорията за печалбата представлява, по Марковия израз, «бърканица». Като съобщава на Енгелс за работата си над ръкописа от 1857—1858 г., в писмото си от 14 януари 1858 г. Маркс отбелязва, че е «захвърлил цялото досегашно учение за печалбата».

За пръв път в ръкописа от 1857—1858 г. Маркс формулира «два закона, които произтичат от превръщането на принадлежната стойност във формата на печалба.» Първият от тях се състои в това, че нормата на печалбата е винаги по-малка от нормата на принадлежната стойност. Вторият закон — законът за тенденцията на нормата на печалбата към спадане — Маркс характеризира като «много важен закон на съвременната политическа икономия», «който въпреки простотата му досега не е бил разбран от никого и още никога не е бил съзнателно формулиран». Един от резултатите на действието на този закон е, както изтъква Маркс, нарастващото несъответствие между развитието на производителните сили на обществото и буржоазните производствени отношения; неизбежна последица от това несъответствие са икономическите кризи.

В ръкописа от 1857—1858 г. Маркс се доближава плътно до откриването на закона за средната печалба и производствената цена. След като установява, че печалбата на цялата капиталистическа класа не може да бъде по-голяма от сумата на принадлежната стойност, Маркс стига до извода за неизбежно съществуващите в различните отрасли на производството нееднакви индивидуални норми на печалбата, които в резултат от междуотрасловата конкуренция се преразпределят в обща норма на печалбата. Както показва Маркс, образуването на общата норма на печалбата става чрез преразпределяне на общата сума принадлежната стойност, произведена във всички отрасли на капиталистическото производство, пропорционално на величината на вложения капитал. При това стоките се продават по различаващи се от стойностите им цени, които в едни отрасли стоят над, а в други отрасли — под стоките стойности.

Изчерпателно решение на проблемата за средната печалба и производствената цена Маркс дава по-късно, в процеса на работата над ръкописа от 1861—1863 г.

* * *

Ръкописът от 1857—1858 г. е бил широко използван от Маркс в по-късната му работа над «Капиталът». Освен това обаче в него има доста и такъв материал, който не е намерил място в текста на четирите тома на «Капиталът».

Като работи над «Главата за капитала» от ръкописа от 1857—1858 г., Маркс стига до важния извод за съотношението между логическите и историческите аспекти на метода на научното изследване за необходимостта анализът на капиталистическия начин на производство да се допълни с разглеждане, от една страна, на предишните обществени форми, а, от друга страна, на онази обществена форма, която неизбежно ще смени капитализма. «Нашият метод — пише Маркс — показва пунктовете, където трябва да бъде включено историческото разглеждане, т. е. където буржоазната икономика като само исторически облик на производствения процес сочи откъд пределите си към предишни исторически начини на производство... От друга страна... правилното им разглеждане води и до пунктовете, където се очертава снемането на настоящия облик на производствените отношения и по такъв начин — предчувствие за бъдещото, формиращо се движение. Ако, от една страна, добуржоазните фази се явяват *като само исторически*, т. е. снети предпоставки, то сегашните условия на производството се явяват *като снемачи сами себе си* и затова *като полагащи исторически предпоставки* за нов обществен строй» (настоящият том, част I, стр. 388).

Във връзка с това в «Главата за капитала» Маркс дава историческия очерк «форми, предшествуващи капиталистическото производство», в който той проследява развитието на формите на собственост от първобитнообщинния строй до възникването на капиталистическите форми на присвояване. Този исторически очерк спада към онези части на ръкописа от 1857—1858 г., които съществено допълват съдържанието на четирите тома на «Капиталът».

Предприетото тук от Маркс изследване на докапиталистическите формации представлява по-нататъшна разработка на възгледите, изложени за пръв път в «Немска идеология». В ръкописа от 1857—1858 г. Маркс дава определение на собствеността и детайлно изследва еволюцията на формите ѝ в зависимост от изменението на условията на производството. Връзката, която съществува между формата на собственост и условията на производството, е фиксирана по-късно от Маркс в предговора към първия свитък на «Към критиката на политическата икономия», където се говори за отношенията на собственост като «юридически израз» на едни или други исторически формирани се производствени отношения.

В ръкописа от 1857—1858 г. Маркс дава и характеристика на понятието начин на производство, като изтъква при това активната роля на производителните сили в процеса на общественото развитие, изтъква сферата на материалното производство като база на целия обществен живот.

След като анализира развитието на докапиталистическите форми на собственост, Маркс дълбоко прониква в същността на историческите условия, които са предпоставка за капиталистическото развитие. Маркс показва, че предпоставка за възникването на капитализма е историческият процес на разлагане на различните форми на собственост на работника върху условията на производството или на собствеността върху работника като обективно условие на производството.

След като изследва генезиса на капитализма и открива законите на неговото възникване и развитие, Маркс разкрива действителното историческо място на капитализма, доказва неизбежността на неговата гибел, неизбежността на ликвидирането на присъщото на капитализма несъответствие между труда и собствеността. «За да се отнася трудът към обективните си условия отново като към своя собственост, трябва — отбелязва Маркс — друга система да смени системата на частната размяна» (настоящия том, част I, стр. 434). Направеният във връзка с това анализ на новия, идващ на смяна на капитализма обществен строй е ценна добавка към онези Марксови изказвания за комунизма, които се съдържат в «Капиталът».

В ръкописа от 1857—1858 г. Маркс дава характеристика на комунистическото общество като общество, където господства «свободна индивидуалност, основана на универсалното развитие на индивидите и подчиняването на тяхната колективна, обществена производителност като тяхна обществена потенция» (пак там, стр. 91). Маркс подчертава историческата необходимост от преминаване към комунистическо общество, чието възникване предполага определено стъпало от развитието на материалните и духовните условия.

Трудът в бъдещото комунистическо общество се характеризира от Маркс като непосредствено обществен труд: в условията на колективното производство трудът на отделното лице от самото начало се явява като обществен труд. Особено голямо значение има формулираният от Маркс в ръкописа от 1857—1858 г. закон за икономията на време в условията на комунистическото общество: «Естествено, ако предпоставката е колективно производство — пише Маркс, — съществено остава определянето на времето. От колкото по-малко време се нуждае обществото, за да произведе пшеница, добитък и т. н., толкова повече време то спечелва за друго производство, материално

или духовно. Както за отделния индивид, така и за обществото все-странността на неговото развитие, на неговото потребление и на неговата дейност зависи от икономията на време. Икономия на време, в края на краищата към нея се свежда всяка икономия. Също така обществото трябва целесъобразно да разпределя времето си, за да постигне производство съобразно съвкупните си потребности; както и отделното лице трябва правилно да разпределя времето си, за да придобие знания в подходящи пропорции или за да удовлетвори различните изисквания, предявявани към неговата дейност. Ето защо икономията на време, както и планомерното разпределение на работното време по различните отрасли на производството си остава пръв икономически закон върху основата на колективното производство. Това дори в много по-висока степен става закон» (пак там, стр. 105 — 106).

В ръкописа от 1857—1858 г. е отделено голямо внимание на анализа на противоречивата тенденция на капитализма: като развива производителните сили на обществото и като повишава производителността на труда, капиталистическият начин на производство създава свободно време, което той се стреми обаче да превърне в принуден труд. Само комунизмът е способен да ликвидира този антагонистичен характер на свободното време и да доведе до такива условия, когато необходимото работно време ще се определя от потребностите на обществения индивид, а развитието на производителните сили ще обуслови нарастване на свободното време на всички членове на обществото. От друга страна, увеличаването на свободното време, времето, предназначено за най-пълно развитие на индивида, само ще въздейства върху производителността на труда като огромна производителна сила.

За разлика от социалистите-утописти, които мечтаят при комунизма трудът от омразно бreme, от проклетие, каквото той е за огромното множество трудещи се при капитализма, да се превърне в игра, в проста забава, Маркс говори за труда в комунистическото общество като за най-първа жизнена потребност, като за «дяволски сериозна работа». Този труд има научен характер, той е практическо приложение на знанията, «експериментална наука, материално творческа и предметно въплътяваща се наука», докато самата наука все повече и повече се превръща в «непосредствена производителна сила».

* * *

Като създава икономическата си теория, Маркс едновременно разработва и структурата на своя икономически труд. По-горе бе приведена първата черновка на плана, написана от Маркс в края на август 1857 г. в незавършения «Увод». Този план, възпроизведен от Маркс в приблизително същия вид в края на «Главата за парите» (вж. настоящия том, част I, стр. 156), предвиждал разделяне на целия труд на пет части, при което в първата част трябвало да бъдат разгледани всеобщите абстрактни определения, присъщи в една или друга степен на всички форми на обществото.

През ноември 1857 г. в началото на «Главата за капитала» (настоящия том, част I, стр. 191 и 202, 203) Маркс дава вече значително по-подробни варианти на плана, като в отдела «Всеобщност» (по-късно този отдел бил озаглавен от Маркс «Капиталът изобщо») той посочва — очевидно за пръв път — тричленно деление на материала, изиграло по-късно толкова голяма роля в структурата на «Капиталът». Първите варианти на плана били формулирани от Маркс още с термините на Хегеловата «Логика» (на 14 януари 1858 г. в писмото си до Енгелс Маркс отбелязва: «За метода на разработката на материала от голяма полза ми беше това, дето просто случайно пак прелиствах «Логика» на Хегел»), но постепенно тези формулировки се освобождават от философското скеле, което отначало ги сковавало.

През февруари 1858 г. Маркс влязъл в преговори с Ласал относно издаването на свой икономически труд на отделни свитъци. В писмото си до Ласал от 22 февруари 1858 г. Маркс съобщава плана на целия си труд, предвиждащ шест книги: «1) За капитала (съдържа няколко предварителни глави). 2) За поземлената собственост. 3) За наемния труд. 4) За държавата. 5) Международната търговия. 6) Световен пазар».

В писмото си до Енгелс от 2 април 1858 г. Маркс също изброява шест книги, от които трябвало да се състои неговият икономически труд, а съдържанието на първата книга — «За капитала» — разпределя по следния начин: «а) Капиталът изобщо. . . б) Конкуренцията или действието на многото капитали помежду им. в) Кредит. . . г) Акционерният капитал като най-съвършена форма (отвеждаща към комунизма) и в същото време с всичките му противоречия».

В писмото си до Ласал от 11 март 1858 г. Маркс съобщава плана на първия свитък на своя труд: «1) стойност, 2) пари, 3) капиталът изобщо (производственият процес на капитала, процесът на обръщението на капитала, единството на единия и другия, или капитал и пе-

чалба (лихва)». Този вариант на плана е интересен по това, че в него Маркс извършва строго разграничаване на отдела «Капитал изобщо», което по-късно заляга в основата на разделянето на цялата теоретическа част на Марксовия труд на три тома. По такъв начин е разделена «Главата за капитала» в ръкописа от 1857—1858 г.

След като последните дни на май 1858 г. прекъсва работата си над ръкописа от 1857—1858 г., Маркс започва да го препрочита, като при това съставя «Указател към седемте тетрадки», от които се състои ръкописът «Критика на политическата икономия». В първия вариант на «Указателя» е групиран материалът за първия свитък на Марксовия труд, направена в същата последователност, както в писмото до Ласал от 15 март 1858 г. В този вариант на «Указателя» Маркс за пръв път разделя главата за «Производствения процес на капитала». Във втория вариант на «Указателя» е групиран материалът за главата «Пари».

В съответствие със схемата на «Указателя» и плановете за първата свезка на своя труд (който той озаглавил «Към критиката на политическата икономия») от август до октомври 1858 г. Маркс създава първоначалния текст на първите две глави («Стока» и «Пари») и нахвърля началото на третата глава («Капитал»). До нас е стигнала само заключителната част на този ръкопис, която съдържа края на главата за парите и началото на главата за капитала. Два отдела от първоначалния текст на втората глава — «Проявление на закона за присвояването в простото обръщение» и «Преминаване към капитала» — не са влезли в окончателния текст на първия свитък на «Към критиката на политическата икономия».

Ръкописът на този първи свитък, който съдържа две глави: «Стока» и «Пари, или просто обръщение», бил изпратен на издателя в Берлин на 26 януари 1859 г., а през февруари 1859 г. Маркс вече започва работата над третата, основна глава («Капитал») и от тази гледна точка препрочита отново всички тетрадки на ръкописа от 1857—1858 г., като съставя към тях нов указател, който получил заглавието: «Реферати към собствените ми тетрадки». Въз основа на «Рефератите» през февруари — март 1859 г. Маркс съставя подробен план на главата за капитала, като разделя материала на три части (Производственият процес на капитала, Процесът на обръщение на капитала, Капитал и печалба), което възникнало у Маркс още в хода на работата над ръкописа «Критика на политическата икономия» и което по-късно Маркс полага в основата на структурата на «Капиталът». Освен това този план съдържа отдел «Разни», в който Маркс включва главно материал по историята на икономическите теории.

Скицата на плана на главата за капитала, с която завършва Марксовият ръкопис от 1857—1858 г., служи на Маркс като ръковод-

на нишка, когато през август 1861 г. започва работата по непосредственото написване на тази глава. В хода на тази работа през 1861—1863 г. Маркс създава обширен ръкопис под общото заглавие «Към критиката на политическата икономия». Но още на 28 декември 1862 г. Маркс съобщава на Кугелман за намерението си да публикува продължението на първия свитък от «Към критиката на политическата икономия» като самостоятелен труд под заглавие «Капиталът», с подзаглавие «Към критиката на политическата икономия».

* * *

Настоящото издание представлява първото пълно издание на икономическите ръкописи на К. Маркс от 1857—1859 г. на руски език. Изданието е построено по строго хронологичен принцип и се състои от две части. В първата част влизат: незавършеният очерк «Бастия и Кери», «Увод» и малко повече от половината на ръкописа «Критика на политическата икономия». Втората част съдържа втората (по-малката) половина на ръкописа «Критика на политическата икономия», «Указател към седемте тетрадки», фрагмент от първоначалния текст на втората глава на първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» и началото на третата глава, както и «Реферати към собствените ми тетрадки» и скица на плана на главата за капитала.

Преводът на икономическите ръкописи на К. Маркс от 1857—1959 г. е направен по текста на споменатото по-горе издание на тези ръкописи на езика на оригинала (К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Москва, 1939—1941).^{*} В текста на изданието от 1939—1941 г. при сверката му с фотокопията на ръкописите са внесени два вида поправки: 1) уточнения при разшифровката на Марксовите ръкописи и 2) поправки на явни Марксови грешки при писането. За да се придаде по-голяма прегледност на текста на ръкописите, той е разделен на отдели, които са снабдени със заглавия, взети от «Указателя към седемте тетрадки», от «Рефератите», от скицата на плана на главата за капитала, както и със заглавия от редакцията. Редакционните заглавия на отделите, формулирани въз основа на текста на съответните части на ръкописа при максимално използване на термините и формулировките на самия Маркс, както и необходимите пояснения в превода на текста на ръкописите, са дадени в квадратни скоби. Също в квадратни скоби са дадени цифрите, обоз-

---

* Това се отнася и за българския превод. Бел. прев.

начаващи тетрадките на Марковите ръкописи (римски цифри или латински букви) и страниците на всяка тетрадка (арабски цифри). Във връзка с това квадратните скоби, които понякога се срещат в Марковите ръкописи, са заменени с фигурни скоби. Ако текстът на ръкописите е даден без размествания, номерът на тетрадката и страницата са поставени само веднъж, в самото начало на всяка страница от ръкописите. Ако пък текстът се печата не подред, а с едни или други размествания, които произтичат от Маркови указания, номерът на тетрадката и страницата на ръкописа са поставени както в началото, така и в края на откъса*.

При подготовката на настоящото издание големи трудности създаде задачата да се даде точен и в същото време четлив превод на текста на икономическите ръкописи от 1857—1859 г. Текстът на ръкописите на много места не е доизработен литературно. Често Марковата мисъл е изразена в съкратена и само чернова форма. Бяха положени доста усилия, за да се намери адекватен израз за предаване на истинския смисъл на оригинала.** Макар по-голямата част от ръкописите да е написана от Маркс на немски, но за изразяване на мислите си той често си служи с английски и френски изрази, а понякога и изцяло преминава на английски или френски език. При превода на ръкописите на руски език всичко това трябваше да бъде уеднаквено по такъв начин, че Марковата мисъл, изразена на разни езици, да получи еднозначен и максимално точен израз в текста на руския превод.***

Прекалено дългите абзаци в текста на ръкописите са разделени при превода на по-удобни за четене по-малки абзаци. В отделни случаи, когато в текста на ръкописите се срещат особено натрупани фрази с вмъкнати странични Маркови бележки, последните са дадени под линия, за да не нарушават връзката на основния ход на разсъждениято.****

Всяка от двете части на настоящото издание на икономическите

---

* В цялата тази обработка на текста българският превод следва руското издание. *Бел. прев.*

** Българският превод взима под внимание смисловото тълкуване на руския превод, но като има предвид, че материалът, включен в настоящия том, представлява интерес главно за подготвени читатели, които искат да надникнат в лабораторията на К. Маркс, по възможност строго се придържа към Марковата форма на изложение. Дори може да се приеме, че някои «неточности» в изчисленията на Маркс са по-скоро съзнателни закръглявания, които имат за цел да облекчат следенето на мисълта. Не случайно Енгелс в «Допълнения към третия том на «Капиталът»» пише: «Човек като Маркс може да претендира да бъде изслушан лично и да предаде на потомството своите научни открития с пълната достоверност на своето собствено изложение.» *Бел. прев.*

*** В това българският превод следва руското издание. *Бел. прев.*

**** В това българският превод следва руското издание. *Бълг. прев.*

ръкописи на К. Маркс от 1857—1859 г. е снабдена с научно-справочен апарат, който се състои от бележки, указател на цитираната и споменаваната литература, указател на руските преводи на цитираните от Маркс книги и анотиран именен показалец. Освен това в края на втората част на настоящия том е даден предметен показалец към двете части на тома.

* * *

Известна, сравнително малка част от икономическите ръкописи на К. Маркс от 1857—1859 г. в различни времена е публикувана на руски език.

През юли 1904 г. в социалдемократическото списание «Правда» е публикуван преводът на ръкописа «Бастия и Кери»; в 1905 г. този превод е издаден като отделна брошура. Ръкописът «Бастия и Кери» е публикуван и в 1933 г. в списание «Мировое хозяйство и мировая политика» (№ 3).

Във всички руски издания на Марксовия труд «Към критиката на политическата икономия», като се почне от 1922 г., се публикува «Уводът». Той е публикуван и в 12-и том на настоящото издание.

«Главата за парите» от ръкописа «Критика на политическата икономия» е отпечатана в 1935 г. като IV том на «Архив Маркса и Енгелса». В 1939 г. в 3-а книжка на списание «Пролетарская революция» е публикуван откъс от «Главата за капитала» — «Форми, предшествуващи капиталистическото производство». В 1940 г. този откъс е издаден като отделна брошура. Редица други откъси от «Главата за капитала» са публикувани като приложение към руското издание на «Към критиката на политическата икономия», излязло в 1935 г. в списанията «Большевик» (1932 г., № 15; 1939 г., № 11—12), «Коммунист» (1958 г., № 7), «Вопросы философии» (1965 г., № 8; 1966 г., № 1, 5, 6, 9, 10; 1967 г., № 6, 7; 1968 г., № 5).

*Институт по марксизъм-ленинизъм
при ЦК на КПСС*

К. МАРКС

ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ
ОТ 1857—1859 ГОДИНА

(ПЪРВОНАЧАЛЕН ВАРИАНТ НА «КАПИТАЛЪТ»)

Ч а с т п ъ р в а

БАСТИА И КЕРИ¹

[III—1] *Bastiat. Harmonies Economiques.*
2-me édition. Paris, 1851

УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Историята на съвременната политическа икономия завършва с Рикардо и Сисмонди: антиподи, единият от които говори английски, а другият — френски, също както към края на XVII век тя започва с Пети и Боагилбер. По-късната политико-икономическа литература се свежда или до еклектически, синкретически компендуми, като например произведението на Дж. Ст. Мил², или до по-задълбочена разработка на отделни отрасли, като например «History of Prices»³ от Тук и изобщо по-новите произведения върху циркулацията — единствения отрасъл, където са направени действително нови открития, тъй като съчиненията върху колонизацията, поземлената собственост (в различните ѝ форми), народонаселението и т. н. всъщност се отличават от по-старите трудове само с по-голямо изобилие на материал или се свеждат до възпроизвеждане на стари спорни икономически въпроси за по-широка публика и за практическото разрешаване на злободневни въпроси като съчиненията върху свободна търговия и протекционизъм, или най-сетне до тенденциозно заостряне на класически насоки, например какво е отношението на Чалмерс към Малтус и на Гюлих към Сисмонди и в известен смисъл на Мак-Кълък и Сениор (в по-старите си съчинения) към Рикардо. Това е изцяло епигонска литература, възпроизвеждане, по-голямо развитие на формата, по-широко усвояване на матернала, заостряне, популяризиране, обобщаване, разработване на детайла; липса на ярки и решаващи фази на разработка, подхващане на съществуващия инвентар, от една страна, и добавяне на подробности, от друга.

Изключение правят, изглежда, само съчиненията на американеца Кери и на французина Бастиа, последният от които признава-

че се опира на първия. И двамата разбират, че противниците на [буржоазната] политическата икономия — социализъм и комунизъм — намират теоретическата си предпоставка в трудовете на самата класическа политическа икономия, по-специално у Рикардо, който трябва да бъде разглеждан като неин най-завършен и последен израз. Ето защо двамата намират за необходимо да атакуват като погрешен теоретическия израз, който буржоазното общество беше придобило исторически в политическата икономия, и да доказват хармонията на производствените отношения там, където класическите икономисти нанивно бяха обрисували техния антагонизъм. Съвсем различната, дори противоречаща национална обстановка, в която пишат двамата, въпреки това ги тласка към едни и същи стремежи.

Кери е единственият оригинален икономист на северноамериканците. Той принадлежи на една страна, където буржоазното общество не се е развило върху основата на феодализма, а е започнало от себе си; където то не се появява като оцелял резултат на едно вековно движение, а като изходен пункт на ново движение; където за разлика от всички по-раншни национални образувания държавата от самото начало е била подчинена на буржоазното общество, на неговото производство, и никогa не е могла да има претенцията да бъде самоцел; където най-сетне самото буржоазно общество, свързайки производителните сили на един стар свят с огромния природен терен на един нов свят, се развива в невиджани размери и невиджана свобода на движение, далеч е надминало всичко, направено досега за [III—2]. овладяване на природните сили, и където противоречията на самото буржоазно общество изглеждат само като мимолетни моменти.

Какво по-естествено от това, че производствените отношения, в които този огромен нов свят се е развил толкова бързо, толкова поразително и благополучно, се разглеждат от Кери като вечните нормални отношения на общественото производство и общуване, които в Европа, по-специално в Англия, която за него е всъщност Европа, са само спънати и нарушени от унаследените ограничения на феодалния период, че тези отношения му изглеждат само като изкривено и изопачено разгледани, предадени и обобщени от английските икономисти, които смесвали случайните им изопачавания с присъщия им характер?

Американски отношения, противопоставени на английски — до това се свежда неговата критика на английската теория за поземлената собственост, заплатата, народонаселението, класовите противоположности и т. н. В Англия буржоазното общество не съществува чистото, отговарящо на понятието си, адекватно на себе си. Как тогава понятията на английските икономисти за буржоазното обще-

ство могат да бъдат истинският, непомрачен израз на една реалност, която те не са познавали?

Шокиращото въздействие на традиционния, неизраснали от недрата на самото буржоазно общество влияния върху неговите *естествени* отношения се свежда за Кери в последна сметка до влиянието на държавата върху буржоазното общество, до нейните посетелства и намеси. Например работната заплата расте природосъобразно заедно с производителността на труда. Ако намерим, че реалността не отговаря на този закон, трябва само — било в Индустан или в Англия — да се абстрахираме от влиянията на правителството, от данъците, монополите и т. н. Буржоазните отношения, разглеждани сами по себе си, т. е. след като приспадне влиянията на държавата, фактически винаги ще потвърдят хармоничните закони на буржоазната политическа икономия. Естествено, Кери не изследва доколко самите тези влияния на държавата, държавен дълг, налози и т. н. произтичат от буржоазните отношения, така че например в Англия съвсем не се явяват като резултати от феодализма, а по-скоро — от неговото разлагане и превъзможване, а в самата Северна Америка властта на централното правителство расте заедно с централизацията на капитала.

По такъв начин, докато Кери изтъква противно на английските икономисти по-голямата мощ на буржоазното общество в Северна Америка, Бастиа изтъква противно на френските социалисти по-малката мощ на буржоазното общество във Франция. Вие мислите, че се бунтувате против законите на буржоазното общество в една страна, където на тези закони никога не е било позволено да се реализират! Вие ги познавате само в хилавата френска форма и разглеждате като тяхна присъща форма онова, което е само тяхното национално-френско изопачаване. Я погледнете Англия. У нас във Франция трябва буржоазното общество да бъде освободено от оковите, които държавата му слага. Вие искате да увеличите тези окови. Разработете най-напред буржоазните отношения в чист вид и тогава пак ще си приказваме. (Бастиа е дотолкова прав, доколкото във Франция поради своеобразната ѝ социална структура много нещо се смята за социализъм, което в Англия е политическа икономия.)

Впрочем Кери, чиято изходна точка е американската еманципация на буржоазното общество от държавата, завършва с искането за държавна намеса, за да не би, както фактически е станало в Америка, чистото развитие на буржоазните отношения да бъде нарушено чрез влияние отвън. Той е протекционист, докато Бастиа фритредер.

Хармонията на икономическите закони се явява в цял свят като дисхармония, а наченките на тази дисхармония правят силно впечат-

ление на Кери дори в Съединените щати. Откъде е това странно явление? Кери го обяснява с разрушителното въздействие върху световния пазар на Англия, с нейния стремеж към индустриален монопол. Първоначално, вътре в страната, английските отношения били изопачени от погрешните теории на нейните икономисти. Сега, навън [III—3], като повеляващата сила на световния пазар, Англия изопачава хармонията на икономическите отношения във всички страни на света. Тази дисхармония е действителна, не само почиваща върху субективното схващане на икономистите. Онова, което Русия е политически за Бъркарт, Англия е икономически за Кери.

Според Кери хармонията на икономическите отношения почива върху хармоничното сътрудничество между града и селото, между промишлеността и земеделието. Тази основна хармония, която Англия е разрушила вътре в страната, с конкуренцията си тя унищожава навсякъде на световния пазар и по този начин е деструктивният елемент на общата хармония. Като защита срещу това могат да послужат само покровителствените мита — насилственото, национално ограждане от деструктивната сила на английската едра промишленост. Ето защо последното убежище на «икономическите хармонии» е държавата, която първоначално бе заклеймявана като единствения нарушител на тези хармонии.

От една страна, тук Кери отново изразява определеното национално развитие на Съединените щати, противоположността им спрямо Англия и конкуренцията им с нея. Това става в наивна форма, като той предлага на Съединените щати да разрушат пропагандирания от Англия индустриализъм чрез по-бързото му развиване в собствената страна посредством покровителствени мита. Като се абстрахираме от тази наивност, хармонията на буржоазните производствени отношения завършва у Кери с най-съвършена дисхармония на тези отношения, когато се проявяват на най-грандиозния терен, световния пазар, в най-голямото си развитие като отношения на произвеждащи нации. Всички отношения, които в определени национални граници или пък и в абстрактната форма на общи отношения на буржоазното общество му се струват хармонични — концентрация на капитала, разделение на труда, наемен труд и т. н., — му се струват дисхармонични, когато се проявяват в най-развитата си форма — във формата си на световен пазар, — като вътрешните отношения, които създават английското господство на световния пазар и които, като деструктивни резултати, са последица от това господство.

Хармонично е, когато в една страна патриархалното производство отстъпи на промишленото, а процесът на разложение, който придружава това развитие, се схваща само от положителната му страна. Дисхармонично става обаче, когато английската едра индустрия

разлага патриархалните или дребнобуржоазните, или други намиращи се на ниско стъпало форми на чуждо национално производство. Концентрацията на капитала в една страна и разлагащото въздействие на тази концентрация му се представят само от положителната страна. Но монополът на концентрирания английски капитал и неговите разлагащи въздействия върху по-малките национални капитални на други народи е дисхармонично. Кери не е разбрал, че тези дисхармонии на световния пазар са само последните адекватни изрази на дисхармонията, които са се фиксирали в икономическите категории като абстрактни отношения или имат локално съществуване в минимален мащаб.

Не е чудно, че той, от друга страна, забравя положителното съдържание на тези процеси на разложение в пълното им проявление на световния пазар, т. е. забравя единствената страна, която той вижда в икономическите категории в тяхната абстрактна форма или в реалните отношения в определени страни, откъдето са абстрахиранни. Ето защо там, където икономическите отношения му се покажат в своята истина, т. е. в своята универсална реалност, той от принципна си оптимизъм преминава в един клеветнически и раздражен песимизъм. Това противоречие представлява оригиналността на съчиненията му и им придава тяхното значение. Той е американец както в твърдението си за хармония в самото буржоазно общество, така и в твърдението за дисхармония на същите тези отношения в техния облик на световния пазар.

У Бастиа от всичко това няма нищо. Хармонията на тези отношения е нещо чуждоземно, което започва точно там, където свършват френските граници, което съществува в Англия и Америка. То е само въображаемата, идеална форма на нефренските англо-американски отношения, а не действителната форма, каквато му се явява в собствената му страна. Ето защо, докато у него хармонията съвсем не произтича от изобилието на живо наблюдение, а по-скоро е *плиткият*, претенциозен продукт на едно тънко и изопнато, пълно с противоположности умозрение, единственият момент на реалност у него е искането към френската държава да се откаже от икономическите си граници.

Кери вижда противоречията на икономическите отношения, щом се появят на световния пазар като *английски* отношения. Бастиа, който само си въобразява хармонията, започва само там да вижда реализацията ѝ, където свършва Франция, и всички национално разделени съставни части на буржоазното общество конкурират помежду си, освободени от върховния надзор на държавата. Впрочем самата тази негова последна хармония — и предпоставката на всички негови предишни, въображаеми хармонии — е пак само искане, което

трябва да бъде реализирано чрез фритредерското законодателство.

[III—4] Ето защо, ако Кери, съвсем независимо от научната стойност на своите изследвания, има поне заслугата, че изразява в абстрактна форма крупните американски отношения, и то като ги противопоставя на Стария свят, то единственият реален фон у Бастиа би бил малкият мащаб на френските отношения, чиито дълги уши навсякъде се подават от неговите хармонии. Впрочем тази заслуга е излишна, защото отношенията на една толкова стара страна са достатъчно познати и ни най-малко се нуждаят да бъдат опознавани по такъв негативен околел път. Ето защо Кери е богат с така наречени добросъвестни изследвания в икономическата наука върху кредита, рентата и т. н. В контраст със завършващи изследвания Бастиа се занимава само със задоволяващи парафрази; лицемерие на задоволеността.

Всеобщността у Кери е универсалност на янки. Франция и Китай са за него еднакво близки. Във всеки случай човекът, който живее край Тихия океан и край Атлантика. Всеобщността у Бастиа е игнориране на всички страни. Като истински янки Кери събира отвсякъде маса материал, който му предлага Стария свят, не за да познае присъщата на този материал душа и по такъв начин да му признае правото на своеобразен живот, а за да го преработи като мъртви данни, като инертен материал за своите цели, за своите тези, абстрахиран от неговата гледна точка на янки. За това е скитането му из всички страни, масовата му и безкритична статистика, каталогоподобната му начетеност. Напротив, Бастиа преподнася фантастична история, своята абстракция веднъж във формата на разсъждение, а друг път във формата на предпоставени събития, които впрочем никога и никъде не са се случили, също както теологът третира греха веднъж като закон на човешкото същество, а друг път като история на грехопадението.

Ето защо и двамата са неисторични и антиисторични. Обаче неисторичният момент у Кери е настоящият исторически принцип на Северна Америка, докато неисторичният елемент у Бастиа е само реминисценция на френския маниер на обобщаване от XVIII век. Ето защо Кери е безформен и мъгляв, а Бастиа е афектиран и формално логичен. Най-много, което постига, са общи положения, изразени парадоксално, шлифовани като кристал. У Кери има няколко общи тези, поднесени в началото в догмоподобна форма. След тях идва неформен материал, събран като обосновка — материалът на тезите му съвсем необработен. У Бастиа единственият материал — като се абстрахираме от няколко локални примери или фантастично подкастриени английски нормални явления — се състои само от общите тези на икономистите.

Главният антипсд на Кери е Рикардо, накратко съвременните английски икономисти, а на Бастиа — френските социалисти.

. . . . .
 . . . . .
 . . . . .
 . . . . .

ГЛАВА XIV: ЗА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА³

[III—5] Главните положения на Бастиа са следните:

1) Всички хора се стремят към фиксираност на дохода, *fixed revenue**.

{Чисто френски пример: Всеки човек иска да бъде чиновник или да направи сина си чиновник (вж. стр. 371).}

Работната заплата е фиксирана форма на възнаграждение (стр. 376) и затова е много усъвършенствувана форма на асоциация, в чиято първоначална форма господства предимно «случайното», доколкото «всички членове на асоциацията са изложени на всички рискове на предприятието» [стр. 380].

{«Ако капиталът взема риска върху себе си, възнаграждението на труда се фиксира под названието *работна заплата*. Ако трудът иска да вземе върху себе си добрите и лошите последици, тогава възнаграждението на капитала се отделя и се фиксира под названието *лихва*» (382; вж. по това по-нататък стр. 382—383).}

Впрочем ако първоначално в условията на работника господства предимно случайното, то стабилността при наемния труд все още не е достатъчно осигурена. Има едно

«междинно стъпало, което отделя случайността от стабилността» [стр. 384]

Това последно стъпало се достига чрез

«спестяване в дните, когато работи, за да има с какво да задоволява потребностите си при старост и болест» [стр. 388].

Това последно стъпало се развива чрез «взаимоспомагателни дружества» (пак там) и най-сетне чрез «*работническа пенсионна каса*»⁶ (стр. 393).

(Както човекът изхождаше от потребността да стане чиновник, така той завършва със задоволството, че получава пенсия.)

Към 1). Дори ако всичко, което Бастиа казва за фиксираността на работната заплата, би било правилно, от обстоятелството, че работната заплата се подвежда под фиксираните доходи, ние още не

* — фиксиран доход. *Ред.*

бихме разбрали *същинския характер*, характерната определеност на работната заплата. Един неин аспект — който е общ за нея и за други източници на доход — би бил подчертан. Нищо повече. Наистина, това вече би било нещо за адвоката, който иска да пледира за предимствата на наемния труд. Но това не е още нищо за икономиста, който иска да разбере своеобразието на това отношение в целия му обхват. Фиксирането на едностранчиво определение на някое отношение, на някоя икономическа форма, панегиризирането му в противоположност на обратното определение — този вулгарен адвокатски и апологетски похват характеризира резоньора Бастиа.

И така, вместо работна заплата приеми фиксираност на дохода. Нима фиксираността на дохода не е нещо хубаво? Нима всеки не обича да може да разчита на нещо сигурно? Особено всеки дребнобуржоазен, дребнав французин, който винаги е в нужда? Крепостничеството е било защитавано по същия начин и може би с по-голямо право.

И обратното би могло да се твърди и се е твърдяло. Приеми работната заплата за нефиксираност, т. е. придвижване напред отвъд определен пункт. Кой не обича да се придвижва напред, вместо да стои на място? Следователно лошо ли е едно отношение, което дава шансове за буржоазен напредък до безкрайност? Естествено, самият Бастиа обявява на друго място наемния труд за нефиксираност. Как другояче освен чрез нефиксираност, чрез колебанията, би могло да стане възможно за работника да престане да работи, да стане капиталист, както иска Бастиа?

И така, наемният труд е хубаво нещо, защото е фиксираност; той е хубаво нещо, защото е нефиксираност; той е хубаво нещо, защото не е нито едното, нито другото, обаче е както едното, така и другото. Кое отношение не е хубаво нещо, щом се сведе до едностранчиво определение и това определение се разглежда като положително, а не като отрицателно? Всяко умозрително бръщолеване насам-натам, всяка апологетика, всяка простодушна софистика почива върху такава абстракция.

След тази обща предварителна бележка стигаме до действителната конструкция на Бастиа.

(Да отбележим само между другото, че неговият изполичар от департамента Ланд, човекът, който обединява в себе си само нещастieto на наемния работник със злополучието на дребния капиталист, действително би могъл да се почувствува щастлив, ако бъде поставен на фиксирана заплата.)

Прудоновата «описателна и философска история»⁶ едва ли може да се мери с тази на противника му Бастиа. В противоположност на първоначалната форма на асоциация, при която всички членове за-

всият еднакво от всички шансове на случайността, следва — като по-високо и доброволно от двете страни [III—6] възприето стъпало на асоциацията — онази форма, при която възнаграждението на работника е фиксирано. Тук няма да насочваме вниманието върху гениалността, която най-напред предпоставя от едната страна капиталист, а от другата — работник, за да приеме после, че чрез споразумение между двамата след това възниква отношението между капитала и наемния труд.

Формата на асоциация, при която работникът е изложен на всички случайни шансове при изкарване на дохода — при която всички производители са еднакво изложени на тези шансове — и която непосредствено предхожда, както тезата предхожда антитезата, наемния труд, при който възнаграждението на труда придобива фиксираност, става стабилно, е, както научаваме от Бастиа, състоянието, при което риболовът, ловът и пастирството са господстващите форми на производство и общуване. Най-напред скитаният рибар, ловец, пастир — и след това наемният работник. Къде и кога е станало това *историческо* преминаване от полудивото състояние в съвременното? В краен случай — в «Charivari»?

В действителната история наемният труд произхожда от разлагането на робството и крепостничеството или от упадък на общинната собственост, както у източните и славянските народи, а в неговата адекватна епохална форма, обхващаща цялото обществено битие на труда — от загиването на цеховото стопанство, на съсловния строй, на натуралния труд и натуралния доход — от селската промишленост, упражнявана като страничен отрасъл, от дребното феодално селско стопанство и т. н. Във всички тези действително исторически преходи наемният труд се явява като разлагане, като унищожаване на отношения, при които трудът е бил фиксиран във всички насоки, по неговия доход, по неговото съдържание, по мястото на неговото извършване, по неговия обем и т. н. *Следователно — като отрицание на фиксираността на труда и неговото възнаграждение.* Прякото преминаване от фетиша на африканеца към «върховното същество» на Волтер⁸, от ловното оръдие на някой северноамерикански дивак към капитала на Английската банка не е толкова глупаво антиисторическо, колкото преминаването от Бастиатовия рибар към наемния работник.

(Освен това във всички тези процеси на развитие няма ни следа от доброволни промени, станали по взаимно съгласие.)

Съвсем достойна за тази историческа конструкция — в която Бастиа погрешно си представя своята плоска абстракция във формата на действително събитие — е синтезата, при която английските взаимоспомагателни дружества и спестовните каси се явяват като по-

следна дума на наемния труд и ликвидиране на всички социални анти-номии.

И така, исторически, нефиксираността е характерна за наемния труд: обратното на конструкцията на Бастиа. Но как стига той изобщо до конструкцията на фиксираността като определение на наемния труд, което компенсира всичко? И как е стигнал до това, да иска да представи исторически наемния труд в това определение като повисша форма от възнаграждението на труда в други форми на обществото и асоциацията?

Всички икономисти, когато говорят за дъденото отношение между капитал и наемен труд, между печалба и работна заплата и доказват на работника, че нямам право да претендира да участва в шансовете за печалба, когато изобщо искат да го успокоят относно подчинената му роля по отношение на капиталиста, му изтъкват, че в противоположност на капиталиста имал известна фиксираност на дохода, повече или по-малко независим от големите авантюри на капитала. Също както Дон Кихот утешава Санчо Панса, че наистина изяждал целия бой, но пък нямало нужда да бъде храбър. И така, Бастиа превръща едно определение, което икономистите приписват на наемния труд в противоположност на печалбата, в определение на наемния труд в противоположност на по-раншни форми на труда и като прогрес спрямо възнаграждението на труда при тези по-раншни отношения. Една баналност, която се вмъква в дъденото отношение и утешава едната му страна по отношение на другата, се изнемва от господин Бастиа от това отношение и се обявява за историческата основа на неговото възникване.

В отношението между работна заплата и печалба, между наемен труд и капитал, казват икономистите, работната заплата имала предимството на фиксираността.

Фиксираността, казва господин Бастиа, т. е. една от страните в отношението между работна заплата и печалба, е историческата обосновка за възникването на наемния труд (или се полага на работната заплата не в противоположност на печалбата, а в противоположност на по-раншните форми на възнаграждение на труда), следователно и на печалбата, следователно и на цялото отношение.

По такъв начин неусетно една баналност за едната страна на отношението между работна заплата и печалба се превръща у него в историческа обосновка на цялото това отношение. Това става, защото той постоянно е зает с умуване за социализма, който после навсякъде му се привижда като първата форма на асоциация. От този пример се вижда каква важна форма придобиват у Бастиа апологетичните баналности, споменавани между другото в икономическите разработки.

[III—7] Да се върнем към икономистите. В какво се състои тази фиксираност на работната заплата? Неизменно фиксирана ли е заплата? Това съвсем би противоречало на закона за търсенето и предлагането, който лежи в основата на определянето на заплата. Никой икономист не отрича колебанията, покачването и спадането на заплата. Нима заплата е независима от кризите? Или от машините, които създават излишен наеман труд? Или пък от разделения на труда, които го разместват? Би било еретично да се твърди всичко това, а и не се твърди.

Всъщност се има предвид, че за известни средни условия работната заплата постига някаква средна височина, т. е. толкова мразения от Бастия минимум на работната заплата за цялата класа, и че има известна средна непрекъснатост на труда, че например заплата може да продължава, дори в случай че печалбата спада или за кратко време съвсем изчезва. Е добре, какво друго означава това, освен че, като приемем наемния труд за господстваща форма на труда, за основа на производството, работническата класа съществува от заплата, а отделният труд има средно фиксираността да работи за заплата? С други думи тавтология. Където капиталът и наемният труд са господстващото производствено отношение, съществува ередна непрекъснатост на наемния труд и дотолкова — фиксираност на заплата за работника. Където съществува наемният труд, той съществува. А това се разглежда от Бастия като качество на наемния труд, което компенсира всичко!

Освен това обстоятелството, че при такова състояние на обществото, при което капиталът е развит, общественото производство е, общо взето, по-редовно, по-непрекъснато, по-всестранно — следователно и доходът на заангажираните в него елементи е «по-фиксиран», — отколкото там, където капиталът, т. е. производството, още не е развито до това стъпало, е друга тавтология, която е дадена със самото понятие на капитала и почиващото върху него производство. С други думи: кой отрича, че общото съществуване на наемния труд има за предпоставка по-високо развитие на производителните сили, отколкото на онези стъпала, които предхождат наемния труд? И как би дошло наум на социалистите да поставят по-високи изисквания, ако не приемаха това по-високо развитие на породените от наемния труд обществени производствени сили? Последното е по-скоро предпоставка на техните искания.

Бележка. Първата форма, в която наемният труд се явява като общо явление, е заплата на военните, която се появява при упадък на националните армии и гражданските милиции. Отначало се плаща на самите граждани.

Скоро след това на тяхно място идват наемници, които са престанали да бъдат граждани.

2) (*Невъзможно е да се проследява по-нататък тази безсмислица. Следователно ние изоставяме господин Бастиа.*) [III—7]

Написано през юли 1857 г.

*Публикувано за пръв път в списание
«Die Neue Zeit». Bd. 2, №27, 1903—1904 г.*

УВОД⁹I. ПРОИЗВОДСТВО, ПОТРЕБЛЕНИЕ,
РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ, РАЗМЯНА (ОБРЪЩЕНИЕ)¹⁰

1. ПРОИЗВОДСТВО

[М—1] а) Настоящото изследване има за предмет преди всичко *материалното производство*.

Произвеждащите в обществото индивиди — следователно обществено определеното производство на индивидите — са, естествено, изходният пункт. Отделният и обособен ловец и рибар, с които започват Смит и Рикардо¹¹, спадат към лишените от фантазия измислици на XVIII век — робинзонади, които в никакъв случай не изразяват само реакция срещу прекалената изтънченост и връщане към криворазбран природен начин на живот, както си въобразяват някои историци на културата. Също тъй малко почива върху псдобен натурализъм и *contrat social* на Русо¹², който чрез договор установява отношения и връзки между независимите по природа субекти. Това е привидността, и то само естетическата привидност на малките и големите робинзонади. По-скоро това е предугаждане на «буржоазното общество», което се подготвяло от XVI век, а през XVIII век правело гигантски крачки към своята зрелост. В това общество на свободната конкуренция отделният човек се явява освободен от природните връзки и т. н., които в по-раншни исторически епохи правели от него принадлежност към определен, ограничен човешки конгломерат. Пророците от XVIII век, върху плещите на които още изцяло стоят Смит и Рикардо, си представят този човек на XVIII век — продукт, от една страна, на разпадането на феодалните обществени форми, а, от друга страна, на развилите се от XVI век насам нови производителни сили — като идеал, чието съществуване е в миналото. Не като истори-

чески резултат, а като изходен пункт на историята, като природо-съобразен индивид, отговарящ на тяхната представа за човешката природа, не като възникващ исторически, а като даден от природата. Това заблуждение е било досега свойствено на всяка нова епоха. Стюърт, който в известно отношение в противоположност на XVIII век и като аристократ стои повече на историческа почва, е избягнал тази ограниченост.

Колкото по-назад се връщаме в историята, толкова повече индивидът, а следователно и произвеждащият индивид, се явява като не-самостоятелен, принадлежащ към по-голямо цяло: отначало, още по съвсем естествен начин, към семейството и към разширеното в род семейство; по-късно, към произлязлата от противоположността и претопяването на родовете общинна формация в нейните различни форми. Едва в XVIII век, в «буржоазното общество», различните форми на обществената взаимовръзка се противопоставят на отделния индивид само като средство за постигане на неговите лични цели, като външна необходимост. Ала епохата, която създава това становище — становището на обособения индивид, — е тъкмо епохата на досега най-развитите обществени (от това становище все общи отношения. Човекът е в най-буквалния смисъл на думата ζῷου πολιτικῷ¹³, не само обществено животно, а животно, което само в обществото [М—2] може да се обособява. Производството на обособения индивид въвн от обществото — рядкост, която може да се случи с някой случайно попаднал в дива местност цивилизован човек, който вече динамично притежава в себе си обществените сили — е също такава без-смислица, както и развитието на езика без *съвместно* живеещи и разговарящи помежду си индивиди. На това няма защо повече да се спираме. Съвсем не би имало нужда да се засяга този пункт, ако тази глупост, която е имала смисъл и разум у хората на XVIII век, не беше отново, сериозно внесена в най-новата политическа икономия от Бастиа, Кери*, Прудон¹⁴ и т. н. Между другото, за Прудон е естествено приятно да обяснява историко-философски произхода на едно икономическо отношение — чието историческо възникване не познава, — като митологизира, че на Адам или Прометей идеята хрумнала съвсем готова, че след това била въведена и т. н. Няма нищо по-скучно и по-сухо от фантазиращата *locus communis***.

И така, когато става дума за производство, винаги се говори за производство на определено стъпало на общественото развитие — за произвдство на обществени индивиди. Ето защо би могло да изглежда, че за да говорим изобщо за производство, трябва или да

* Вж. настоящия том, част I, стр. 8, 10—12. *Ред.*

** — баналност. *Ред.*

M

Лангеланд 1. 57

Лана Мана

Рис.

24

А. Белинг

- 1) Получени: алюмин.
- 2) алюмин. хлорид + водород, дало: водород + алюмин.
- 3) в тетра. 2. 4. 1. 1. алюмин.
- 4) Получени: ^{1. 1. 1. 1.} водород, водород. = водород + алюмин.

Корицата на тетрадка М,
съдържаща «Увода»

проследим историческия процес на развитие в неговите различни фази, или отначало да заявим, че имаме работа с определена историческа епоха, например със съвременното буржоазно производство, което фактически е нашата същинска тема. Обаче всички епохи на производството имат известни общи признаци, общи определения. *Производството изобщо* е абстракция, но разумна абстракция, доколкото тя действително изтъква, фиксира общото и затова ни спестява повтарянето. Впрочем самото това *всеобщо* или това отделено чрез сравняване общо само е многократно различено, разпръсващо се на различни определения. Част от него принадлежи на всички епохи; друга е обща само за няколко. [Някои] определения ще бъдат общи както за най-съвременната, така и за най-старата епоха. Без тях всяко производство ще бъде немислимо; обаче щом най-развитите езици имат общи закони и определения с най-неразвитите, тъкмо онова, което представлява тяхното развитие, трябва да е разликата от това всеобщо и общо, тъкмо определенията, които важат за производството изобщо, трябва да бъдат отделени, та покрай единството — което вече произтича от това, че субектът, човечеството, и обектът, природата, са едни и същи — да не бъде забравено същественото различие. В това забравяне се крие например цялата мъдрост на съвременните икономисти, които доказват вечността и хармонията на съществуващите социални отношения. Например, никакво производство не е възможно без оръдие за производство, макар и това оръдие да е само ръката. Никакво производство не е възможно без минал, натрупан труд, макар и този труд да е само онази сръчност, която е събрана и концентрирана в ръката на дивака чрез многобройни [М—З] упражнения. Между другото капиталът е също оръдие за производство, също минал, обективиран труд. Следователно капиталът е всеобщо, вечно природно отношение; т. е. ако се изоставя тъкмо специфичното, което тепърва превръща «оръдието за производство», «натрупания труд» в капитал. Ето защо цялата история на производствените отношения се явява например у Кери като фалшификация по злонамерено нареждане на правителствата.

Щом няма производство изобщо, няма и всеобщо производство. Производството е винаги *отделен* отрасъл на производството — например земеделие, скотовъдство, манифактура и т. н. — или е *съвкупност*. Обаче политическата икономия не е технология. Отношението на общите определения на производството на дадено общество стъпало спрямо отделните форми на производство ще бъде разгледано на друго място (по-късно).

Най-сетне производството не е и само отделно производство. Напротив, то винаги е само известен обществен организъм, обществен субект, който действа сред по-голяма или по-малка съвкупност от

отрасли на производството. Тук също така още не е мястото и на отношението, което научното изложение има към реалното движение. Производство изобщо. Отделни отрасли на производството. Съвкупност на производството.

Мода в политическата икономия е да се започва с обща част — и това е тъкмо онази част, която фигурира под заглавието «Производство» (виж например Дж. Ст. Мил¹⁵) — и в която се разглеждат *общите условия* на всяко производство.

Тази обща част се състои или казват, че би трябвало да се състои:

1) От условията, без които производството е невъзможно, т. е. фактически да не се даде нищо освен съществените моменти на всяко производство. Обаче това фактически се свежда, както ще видим, до няколко твърде прости определения, които биват размазвани в плоски тавтологии.

2) От условията, които повече или по-малко стимулират производството, както например прогресиращото и стагнационното състояние на обществото у Адам Смит¹⁶. За да бъде издигнато това, което у него има само стойност като кратко изложение, до научно значение, би било необходимо да се изследват периодите на *степените на производителността* в развитието на отделни народи — изследване, което лежи вън от същинските граници на темата, а доколкото влиза в нея, мястото му е при разглеждането на конкуренцията, натрупването и т. н. В общата си формулировка отговорът се свежда до общото положение, че един промишлен народ достига върха на своето производство в оня момент, когато той изобщо се намира на най-високата точка на своето историческо развитие. Действително. Високо равнище на промишленото развитие на един народ наблюдаваме, докато за него главното още не е печалбата, а добиването. В такъв смисъл янките стоят над англичаните. Или пък обстоятелството, че известни расови особености, климати, природни условия, като достъп до морето, плодородност на почвата и пр., са по-благоприятни за производството, отколкото други. И това се свежда до тавтологията, че богатството се създава в такава степен по-лесно, в каквато по-висока степен субективно и обективно са налице неговите елементи.

[М—4] Но не е това всичкото, за което действително става въпрос у икономистите в тази обща част. Напротив, производството — виж например Мил¹⁷ — трябва за разлика от разпределението и т. н. да бъде представено като обхванато от независими от историята вечни природни закони, по който случай съвсем незабелязано биват промъкнати *буржоазни* отношения като неизменими природни закони на обществото in abstracto*. Това е повече или по-малко съзнателната

* — изобщо. Ред.

цел на този начин на постъпване. Напротив, при разпределението хората си били позволявали наистина всякакъв произвол. Съвсем независимо от грубото разкъсване на производството и разпределението и от тяхното действително отношение по начало трябва да е ясно поне това, че колкото и различно по вид да е разпределението при различните стъпала на общественото развитие, трябва да е възможно, също както и при производството, да бъдат изтъкнати общи определения и всички исторически различия да бъдат смесени и заличени в *общочовешки* закони. Например робът, крепостният и наемният работник получават всички известно количество храна, което им дава възможност да съществуват като роб, крепостен или наемен работник. Завоевателят, който живее от налога, или чиновникът, който живее от данъка, или земевладелецът — от рентата, или монахът — от милостинята, или левитът — от десетъка — всички те получават известен дял от общественото производство, който се определя от по-други закони, отколкото делът на роба и т. н. Двете главни точки, които всички икономисти поставят под тази рубрика, са: 1) Собственост, 2) Осигуряването ѝ чрез правосъдието, полицията и т. н.

На това трябва съвсем накратко да се отговори:

ad* 1). Всяко производство е присвояване на природата от страна на индивида в рамките на определена форма на обществото и посредством нея. В този смисъл е тавтология да се казва, че собствеността (присвояването) е условие на производството. Смешно е обаче отгук да се прави скок към определена форма на собствеността, например към частната собственост. (Нещо, което при това предпоставя като условие и една противоположна форма — липсата на *собственост*.) Напротив, историята посочва като по-първоначална форма общата собственост (например у индийците, славяните, древните келти и т. н.), форма, която във вид на общинна собственост играе значителна роля още дълго време. Тук още съвсем не се повдига въпросът, дали богатството се развива по-добре при тази или онази форма на собствеността. Но че не може и дума да става за производство, следователно и за общество, там, където не съществува никаква форма на собственост, е тавтология. Присвояване, което нищо не присвоява, е *contradictio in subjecto***.

ad 2). Осигуряване на добитото и т. н. Ако тези тривиалности бъдат сведени до тяхното действително съдържание, те говорят повсякога, отколкото знаят техните проповедници. А именно, че всяка форма на производството създава свои собствени правни отношения, форма на управление и т. н. Грубостта и липсата на разбиране се състои именно

* — към. *Ред.*

** Противоречие в самия предмет. *Ред.*

в това, органично [М—5] свързаното да се отнася случайно едно към друго в чисто разсъдъчна взаимна връзка. Буржоазните икономисти само си въобразяват, че със съвременната полиция може да се произвежда по-лесно, отколкото например при юмручното право. Те само забравят, че и юмручното право е право и че правото на по-силния продължава да съществува под друга форма и в тяхната «правова държава».

Когато отговарящите на определено стъпало на производството обществени отношения тепърва възникват или когато те вече изчезват, настъпват естествено смущения в производството, макар и в различна степен и с различен ефект.

Да резюмираме: Има общи за всички стъпала на производството определения, които от мисълта биват фиксирани като общи; обаче така наречените *общи условия* на всяко производство не са нищо друго освен тези абстрактни моменти, чрез които не се разбира нито едно действително историческо стъпало на производството.

2. ОБЩОТО ОТНОШЕНИЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО КЪМ РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО, РАЗМЯНАТА И ПОТРЕБЛЕНИЕТО

Преди да навлезем в по-нататъшен анализ на производството, необходимо е да имаме предвид различните рубрики, които икономистите поставят наред с него.

Повърхностната представа: В производството членовете на обществото присвояват (създават, преобразуват) природните продукти за човешките потребности; разпределението определя пропорцията, в която отделният индивид има дял в тези продукти; размяната му доставя отделните продукти, срещу които той иска да размени падналия му се при разпределението дял; най-после, в потреблението продуктите стават предмети на ползването, на индивидуалното присвояване. Производството създава предметите, отговарящи на потребностите; разпределението ги разпределя съгласно обществените закони; размяната преразпределя вече разпределеното съобразно с отделните потребности; най-после, в потреблението продуктът излиза от това обществено движение, става направо обект и служител на отделната потребност и я задоволява при употребата. По този начин производството се явява като изходна точка, потреблението — като крайна точка, а разпределението и размяната — като среда, която от своя страна е двойна, тъй като разпределението се определя като момент, изхождащ от обществото, а размяната — като момент, изхождащ от индивидите. В производството се обективира личността, в личността се субективира вещта; при разпределението обществото

поема във формата на всеобщи, господстващи наредби посредничеството между производството и потреблението; при размяната това посредничество се извършва от случайната определеност на индивида.

Разпределението определя пропорцията (количеството), в която продуктите се падат на индивида; размяната определя продукцията, от която индивидът [M—6] иска да получи дела, определен му чрез разпределението.

По този начин производството, разпределението, размяната и потреблението образуват правилен силогизъм; производството — всеобщността, разпределението и размяната — специфичността, потреблението — единичността, в която се включва цялото. Това наистина е взаимовръзка, но повърхностна. Производството е определено от общи природни закони; разпределението — от обществена случайност, и затова то може да въздействува повече или по-малко поощрително върху производството; размяната се намира между двете като формално обществено движение, а заключителният акт на потреблението, който се схваща не само като крайна точка, но и като крайна цел, е всъщност извън политическата икономия, освен доколкото има обратно въздействие върху изходната точка и отново повежда целия процес.

Противниците на политико-икономистите — били те противници от или вън от тяхната област, — които ги упрекват във варварско разкъсване на нещо цялостно, стоят или на същата почва с тях, или по-ниско от тях. Няма нищо по-обикновено от упрека, че политико-икономистите гледали на производството твърде изключително като на самоцел. Разпределението било също тъй важно. В основата на този упрек лежи именно политико-икономическата представа, че разпределението съществува наред с производството като самостоятелна, независима сфера. Или — моментите не се схващали в тяхното единство. Като че ли това разкъсване не е проникнало от действителността в учебниците, а обратно — от учебниците в действителността, и като че ли тук се касае до диалектическо примиряване на понятия, а не до схващане на реални отношения!

а) (ПОТРЕБЛЕНИЕ И ПРОИЗВОДСТВО)

Производството е непосредствено и потребление. Двойно потребление — субективно и обективно: индивидът, който при произвеждане развива своите способности, ги и изразходва, трябва да ги в акта на производството точно както естественото създаване на живот е потребление на жизнени сили. Второ: потребление на средствата за

производство, които се потребяват и изхабяват, а отчасти (както например при горивото) отново се разпадат на основните елементи. Същото е с потреблението на суровини, които не запазват, а напротив — изгубват своя естествен облик и своите свойства. Ето защо самият акт на производството е във всички свои моменти едновременно и акт на потребление. Но политикоикономистите признават това. Производството като непосредствено тъждествено с потреблението, потреблението като непосредствено съпадащо с производството те наричат *производително потребление*. Тази тъждественост на производството и потреблението се свежда до израза на Спиноза: «*determinatio est negatio.*»¹⁸

[М—7] Но това определение на производителното потребление се прави тъкмо само за да се отдели тъждественото с производството потребление от същинското потребление, което се схваща по-скоро като унищожаваша противоположност на производството. И така, да разгледаме същинското потребление.

Потреблението е непосредствено и производство, тъй както в природата потреблението на химическите елементи и вещества е производство на растението. Че например при храненето — една форма на потребление — човек произвежда своето собствено тяло, е ясно. Обаче това важи и за всеки друг вид потребление, което по един или друг начин произвежда човека в някоя посока. Потребително производство. Обаче, казва политическата икономия, това тъждествено с потреблението производство е второ производство, което произтича от унищожаването на първия продукт. В първото производителят се овеществяваше, а във второто се олицетворява създадената от него вещ. Следователно това потребително производство — макар че е непосредствено единство между производство и потребление — се различава съществено от същинското производство. Непосредственото единство, в което производството съпада с потреблението и потреблението — с производството, запазва тяхната непосредствена двоякост.

Следователно производството е непосредствено потребление, а потреблението е непосредствено производство. Всяко от тях е непосредствено и своята противоположност. Но същевременно се извършва едно опосредствувашо движение между тях. Производството опосредствува потреблението, за което създава материала и на което без производството би липсвал предметът. Но и потреблението опосредствува производството, като тепърва създава за продуктите субекта, за когото те са продукти. Едва в потреблението продуктът полу-

чава последния си завършек. Железница, с която не се пътува, която следователно не се изхабява, не се потребява, е само *доумци** железница, но не и действително. Без производство няма потребление; но и без потребление няма производство, защото така производството би било безцелно.

Потреблението произвежда производството двойко:

1) С това, че продуктът едва в потреблението става действителен продукт. Например една дреха става действителна дреха едва чрез акта на носенето; една къща, която не се обитава, фактически не е действителна къща; така че за разлика от чисто природния предмет продуктът се проявява като продукт, *става* такъв едва в потреблението. Като унищожава продукта, потреблението телърва му дава последния щрих; защото производството е продукт не като овеществена дейност, а само като предмет за дейния субект.

2) С това, че потреблението създава потребността за *ново* производство, следователно създава идеалната, вътрешно движеща причина за производството, която е негова предпоставка. Потреблението създава влечението към производството; то създава и предмета, който действува целенасочващо в производството. Щом е ясно, че производството дава външно предмета на потреблението, тогава [М—8] следователно е също така ясно, че потреблението *предполага идеално* предмета на производството като вътрешен образ, като потребност, като влечение и като цел. То създава предметите на производството в тяхната още субективна форма. Без потребност няма производство. Обаче потреблението възпроизвежда потребността.

На това от страна на производството съответствува, че:

1) То доставя на потреблението материала, предмета. Потребление без предмет не е потребление; следователно в тази насока производството създава, произвежда потреблението.

2) Но производството не създава само предмета на потреблението. То придава на потреблението неговата определеност, неговия характер, неговия завършек. Също както потреблението придаваше на производството неговия завършек като продукт, производството придава завършека на потреблението. *Преди всичко* предметът не е предмет изобщо, а определен предмет, който трябва да бъде потребен по определен начин, опосредствуван пак от самото производство. Гладът си е глад, но гладът, който се задоволява с варено месо, ядено с вилица и нож, е различен от оня глад, който гълта сурово месо с помощта на ръце, нокти и зъби. Ето защо производството произвежда да не само предмета на потреблението, но и начина на потреблението,

* — потенциално. *Ред.*

не само обективно, но и субективно. Така че производството създава потребителя.

3) Производството не само доставя материал за потребността, но и доставя потребност за материала. Когато потреблението напусне своята първоначална природна грубост и непосредственост — а самото оставане в нея би било все още резултат от едно останало в природна грубост производство, — самото като влечение е опосредствувано от предмета. Потребността, която то изпитва от него, е създадена от възприемането му. Предметът на изкуството — както и всеки друг продукт — създава публика с усет за изкуство и със способност да се наслаждава на красивото. Ето защо производството произвежда не само предмет за субекта, но и субект за предмета.

Следователно производството произвежда потреблението 1) като му създава материала; 2) като определя начина на потреблението; 3) като произвежда като потребност у консуматора продуктите, приети преди това от производството като предмет. Така че то произвежда предмета на потреблението, начина на потреблението и влечението на потреблението. Също така потреблението произвежда *предразположението* на производителя, като възбужда у него целеопределящата потребност.

Тъждествеността между потреблението и производството се явява следователно тройко:

1) *Непосредствена тъждественост*: Производството е потребление, потреблението е производство. Потребително производство. Производително потребление. Политико-икономистите наричат и двете [М—9] производително потребление, обаче правят още една разлика. Първото фигурира като възпроизводство; второто — като производително потребление. Всички изследвания върху първото са изследвания върху производителния или непроизводителния труд; изследванията върху второто са изследвания върху производителното или непроизводителното потребление.

2) Всяко от тях се явява като средство на другото; опосредствува се от него; обстоятелство, което бива изразено като тяхна взаимна зависимост; движение, чрез което те влизат във взаимни отношения и се явяват необходими едно за друго, но все пак остават още външни едно спрямо друго. Производството създава материала като външен предмет за потреблението; потреблението създава потребността като вътрешен предмет, като цел на производството. Без производство няма потребление; без потребление няма производство: фигурира в политическата икономия в много форми.

3) Производството е не само опосредствено и потребление, а потреблението — непосредствено и производство; нито пък производството е само средство за потребление, а потреблението — само цел

на производството, т. е. че всяко от двете доставя на другото неговия предмет, производството — външния предмет на потреблението, а потреблението — представения предмет на производството; напротив, всяко от тях е не само непосредствено и другото, нито само опосредствувва другото, а всяко от двете, като се извършва, създава другото; създава себе си като другото. Потреблението извършва акта на производството, като завърши продукта като продукт, като го унищожи, като погълне неговата самостоятелна вещна форма; като чрез потребността от повтаряне издигне в сърчност способността, развита в първия акт на производството; така че то не е само заключителен акт, чрез който продуктът става продукт; а и оня, чрез който производителят става производител. От друга страна, производството произвежда потреблението, като създава определен начин на потребление и след това, като създава като потребност подбудата за потребление, самата способност за потребление. Тази последна тъждественост, определена в точка 3), е многократно разглеждана в политическата икономия в отношението между търсенето и предлагането, между предметите и потребностите, между създадените от обществото и естествените потребности.

След всичко казано за един хегелианец няма нищо по-просто от това, да приеме за тъждествени производството и потреблението. И това е направено не само от социалистически белетристи¹⁹, но дори от прозаични политико-икономисти, например от Сей, във формата, че ако се разглежда един народ, производството му било неговото потребление. Същото било и с човечеството *in abstracto*. Щорк изтъква погрешното у Сей, тъй като например един народ не консумира изцяло своя продукт, а създава и средства за производство, фиксиран* капитал и т. н.²⁰ Освен това, да се разглежда обществото като

---

* Марковата категория *fixes Kapital* по традиция в руските и българските преводи се превежда с «основен капитал». В Марковия текст няма основание за такъв превод, и то по три съображения:

1) Терминът «основен» капитал има значение на капитал, с който е основано едно предприятие. Това значение е съвсем различно от съдържанието, което Маркс влага в термина *fixes Kapital*. От това различие биха могли да произлязат недоразумения.

2) На немски език има термин *Grundkapital*, който точно отговаря на термина «основен капитал». От тази тъждественост също биха могли да произлязат недоразумения, още повече че Маркс употребява (макар и твърде рядко) терминът *Grundkapital*.

3) Маркс не съвежда, а заварва този термин в политическата икономия. Той само изтъква грешките на своите предшественици и уточнява съдържанието на икономическата категория. Желателно е да бъде изтъкната тази приемственост на терминологията и съвсем няма основание един и същ термин в Марковия ръкопис да се превежда «фиксиран капитал», когато е употребен от пред-

един единствен субект, значи да се разглежда неправилно, спекулативно. За единичния субект производството и потреблението се явяват като моменти от един акт. Тук трябва само [М—9'] да бъде изтъкнато важното обстоятелство, че ако разглеждаме производството и потреблението като дейности на един субект или на много индивиди, те във всеки случай се явяват като моменти от един процес, в който производството е действителната изходна точка и затова е и господстващият момент. Самото потребление като нужда, като потребност е вътрешен момент на производителната дейност. Обаче последната е изходната точка на реализацията, а оттам и нейният господстващ момент, актът, в който отнсъ се връща целият процес. Индивидът произвежда един предмет и чрез неговото потребление се връща отново към себе си, но като произвеждащ и възпроизвеждащ себе си индивид. По такъв начин потреблението се явява като момент на производството.

В обществото обаче отношението на производителя към продукта, щом той е готов, е външно и връщането на продукта към субекта зависи от неговите отношения към други индивиди. Той не влиза непосредствено във владение на продукта. Освен това непосредственото му присвояване не е негова цел, когато продуктът е произведен в обществото. Между производителя и продукта застава *разпределението*, което чрез обществени закони определя неговия дял от света на продуктите, следователно застава между производството и потреблението.

Стои ли разпределението като самостоятелна сфера наред с производството и еън от него?

б) РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ И ПРОИЗВОДСТВО

Когато се разглеждат обикновените съчинения по политическа икономия, прави най-напред впечатление, че в тях всичко е дадено двойно. Например при разпределението фигурират поземлената рента, работната заплата, лихвата и печалбата, докато в производството земята, трудът и капиталът фигурират като фактори на производството. За капитала е ясно от самото начало, че е даден двойно: 1) като

шественици на Маркс, и «основен капитал», когато е употребен от самия Маркс.

Поради всичко това тук ще се придържаме строго о Марксовата терминология, като превеждаме *fixes* с «фиксиран». Това е особено необходимо за този том, където читателят с основание иска да надникне в лабораторията на Маркс и очаква да му бъде поднесен превод, максимално покриващ се с Марксовия текст.
Бел. преа.

фактор на производството; 2) като източник на приход; като определящ определени форми на разпределение. Ето защо лихвата и печалбата фигурират като такива и при производството, доколкото са форми, в които капиталът се умножава, нараства, следователно като моменти на неговото собствено производство. Като форми на разпределението лихвата и печалбата имат за предпоставка капитала като фактор на производството. Те са начини на разпределение, които имат за предпоставка капитала като фактор на производството. Те са също така и начини на възпроизводство на капитала.

Работната заплата е също така разглежданият под друга рубрика наемен труд: определеността, която трудът тук има като фактор на производството, се явява като определеност на разпределение. Ако трудът не беше определен като наемен труд, начинът, по който той участва в продуктите, не би се явил като работна заплата, както например при собствеността. Най-сетне, поземлената рента — за да вземем веднага най-развитата форма на разпределение, в която поземлената собственост [M—10] участва в продуктите — има за предпоставка едрата поземлена собственост (всъщност едрото селско стопанство) като фактор на производството, а не просто земята, както и работната заплата няма за предпоставка просто труда. Ето защо отношенията и начините на разпределение се явяват само като обратна страна на факторите на производството. Един индивид, който участва в производството във формата на наемен труд, участва във формата на работна заплата в продуктите, в резултатите на производството. Структурата на разпределението се определя напълно от структурата на производството. Самото разпределение е продукт на производството не само с оглед на предмета — че само резултатите на производството могат да бъдат разпределени, — но и с оглед на формата — че определеният начин на участие в производството определя отделните форми на разпределение, формата, в която индивидът участва в разпределението. Чиста илюзия е да се приема в производството земя, а в разпределението поземлена рента.

Ето защо политико-икономисти като Рикардо, на които най-много се прави упрек, че имали предвид само производството, са определили изключително разпределението за предмет на политическата икономия, защото те инстинктивно са схващали формите на разпределение като най-определен израз, в който се фиксират факторите на производството в дадено общество.

Естествено, по отношение на отделния индивид разпределението се явява като обществен закон, който обуславя неговото положение в онова производство, в което той произвежда, което следователно предхожда производството. По рождение индивидът няма капитал, няма поземлена собственост. Вследствие на общественото разпреде-

ление той от раждането си е обречен на наемен труд. Но самата тази обреченост е резултат от обстоятелството, че капиталът, поземлената собственост съществуват като самостоятелни фактори на производството.

Ако разглеждаме цели общества, разпределението изглежда в още една насока да предхожда производството и да го определя; подобно на предикономически факт. Един народ-завоевател разпределя земята между завоевателите и по този начин установява определено разпределение и определена форма на поземлена собственост; следователно определя производството. Или превръща победените в роби и по този начин прави робския труд основа на производството. Или даден народ раздробява чрез революцията едрата поземлена собственост на парцели; следователно чрез това ново разпределение дава нов характер на производството. Или законодателството увековечава поземлената собственост в ръцете на известни семейства, или разпределя труда като наследствена привилегия и по такъв начин го фиксира кастово. Във всички тези случаи — а всички те са исторически — изглежда, че не разпределението получава структурата си и се определя от производството, а, обратно, производството — от разпределението.

[М—11] Схванато най-повърхностно, разпределението се явява като разпределение на продуктите и по този начин по-отдалечено от производството и като че ли самостоятелно спрямо него. Но преди разпределението да е разпределение на продуктите, то е: 1) разпределение на оръдията на производството и 2) — а това е друго определение на същото отношение — разпределение на членовете на обществото по различни видове производство. (Подчиняване на индивидите на определени производствени отношения.) Разпределението на продуктите е очевидно само резултат от това разпределение, което е включено в самия производствен процес и определя структурата на производството. Да се разглежда производството без оглед на това включено в него разпределение е очевидно празна абстракция, докато, обратно, разпределението на продуктите е от само себе си дадено заедно с това разпределение, образуващо първоначално момент от производството. Тъкмо по тази причина Рикардо, като се стремял да схване съвременното производство в неговата определена социална структура и който е *par excellence** политико-икономист на производството, не обявява производството, а разпределението за същинската тема на съвременната политическа икономия. От това пак следва глупостта на политико-икономистите, които приемат производството като вечна истина, а прогонват историята в областта на разпределението.

* — предимно. Ред.

Какво отношение заема спрямо производството това определящо самото производство разпределение, е очевидно въпрос, който спада към самото производство. Ако някой каже, че поне тогава — тъй като производството трябва да изхожда от известно разпределение на оръдията за производство — разпределението в този смисъл предхожда производството, образува негова предпоставка, на това следва да се отговори, че производството действително има свои условия и предпоставки, които образуват негови моменти. Тези моменти могат първоначално да изглеждат естествено възникнали. Самият процес на производството ги превръща от естествено възникнали в исторически и ако за даден период те се явяват като естествена предпоставка на производството, за друг период те са били негов исторически резултат. В рамките на самото производство те постоянно се изменят. Например приложението на машините изменило разпределението както на оръдията за производство, така и на продуктите. Самата съвременна едра поземлена собственост е резултат както на съвременната търговия и съвременната промишленост, така и на приложението на последната в земеделието.

Всички повдигнати по-горе въпроси се свеждат в края на краищата до това, как общоисторически условия се намесват в производството и какво е неговото отношение към историческото развитие изобщо. Въпросът очевидно спада към разглеждането и разработването на самото производство.

[М—12] Но в тривиалната форма, в която са повдигнати по-горе, тези въпроси могат да бъдат също така набързо ликвидирани. При всички завоевания са възможни три положения. Народът-завоевател натрапва на победения народ своя собствен начин на производство (например англичаните в Ирландия през този век, отчасти в Индия); или оставя да съществува стария начин на производство и се задоволява с налог (например турците и римляните); или пък настъпва взаимодействие, от което възниква нещо ново, една синтеза (отчасти при германските завоевания). При всички случаи начинът на производство, бил той на завоюващия или на завоювания народ, или произлезлият от сливането на двата, е определящ за новото разпределение, което настъпва. Макар да се явява като предпоставка за новия производствен период, самото то е пак продукт на производството, не само на историческото изобщо, а на определеното историческо производство.

Например монголците с опустошенията си в Русия са действували съобразно своето производство — скотовъдството, за което големи, ненаселени пространства са главно условие. Германските варвари, за които обработването на земята с крепостни е било традиционното производство, както и изолираният живот на село, могли по-

лесно да подчинят на тези условия римските провинции, толкова повече че станалата там концентрация на поземлената собственост вече напълно била съборила по-старите отношения в земеделието.

Съществува една традиционна представа, че през известни периоди хората са живели само от грабеж. Но за да може да се граби, трябва да има какво да се граби, значи да има производство. А самият начин на грабеж се определя пак от начина на производство. Например една *stock-jobbing nation** не може да бъде ограбена, както една нация от скотовъдци.

Грабежът на роби е направо грабеж на оръдието за производство. Но тогава производството на страната, за която става грабежът, трябва да има такава структура, че да допуска робски труд, или трябва да бъде създаден (както е в Южна Америка и т. н.) съответен на роба начин на производство.

Закони могат да увековечат в ръцете на известни семейства едно оръдие за производство, например земята. Тези закони придобиват икономическо значение само когато едрата поземлена собственост е в хармония с общественото производство, както например в Англия. Във Франция имало дребно земеделие въпреки едрата поземлена собственост, затова и последната била раздробена от революцията. Но може ли да се увековечи със закони например парцелирането? Въпреки тези закони собствеността се концентрира отново. Влиянието на законите за запазване на отношенията на разпределение и по този път въздействието им върху производството трябва да бъдат определени специално.

с) НАКРАЯ РАЗМЯНА И ОБГЪЩЕНИЕ. РАЗМЯНА И ПРОИЗВОДСТВО

[М—13] Самото обръщение е само определен момент от размяната, или и размяната, разгледана в нейната цялост.

В такъв смисъл *размяната* е само опосредствуваш момент между производството и определеното от него разпределение, от една страна, и потреблението, от друга; но доколкото последното само се явява като момент от производството, размяната очевидно е включена като момент в производството.

Ясно е, първо, че размяната на дейности и способности, която става в самото производство, спада направо към него и е негова съществена страна. Второ, същото важи за размяната на продуктите, доколкото тя е средство за произвеждане на готовия, предназначен за непосредственото потребление продукт. В такъв смисъл самата раз-

* — нация с развита борсова спекулация. *Ред.*

мяна е акт, включен в производството. Трето, така наречената размяна между делови хора и делови хора²¹ е както по организацията си изцяло определена от производството, така и самата е произвеждаща дейност. Размяната се явява като независима и индиферентна спрямо производството само в последния стадий, когато продуктът се разменя непосредствено за потребление. Обаче 1) няма размяна без разделение на труда, било то естествено възникнало, или самото вече исторически резултат; 2) частната размяна има за предпоставка частно производство; 3) интензивността на размяната, нейното разпространение, както и нейният вид се определят от развитието и структурата на производството. Например: размяна между града и селото; размяна на село, в града и т. н. По този начин размяната във всички нейни моменти се явява или направо включена в производството, или определена от него.

Резултатът, до който стигаме, не е, че производството, разпределението, размяната и потреблението са тъждествени, а че всички те са части на една цялост, различия в рамките на едно единство. Производството господствува както над себе си в противоположното определение на производството, така и над другите моменти. От него процесът започва все отново. Че размяната и потреблението не могат да бъдат господстващото, е ясно от само себе си. Същото важи и за разпределението като разпределение на продукти. Обаче като разпределение на факторите на производството самото то е момент на производството. Следователно определено производство определя определено потребление, разпределение, размяна и *определени взаимоотношения между тези различни моменти*. Наистина и производството *в своята едностранна форма* се определя от своя страна от другите моменти. Например ако се разширява пазарът, т. е. сферата на размяната, нараства по обем и производството и се диференцира по-дълбоко. Заедно с изменението на разпределението се изменя и производството; например заедно с концентрацията на капитала, с различното разпределение на населението в града и селото и т. н. Накрая, потребностите на потреблението определят производството. Има взаимодействие между различните моменти. Такъв е случаят при всяко органично цяло.

3. МЕТОД НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

Когато разглеждаме дадена страна в политико-икономическо отношение, започваме с нейното население, с разделението му на класи, на градско, селско и морско, по участието му в различните

отрасли на производството, в износа и вноса, в годишното производство и потребление, стоковите цени и т. н.

Изглежда, че е правилно да се започва с реалното и конкретното, с действителната предпоставка, следователно например в политическата икономия с населението, което е основа и субект на целия акт на общественото производство. Но при по-внимателно разглеждане това се оказва погрешно. Населението е абстракция, ако аз например не взема под внимание класите, от които то се състои. Тези класи са също празна дума, ако не познавам елементите, върху които те почиват, например наеман труд, капитал и т. н. Тези елементи имат за предпоставка размяната, разделението на труда, цените и т. н. Например капиталът е нищо без наеман труд, без стойност, пари, цени и т. н. Следователно ако започна с населението, това би дало една хаотична представа за цялото и само чрез по-точно определяне аз бих стигал аналитично до все по-прости понятия; от представата за конкретното — до все по-тънки абстракции, докато стигна до най-простите определения. Оттук би трябвало сега да тръгна по обратния път, докато най-после стигна пак до населението, но вече не като хаотична представа за цялото, а като богата съвкупност от множество определения и отношения.

Първият път е именно онзи, по който исторически е тръгнала политическата икономия при възникването си. Например икономистите от XVII век започват винаги от живото цяло, от населението, нацията, държавата, от няколко държави и т. н.; но те винаги свършват с това, че откриват чрез анализ няколко определящи абстрактни, общи отношения, като разделение на труда, пари, стойност и т. н. След като тези отделни моменти били повече или по-малко фиксирани и абстрахирани, започнали икономическите системи, които се издигали от простото като труд, разделение на труда, потребност, разменна стойност до държавата, размяната между народите и световния пазар.

Последното очевидно е научно правилният метод. Конкретното е конкретно, защото е обобщение на много определения, следователно единство на многообразното. Ето защо при мисленето то се явява като процес на обобщаване, като резултат, а не като изходна точка, макар че то е действителната изходна точка, следователно и изходната точка на нагледа и представата. По първия път пълната представа се изпарява в абстрактно определение; по втория път абстрактните определения довеждат до възпроизвеждане на конкретното по пътя на мисленето.

Ето защо Хегел изпадна в илюзията да схваща реалното като резултат от самообобщаващото се, самозадълбочаващото се и саморазвиващото се мислене, докато методът да се възхожда от абстрактното към конкретното е само начин на мисленето да усвоява конкретното,

да го възпроизвежда като духовно конкретно. Но това в никой случай не е процесът на възникване на самото конкретно. Например най-простата икономическа категория, да кажем напр. разменната стойност, има за предпоставка население, население, което произвежда при определени отношения; както и [М—15] определени форми на семейство, община или държава и т. н. Тя може да съществува само като абстрактно, едностранно отношение на вече дадено конкретно, живо цяло.

Напротив, като категория разменната стойност води допотопно съществуване. Ето защо за съзнанието — а философското съзнание е определено по този начин, — за което разбиращото мислене е действителният човек и следователно едва разбираният свят като такъв е действителното, движението на категориите се явява като действителния производствен акт — който за съжаление само получава тласък отвън, — чийто резултат е светът; а това е — но това е пак тавтология — дотолкова вярно, доколкото конкретната съвкупност като съвкупност на мисли, като мисловна конкретност, фактически е продукт на мисленето, на разбирането; но в никакъв случай не е продукт на мислещото и самопораждащото се извън или над нагледа и представата понятие, а е продукт на преработката на нагледа и представата в понятия. Цялото, тъй както се явява в главата като мисловно цяло, е продукт на мислещата глава, която усвоява света по единствено възможния за нея начин, по начин, който се различава от художественото, религиозното и практически-духовното усвояване на този свят. Реалният субект продължава все още да съществува в своята самостоятелност извън главата; дотогава именно, докогато главата се проявява само спекулативно, само теоретично. Ето защо и при теоретичния метод субектът, обществото, трябва винаги да фигурира в представата като предпоставка.

Но нямат ли тези прости категории и независимо историческо или естествено съществуване преди по-конкретните? *Ça dépend**. Например Хегел правилно започва философията на правото с владението като най-простото правно отношение на субекта. Обаче не съществува владение преди семейството или преди отношенията на господство и подчинение, които са много по-конкретни отношения. Но — правилно би било да се каже, че съществуват семейства, родове, които още само *владяят*, но нямат *собственост*. Следователно по-простата категория се явява като отношение на прости семейни или родови общества спрямо собствеността. В по-развитото общество тя се явява като по-простото отношение на една развита организация. Но конкретният субстрат, чието отношение е владението, е постоянна

* — Зависи. Ред.

предпоставка. Можем да си представим отделен дивак, който владее нещо. Но тогава владението не е правно отношение. Не е вярно, че владението исторически се е развило в семейството. Напротив, владението винаги има за предпоставка тази «по-конкретна правна категория». Впрочем, тогава все би останало това, че простите категории са израз на отношения, в които може да се е реализирала по-неразвитата конкретност, преди още да е установила по-многогранната връзка или по-многогранното отношение, което е изразено мислено в по-конкретната категория; докато пък по-развитата конкретност запазва тази категория като подчинено отношение.

Парите могат да съществуват и са съществували исторически, преди да е съществувал капитал, преди да е имало банки, наемен труд и т. н. В този смисъл може следователно да се каже, че по-простата категория може да изразява господстващите отношения на едно по-неразвито цяло или подчинени отношения на едно по-развито цяло, които вече са съществували исторически, преди цялото да се е развило в онази посока, която е изразена в една по-конкретна категория. Дотолкова и ходът на абстрактното мислене, което се възхожда от най-простото към комбинираното, би отговарял на действителния [М—16] исторически процес.

От друга страна, може да се каже, че има твърде развити, но исторически все пак по-незрели форми на общество, в които се срещат най-висши икономически форми, например кооперация, развито разделение на труда и т. н., без да съществуват никакви пари, например Перу.²² И при славянските общини парите и обуславящата ги размяна не се появяват или рядко се появяват в отделните общини, а се появяват на границите им, във връзките им с другите, както въпрочем изобщо е погрешно да се поставя размяната като първоначален конституиращ елемент в рамките на една и съща община. Напротив, в началото тя се явява по-скоро в отношенията между различните общини, отколкото между членовете на една и съща община. По-нататък: Макар че парите играят роля много рано и всестранно, те се срещат в древността като господстващ елемент само у едностранно определени народи, у търговски народи. И дори у най-развитите антични народи, у гърците и римляните, пълното развитие на парите, което е предпоставка в съвременното буржоазно общество, се явява само в периода на разложението на тези народи. Следователно тази съвсем проста категория се появява исторически в пълната си сила едва в най-развитите условия на обществото. Тя в никакъв случай не преминава през всички икономически отношения. Например в Римската империя на върха на своето развитие за основа останали натуралните данъци и доставките в натура. Всъщност там паричното дело

било напълно развито само в армията. То никога не е обхващало цялата сфера на труда.

И така, макар по-простата категория да е съществувала преди по-конкретната, тя може да принадлежи в своето пълно интензивно и екстензивно развитие само на комбинирани форми на обществото, докато по-конкретната е била по-пълно развита в една по-слабо развита форма на обществото.

Трудът изглежда съвсем проста категория. И представата за него, схваната така общо — като труд изобщо, — е прастара. Въпреки това, схванат икономически в тази простота, «трудът» е също такава съвременна категория, каквито са и отношенията, които създават тази проста абстракция. Например монетарната система приема богатството още съвсем обективно като вещь извън себе си в парите. В сравнение с това становище е било голям прогрес, когато манифактурната или търговската система пренася източника на богатството от предмета в субективната дейност — в търговския или манифактурния труд, — но все още схваща само тази ограничена дейност като създаваща пари. На тази система противостои и системата на физиократите, която приема една определена форма на труда — земеделието — за създаваща богатство, а приема самия обект вече не в парична форма, а като продукт изобщо, като общ резултат на труда. Пак съобразно с ограничеността на дейността тя приема този продукт като все още природно определен продукт — земеделски продукт, продукт на земята *par excellence*.

[М—17] Огромна напредък от страна на Адам Смит бе, че отхвърли всяка определеност на създаващата богатство дейност — чисто и просто труд, нито манифактурен, нито търговски, нито земеделски труд, а както единия, така и другия. Заедно с абстрактната всеобщност на създаващата богатство дейност се признава и всеобщността на определения като богатство предмет, продукт изобщо или пак труд изобщо, но като минал, предметен труд. Колко труден и голям е бил този преход, се вижда от това, че самият Адам Смит все още от време на време се връща към системата на физиократите. Би могло да изглежда, че с това е намерен само абстрактният израз за най-простото и най-старото отношение, при което хората — в която и да е форма на обществото — се явяват като производители. Това, от една страна, е вярно. От друга — не.

Безразличието спрямо определен вид труд има за предпоставка твърде развита съвкупност от действителни видове труд, нито един от които вече не господства над всичко. Така най-общите абстракции се създават изобщо само при най-богатото конкретно развитие, при което едно се явява общо за много, общо за всички. Тогава то не може вече да бъде мислено само в специфична форма. От друга страна,

тази абстракция на труда изобщо не е само духовен резултат на една конкретна съвкупност от различни видове труд. Безразличието спрямо определения вид труд отговаря на една форма на обществото, при която индивидите лесно преминават от един вид труд към друг, а определеният вид труд е за тях случаен и затова безразличен. Тук не само в категорията, но и в действителността трудът е станал средство за създаване на богатството изобщо и вече не е като определение сравнен с индивидите в една специфичност. Подобно състояние е най-развито в най-съвременната форма на съществуване на буржоазните общества — в Съединените щати. Следователно едва тук абстракцията на категорията «труд», «труд изобщо», труд *sans phrase**, изходната точка на съвременната политическа икономия, става практически истинска.

И така, най-простата абстракция, която съвременната политическа икономия поставя начело и която изразява едно прастаро и важно за всички форми на обществото отношение, все пак се явява в тази абстракция практически истинска само като категория на най-съвременното общество. Би могло да се каже, че това безразличие спрямо определения вид труд, което в Съединените щати е исторически продукт, се явява например у русите като вродена заложба. Само че, първо, има огромна разлика между това, дали варварите имат заложба да бъдат използвани за всичко или цивилизованите използват сами себе си за всичко. И освен това у русите на това безразличие спрямо определеността на труда практически отговаря традиционната обвързаност към съвсем определен труд, от който могат да бъдат откъснати само чрез влияния отвън.

[М—18] Този пример с труда показва убедително как дори и най-абстрактните категории, въпреки валидността им — именно поради тяхната абстрактност — за всички епохи, са все пак в самата определеност на тази абстракция също тъй продукт на историческите условия и имат пълна валидност само за тези условия и само в техните рамки.

Буржоазното общество е най-развитата и най-многообразната историческа организация на производството. Ето защо категориите, които изразяват неговите отношения, разбирането на неговата структура дават същевременно възможност да се проникне в структурата и производствените отношения на всички ония загинали форми на обществото, върху чиито развалини и елементи то се е изградило, някои от които още продължават да се влачат в него като непреодолеми остатъци, други са се развили от прости намеци до пълни значения. В анатомията на човека се намира ключ за анатомията на маймуната.

* — безусловно. *Ред.*

Напротив, намеците за нещо по-висше у низшите животински видове могат да бъдат разбрани само когато самото по-висше е вече познато. По този начин буржоазната политическа икономия ни дава ключа за античната и т. н. Но не по начина на икономистите, които заличават всички исторически различия и във всички форми на обществото виждат буржоазните. Налогът, десятъкът и т. н. могат да бъдат разбрани, ако е позната поземлената рента. Но те не бива да бъдат отъждествявани.

Освен това, тъй като самото буржоазно общество е само антагонистична форма на развитието, отношенията от предишни формации се срещат в него често в съвсем хилав или дори пародияен вид. Например общинската собственост. Ето защо ако е вярно, че категориите на буржоазната политическа икономия съдържат истина за всички останали форми на обществото; това трябва да се приеме само *sub grano salis**. Те могат да съдържат тези форми в развит, хилав или карикатурен вид, но винаги със съществена разлика. Така нареченото историческо развитие почива изобщо върху това, че последната форма разглежда миналите форми като стъпала, водещи към самата нея, и тъй като тя рядко или само при съвсем определени условия е в състояние да се критикува сама — естествено тук не става дума за такива исторически епохи, които сами се смятат за упадъчни, — тя ги схваща винаги едностранчиво. Християнската религия едва тогава е била в състояние да допринесе за обективното разбиране на по-предишните митологии, когато нейната самокритика е била до известна степен, така да се каже, *дуудъци*, готова. Така и буржоазната политическа икономия стигна до разбиране на феодалната, античната и източната икономия едва когато започна самокритиката на буржоазното общество. Доколкото буржоазната политическа икономия, без да митологизира, чисто и просто се отъждествява с миналото, нейната критика на по-раншната, а именно феодалната, с която трябваше още непосредствено да води борба, приличаше на критиката, която християнството упражняваше спрямо езичеството или протестантството спрямо католицизма.

[М—19] Както изобщо при всяка историческа, социална наука, така и при развитието на икономическите категории трябва винаги да се помни, че субектът — тук съвременното буржоазно общество — е даден както в действителността, така и в главата и че затова категориите изразяват форми на наличното битие, определения на съществуването, а често само отделни страни на това определено общество, на този субект, и че затова то *и научно* съвсем не започва едва там.

* — буквално: «сър зрънце сол»; преносно: «с уговорка», «не съвсем буквално». *Ред.*

където сега става дума за него *като такава*. Това трябва да се има предвид, защото веднага дава решаващи неща за използване относно подразделянето.

Например нищо не изглежда по-естествено от това, да се започне с поземлената рента, с поземлената собственост, тъй като тя е свързана със земята, с източника на всяко производство и на всяко съществуване и с първата форма на производство във всички донякъде затвърдени общества — със земеделието. Но нищо не би било по-погрешно. Във всички форми на обществото има едно определено производство, което определя ранга и влиянието на всички други и чиито отношения следователно определят ранга и влиянието на всички останали багри и което ги модифицира в тяхната специфичност. То е особен етер, който определя специфичното тегло на всяко изпъкващо в него съществуване. Например у пастирските народи (народите, които се занимават само с лов и риболов, стоят извън точката, от която започва истинското развитие). У тях се среща известна форма на земеделие — спорадичната. Това определя поземлената собственост. Тя е колективна и повече или по-малко запазва тази си форма според това, дали тези народи се придържат повече или по-малко о своите традиции, например общинната собственост у славяните. У народи с уседнало земеделие — тази уседналост е вече голям прогрес, — където то преобладава, както например в античното и феодалното общество, самата промишленост и нейната организация и формите на собственост, които ѝ отговарят, имат повече или по-малко земевладелски характер; промишлеността или напълно зависи от земеделието, както у древните римляни, или, както през средновековието, тя в града и градските отношения подражава организацията на селото. Самият капитал през средновековието — доколкото не е чист паричен капитал — има като традиционен занаятчийски инструмент този земевладелски характер.

В буржоазното общество става обратното. Все повече земеделието става само отрасъл на промишлеността и се намира съвсем под господството на капитала. Същото е и с поземлената рента. Във всички форми на обществото, в които господства поземлената собственост, още преобладава отношението към природата. В онези, в които господства капиталът, преобладава елементът, създаден от обществото, от историята. Поземлената рента не може да бъде разбрана без капитала. Но капиталът може да бъде разбран без поземлената рента. Капиталът е господстващата над всичко икономическа сила на буржоазното общество. Той трябва да бъде както началният, така и крайният пункт и да бъде разгледан преди поземлената собственост.

След като бъдат разгледани поотделно, трябва да бъде разгледано и тяхното взаимоотношение.

[М—20] Би било следователно недопустимо и погрешно икономическите категории да бъдат оставени в онази последователност, в която те исторически са били определящи. Напротив, тяхната последователност се определя от отношението, в което те се намират една към друга в съвременното буржоазно общество и което е тъкмо противоположно на онова, което изглежда естествено за тях и отговаря на последователността на историческото развитие. Не се касае за мястото, което икономическите отношения заемат исторически в последователността на различните форми на обществото. Още по-малко се касае за тяхната последователност «в идеята» (*Прудон*²² а) (неясна представа за историческото развитие). Касае се за тяхната структура в самото съвременно буржоазно общество.

Чистотата (абстрактната определеност), в която търговските народи — финикийци, картагенци — се появяват в древния свят, е дадена тъкмо чрез преобладаването на самите земеделски народи. Капиталът като търговски или паричен капитал се явява в тази абстракция именно там, където капиталът още не е господстващ елемент в обществата. Ломбарди и евреи заемат същото положение спрямо занимащите се със земеделие средновековни общества.

Друг пример за различното положение, което едни и същи категории заемат при различните стъпала на развитието на обществото. Една от последните форми на буржоазното общество: *joint — stock-companies**. Те обаче се явяват и в началото му в големи привилегирани и снабдени с монопол търговски компании.

Самото понятие национално богатство се промъква у икономистите на XVII век в такъв вид — представа, която отчасти имат и икономистите от XVIII век, — че богатството се създава само за държавата, а нейната мощ е пропорционална на това богатство. Това е било още несъзнателно лицемерна форма, в която самото богатство и неговото производство се обявяват за цел на съвременните държави, а самите те се разглеждат като средство за произвеждане на богатството.

Очевидно подразделението трябва да бъде такова:

1) Общите абстрактни определения, които поради това се отнасят повече или по-малко до всички форми на обществото, но в обяснения по-горе смисъл. 2) Категориите, които образуват вътрешната структура на буржоазното общество и върху които се базират основните класи. Капитал, наемен труд, поземлена собственост. Тяхното отно-

* — акционерните общества. *Ред.*

шение една към друга. Градът и селото. Трите големи обществени класи. Размяната между тях. Обръщението. Кредитното дело (частното). 3) Концентриране на буржоазното общество във формата на държава. Разгледана в отношението ѝ към самата себе си. «Непроизводителните» класи. Данъците. Държавният дълг. Публичният кредит. Населението. Колониите. Емиграцията. 4) Международните отношения на производството. Международното разделение на труда. Международната размяна. Износ и внос. Камбиален курс. Световният пазар и кризите.

4. ПРОИЗВОДСТВО. СРЕДСТВА ЗА ПРОИЗВОДСТВО
И ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ. ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ
И ОТНОШЕНИЯ НА ОБЩУВАНЕ. ДЪРЖАВНИ ФОРМИ И ФОРМИ
НА СЪЗНАНИЕТО В ОТНОШЕНИЕТО ИМ С ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ
ОТНОШЕНИЯ И ОТНОШЕНИЯТА НА ОБЩУВАНЕ. ПРАВНИ
ОТНОШЕНИЯ. СЕМЕЙНИ ОТНОШЕНИЯ.

[М—21] Бележки относно точките, които тук трябва да се споменат и не бива да бъдат забравени:

1) *Войната* е била развита по-рано, отколкото мирът; начинът, по който чрез войната, в армиите и т. н. известни икономически отношения като наеман труд, машинно производство и т. н. се развиват по-рано, отколкото в самото буржоазно общество. И отношението между производителните сили и отношенията на общуване е особено нагледно в армията.

2) *Отношението на досегашното идеалистическо изложение на историята към реалистичното. Особено на така наречените истории на културата*, които всички са истории на религиите и държавите. (По този повод може да се каже нещо и за различните методи на досегашното изложение на историята. Така нареченият обективен. Субективен (морален и др.). Философски.

3) *Второстепенни и третостепенни, изобщо производни, пренесени*, не първоначални производствени отношения. Тук намесата на международни отношения.

4) *Упреки срещу материализма на това схващане. Отношение спрямо натуралистичния материализъм.*

5) *Диалектика на понятията производителни сили (средства за производство) и производствени отношения, диалектика, чиито граници трябва да бъдат определени и която не премахва реалната разлика.*

6) *Нееднаквото отношение между развитието на материално то производство и например художественото. Изобщо понятието прог-*

рес не бива да се скваща в обикновената абстракция. Съвременно изкуство и т. н. Тази диспропорция още не е толкова важна и трудна за разбиране, както в рамките на самите практически социални отношения. Например образованието в Съединените щати в сравнение с европейското. Но истински трудният пункт, който тук трябва да бъде разгледан, е по какъв начин производствените отношения встъпват като правни отношения в нееднакво развитие. Така например отношението на римското частно право (за наказателното и публичното право това не се отнася толкова) към съвременното производство.

7) *Това схващане* се явява като необходимо развитие.* Но основателност на случайността. Как. (Между другото и на свободата.) (Влияние на съобщителните средства. Световната история не е съществувала винаги; историята като световна история — резултат.)

8) *Исходната точка, естествено, е природната определеност;* субективно и обективно. Племена, раси и т. н.

1) ²³ За изкуството е известно, че определени периоди на неговия разцвет съвсем не са в съответствие с общото развитие на обществото, следователно и с материалната основа, която образува един вид скелета на неговата организация. Например гърците, сравнени със съвременните народи, както и Шекспир. За известни форми на изкуството, например за епоса, е дори признато, че никога не могат да бъдат създадени в своята класическа форма, представляваща епоха в световната история, щом настъпи художественото производство като такова; че следователно в областта на самото изкуство известни значителни негови творби са възможни само на едно неразвито стъпало от развитието на изкуството. Щом такъв е случаят в отношенията между различните видове изкуство в рамките на областта на самото изкуство, вече по-малко учудващо е, че такъв е случаят и в отношението на цялата област на изкуството към общото развитие на обществото. Трудността е само в общата формулировка на тези противоречия. Щом бъдат специфицирани, те са вече изяснени.

[M—22] Да вземем например отношението на гръцкото изкуство, а след това и на Шекспир, към съвременността. Известно е, че гръцката митология не е била само арсенал на гръцкото изкуство, но и негова почва. Възможен ли е такъв възглед за природата и обществените отношения, какъвто лежи в основата на гръцката фантазия и затова и на гръцката (мигология), едновременно със селфактори, железници, локомотиви и електрически телеграф? Къде може да се мери Вулкан с Рсбъртс и К⁰²⁴, Юпитер ²⁵ с гръмоотвода и Хермес с Grédit Mobilier²⁶! Всяка митология преобладава природните сили, господ-

* Очевидно Маркс тук има предвид историята в това ѝ схващане. Ред.

ствува над тях и ги формира във въображението и чрез въображение-то; следователно тя изчезва заедно с действителното господство над тях. Какво става с Фама при Printing House Square²⁷? Гръцкото изкуство има за предпоставка гръцката митология, т. е. самата природа и самите обществени форми, преработени вече от народната фантазия по несъзнателно художествен начин. Това е негов материал. Не коя да е митология, т. е. не всяка несъзнателно-художествена преработка на природата (тук се подразбира всичко предметно, следователно включително и обществото). Египетската митология не е могла да бъде почва или утроба за гръцкото изкуство. Но във всеки случай *някаква* митология. Следователно в никакъв случай *някакво* обществено развитие, което изключва всяко митологично отношение към природата, всяко митологизиращо отношение към нея; което да изисква следователно от художника една независима от митологията фантазия.

От друга страна: възможен ли е Ахил в епохата на барут и куршум? Или изобщо Илиадата при наличността на печатарска преса или още повече на печатарска машина? Не изчезват ли неизбежно пеенето, преданието и музата, следователно и необходимите условия за епическата поезия, заедно с появата на печатарската преса?

Но трудността не се състои в това, да се разбере, че гръцкото изкуство и епос са свързани с определени форми на общественото развитие. Трудността се състои в това, че те все още ни доставят художествена наслада и в известно отношение важат като норма и недостижими образци.

Човек не може да се превърне отново в дете, или пък се вдетениява. Но не го ли радва наивността на детето и не трябва ли сам да се стреми да възпроизведе отново на по-високо стъпало детската правдивост? В детската природа не оживява ли във всяка епоха нейният собствен характер в естествената му правдивост? Защо историческото детство на човечеството там, където е било най-красиво развито, да няма вечното обаяние на една неповторима епоха? Има палави деца и като възрастни хора умни деца. Много от древните народи спадат към тази категория. Нормални деца са били гърците. Обаянието на тяхното изкуство върху нас не се намира в противоречие с неразвитото стъпало на обществото, върху което то е израснало. То е по-скоро негов резултат и е по-скоро неразделно свързано с това, че никога вече не могат да се върнат отново незрелите обществени условия, при които то е възникнало и при които единствено е могло да възникне.

Написано в края на август 1857 г.

Публикувано за пръв път в списание «Die Neue Zeit», Bd. 1, №№ 23—25, 1902—1903 г.

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

(ЧЕРНОВА ОТ 1857—1858 ГОДИНА²⁹)

[Първата половина на ръкописа]

Написано през септември 1857—май 1858 г.

*Публикувано за първ път изцяло от ИМЛ
на езика на оригинала в 1939 г.
под заглавие «Grundrisse der Kritik
der politischen Oekonomie (Rohentwurf)
1857—1858»*

II. ГЛАВАТА ЗА ПАРИТЕ

(А) НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТ НА ПРУДОНОВАТА КОНЦЕПЦИЯ
ЗА «ТРУДОВИТЕ ПАРИ». ПАРИТЕ КАТО НЕОБХОДИМ РЕЗУЛТАТ
ОТ РАЗВИТИЕТО НА СТОКОВАТА ФОРМА НА ПРОДУКТА]

1) НЕРАЗБИРАНЕ ОТ ПРУДОНИСТИТЕ НА ВЪТРЕШНАТА ВРЪЗКА
МЕЖДУ ПРОИЗВОДСТВОТО, РАЗПРЕДЕЛЕНИЕТО И ОБРЪЩЕНИЕТО
И ГЛАВНАТА РОЛЯ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

(а) Илюзиите на прудониста Даримон:
погрешно отъждествяване на паричното обръщение с кредита
и преувеличаване ролята на банките в регулирането
на паричния пазар]

[1—1] «Цялото зло иде от преобладаващата роля, която продължават да отделят на скъпоценните метали в обръщението и размяната» (*Anfred Darimon De la Reforme des Banques. Paris, 1856, стр. 1—2*).

Даримон започва с мерките, които Френската банка взе през октомври 1855 г., за да спре прогресивното намаляване на своята наличност (стр. 2). Иска да ни даде статистическа таблица на състоянието на тази банка през последните шест месеца, които предшествуват нейните октомврийски мерки. За тази цел сравнява запаса ѝ от кюлчета през всеки от тези шест месеца с «колебанията на портфейла», т. е. масата на извършените от нея дисконтирвания (намиращите се в нейния портфейл ценни книжа, *полици*). Числото, което изразява стойността на притежаваните от банката ценни книжа, «представлява» според Даримон

«по-голямата или по-малка потребност, която публиката изпитва от услугите ѝ, или, което се свежда до същото, потребностите на обръщението» (стр. 2).

Коего се свежда до същото? Съвсем не. Ако масата на представените за дисконтиране полици би била тъждествена с «потребностите на обръщението», на паричното обръщение в същинския смисъл, банкнотното обръщение би трябвало да се определя от масата на дисконтираните полици. Обаче това движение средно не само не протича паралелно, но често е обратно. Масата на дисконтираните полици и колебанията в нея изразяват потребностите на кредита, докато масата на парите в обръщение се определя от съвсем различни влияния. За да стигне някак до изводи относно обръщението, Даримон би трябвало преди всичко наред с графата за запаса от кюлчета и графата за дисконтираните полици да състави графа за сумата на банкнотите в обръщение.

И наистина, за да говори за потребностите на обръщението, трябвало е да помисли най-напред да констатира колебанията в действителното обръщение. Изоставането на това необходимо звено при сравняването издава веднага дилетантската некадърност и преднамерено смесване на потребностите на кредита с тези на паричното обръщение — смесване, на което фактически почива цялата тайна на Прудоновата мъдрост. (Таблица за смъртността, на която да фигурират от едната страна забравянията, от другата — смъртните случаи, а ражданията да са забравени.)

Двете графи (вж. стр. 3), които Даримон дава, от едната страна графата за металния запас на банката от април до септември и от другата страна движението на нейния портфейл, не изразяват нищо друго освен тавтологичния факт, за който не е необходимо да се привеждат статистически илюстрации, че в същата степен, в която в банката са постъпвали полици, за да се изтегли от нея метал, портфейлът ѝ се е пълнил с полици, а подземиего ѝ се е изпразвало от метал. И дори тази тавтология, която Даримон иска да докаже с таблицата си, не е изразена в нея ясно. Тя по-скоро показва, че от 12 април до 13 септември 1855-г. металният запас на банката е спаднал с около 144 милиона, докато ценните книжа в нейния портфейл са се увеличили с около 108* милиона. Следователно намаляването на запаса от кюлчета е надминало с 36 милиона увеличението на дисконтираните ценни книжа. Тъждествеността на двете движения се проваля от този общ резултат на петмесечното движение.

Едно по-подробно съпоставяне на числата ни показва и други несъответствия:

* У Даримон вместо 108 погрешно е посочено 101 млн. Ред.

Fairbank's Oct. 1852. Agencies (Population p. 94)

Beatty J. XXX

Leaf VII (Political Notes of (M))
Letter O. Cant. Part II 25-51.

London v. 1854. Report of Civilian Employment Com. 1854.

Let. 101 City. v. 2. upon the correlation of Physical Soc.

Olive (P. D. L. R.)

Charles Murray

W. L. G. (John) Murray on a few aspects of Pol. Econ. Lond. 1859.

J. G. C. Concella de Paul. Soci. Econ. et Pol. d'Écon. Pol. Paris - 1858.

Rev. Richard L. L. Murray 1859.

W. U. Atkinson. Principles of Soc. and Pol. Economy. 1858.

MacLellan. Soci. and Econ. Essays etc 2^d ed. 1859.

Bartholomew. Quest.

Lib. 2. 1859. 2. 1859.

Корицата на VII тетрадка от ръкописа
«Критика на политическата икономия»

Метален запас в банката	Дисконтирани от банката ценни книжа
12 април — 432 614 799 фр.	12 април — 322 904 313
10 май — 420 914 028	10 май — 310 744 925

С други думи: от 12 април до 10 май металният запас спада с 11 700 769, докато сумата на ценните книжа намалява с 12 159 388; т. е. намаляването на ценните книжа надминава с около 1/2 милион (458 619 фр.) намаляването на металния запас. Същото явление, но в значително по-поразителен размер се наблюдава, ако съпоставим месец май с месец юни:

Метален запас в банката	Дисконтирани от банката ценни книжа
10 май — 420 914 028	10 май — 310 744 925
14 юни — 407 769 813	14 юни — 310 369 439

[1—2] Следователно от 10 май до 14 юни металният запас е спаднал с 13 144 225 фр. Увеличили ли са се неговите ценни книжа в същия размер? Напротив, за същото време те са намалели с 375 486 фр. Така че огромното спадане от едната страна се придружава от сравнително слабо спадане от другата страна.

Метален запас в банката	Дисконтирани от банката ценни книжа
14 юни — 407 769 813	14 юни — 310 369 439
12 юли — 314 629 614	12 юли — 381 699 256

Съпоставянето на месеците юни и юли показва намаляване на металния запас с 93 140 199 и нарастване на ценните книжа със 71 329 817, т. е. намаляването на металния запас е с 21 810 382 фр. по-голямо от нарастването на портфейла.

Метален запас в банката	Дисконтирани от банката ценни книжа
12 юли — 314 629 614	12 юли — 381 699 256
9 август — 338 784 444	9 август — 458 689 605

Виждаме от двете страни повишение, от страната на металния запас с 24 154 830, а от страната на портфейла много по-значителното увеличение със 76 990 349 фр.

Метален запас в банката	Дисконтирани от банката ценни книжа
9 август — 338 784 444	9 август — 458 689 605
13 септември — 288 645 333	13 септември — 431 390 562

Тук спадането на металния запас с 50 139 111 фр. е придружено от спадане на ценните книжа с 27 299 043 фр. (През декември 1855 г. въпреки рестриктивните мероприятия на френската банка касовата ѝ наличност отново се е намалила с 24 милиона.)

Сосът за гъсока е сос и за гъската. Истините, които произтичат от последователното съпоставяне на шестте месеца, могат да претендират за същата достоверност, както и истините, които следват от съпоставянето на двата крайни пункта на редицата, направено от господин Даримон. А какво показва съпоставянето? Истини, които взаимно се преплитат. Един път портфейлът нараства заедно със спадане на металния запас, но така, че спадането на последния не достига нарастването на първия (месец юни до юли). Три пъти спадане на металния запас, придружено от спадане на портфейла, но така, че два пъти спадането на последния не покрива спадането на първия (месец май до юни и август до септември), а един път го надминава (месец април до май), най-сетне един път нарастване на металния запас и нарастване на портфейла, но така, че първото не покрива второто (месец юли до август).

Спадане от едната страна, нарастване от другата; спадане от двете страни; нарастване от двете страни; така че всичко, само не постоянна закономерност, само преди всичко не обратна пропорционалност, дори не и взаимодействие, тъй като спадането на портфейла не може да бъде причината за спадането на металния запас, а нарастването на портфейла не може да бъде причина за нарастване на металния запас. Обратната пропорционалност и взаимодействието не е констатирано дори от изолираното съпоставяне, което Даримон прави между първия и шестия месец. Шом нарастването на портфейла със 108 милиона не покрива спадането на металния запас със 144 милиона, остава възможността нарастването на едната страна [1—3] и намаляването от другата страна да не са в причинна връзка помежду си. Вместо да даде отговор, статистическата илюстрация е поставила маса кръстосващи се въпроси, вместо една загатка — цял куп.

Фактически загадките биха изчезнали, ако господин Даримон наред с графите си за металния запас и за портфейла (за дисконтираните ценни книжа) би поставил графите за банкното обръщение и за влоговете. По-малко спадане на металния запас, отколкото нарастването на портфейла, би се обяснило с това, че едновременно са нарастали влоговете на метал или че част от издадените срещу дисконтирани полици банкноти не са били разменени срещу метал, а са останали в обръщение, или най-сетне, че без да увеличат обръщението, издадените банкноти веднага са се върнали във формата на влогове или за плащане на полици, чийто падеж е изтекъл. Спадане на металния запас, придружено от малко спадане на портфейла, би се обяснило с това, че са били изтеглени влогове или са й донесени банкноти за размяна срещу метал и по такъв начин нейният собствен дисконт е бил увреден от собствениците на изтеглените влогове или на осребрените банкноти. Най-сетне малко спадане на металния запас, придружено от

малко спадане на портфейла, би се обяснило със същите причини (оставяме съвсем настрана отлива на метала за заместване на сребърните пари във вътрешността на страната, тъй като Даримон не включва това в обсега на своето наблюдение).

Обаче графите, които по такъв начин биха се обяснявали взаимно, биха доказали и нещо, което не е трябвало да бъде доказано: че задоволяването на нарастващи търговски потребности на страната на банката не обуславя непременно увеличение на нейното банкното обръщение, че намаляването или увеличаването на това обръщение не отговаря на намаляването или увеличаването на нейния метален запас, че банката не контролира масата на средствата за обръщение и т. н. — все резултати, които объркват сметките на господин Даримон. Вързването си да изтъкне крещящо предзегото си мнение — противоречието между металната основа на банката, представена в нейния метален запас, и потребностите на обръщението, представени според него в портфейла — той откъсва от необходимото им допълнение две графи, които в тази изолираност загубват всякакъв смисъл или в краен случай свидетелствуват против него. Ние се спряхме на този факт, за да разкрием с този пример каква ценност представляват статистическите и позитивните илюстрации на прудонистите. Вместо да доказват техните теории, икономическите факти доказват, че те не могат да се справят с фактите, за да могат да боравят с тях. Начинът им да боравят с фактите по-скоро показва генезиса на теоретичната им абстракция.

Да проследим Даримон по-нататък.

Когато френската банка видяла, че металният ѝ запас е намалял със 144 милиона и портфейлът ѝ е нараснал със 108 милиона, тя взела на 4 и 18 октомври 1855 мерки в защита на своето подземие и прогив своя портфейл. Тя повишила последователно своя дисконт от 4 на 5 и от 5 на 6% и намалила срока на представените за дисконтиране полици от 90 на 75 дни. С други думи, тя е утежила условията, при които е предоставяла на търговията своя метал. Какво доказва това? То доказва, казва Даримон,

«че една банка, която е организирана по сегашните принципи, т. е. на основата на господството на златото и среброто, отказва на публиката услугите си тъкмо в момента, когато публиката най-много се нуждае от нейните услуги» (пак там, стр. 3).

Нима господин Даримон е имал нужда от своите числа, за да докаже, че предлагането оскъпява услугите си в същата степен, в която търсенето предявява исканията си (и го надминава)? А нима господата, които по отношение на банката представляват «публиката», не следват същата «приятна привичка на съществуването»²⁹? Нима филан-

тропичните житари, които предявявали полиците си на банката, за да получат банкноти, за да разменят банкнотите срещу златото на банката, за да разменят златото на банката срещу чуждестранно жито, за да разменят чуждестранното жито срещу златото на френската публика, са изхождали от мисълта, че тъй като публиката сега най-много се нуждае от жито, техен дълг е да ѝ дават житото при по-ниски цени, или по-скоро са бързали към банката, за да експлоатират покачването на житните цени, нуждата на публиката, несъответствието на нейното търсене с предлагането? Нима банката трябва да бъде изключена от този общ икономически закон? *Quelle idée!**

Но да приемем, че сегашната организация на банките води до това, че трябва да бъде натрупвано злато в такова количество, та покупателното средство, което при недостиг на жито би могло по най-полезен начин да бъде използвано за нацията, да бъде обречено на бездействие и изобщо капитал, който би трябвало да преминава доходните [1—4] превръщания на производството, да стане непродуктивната и инертна основа на обръщението. Следователно в този случай би ставало дума за това, че при сегашната организация на банките непроизводителният метален запас все още стои над своя необходим минимум, защото спестяването на злато и сребро в рамките на обръщението още не е доведено до неговия икономически предел. Би ставало дума за повече или по-малко количество от една и съща основа. Но въпросът би бил принизен от социалистическата висота до буржоазно-практическата плоскост, където го срещаме у най-голямата част от английските буржоазни противници на Английската банка. *Quelle chute!***

Да не би пък да не става дума за по-голямо или по-малко спестяване на метал чрез банкноти и други банковни приспособления, а за пълно изоставяне на металната основа? Но тогава пък не струва нито статистическата басня, нито поука от нея? Щом банката, на каквито и да било условия, трябва при нужда да изпраща в чужбина благородни метали, тя трябва преди това да ги натрупва, а за да ги приемат другите държави в размяната срещу своите стоки, те трябва да са утвърдили господството си.

Причините, които са измъкнали от банката нейния благороден метал, са били според Даримон лошата реколта и следователно необходимостта да се внесе жито от чужбина. Той забравя намаления добив на коприна и необходимостта да бъде масово закупена от Китай. Освен това Даримон приежда гелемите и многобройни операции,

* — Що за идея! *Ред.*

** — Какво падение! *Ред.*

съвпаднали с последните месеци на Парижкото промишлено изложение³⁰. Той пак забравя големите спекулации и операции в чужбина, които *Crédit mobilier*³¹ и нейните съперници предприеха, за да покаже, както казва Исак Перейр, че френският капитал се отличава от другите капитали с космополитичния си характер също както френският език — от другите езици. Към това се добавя и предизвиканите от източната война³² неизгодни разходи: заем от 750 милиона.

И така, от една страна, голям и внезапен провал в два от най-значителните отрасли на френското производство! От друга страна, необичайно използване на френския капитал на чуждестранни пазари в предприятия, които съвсем не създават непосредствен еквивалент и отчасти може би никога няма да покрият производствените си разходи! За да се покрие, от една страна, чрез внос намаляването на продукцията в страната ѝ, от друга страна, увеличените вложения в чуждестранни промишлени предприятия, за това са били нужни не знаци за обръщение, които служат за размяна на еквивалентите, а самите еквиваленти, не пари, а капитал. Във всеки случай намаляването на френското производство вътре в страната не е било еквивалент за заангажирането на френския капитал в чужбина.

Да приемем сега, че Френската банка не е почивала на метална основа и че другите страни са били готови да приемат френския еквивалент или капитал във всяка форма, а не само в специфичната форма на благородните метали. Не би ли била банката пак така принудена да повиши условията на своя дисконт тъкмо в момента, когато нейната «публика» най-много е търсила нейните услуги? Банкнотите, с които тя дисконтира полиците на тази публика, не са сега нищо друго освен асигнации за злато и сребро. При нашата предпоставка те биха били асигнации за част от запаса от продукта на нацията и нейната непосредствено приложима работна сила: първият е ограничен, а втората може да бъде увеличена само в много твърди граници и в определени периоди от време. От друга страна, машината за хартийки е неизтощима и действа като с вълшебен жезъл. Едновременно, докато намаленият добив на жито и коприна извънредно много намалили пряко обменното богатство на нацията, задграничните железопътни и минни предприятия и т. н. фиксират пряко обменното богатство в една форма, която не създава непосредствен еквивалент и затова го поглъща за момента без замаяна! Следователно пряко обменното, годно за обръщението, годно да бъде изпратено в чужбина богатство на нацията е безусловно намалено. От друга страна, неограничено нарастване на банковите асигнации. Непосредствена последица: покачване цените на продуктите, на суровите материали и на труда. От друга страна, падане на цените на банковите асигнации. Банката не би увеличила с магическа пръчка националното богатство, а

с твърде обикновена операция само би обезценила собствените си книжни пари. С това обезценяване би настъпил внезапен застои в производството.

Но не, извиква прудониството. Нашата нова банкова организация не [1—5] би се задоволила с отрицателната заслуга да премахне металната основа, а всичко друго да остави по старому. Тя би създала съвсем нови условия за производство и общуване, следователно би се намесила при съвсем нови предпоставки. Нима и въвеждането на сегашните банки не беше на времето си революционизирало производствените условия? Нима без концентрацията на кредита, която то предизвика, без държавната рента, която то създаде в противоположност на поземлената рента и с това създаде финансите в противоположност на поземлената собственост — дохода от парите в противоположност на дохода от земята, — нима без този нов институт на обръщението би станала възможна съвременната едра промишленост, акционерните предприятия и т. н., безбройните видове ценни книжа в обръщение, които са както продукти, така и производствени условия на съвременната търговия и на съвременната промишленост?

Тук стигнахме до основния въпрос, който не е вече свързан с изходния пункт. Общо формулиран, въпросът би гласял: Може ли чрез изменение на оръдието на обръщението — организацията на обръщението — да се революционизират съществуващите производствени отношения и съответните им отношения на разпределение? Пита се по-нататък: Може ли да бъде предприета такава трансформация на обръщението, без да се засегнат съществуващите производствени отношения и почиващите върху тях обществени отношения? Ако всяка подобна трансформация на обръщението имаше от своя страна за предпоставка пак изменения на другите условия на производството и обществени преврати, тогава, естествено, от самото начало щеше да се провали учението, което предлага своите фокуси в сферата на обръщението, за да избегне, от една страна, насилствения характер на измененията, а, от друга страна, да направи самите тези изменения не предпоставка, а, напротив, постепенен резултат от преустройството на обръщението. Погрешността на тази основна предпоставка би била достатъчна, за да докаже същото погрешно разбиране относно вътрешната връзка между производствените отношения, отношенията на разпределението и отношенията на обръщението.

Естествено, споменатият по-горе исторически пример не може да бъде решаващ, тъй като съвременните кредитни институти са били както следствие, така и причина на концентрацията на капитала, само момент от последната, а концентрацията на имуществото се ускорява както от недостатъчно обръщение (като в древния Рим), така и от облекчено обръщение.

По-нагатак би трябвало да се изследва или по-скоро би се стигнало до общия въпрос, дали различните цивилизовани форми на парите — метални пари, книжни пари, кредитни пари, трудови пари (последните като социалистическа форма) — могат да постигнат онава, което се иска от тях, без да снемат самото изразено в категорията пари производствено отношение, и дали, от друга страна, не е самоунищожавашо искане чрез формално изменение на едно отношение да искаме да се отървем от негови съществени условия. Различните форми на парите могат по-добре да отговарят на различните стъпала на общественото производство, едната — да отстранява недостатъци, с които друга не може да се справи, но нито една, докато продължават да бъдат форми на парите и докато парите продължават да бъдат съществено производствено отношение, не може да премахне присъщите на отношението на парите противоречия, а може само да ги представя в една или друга форма. Нито една форма на наемния труд, макар някоя от тях да може да превъзмогне недостатъците на друга, не може да превъзмогне недостатъците на самия наеман труд. Един лост може по-добре от друг да превъзмогне съпротивата на материята в покой. Но всеки лост почива на това, че съпротивата си остава.

Този общ въпрос за отношението на обръщението към другите производствени отношения може, естествено, да бъде повдигнат едва на края. От самото начало си остава подозрително, че Прудон и К° дори не го повдигат в чистата му форма, а само по някой повод се впускат в съответни декламации. Всякъде, където се засяга този въпрос, ще трябва добре да оглеждаме всичко.

Вече от подхода на Даримон се вижда, че *паричното обръщение и кредитът* се огъждествяват напълно, което е икономически погрешно. (Между другото, безплатният кредит е лицемерно еснафска и страхлива форма вместо: собствеността е кражба³³. Вместо работниците да *вземат* капитала на капиталистите, трябвало капиталистите да бъдат принудени да им го *дадат*. И на това трябва да се върнем.

По самата третирана тема Даримон е стигнал само до това, че банките, които търгуват с кредит, както търговците търгуват със стоки или работниците — с труд, продават по-скъпо, когато търсенето се повиши в сравнение с предлагането, т. е. затрудняват за публиката услугите си в същия момент, когато тя най-много се нуждае от тях. Ние видяхме, че банката е принудена да постъпва така независимо от това, дали издава конвертабилни или неконвертабилни банкноти.

Поведението на френската банка през октомври 1855 г. дало повод за «страхотен вой» (стр. 4) и за «голям спор» между нея и представителите на публиката. Даримон резюмира или твърди, че резюмира този спор. Тук ще го следваме при случай, защото резюмето

му показва слабостта на двамата противници поради постоянното им скачане от едно на друго, лугане във външни причини. Всеки от двамата бойци захвърля всеки момент оръжието си, за да потърси друго. И двамата не успяват да нанесат удар не само защото постоянно сменят оръжията, с които трябва да се бият, но и защото се ерещат на една плоскост само за да избягат на друга.

(От 1806 до 1855 г. сконтовият процент във Франция не е бил повишаван до 6%; от 50 години максималният срок на сконтираните полици е бил 90 дни.)

Слабостта, с която у Даримон се защитава банката, и неговата собствена погрешна представа се виждат например от следния пасаж на неговия фиктивен диалог:

Противникът на банката казва:

«Благодарение на своя монопол вие сте разпределителка и регулаторка на кредита. Когато проявявате строгост, дисконтьорите не само ви подражават, но и прекаляват строгостите ви. . . С мерките си вие предизвикахте застой в сделките» (стр. 5).

Банката отговаря, при това «смирено»:

«Какво да правя, според вас — казва смирено банката. . . — за да се предпазя от чужбината, трябва да се предпазя от съотечествениците си. . . Преди всичко трябва да предотвратя отлива на звонковите монети, без което аз не съм нищо и не мога нищо» (стр. 5).

На банката се приписва глупост. Карат я да се измъква от въпроса, да отговаря с обща фраза, за да може да ѝ се възрази с обща фраза. В този диалог банката споделя илюзията на Даримон, че чрез монопола си тя действително регулира кредита. Фактически силата на банката започва едва там, където свършва силата на частните «дисконтьори», т. е. в момент, когато самата нейна сила е необичайно ограничена. Нека в момент на застой на паричния пазар, когато всеки сконтира по $2\frac{1}{2}$ %, тя да продължи да стои на 5%, тогава дисконтьорите, вместо да ѝ подражават, ще ѝ измъкнат изпод носа всички операции. Никъде това не се е проявявало по-нагледно, отколкото в историята на Английската банка след закона от 1844 г.³⁴, който по отношение на дисконтовите сделки я превърна в действителен съперник на частните банкери. За да си осигури в периоди на застой на паричния пазар дял, и то нарастващ дял от дисконтовите сделки, Английската банка бе постоянно принуждавана да намалява дисконтовия процент не само до равнището, но често и под равнището на частните банкери. Така че нейното «регулиране на кредита» трябва да се приема *cum grano salis**, докато Даримон приема за изходен

* — буквално: «със зрънце сол»; преносно: «с уговорка», «не съвсем буквално». *Ред.*

пункт своята суеверна представа за нейния безусловен контрол над паричния пазар и кредита.

Вместо критически да изследва условията на действителна власт на банката над паричния пазар, той веднага се хваща за фразата, че за нея звонковата монета е всичко и че тя трябва да предогврати отлива ѝ в чужбина. Един професор в Колеж дьо Франс³⁵ (Шевалие) възразява:

«Златото и среброто са стоки като всички други. . . Металният резерв на банката е нужен само за да бъдат изпращани в спешни случаи за закупки в чужбина».

Банката отговаря:

«Металните пари не са стока като другите; те са оръдие за размяна и по силата на този титул се ползват от привилегията да предписват закони на всички други стоки.»

Тук Даримон се намесва между сражаващите се:

«Следователно на тази привилегия на златото и среброто да са единствените автентични оръдия на обръщението и размяната трябва да се припишат не само сегашната криза, но и периодичните търговски кризи.»

За справяне с всички неприятности от кризите

«Златото и среброто да станат като другите стоки или, точно казано, всички стоки да станат оръдия на размяната със същия ранг (au même titre) (по силата на същия титул) като златото и среброто; така че продуктите действително да се разменят срещу продукта» (пак там, стр. 5—7).

Колко плитко е поставен тук спорният въпрос! Щом банката издава асигнации за пари (банкноти) и облигации за капитал, които подлежат на изплащане в злато (сребро) (депозити), от само себе си се разбира, че тя само до известна степен може да наблюдава и да търпи намаляването на своя метален запас, без да реагира срещу това. Това няма нищо общо с теорията за металните пари. На Даримоновото учение за кризите ще се върнем.

В отдела «*Кратка история на кризите в обръщението*»* господин Даримон пропуска английската криза от 1809 до 1811 г. и се ограничава с това под 1810 г. да отбележи назначаването на комитета за кюлчетата, а под 1811 г. пак пропуска действителната криза (започнала в 1809 г.) и се ограничава с приетата от камарата на общините резолюция, че

«обезценяването на банкнотите по отношение на кюлчетата не се дължи на обезценяване на книжните пари, а на поскъпване на кюлчетата»,

---

* У Даримон заглавието на този отдел гласи: «Кратка история на банките за обръщение» (A. Darimon. De la réforme des banques. Paris, 1850, стр. 20.) *Ред.*

и с памфлета на Рикардо³⁶, в който се твърди обратното, изводът от което бил:

«Най-съвършеният вид пари са книжните пари» (стр. 22—23).

Тук кризите от 1809 и 1811 г. бяха важни, защото тогава банката е издавала неконвертабилни банкноти, така че кризите в никакъв случай не са произлезли от конвертабилността на банкнотите в злато (метал), следователно и в никакъв случай не биха могли да бъдат предотвратени чрез отменяване на тази конвертабилност. Даримон ловко заобикаля тези факти, опровергаващи неговата теория за кризите. Той се вкопчва за Рикардовия афоризъм, който няма нищо общо с въпроса, разглеждан в Рикардовия памфлет — за обезценяването на банкнотите. Даримон игнорира факта, че Рикардовото учение за парите с неговите погрешни предпоставки, че банката контролира броя на банкнотите в обръщение, че броят на средствата за обръщение определя цените, докато, обратно, цените определяли броя на средствата за обръщение и т. н. По Рикардово време все още липсвали всички подробни изследвания относно явленията на паричното обръщение. Това мимоходом.

[б) Погрешно обяснение на кризите с привилегированото положение на златото и среброто. Въпросът за конвертабилността на банкнотите в злато и сребро.

Невъзможност да се революционизират буржоазните производствени отношения чрез банкови и парични реформи]

Златото и среброто са стоки като всички други. Златото и среброто не са стоки като всички други: като всеобщо оръдие на размяната те са привилегировани стоки и деградират другите стоки именно по силата на тази привилегия. Ето крайния анализ, към който Даримон свежда този антагонизъм. Премахнете привилегията на златото и среброто, деградирайте ги до ранга на всички други стоки, решава Даримон в края на краищата. Тогава няма да имате специфичните злини на златните и сребърните пари или тези на конвертируемите в злато и сребро банкноти. Ще премахнете всички злини. Или по-добре издигнете всички стоки до притежавания сега изключително от златото и среброто монопол. Запазете папата, но направете всекиго папа. Премахнете парите, като превърнете всяка стока в пари и я снабдете със специфичните качества на парите.

Тук се пита именно дали проблемата не изразява собствената си нелепост, така че невъзможността да бъде решена да е заложена още в поставените от задачата условия. Често отговорът може да се състои

само в критика на въпроса и често въпросът може да бъде решен само [1—7] чрез отрицание на самия въпрос.

Действителният въпрос гласи: Самата буржоазна система на размяна не се ли нуждае от специфично оръдие за размяна? Не създава ли тя по необходимост специален еквивалент за всички стойности? Някоя форма на това оръдие за размяна или на този еквивалент може да е по-удобна, по-подходяща, да води до по-малко затруднения, отколкото друга. Но затрудненията, които произтичат от съществуването на специално оръдие за размяна, на специален и все пак всеобщ еквивалент, би трябвало да възникват все отново във всяка форма, макар и различно. Естествено, Даримон с ентузиазъм се измъква от самия този въпрос. Премахнете парите и не ги премахвайте! Премахнете изключителната привилегия, която златото и среброто притежават поради своята изключителност като пари, но превърнете всички стоки в пари, т. е. дайте на всички заедно едно качество, което не може вече да съществува, щом бъде отделено от тази изключителност.

При отливите на скъпоценен метал действително се проявява едно противоречие, което Даримон схваща толкова плитко, колкото плитко го превъзможва. Оказва се, че златото и среброто не са стоки като другите стоки и съвременната политическа икономия внезапно и с ужас вижда, че временно все отново стига до предразсъдъците на меркантилната система. Английските икономисти се стараят да разрешат трудността чрез едно разграничение. Онова, което се търси в моменти на такива парични кризи, казват те, не е злато и сребро като пари, злато и сребро като монети, а злато и сребро като капитал. Те забравят да добават: капитал, но капитал в определената форма на злато и сребро. Ако капиталът би могъл да бъде изнесен във всяка форма, защо тогава има отлив тъкмо на тези стоки, докато повечето други стоки се обезценяват поради липса на отлив?

Да вземем определени примери: отлив вследствие на лоша реколта вътре в страната за някое основно средство за прехрана (например жито), на лоша реколта в чужбина и затова поскъпване на някой вносен предмет за широко потребление (например чай); отлив вследствие на лоша реколта за решаващите промишлени суровини (памук, вълна, коприна, коноп); отлив, предизвикан от прекомерен внос (вследствие на спекулация, война и т. н.). В случай на лоша реколта вътре в страната заместването на внезапна или трайна липса (на жито, чай, памук, коноп и т. н.) уврежда нацията двойно. Част от нейния вложен капитал или труд не е възпроизведена — действителен недостиг в промишлеността. Част от възпроизведения капитал трябва да бъде дадена, за да се попълни тази празнина, и то такава част, която не е в проста аритметична пропорция с недостига, тъй като

Липсващият продукт поскъпва и трябва да поскъпне на световния пазар поради намаленото предлагане и повишеното търсене.

Необходимо е да се изследва точно как биха изглеждали такива кризи, ако се абстрахираме от парите, и каква определеност внасят парите в рамките на дадените отношения. (*Лоша житна реколта и прекомерен внос са главните случаи. Войната се разбира от само себе си, тъй като непосредствено икономически при нея все едно че една нация хвърля във водата част от капитала си.*)

В случай на лоша житна реколта: Ако разглеждаме една нация по отношение на друга нация, ясно е, че нейният капитал (не само действителното ѝ богатство) се е намалил, толкова е ясно, колкото, че ако един селянин е изгорил тестото за своя хляб и трябва сега да го купи от хлебаря, той е обеднял със сума, равна на стойността на покупката му. С оглед на вътрешността на страната изглежда, че доколкото става дума за стойността, покачването на цената на житото оставя всичко по старому. Сега се абстрахираме от обстоятелството, че намаленото количество жито, умножено по повишената цена при действителни лоши реколти никога не е — нормалното количество, умножено по по-ниската цена.

Да приемем, че в Англия е бил произведен само 1 квартал пшеница и че този 1 квартал е постигнал същата цена, каквато преди са постигали 30 млн. квартера. Тогава нацията (независимо от това, че биха ѝ липсвали средствата за възпроизвеждане на живота, както и на житото) би разменяла, ако приемем работните дни, необходими за произвеждане на 1 квартал, = a , $a \times 30$ млн. работни дни (производствени разходи³⁷) срещу $1 \times a$ работни дни; производителната сила на нейния капитал би намаляла милиони пъти и сумата на притежаваните в страната стойности би намаляла, тъй като всеки работен ден би се обезценил 30 млн. пъти. Всяка единица капитал представлява вече

$\frac{1}{30\,000\,000}$ — от предишната си стойност, от своя еквивалент в производствени разходи, при все че в дадения случай не би намаляла номиналната стойност на националния капитал (без оглед на обезценяването на земята), тъй като намалената стойност на другите продукти би била точно компенсирана чрез повишената стойност на 1 квартал пшеница. Повишаването на цената на пшеницата $a \times 30$ млн. пъти би било израз на точно такова обезценяване на всички други продукти.

Впрочем това разграничаване на вътрешния и външния пазар е съвсем илюзорно. Както нацията, която претърпява недостиг на жито, се отнася до чуждата нация, от която купува, така всеки индивид на нацията се отнася до фермера или до търговеца на жито.

Добавъчната сума, която той трябва да употреби за купуване на жито, е пряко намаление на неговия капитал, на средствата, с които разполага.

За да не замъгляваме въпроса с несъществени влияния, трябва да приемем такава нация, където има свободна търговия с жито. Дори ако вносното жито беше толкова евтино, колкото житото собствено производство, нацията би станала по-бедна със сумата на невъзпроизведения от фермерите капитал. Обаче при направената предпоставка нацията внася винаги толкова чуждо жито, колкото може да се внесе при нормална цена. Така че нарастването на вноса има за предпоставка нарастване на цената.

Покачването на цената на житото на спадането на цената на всички други стоки. Повишението на производствените разходи (представени в цената), по които се получава кварталът жито, е = на намалението на производителността на капитала, който съществува във всички други форми. На плюса, употребен за закупуване на житото, трябва да отговаря минус при закупуването на всички други стоки и вече затова — спадане на техните цени. Със или без метални или някакви други пари нацията би била в криза, която би обхващала не само житото, а и всички други отрасли на производството, тъй като не само би била положително намалена тяхната производителност и цената на продукцията им би спаднала в сравнение с определената при нормални производствени разходи стойност, но и всички контракти, задължения и т. н. почиват на средните цени на продуктите. Например по държавния дълг трябва да бъдат доставени x шефела жито, но производствените разходи за тези x шефела са се увеличили в известна пропорция.

Следователно съвсем без оглед на парите [1—8] нацията би била в обща криза. Като се абстрахираме не само от парите, но дори от разменната стойност на продуктите, продуктите биха се обезценили, производителността на нацията би намалеля, докато всички нейни икономически отношения почиват на средна производителност на нейния труд.

И така, предизвиканата от недостиг на жито криза съвсем не се дължи на отлива на скъпоценен метал, при все че тя може да бъде усилена чрез спънките, които се правят на този отлив.

Във всеки случай не може и да се каже заедно с Прудон, че кризата произхожда от това, че в противоположност на другите стоки само благородните метали притежават автентична стойност; тъй като покачването на цената на житото означава преди всичко само, че за дадено количество жито трябва при размяната да се даде повече злато и сребро, т. е. че цената на златото и среброто е спаднала по отношение на цената на житото. Следователно там, където не ги предпазва

привилегия, златото и среброто се обезценяват по отношение на житото еднакво като всички други стоки. Обезценяването на златото и среброто по отношение на житото е тъждествено с покачване на цените на житото. {Това не е съвсем правилно. Квартерът жито се покачва от 50 на 100 шилинга, т. е. със 100%, но памучните стоки спадат с 80%. По отношение на житото среброто е спаднало само с 50%, а памучните стоки са спаднали (вследствие на намаленото търсене) по отношение на среброто с 80%. Това означава, че цените на другите стоки спадат по-ниско, отколкото се покачват цените на житото. Но става и обратното. Например през последните години, когато временно житото се покачваше със 100%, промишлените продукти нямаха и намерение да спаднат в същата пропорция, в която златото беше спаднало по отношение на житото. Това обстоятелство не засяга непосредствено общото положение.} Не може и да се каже, че златото притежава привилегия, защото като монета количеството му е точно и автентично определено. Един талер (сребро) си остава при всички обстоятелства един талер. Също така един шефел пшеница си остава един шефел, а един аршин платно — един аршин.

Следователно обезценяването на повечето стоки (включително и труда) и произтичащата от това криза в случай на значителен неурожай на житото не може главно да се припише на износ на злато, тъй като би имало обезценяване и криза, дори да не се изнасяше отечествено злато и да не се внасяше чуждестранно жито. Кризата се свежда просто до закона за търсенето и предлагането, който, както е известно, действа в сферата на стоките от първа необходимост — разглеждана в национален мащаб — много по-остро и по-енергично, отколкото във всички други сфери. Износът на злато не е причина за житната криза, а житната криза е причина за износа на злато.

Може да се твърди, че златото и среброто, разглеждани сами по себе си, могат от своя страна да се намесват в кризата и да влсшат симптомите ѝ само в две посоки: 1) доколкото износът на злато би бил затруднен поради условията на металното покритие, с които са обвързани банките; доколкото мерките, които поради това банката взема срещу този износ на злато, се отразяват вредно върху сбръщението вътре в страната; доколкото износът на злато става несбхсдим, защото другите нации не желаят да приемат капитал в никаква друга форма, освен във формата на злато.

Затруднението № 2 може да предължи да действа дори ако затруднението № 1 е отстранено. Английската банка го изпита точно през периода, когато със закон беше упълномощена да издава неконвертабилни банкноти. Банкнотите спаднаха го отншение на златните кюлчета, но спадна също така и монетната цена на златото по отношение на цената му на кюлчета. По отношение на банкнотите златото

бе станало особен вид стока. Може да се каже, че банкнотата оставаше дотолкова зависима от златото, доколкото номинално представляваше определено количество злато, което фактически не можеше да се получи срещу нея. Златото бе останало нейно наименование, макар че по закона не можеше вече да бъде разменена в банката за това количество злато.

Не подлежи на съмнение (?) (трябва да бъде изследвано по-късно и не се отнася пряко до разглеждания въпрос), че докато книжните пари получават наименованието си от златото (следователно например една 5-фунтова банкнота е книжният представител на 5 соверена*), конвертабилността на банкнотата в злато си остава икономически закон за нея, независимо от това, дали той *политически* съществува или не. И през 1799—1819 г.³⁸ банкнотите на Английската банка продължаваха да заявяват, че представляват стойността на определено количество злато. Как по друг начин да се провери това твърдение освен чрез факта, че банкнотата действително командува толкова и толкова златен метал? От момента, в който за една 5-фунтова банкнота не може вече да се получи в златен метал стойност — 5 соверена, банкнотата е била обезценена, макар че е била неконвертабилна. Равенството на стойността на банкнотата с определена стойност в злато, обявено в наименованието ѝ, е влязло веднага в противоречие с фактическото неравенство между банкнотата и златото.

Следователно спорният въпрос между англичаните, които се придържат към златото като наименование на банкнотата, се върти фактически не около конвертабилността на банкнотата в злато — която е само практическото равенство, което наименованието на банкнотата заявява теоретически, — а как да бъде осигурена тази конвертабилност: дали тази конвертабилност да бъде осигурена чрез ограничения, наложени на банката по законен път, или да бъде оставена сама на себе си. Привържениците на последното твърдят, че при една емисионна банка, която авансира срещу полица, следователно чинито банкноти имат сигурно възвръщане, тази конвертабилност е средно гарантирана и че противниците им никога не постигат повече от тази средна гарантираност. Последното е факт. Между другото, средното равнище не е за пренебрегване, а средните изчисления трябва да бъдат основа както за банките, така и за всички застрахователни институти и т. н. На това становище са преди всичко шотландските банки, които с право се дават за пример.

Строгите булионисти** казват от своя страна, че взимат сериозно

* — английски златни монети от по 5 ф. ст. (с изсбращение на краля или кралицата). *Ред.*

** — от английската дума «bullion», която означава златно или сребърно ключе. *Ред.*

[I—9] конвертабилността, че задължението на банката да конвертира, поддържа банкнотата конвертабилна, че необходимостта от тази конвертабилност е дадена от самото наименование на банкнотата и образува бариера против прекомерна емисия, че противниците им са псевдопривърженици на неконвертабилността. Между тези две позиции има различни отсенки, маса дребни «разновидности».

Накрая, защитниците на неконвертабилността, явните антибулионисти, са, без да знаят, също псевдопривърженици на конвертабилността, както и противниците им, защото запазват наименованието на банкнотата, следователно вземат практическото приравняване на банкнотата с определено наименование към определено количество злато за мерило за пълноценността на своите банкноти.

В Прусия съществуват книжни пари с принудителен курс. (Обратен приток им е дотолкова осигурен, доколкото част от данъците трябва да бъде плащана в хартийки). Тези книжни талери не са асигнации за сребро, не са по закон разменими срещу него в никоя банка. Те не се отпускат срещу полици от никоя търговска банка, а се изплащат от правителството при посрещане на разходите. Обаче наименованието им е изразено в сребро. Един книжен талер заявява, че представлява толкова стойност, колкото един сребърен талер. Ако доверието в правителството се разклати сериозно или ако тези книжни пари се издадат в по-големи количества, отколкото потребностите на обръщението изискват, тогава книжният талер би престанал на практика да е равен на сребърен талер и би бил обезценен, защото е спаднал под стойността, обявена в наименованието му. Той би се обезценил дори да не настъпи ни едно от споменатите обстоятелства, но някоя особена потребност от сребро например за износ създаде привилегия на среброто по отношение на книжния талер.

И така, конвертабилността в злато и сребро е практическо мерило за стойността на всички книжни пари, които получават наименованието си от злато или сребро, независимо от това, дали книжните пари са по закона конвертабилни или не. Една номинална стойност само като сянка придружава тяхното тяло, а дали двете се покриват, трябва да докаже тяхната действителна конвертабилност (разменимост). Спадането на реалната стойност под номиналната стойност е обезценяване. Действителната паралелност, разменимост, е конвертабилност. При неконвертабилни банкноти конвертабилността не се проявява в касата на банката, а във всекидневната размяна между книжните пари и металните пари, чието наименование носят. Фактически конвертабилността на конвертабилните банкноти е вече застрашена, когато вече трябва да бъде потвърждавана не чрез всекидневния обмен във всички части на страната, а чрез специални големи експерименти, организирани от касата на банката.

В Шотландия на село книжните пари дори се предпочитат пред металните пари. Естествено преди 1845 г., когато на Шотландия бе наложен английският закон от 1844 г.³⁹, тя е претърпявала всички английски социални кризи, а някои дори в по-висока степен, тъй като «очистването» на земята⁴⁰ тук се провеждало по-безогледно. Въпреки това Шотландия не е познавала същински парични кризи (обстоятелството, че по изключение някои банки фалирали, защото лекомислено отпусkali кредит, не спада към това), нито обезценяване на банкнотите, нито оплаквания, нито разследвания дали парите в обръщение са достатъчни или не и т. н.

Тук Шотландия е важна, защото, от една страна, показва как паричната система на сегашната основа може да бъде напълно регулирана — да са премахнати всички злини, от които се оплаква Даримон, — без да се напуска сегашната социална основа; дори когато едновременно нейните противоречия, антагонизми, класова противоположност и т. н. достигат още по-висока степен, отколкото в която и да е друга страна на света.

Характерно е, че както Даримон, така и покровителят му, който е написал предговора на книгата му — Емил Жирарден, който допълва практическото си мошеничество с теоретичен утопизъм, — не намират в Шотландия противоположността спрямо монополните банки като Английската банка и Френската банка, а в Съединените щати, където поради необходими държавни разрешения банковата система е само номинално свободна, където няма свободна конкуренция на банките, а федеративна система на монополни банки.

И действително шотландската банкова и парична система е била най-опасната подводна скала за илюзиите на фокусниците на обръщението. За златните и сребърните пари (където няма узаконен биметализъм) не се казва, че се обезценяват, щом се измени относителната им стойност спрямо всички други стоки. Защо не? Защото образуват свой собствен знаменател, защото наименованието им не е наименование на някоя стойност, т. е. защото не се оценяват по някоя трета стока, а изразяват само съответни части от собствената си материя: 1 соверен = толкова количество злато с такова и такова тегло.

Следователно златото не може да бъде номинално обезценено не защото единствено изразява *автентична стойност*, а защото като пари *изобщо не изразява стойност*, а изразява, носи на челото си само определено количество от собствената си материя, своята собствена количествена определеност. (По-късно трябва да се изследва поотблизо дали в края на краищата този отличителен белег на златните и сребърните пари не е иманентно свойство на всички пари.)

Заблудени от тази номинална необезценяемост на металните

пари, Даримон и К° виждат само едната страна, която се проявява в кризите: поскъпването на златото и среброто по отношение на почти всички стоки; те не виждат другата страна: обезценяването на златото и среброто или на парите по отношение на всички други стоки (с изключение може би, не винаги, на труда) в периоди на така наречения *разцвет*, периоди на временно общо покачване на цените. Тъй като това обезценяване на металните пари (и на всички вдове пари, почиващи на тях) винаги предхожда поскъпването им, те би трябвало да поставят проблемата обратно: да се предотврати периодично повтарящото се обезценяване на парите (на темен език — да се премахнат привилегиите на стоките по отношение на парите). В последната формулировка задачата би се свела веднага до следното: Да се премахне покачването и спадането на цените. Тогава: да се премахнат цените. Следователно: да се премахне разменната стойност. Тази проблема означава: да се премахне размяната във вид, в който тя отговаря на буржоазната организация [1—10] на обществото. Тази последна проблема означава: да се революционизира икономически буржоазното общество. Тогава от самото начало би се врядало, че болестта на буржоазното общество не може да се излекува с банкови «преобразования» или с изграждане на рационална «парична система.»

[2] ВРЪЗКАТА НА ПРУДОНОВАТА ТЕОРИЯ ЗА ОБРЪЩЕНИЕТО
С НЕГОВАТА ПОГРЕШНА ТЕОРИЯ ЗА СТОЙНОСТТА.†
ВЪЗНИКВАНЕ НА ПАРИТЕ КАТО НЕОБХОДИМ РЕЗУЛТАТ ОТ РАЗВИТИЕТО
НА РАЗМЯНАТА]

[а) Илюзията на прудонистите за възможността да се премахнат
недъзите на буржоазното общество чрез въвеждане
на «трудова пари»]

[α) Несъвместимост на «трудова пари» с нарастването
на производителността на труда]

И така, конвертабилността — узаконена или не — си остава изискване спрямо всички пари, чието наименование ги прави знак за стойност, т. е. ги приравнява на количество от една трета стока. Приравняването вече включва обратната постановка, възможното неравенство: конвертабилността включва своята противоположност, неконвертабилността; поскъпването включва обезценяването, *δυναμίς**, както би казал Аристотел.

* — потенциално. Ред.

Да приемем, че sovereignът не се казва само sovereign, както е само почетно наименование за определена част от една унция злато (наименование за смятане), както метърът — за определена дължина, а че се казва, да речем «*x часа работно време*». Споменатата част от унцията злато действително не е нищо друго освен материализирани, предметени *x часа работно време*. Но златото е минало работно време, определено работно време. Неговото наименование би превърнало определено количество труд изобщо в негов мащаб. Фунтът злато би трябвало да е конвертабилен в *x часа работно време*, да може всеки миг да ги купи: шом може да купува повече или по-малко, то би поскъпнало или би се обезценило; в последния случай то би загубило конвертабилността си.

Определящо за стойността е не само въплътеното в продукцията работно време, но и сега необходимото работно време. Да вземем самия фунт злато: нека е продукт на 20 часа работно време. Да приемем, че поради някакви обстоятелства по-късно са потребни 10 часа, за да се произведе един фунт злато. Фунтът злато, чието наименование гласи, че е = 20 часа работно време, вече би бил само = 10 часа работно време, тъй като 20 часа работно време = 2 фунта злато. Фактически 10 часа труд се разменят за 1 фунт злато; следователно 1 фунт злато не може вече да се размени за 20 работни часа.

Златните пари с плебейското наименование: *x работни часа* биха били изложени на по-големи колебания, отколкото някакви други пари и особено отколкото сегашните златни пари; защото златото не може да се покачва или спада по отношение на себе си (то е равно на себе си), обаче съдържащото се в определено количество злато минало работно време трябва постоянно да се покачва или спада по отношение на сегашното живо работно време. За да ги запазим конвертабилни, би трябвало да се поддържа неизменна производителността на работния час. По силата на общия икономически закон, че производствените разходи постоянно спадат, че живеят труд става постоянно попроизводителен, следователно предметеното в продукти работно време постоянно се обезценява, постоянното обезценяване би било неизбежната съдба на тези златни трудови пари. За да се предотврати това зло, би могло да се каже, че това наименование по работни часове трябвало да получи не златото, а — както предложил Вайтлинг⁴¹, преди него англичани, а след него французи, между които Прудон и К^о — това наименование трябвало да получат книжни пари, прост знак за стойност. Работното време, въплътено в самата хартия, нямало при това да влиза в сметката, също както и стойността на хартията на банкнотите. Едните биха били само представители на работните часове, така както другите — на златото или среброто. Ако работният час станел по-производителен, листчето, което го представлява, щяло

да повиши покупателната си сила, и обратно; също както сега с една 5-фунтова банкнота може да се купи повече или по-малко, в зависимост от това, дали относителната стойност на златото се покачва или спада в сравнение с други стоки.

Според същия този закон, според който златните трудови пари претърпявали постоянно обезценяване, книжните трудови пари щели постоянно да поскъпват. Та това е тъкмо онова, което искаме: работникът би се радвал на покачващата се производителност на труда, вместо, както сега, пропорционално с нея да създава чуждо богатство и собственото си обезценяване. Така говорят социалистите. Обаче за нещастие тук възникват известни малки съмнения.

Преди всичко: щом веднъж приемем пари, макар и да са само часови бонове, трябва да приемем и натрупване на тези пари, както и договори, задължения, отчисления и т. н., които да са сключени във формата на тези пари. Натрупаните бонове, също като новоиздадените, биха се обезценявали постоянно и по такъв начин, от една страна, нарастващата производителност на труда би отивала в полза на неработниците, от друга страна, уговорените преди това задължения биха вървели в крак с увеличаващата се производителност на труда. Спадането и покачането на стойността на злато или среброто би било съвсем безразлично, ако можеше светът да започва всеки момент отново и ако поетите задължения да се плати определено количество злато не оставаха валидни и след колебанията на стойността на златото. Така стои тук работата с часовия бон и производителността на един час труд.

Пунктът, който трябва да бъде изследван тук, е конвертабилността на часовия бон. До същата цел ще стигнем, ако минем по един околен път. Макар да е още твърде рано, може да се каже нещо за заблужденията, които лежат в основата на часовия бон и ни дават възможност да надзърнем в най-дълбоката тайна, която свързва Прудоновата теория за обръщението с неговата обща теория — с теорията му за определяне [1—11] на стойността. Същата тази връзка срещаме например у Брей и Грей. По-късно ще трябва да се изследва какво евентуално вярно нещо лежи в основата на това (преди това мимоходом: ако банкнотите се разглеждат само като асигнации за злато, те никога не би могло да бъдат издавани над количеството златни пари, които те претендират, че представляват, без да се обезценят. Всяка от трите асигнации за 15 ф. ст. в злато, които аз издавам на три различни кредитори за едни и същи 15 ф. ст. в злато, фактически е само асигнация за 15:3 ф. ст. = 5 ф. ст. Така че всяка от тези банкноти от самото начало би била обезценена на $33\frac{1}{3}$ (0/0).

[β] Несъвместимост на «трудовете пари» с реалното различие между стойността и цената на стоките]

Стойността (реалната разменна стойност) на всички стоки (включително и труда) се определя от техните производствени разходи, с други думи, от работното време, необходимо за произвеждането им. *Цената* е тази тяхна разменна стойност, изразена в пари. Заместването на металните пари (и на книжните или кредитните пари, получаващи наименованията си от металните пари) с трудови пари, които да получават наименованията си от самото работно време, би отъждествило следователно *реалната стойност* (разменната стойност) на стоките и тяхната *номинална стойност, цена, парична стойност*. Отъждествяване на *реалната стойност* и *номиналната стойност, на стойността и цената*. Сбаче тсеа би било постигнато само припредпоставката, че *стойността* и *цената* са само *номинално* различни. Но това съвсем не е така. Определената от работното време стойност на стоките е само тяхната *средна стойност*. Тази средна величина се явява като външна абстракция, доколкото се изчислява като средното число на една епоха, например 1 фунт кафе — 1 шилинг, като се изведе средната цена на кафето, да кажем, за 25 години; но тя е твърде реална, когато се разбере, че едновременно е движещата сила и подбудителният принцип на колебанията, които стоките претърпяват през определен период.

Тази реалност има не само теоретично значение. Тя образува основата на търговската спекулация, която при изчисляване на вероятностите изхожда както от обичайните средни цени, които тя приема за център на колебанието, така и от средните върхове и средните низини на колебанието над и под този център. *Пазарната цена* на стоката винаги се различава от тази нейна средна цена и е винаги или под, или над нея.

Пазарната стойност се изравнява в реална стойност чрез постоянните си колебания, никога чрез изравняване с реалната стойност като нещо трето, а чрез постоянно неравенство със себе си (не, както би казал Хегел, чрез абстрактна тъждественост, а чрез постоянно отрицание на отрицанието, т. е. чрез отрицание на себе си като отрицание на реалната стойност). Обстоятелството, че самата реална стойност — независимо от нейното господство над колебанията на пазарната цена (независимо от нея като *закон* на тези колебания) — отново отрича себе си и постоянно поставя реалната стойност в противоречие със собственото си определение, понижава или повишава реалната стойност на наличните стоки — това обстоятелство аз изтъкнах в памфлета си против Прудон⁴² и не е нужно то да бъде разгледано тук по-подробно.

Следователно цената се различава от стойността не само както номиналното от реалното; не само поради наименованието в злато и сребро, а защото стойността се явява като закон на движенията, които извършва цената. Но те са винаги различни и никога не съвпадат или съвпадат само съвсем случайно и по изключение. Стоковата цена е винаги над или под стоквата стойност, а самата стоква стойност съществува само в това над и под на стоквите цени. Търсенето и предлагането винаги определят стоквите цени; те никога не съвпадат или съвпадат само случайно; но от своя страна производствените разходи определят колебанията на търсенето и предлагането.

Самото злато или сребро, в което се изразява цената на една стока, нейната пазарна стойност, е определено количество натрупан труд, определен размер материализирано работно време. При предпоставка, че производствените разходи на стоката и производствените разходи на златото и среброто остават неизменни, покачването или спадането на пазарната цена на стоката не означава нищо друго освен че една стока, равна на x работно време, командува на пазара винаги $>$ или $<$ от x работно време, стои над или под своята средна стойност, определена от работното време.

Първата основна илюзия на привържениците на часовите бонове се състои в това, че като премахват *номиналното различие* между реална стойност и пазарна стойност, между разменна стойност и цена — т. е. като изразяват стойността в самото работно време вместо в определено предметяване на работното време, да кажем в злато и сребро, — премахвали и действителното различие и противоречие между цена и стойност. Тогава от само себе си се разбира как самото въвеждане на часовия бон премахва всички кризи, всички недъзи на буржоазното производство. Паричната цена на стоките = на тяхната реална стойност; търсенето = на предлагането; производството x на потреблението; парите са едновременно премахнати и запазени; достатъчно би било само да се констатира работното време, чийто продукт е стоката и което се материализира в нея, за да се създаде съответното им копие в стойностен знак, в пари, в часови бонове. По такъв начин всяка стока би била превърната направо в пари, а златото и среброто от своя страна биха били принизени до ранга на всички други стоки.

Няма нужда подробно да се обяснява, че противоречието между разменна стойност и цена — между средната цена и цените, чиято средна величина е тя, — разликата между величините и тяхната средна величина, [1—12] не се премахва с това, че премахнем само *разликата в наименованието* между едното и другото, следователно вместо

да кажем: 1 фунт хляб струва 8 пенса, кажем: 1 фунт хляб = на $\frac{1}{x}$

работен час. Обратното, ако 8 пенса = на $\frac{1}{x}$ работен час и ако работното време, което е материализирано в един фунт хляб, е повече или по-малко от $\frac{1}{x}$ работен час, тогава с това, че мярката на стойността би била едновременно елементът, в който се изразява цената, разликата между стойност и пена никога не би открила ярко разликата им, скрита в цената, изразена в злато или сребро. Би се получило безкрайно уравнение. $\frac{1}{x}$ работен час (съдържаща се в 8 пенса или изразена чрез бон) $> <$ от $\frac{1}{x}$ работен час (съдържаща се в един фунт хляб).

Часовият бон, който представлява *средното работно време*, никога не би отговарял на *действителното работно време* и никога не би бил конвертируем в него; т. е. предметеното в една стока работно време никога не би командувало равно на себе си количество трудови пари и обратно, а повече или по-малко, както сега всяко колебание на пазарните стойности се изразява в покачване или спадане на техните цени в злато и сребро.

Постоянното обезценяване на стоките — за по-дълги периоди — по отношение на часовете бонове, за което говорихме по-горе*, изхождаше от закона за повишаващата се производителност на работното време, от смущенията в самата относителна стойност, които се пораждат от собствения ѝ присъщ принцип — работното време. Неконвертируемостта на часовете бонове, за която говорим сега, не е нищо друго освен неконвертируемостта между реална стойност и пазарна стойност, между разменна стойност и цена. В противоположност на всички стоки часовият бон би представлявал идеално работно време, което би се разменяло ту срещу повече, ту срещу по-малко от действителното и би получавало в бона едно обособено, собствено съществуване, което би отговаряло на това действително неравенство. Всеобщият еквивалент, средство за обръщение и мярка на стоките отново биха противостояли на стоките като нещо индивидуализирано, следващо собствени закони, отчуждено, т. е. с всички свойства на сегашните пари, без да оказват техните услуги. Обаче объркването би било още по-голямо поради това, че мерилото, с което се сравняват стоките, тези предметени количества работно време, не би било една трета стока, а собствената им мярка за стойност — самото работно време.

Стока *a*, предметяването на 3 часа работно време, $e =$ на 2 часо-

* Вж. настоящия том, част I, стр. 69—70. *Ред.*

ви бона; стока b , определяването също на 3 работни часа, $e=4$ часови бона. Фактически, само че забулено, това противоречие е изразено в паричните цени. Разликата между цена и стойност, между стоката, измерена с работното време, чийто продукт е тя, и продукта на работното време, срещу което тя се разменя, тази разлика изисква една трета стока за мярка, в която се изразява действителната разменна стойност на стоката. *Тъй като цената не е равна на стойността, определящият стойността елемент — работното време — не може да бъде елементът, в който се изразяват цените, защото работното време би трябвало да изразява себе си едновременно като определящото и като неопределящото, като равното и неравното на себе си.* Тъй като работното време съществува само идеално като мярка на стойността, то не може да служи като материя за сравняване на цените. (Същевременно тук просветва как и защо стойностното отношение получава в парите материално и обособено съществуване. Това трябва да се доразвие.) Разликата между цена и стойност изисква стойностите като цени да бъдат измервани с друг мащаб, а не с техния собствен. За разлика от стойността цената по необходимост е *парична цена*. Тук се вижда, че *номиналната* разлика между цена и стойност е обусловена от *реалната* им разлика.

[6) Превръщане на продукта в стока,
а стойността на стоката в пари в процеса на размяната]

Стока $a=1$ шил. (т. е. $=\frac{1}{x}$ сребро); стока $b=2$ шил. (т. е. $\frac{2}{x}$ сребро). Ето защо стока $b=$ двойната стойност на стоката a . Стойностното отношение между a и b е изразено чрез пропорцията, в която двете се разменят срещу количеството от една трета стока; а не срещу стойностно отношение.

Всяка стока (продукт или оръдие на производството) $e=$ на определяването на определено работно време. Нейната стойност, отношението, в което тя се разменя срещу други стоки или други стоки се разменят срещу нея, $e=$ на реализираното в нея количество работно време. Ако например стоката $=1$ час работно време, тя се разменя с всички други стоки, които са продукт на 1 час работно време. (Цялото това разсъждение при предпоставката, че разменната стойност $=$ на пазарната стойност; реалната стойност $=$ на цената.)

Трябва да се прави разлика между стойността на стоката и самата стока. Стоката е стойност (разменна стойност) само в размяната

(действителна или представлявана); стойност е не само разменимостта на стоката изобщо, а нейната специфична разменимост. Стойността е едновременно показател на отношението, в което стоката се разменя с други стоки, и показател на отношението, в което още в процеса на производството стоката се е разменяла с други стоки (материализирано работно време); стойността е количествено определената [1—13] разменимост на стоката. Стоките, например аршин платно и литър растително масло, разгледани като платно и растително масло, са, естествено, различни, притежават различни свойства, измерват се с различни мерки, несъизмерими са. Като стойности всички стоки са качествено еднакви и само количествено различни, така че всички се измерват взаимно и се заместват (разменят се, конвертируеми са една в друга) в определени количествени отношения.

Стойността е общественото отношение на стоките, тяхното икономическо качество. Една книга, която притежава определена стойност, и един самун хляб, който притежава същата стойност, се разменят помежду си, представляват една и съща стойност, само че в различен материал. Като стойност стоката е същевременно еквивалент за всички други стоки в определено отношение. Като стойност стоката е еквивалент; като еквивалент в нея са заличени всички нейни натурални качества; тя вече не стои в качествено особено отношение към другите стоки; а е както всеобщата мярка, така и всеобщият представител, така и всеобщото средство за размяна на всички други стоки. Като стойност тя е *пари*.

Но тъй като стоката, или по-точно продуктът или оръдието на производството, се отличава от себе си като стойност, тя като стойност се отличава от себе си като продукт. Нейното свойство като стойност не само може, но и трябва същевременно да придобие едно съществуване, различно от натуралното ѝ съществуване. Защо? Тъй като стоките като стойности са само количествено различни една от друга, всяка стока трябва да бъде качествено различна от собствената си стойност. Ето защо нейната стойност трябва да притежава и едно качествено отличимо от нея съществуване, а в действителната размяна тази отделимост трябва да стане действително отделяне, защото натуралното различие на стоките неизбежно влиза в противоречие с тяхната икономическа еквивалентност, а едното и другото могат да съществуват паралелно само като стоката придобие двойно съществуване, наред с нейното натурално съществуване — едно чисто икономическо, в което тя е само знак, символ за едно производствено отношение, само знак за собствената си стойност.

Като стойност всяка стока е делима на равни части; в натуралното си битие — не. Като стойност тя си остава същата през колкото метаморфози и форми на съществуване и да преминава; в действител-

ност стоките се разменят само защото са нееднакви и отговарят на различни системи потребности. Като стойност стоката е всеобща, като действителна стока тя е нещо отделно. Като стойност тя винаги е разменима; в действителната размяна тя притежава това свойство само в случай че отговаря на специални условия. Мярквата на разменимостта на стоката като стойност е определена от самата стока; разменната стойност изразява именно отношението, в което тази стока замества други стоки; в действителната размяна стоката е разменима само в такива количества, които са свързани с нейните натурални качества и които отговарят на потребностите на разменящите се.

(Накратко, всички свойства, които се изброяват като специални свойства на парите, са свойства на стоката като разменна стойност; на продукта като стойност за разлика от стойността като продукт.) (Разменната стойност на стоката — като отделно съществуване наред със самата стока — е *пари*; формата, в която всички стоки си приличат, се сравняват, се измерват; в която всички стоки се превръщат и която се превръща във всички стоки — всеобщият еквивалент.)

Всеки момент, при смятане, в счетоводството и т. н. ние превръщаме стоките в знакове за стойност, фиксираме ги само като разменни стойности, като се абстрахираме от тяхното вещество и всичките им натурални свойства. На книга, наум тази метаморфоза се извършва чрез проста абстракция; обаче в действителната размяна е необходимо действително *опосредствуване*, средство за осъществяване на тази абстракция. В натуралните си свойства стоката не е нито постоянно разменима, нито е разменима с *всяка друга стока*, разменима е не в своето натурално равенство със себе си, а положена⁴³ като неравна на себе си, като различно от себе си, като разменна стойност. Ние трябва най-напред да я превърнем в самата нея като разменна стойност, за да сравняваме и разменяме след това тази разменна стойност с друга.

В най-примитивната разменна търговия, когато две стоки се разменят една за друга, всяка от тях най-напред се приравнява към някакъв знак, който изразява нейната разменна стойност, например у известни негри на западноафриканските брегове = x бари. Едната стока е = 1 бар; другата = 2 бара. В това съотношение те се разменят. Най-напред наум и в говора стоките се превръщат в бари, преди да се разменят една за друга*. Оценяват ги, преди да ги разменят, а за да ги оценят, трябва да бъдат поставени една спрямо друга в определени

* [II—8] «От първите стъпки на цивилизацията хората са установявали разменната стойност на продуктите на своя труд не чрез сравняване с *продуктите, предлагани за размяна в един или друг случай*, а чрез сравняване с някой предпочитан от всички продукт» (*Ganilh. Des systèmes d'économie politique. Tome second. Paris, 1809, стр. 64—65*)⁴⁴. [II—8]

числови съотношения. За да бъдат поставени в такива числови съотношения и да бъдат направени съизмерими, те трябва да получат еднакво наименование (еднаква единица). (Барът притежава само имагинерно съществуване, както изобщо едно съотношение може само чрез абстракция да получи отделно въплъщение, да бъде самото индивидуализирано на свой ред.) За да бъде покрит при размяната излишъкът на едната стойност над другата, за уравниване на баланса, при най-примитивната разменна търговия, както и сега в международната търговия, необходимо е заплащане в пари.

Продуктите (или дейностите) се разменят само като стоки; в самата размяна стоките съществуват само като стойности; само като такива те се сравняват. За да определя количеството хляб, което мога да разменя срещу един аршин платно, аз най-напред приемам аршина платно за = на неговата разменна стойност, т. е. $= \frac{1}{x}$ работно време.

Също така приемам фунта хляб за = на неговата разменна стойност $= \frac{1}{x}$ или $\frac{2}{x}$ и т. н. работно време. Аз приемам всяка от стоките за = на нещо трето, т. е. [1—14] за неравна на себе си. Това трето, различно от двете, тъй като изразява отношение, съществува най-напред в ума, в представата, както изобщо отношения могат само да бъдат *мислени*, ако трябва да бъдат фиксирани, за разлика от субектите⁴⁵, които се отнасят един към друг.

С това, че един продукт (или дейност) става разменна стойност, той не само бива превърнат в определено количествено отношение, в относително число — а именно в число, което изразява какво количество от други стоки е равно на него, е негов еквивалент, или в какво съотношение той е еквивалент на други стоки; — а трябва едновременно да бъде качествено преобразен, да бъде превърнат в друг елемент, та двете стоки да станат наименувани величини, измерими с една и съща единица, т. е. да станат съизмерими.

Най-напред стоката трябва да бъде превърната в работно време, т. е. в нещо качествено различно от нея {качествено различно 1) защото тя не е работно време като работно време, а материализирано работно време; работно време не във формата на движение, а в състояние на покой; не като процес, а като резултат; 2) защото тя не е определяване на работното време изобщо, което съществува само в представата (което самото е само отделеният от своето качество, само количествено различен труд), а определеният резултат на определен, натурално определен труд, качествено различен от други видове труд} та след това като определено количество работно време, като определено количество труд, да бъде сравнена с други количества работно време, с други количества труд.

Само за сравняването — оценката на продуктите, — за мисленото определяне на тяхната стойност, е достатъчно тази трансформация да се извършва в ума (трансформация, при която продуктът съществува само като израз на количествени производствени отношения). При сравняване на стоките тази абстракция е достатъчна; при действителната размяна абстракцията трябва да бъде отново опредметена, символизирана, реализирана чрез знак. Тази необходимост настъпва по следните причини. 1) Както вече казахме, в ума двете подлежащи на разменяне стоки биват превърнати в съответни количествени отношения, в разменни стойности, и по такъв начин биват оценени една спрямо друга. Но ако трябва действително да бъдат разменени, естествените им свойства влизат в противоречие с тяхното определение като разменни стойности и само¹ наименувани числа. Те не са произволно делими и т. н. 2) В действителната размяна винаги отделни стоки биват разменяни срещу отделни стоки, а разменимостта на всяка стока, както и съотношението, в което тя е разменима, зависи от условията на мястото и времето и т. н.

Но превръщането на стоката в разменна стойност не я приравнява на определена друга стока, а като еквивалент тя изразява отношението си на разменимост с всички други стоки. Това сравняване, което в ума се извършва наведнъж, в действителността се реализира само в определен кръг стоки, определен от потребностите, и то само последователно. (Например аз разменям последователно един доход от 100 талера според потребностите си в цял кръг стоки, чиято сума = на разменната стойност на 100 талера.)

И така, за да реализираме наведнъж стоката като разменна стойност и да ѝ придадем всеобщия ефект на разменната стойност, не е достатъчно да я разменим с една отделна стока. Тя трябва да бъде разменена с трети предмет, който от своя страна да не е пак отделна стока, а символ на стоката като стока, символ на самата разменна стойност на стоката; *който следователно представлява, да кажем, работното време като такова*, да кажем, късче хартия или кожа, който да представлява съответна част работно време. (Такъв символ предполага всеобщото признание; той може да бъде само обществен символ; изразява фактически само едно обществено отношение.)

Този символ представлява кратните части на работното време, разменната стойност в такива кратни части, които са в състояние чрез проста аритметическа комбинация да изразят всички съотношения на разменните стойности една с друга; този символ, този материален знак на разменната стойност е продукт на самата размяна, а не изпълнение на една а priori* формулирана идея. (Фактически стоката,

* — априорно. Ред.

която се употребява като посредник при размяната, едва постепенно се превръща в пари, в символ; когато това е станало, самата тя може да бъде заменена от символ за нея. Сега тя съзнателно става знак на разменната стойност.)

И така процесът е просто следният: Продуктът става стока, т. е. *само момент на размяната*. Стоката бива превърната в разменна стойност. За да бъде приравнена на самата нея като разменна стойност, заменят я със знак, който я представлява като разменната стойност като такава. След това като такава символизирана разменна стойност тя може пак да бъде разменена в определени съотношения с всяка друга стока. От това, че продуктът става стока, а стоката — разменна стойност, той най-напред в ума придобива двойно съществуване. Това мислено удвояване отива (и трябва да отива) дотам, че в действителната размяна стоката се явява двойно: като натурален продукт, от една страна, като разменна стойност, от друга. Т. е. разменната ѝ стойност придобива материално отделено от нея съществуване.

[1—15] Следователно определянето на продукта в разменна стойност води неизбежно дотам, че разменната стойност придобива отделено от продукта, откъснато съществуване. Откъснатата от самите стоки и самата съществуваща наред с тях като стока разменна стойност е *пари*. Всички свойства на стоката като разменна стойност се явяват в *парите* като различен от нея предмет, като социална форма на съществуване, откъсната от нейната естествена форма на съществуване. (Това следва да се покаже по-подробно, като се изброят обичайните свойства на парите). (Материалът, в който се изразява този символ, съвсем не е безразличен, в колкото различни материали да се появява той исторически. Заедно със символа развитието на обществото разработва и все повече и повече отговарящия му материал, от който след това то се стреми пак да се измъкне. Ако не е произволен, един символ поставя известни изисквания към материала, в който е представян. Така например знаците за думи имат история, буквено писмо и т. н.).

И така, разменната стойност на продукта създава парите наред с продукта. Ето защо както е невъзможно да се премахнат усложненията и противоречията, които произтичат от съществуването на парите наред с отделните стоки, чрез изменяне формата на парите (при все че затруднения, присъщи на някоя по-низша тяхна форма, могат да бъдат избягнати чрез някоя по-висша), също така невъзможно е да се премахнат самите пари, докато разменната стойност продължава да бъде обществената форма на продуктите. Необходимо е да ни стане това ясно, за да не поставяме невъзможни задачи и да знаем границите, в рамките на които парични реформи и преобразу-

вания на обръщението могат да видоизменят производствените отношения и почиващите на тях обществени отношения.

Свойствата на парите като 1) мярка на стоковата размяна; 2) като средство за размяна; 3) като представител на стоките (затова като предмет на контрактите); 4) като всеобща стока наред с отделните стоки — всички те произтичат просто от определението им като отделната от самите стоки и предметена разменна стойност. (Свойството на парите като всеобща стока по отношение на всички други, като възплъщение на тяхната разменна стойност, прави парите едновременно реализирана и винаги реализируема форма на капитала; винаги валидна форма на проявление на капитала, свойство, което изпъква при отливите на благороден метал и обуславя капиталът да се явява исторически отначало само във формата на пари; това свойство най-сетне обяснява връзката между парите и лихвения процент и влиянието им върху него.)

[в) Развитие в парите на онези противоречия, които са присъщи на стоковата форма на продукта и на почиващия върху нея капиталистически начин на производство. Възможност за кризи]

Колкото повече производството се развива по такъв начин, че всеки производител става зависим от разменната стойност на стоката си, т. е. колкото повече продуктът действително става разменна стойност, а разменната стойност става непосредственият обект на производството, толкова повече трябва да се развият *паричните отношения* и противоречията, присъщи на *паричното отношение*, отношението на продукта към себе си като пари. Потребността от размяната и превръщането на продукта в чиста разменна стойност расте паралелно с разделението на труда, т. е. с обществения характер на производството. Обаче в същата степен, в която расте последният, расте и властта на *парите*, т. е. се затвърдява разменното отношение като външна по отношение на производителите и независима от тях сила. Онова, което първоначално се явяваше като средство за развитие на производството, става чуждо на производителите отношение. В същата пропорция, в която производителите стават зависими от размяната, изглежда размяната да става независима от тях и пропастта между продукта като продукт и продукта като разменна стойност да расте. Парите не предизвикват тези противоположности и противоречия; а развитието на тези противоречия и противоположности предизвиква привидно трансценденталната власт на парите.

(Да се изложи по-подробно влиянието на превръщането на всички

отношения в парични отношения: натуралния данък в паричен данък, натуралната рента в парична рента, военната повинност в наемна войска, изобщо всички лични повинности в парични повинности, патриархалния, робския, крепостния, цеховия труд в чист наемна труд.)

Продуктът става стока; стоката става разменна стойност; разменната стойност на стоката е нейно иманентно парично свойство; това нейно парично свойство се отделя от нея като пари, придобива всеобщо социално съществуване, обособено от всички отделни стоки и от натуралната форма на своето съществуване; отношението на продукта към себе си като разменна стойност става негово отношение към наред с него съществуващи пари или отношение на всички продукти към съществуващите извън всички тях пари. Както действителната размяна на продуктите създава тяхната разменна стойност, така разменната им стойност създава парите.

Непосредственият въпрос, който възниква, е следният: Съществуването на парите наред със стоките не забулва ли от самото начало противоречия, които са дадени със самото това отношение?

Първо. Простият факт, че стоката съществува двойно, веднъж като определен продукт, който в натуралната си форма на съществуване идеално съдържа (латентно съдържа) своята разменна стойност, и освен това като проявила се разменна стойност (*пари*), която от своя страна е загубила всяка връзка с натуралната форма на съществуване на продукта — това двойко *нееднакво* съществуване неизбежно се развива в *различие*, различие — в *противоположност* и [1—16] противоречие. Същото това противоречие между специфичната природа на стоката като продукт и нейната всеобща природа като разменна стойност, което създаваше необходимостта да бъде положена двойка — веднъж като тази отделна стока, друг път като пари, — противоречието между нейните специфични натурални свойства и всеобщите ѝ социални свойства, съдържа от самото начало възможността тези две разделени форми на съществуване на стоката да не бъдат конвертируеми една в друга. Разменимостта на стоката съществува като нещо наред с нея в парите, като нещо различно от нея, вече не непосредствено тъждествено. Щом парите са външно нещо наред със стоката, разменимостта на стоката срещу пари е веднага свързана с външни условия, които могат да настъпят или не; тя е отдадена на външни условия.

В размяната стоката се търси заради натуралните ѝ свойства, заради потребностите, чийто обект е тя. Напротив, парите се търсят само заради разменната им стойност, като разменна стойност. Ето защо дали стоката може да бъде превърната в пари, дали може да бъде разменена срещу пари, дали за нея може да бъде получена ней-

ната разменна стойност, зависи от обстоятелства, които непосредствено нямат нищо общо с нея като разменна стойност и са независими от последната. Разменимостта на стоката зависи от натуралните свойства на продукта; разменимостта на парите съвпада със съществуването им като символизирана разменна стойност. Следователно става възможно стоката в определената ѝ форма като продукт да не може вече да бъде разменена, приравнена с нейната всеобща форма като пари.

Тъй като разменимостта на стоката съществува извън нея като пари, тя е станала нещо различно от нея, нещо чуждо на нея; с което тя трябва да бъде приравнена, следователно на което d'abord* тя не е равна; а самото приравняване става зависимо от външни условия, следователно случайно.

Второ. Както разменната стойност на стоката съществува двойко — като определената стока и като пари, така и актът на размяната се разпада на два независими един от друг акта: размяна на стоките срещу пари, размяна на парите срещу стоки; покупка и продажба. Тъй като последните са придобили обособена една от друга по пространство и време, безразлична една към друга форма на съществуване, непосредственото им тъждество се прекратява. Те могат да си отговарят и да не си отговарят; могат да се покриват или не; може да има несъответствие между тях. Наистина те постоянно ще се стремят да се изравнят; обаче на мястото на предишното непосредствено равенство сега е настъпило постоянното движение на изравняване, което предполага именно постоянно неравенство. Съзвучието може сега да бъде напълно достигнато може би само като се премине през крайните несъзвучия.

Трето. С разделянето на покупката и продажбата, с разпадането на размяната на два независими един от друг по пространство и време акта, се появява по-нататък едно друго ново отношение.

Както размяната се разпада на два независими един от друг акта, така и самото съвкупно движение на размяната се отделя от разменящите се, от производителите на стоките. Размяната заради размяната се отделя от размяната заради стоките. Едно търговско съсловие застава между производителите, съсловие, което купува само за да продава и продава само за да купува отново и в тази операция не цели притежаването на стоките като продукти, а само придобиването на разменни стойности като такива, придобиването на пари. (При простата разменна търговия може да се образува търговско съсловие. Но тъй като то има на разположение само излишъците на производството от двете страни, влиянието му върху самото производство остава съвсем второстепенно, както и цялото му значение.)

* — най-напред, отначало. *Ред.*

На обособяването на разменната стойност в парите, откъснати от продуктите, отговаря обособяването на размяната (на търговията) като функция, откъсната от разменящите се страни. Разменната стойност беше мярката на стоквата размяна; но целта на последната беше непосредственото притежаване на разменената стока, нейното потребление (безразлично дали това потребление се състои в това, че тя служи непосредствено за задоволяване на потребности, че служи като продукт, или сама на свой ред служи като оръдие на производството).

Целта на търговията е не непосредствено потреблението, а придобиването на пари, на разменни стойности. Поради това раздвояване на размяната — на размяна заради потреблението и размяна заради размяната — възниква ново несъответствие. В своята размяна търговецът се води само от разликата между покупката и продажбата на стоките; обаче потребителят трябва окончателно да замени разменната стойност на стоката, която купува. Обръщението, размяната в рамките на търговското съсловие, и края на обръщението, размяната между търговското съсловие и потребителите, колкото и в края на краищата да трябва да се обуславят взаимно, се определят от съвсем други закони и мотиви и могат да изпаднат в най-голямо противоречие помежду си. В това разделяне се съдържа вече възможността за търговски кризи. Обаче тъй като производството работи непосредствено за търговията и само косвено за [1—17] потреблението, по необходимост то ще бъде обхващано от това несъвпадане между търговията и размяната за потребление в същата степен, в каквата те го създават. (Отношенията на търсене и предлагане стават съвсем превратни.) (От същинската търговия се отделят на свой ред паричните сделки.)

Афоризми. (Всички стоки са преходни пари; парите са непреходната стока. Колкото повече се развива разделението на труда, толкова повече непосредственият продукт престава да бъде средство за размяна. Настъпва необходимостта от едно всеобщо средство за размяна, т. е. от средство за размяна, което да е независимо от специфичното производство на всеки производител. В парите стойността на вещите е отделена от субстанцията им. Първоначално парите са представител на всички стойности; в практиката работата се обръща и всички реални продукти и работи стават представители на парите. В непосредствената разменна търговия всеки артикул не може да бъде разменен срещу всеки артикул и определена дейност може да бъде разменена само срещу определени продукти. Затрудненията, заложи в разменната търговия, могат да бъдат отстранени от парите само като ги направят всеобщи, универсални. Абсолютно необходимо е насилствено разделението елементи, които по същество са свързани, да покажат чрез насилствен взрив, че са резултат от *разделяне*

на нещо, по същество свързано. Единството се осъществява *насилствено*. Щом враждебното разцепление доведе до взривове, икономистите изтъкват *единството по същество* и се абстрахират от отчуждеността. Тяхната апологетична мъдрост се състои в това, във всички решаващи моменти да забравят собствените си определения. Продуктът като непосредствено средство за размяна 1) е още непосредствено свързан с натуралното си качество, следователно е по всякакъв начин ограничен от него; може например да се развали и т. н.; 2) е свързан с непосредствената потребност, която другият човек има или няма именно от този продукт, или пък има от своя продукт. От това, че продуктът на труда и самият труд подлежат на размяна, настъпва момент, когато те биват отделени от своя притежател. Дали от това отделяне те в друга форма ще се върнат пак при него, става нещо *случайно*. От обстоятелството, че в размяната се включват парите, аз съм принуден да разменям своя продукт срещу всеобщата разменна стойност или всеобщата разменимост, по такъв начин моят продукт става зависим от общата търговия и бива откъснат от своите местни, природни и индивидуални граници. Именно поради това той може да престане да бъде продукт.)

Четвърто. Както разменната стойност в парите застава наред с всички отделни стоки като *всеобща стока*, така с това едновременно разменната стойност застава като *отделна стока* в парите (тъй като притежава отделно съществуване) наред с всички други стоки. Работата не е само там, че възниква несъответствие поради това, че парите, тъй като съществуват само в размяната, противеостоят като всеобщата разменимост на специфичната разменимост на стоките и непосредствено я заличават, и въпреки това парите и стоката трябва постоянно да остават конвертабилни едно в друго; а парите влизат в противоречие със себе си и със своето определение поради това, че самите те са *отделна стока* (макар и само знак) и затова в размяната си срещу други стоки са подчинени от своя страна на отделни условия за размяна. (Тук още не се говори за парите като фиксирани в субстанцията на определен продукт и т. н.)

Наред със съществуването си в стоката разменната стойност придобива собствено съществуване в парите, тя бе отделена от субстанцията си именно защото натуралната определеност на тази субстанция противоречеше на всеобщата ѝ определеност като разменна стойност. Всяка стока е равна (или сравнима) на другата като разменна стойност (*качествено*: всяка представлява вече само *количествен* плюс или минус от разменната стойност). Ето защо това им равенство, това им единство се различава от натуралното им различие; и затова се явява в парите както като техен общ елемент, така и като нещо трето по отношение на тях. Но, от една страна, разменната стойност, естестве-

но, остава едновременно присъщо качество на стоките, докато едновременно съществува извън тях; от друга страна, самите пари стават *отделна стока* наред с другите стоки поради това, че вече не съществуват като свойство на стоките, като нещо общо на тях, а са индивидуализирани наред с тях. (Определими от търсенето и предлагането; разпадат се на отделни видове пари и т. н.)

Парите стават стока като всички стоки, а едновременно не са стока като другите стоки. Въпреки общото им определение те са нещо разменно наред с други разменими неща. Те са не само всеобщата разменна стойност; а едновременно са отделна разменна стойност наред с други разменни стойности. Това е нов източник на противоречия, които се проявяват в практиката. (В отделянето на паричните сделки от действителната търговия отново се проявява специфичната природа на парите.)

И така, виждаме как е присъщо на парите да достигат целите си, като едновременно ги отричат; да се обособяват от другите стоки; да се превръщат от средство в цел; да реализират разменната стойност на стоките, като ги откъсват от нея; да улесняват размяната, като я разцепват; да превъзмогват затрудненията на непосредствената размяна на стоки [1—18], като ги прави всеобщи; да обособява размяната от производителите в същата степен, в която производителите стават зависими от размяната.

{Необходимо ще бъде по-късно, преди да приключим този въпрос, да коригираме идеалистическия маниер на изложение, който създава привидността, като че ли се касае само за определения на понятия и за диалектиката на тези понятия. Следователно преди всичко фразата: продуктът (или дейността) става стока; стоката — разменна стойност; разменната стойност — пари.}

* * *

(«*Economist*»⁴⁶ 24 януари 1857 г. Следното място при случай да се вземе под внимание при разглеждането на банките:

«Тъй като търговските класи участвуват, както обикновено правят сега, в печалбите на банките — и могат да участвуват в още по-голям размер благодарение на широкото разпространение на акционерните банки, благодарение на отменяването на всички корпоративни привилегии и пълната свобода на банковите операции — тези класи са се обогатили благодарение на повишаването на лихвения процент. В действителност търговските класи благодарение на размерите на своите депозити фактически са свои собствени банкери; а тъй като това е така, дисконтовият процент няма голямо значение за тях. Разбира се, всички банки и други резерви трябва да бъдат резултат на непрекъснатото производство и на спестяванията, които се заделят от печалбите; следователно, ако се вземат търговско-промишлените класи като цяло, те трябва да бъдат свои собствени банкери, а за това е необходимо само принципите за свобода на търговията да се раз-

прострат върху всички търговски операции, да се изравнят те по отношение на изгодите и неизгодите, свързани с различните колебания на паричния пазар»..

Всички противоречия на *паричната система* и на размяната на продуктите при паричната система представляват развитието на отношението на продуктите като *разменни стойности*, на тяхното определение като *разменна стойност* или просто *стойност*.

(«Morning Star»⁴⁷ 12 февруари 1857 г. «Паричният глад през миналата година и високият дисконтов процент, възприет вследствие на това, бяха много благоприятни за печалбите на Френската банка. Нейните дивиденди непрекъснато се повишаваха: 118 фр. в 1852 г., 154 фр. в 1853 г., 194 фр. в 1854 г., 200 фр. в 1855 г., 272 фр. в 1856 г.»)

Трябва да се отбележи и следното място. Английските сребърни монети са пуснати по цена, по-висока от стойността на съдържащото се в тях сребро. Вътрешната стойност на фунта сребро е била 60—62 шилинга (средно 3 ф. ст. в злато), а монетната цена — 66 шилинга. Монетният двор плаща по

«пазарната цена на текущия ден от 5 шилинга до 5 шилинга и 2 пенса за унция, а сече монети по 5 шилинга и 6 пенса за унция. На практика две обстоятелства предотвратяват затрудненията, които произтичат от това мероприятие».

(Знакът на *сребърната монета* не отговаря на вътрешната ѝ стойност):

«Първо, монетата може да се получи само от монетния двор и по посочената цена; ето защо вътре в страната монетата не може да бъде обезценена, а не може да бъде изнесена, тъй като вътре в страната тя се обръща по цена, по-висока от вътрешната ѝ стойност; и, второ, тъй като тя се приема задължително като законно платежно средство само до сумата от 40 шилинга, сребърните пари никога не се сблъскват със златните и не влияят на тяхната стойност.»

Дава на Франция съвет също

«да сече разменната сребърна монета също не по вътрешната ѝ стойност и да ограничи сумата, до която тя задължително трябва да се приеме при платежите».

Обаче в същото време:

«При определяне качеството на монетата да се вземе по-значителна разлика между вътрешната и номиналната стойност, отколкото в Англия, тъй като нарастващата стойност на среброто по отношение на златото много вероятно ще достигне скоро равнището на сегашните монетни цени на среброто и тогава ще трябва отново да изменим последните. Нашата сребърна монета сега е приблизително с 5% по-ниска от вътрешната стойност, а доскоро беше с 10% по-ниска» («Supplement to the Economist», 24 януари 1857 г.).

[г) Несъвместимост на «трудовете пари» със стоковата форма на продукта]

Би могло да се помисли, че издаването на часови бонове превъзможва всички тези затруднения. (Естествено, съществуването на часовия бон предполага вече условия, които не са непосредствено дадени при изследването на отношението на разменната стойност и парите и без които двете могат да съществуват и съществуват: публичен кредит, банки и т. н.: но всичко това няма нужда да се засяга тук; тъй като привържениците на часовия бон го разглеждат като *краен* продукт на «серията»⁴⁸, който, макар и най-много да отговаря на «чистото» понятие пари, в действителност «се появява» най-късно.)

Най-напред: Ако предпоставките, между които цената на стоки-те = на тяхната разменна стойност, се приемат за изпълнени; покриване на търсенето и предлагането, на производството и потреблението; в последна сметка *пропорционално производство* (така наречените отношения на разпределение са сами производствени отношения), тогава въпросът за парите става съвсем второстепенен и особено въпросът, дали се издават сини или зелени, тенекиени или книжни знаци, или в някаква друга форма се води общественото счетоводство. Тогава е съвсем безсмислено да се поддържа предлогът, че трябвало да се направят изследвания относно действителните парични отношения.

[1—19] Банката (която и да е банка) издава часовите бонове. Стоката a = на разменната стойност x , т. е. = x работно време, разменя се срещу пари, представляващи x работно време. Банката би трябвало също да купи стоката, т. е. да я размени срещу нейния паричен представител, както сега Английската банка трябва срещу злато да дава банкноти. Стоката, субстанциалното и затова случайно битие на разменната стойност се разменя срещу символичното битие на разменната стойност като разменна стойност. Ето защо не е трудно стоката да бъде превърната от формата на стока във формата на пари. Работното време, което се съдържа в нея, трябва само да се удостовери автентично (което между прочем не е толкова просто, колкото да се установят пробата и теглото на златото и среброто) и с това веднага се създава нейният *еквивалент*; нейното парично битие.

Както и да въртим и сучем работата, в последна сметка тя свежда до следното: Банката, която издава часовите бонове, купува стоката по нейните производствени разходи, купува всички стоки, при което купуването не ѝ струва нищо освен производството на книжни листчета, и дава на продавача вместо разменната стойност, която той притежава в определена субстанциална форма, символичната разменна стойност на стоката, с други думи — асигнация за всички други стоки в размер на същата разменна стойност. Естествено, разменната

стойност като такава може да съществува само символично, макар този символ, за да може да се употреби като вещь — а не само във формата на представа, — да притежава вещно битие; не е само мислена представа, а е действително представен в предметна форма. (Една мярка може да не се изпуска от ръката; разменната стойност измерва, но извършва размяна само когато мярката премине от едните ръце в другите⁴⁹).

И така, банката дава за стоката пари; пари, които са точно асигнация за разменната стойност на стоката; т. е. за всички стоки на същата стойност; банката купува. Банката е всеобщият купувач, купувачът не само на една или друга стока, а на всички стоки. Защото тя трябва именно да осъществи превръщането на всяка стока в нейното символично битие като разменна стойност. Но щом тя е всеобщият купувач, тя трябва да бъде и всеобщият продавач, не само склад, където се депонират всички стоки, не само всеобщ магазин, но и притежател на стоките в същия смисъл, в който такъв притежател е всеки друг търговец.

Аз съм разменил моята стока *a* срещу часовия бон *b*, който представлява нейната разменна стойност; но аз съм направил това само за да мога сега да метаморфоризирам това *b* в която и да е действителна стока *c*, *d*, *e* и т. н. Могат ли тези пари да циркулират извън банката, не само между притежателя на бона и банката? С какво е гарантирана конвертируемостта на този бон? Възможни са само два случая. Или всички притежатели на стоки (продукти или труд) искат да продадат стоката си по нейната разменна стойност, или едни искат, други не. Ако всички искат да продадат по разменната стойност, те няма да изчакват случая дали ще се яви купувач или не, а веднага ще отидат в банката, ще ѝ отстъпят стоката и срещу нея ще си получат знака за разменната стойност, пари: разменят я срещу собствените си пари. В този случай банката е в едно лице едновременно всеобщият купувач и продавач.

Или става обратното. В този случай банковият бон е само хартия, само твърди, че е всеобщопризнатият символ на разменната стойност, но няма стойност. Защото на този символ е присъщо, че не само представлява разменната стойност, но *e* разменната стойност в действителната размяна. В последния случай банковият бон не би бил пари или би бил само условни пари между банката и нейните клиенти, а не на общия пазар. Би било същото, каквото са дузина купони за храна, които получавам при абонамент в ресторант, или дузина театрални билети; и едните, и другите представляват пари, но първите — само в този определен ресторант, а вторите — само в този определен театър. Банковият бон би престанал да отговаря на изискванията на парите, тъй като би циркулирал не сред общата пуб-

лика, а само между банката и нейните клиенти. Ето защо трябва да отхвърлим последната предпоставка.

И така банката би била всеобщият купувач и продавач. Вместо банкноти тя би могла да издаде и чекове, а вместо последните би могла да открие обикновени банкови сметки. В зависимост от сумата на стоките стойности, които x е предал на банката, той би имал вземане към банката на същата стойностна сума в други стоки. Втори атрибут на банката по необходимост би се заключавал в това, да фиксира автентично разменната стойност на всички стоки, т. е. материализираното в тях работно време. Но с това не биха могли да приключат функциите ѝ. Банката би трябвало да определя работното време, за което могат да бъдат изработени стоките при средните средства на промишлеността, времето, за което те трябва да бъдат изработени.

Но и това не би било достатъчно. Банката би трябвало да определя не само времето, за което трябва да бъде изработено известно количество продукти, и да поставя производителите при такива условия, че трудът им да бъде еднакво производителен (следователно да изравни и регулира и разпределението на средствата на труда), а би трябвало да определя и количествата работно време, [I—20] които трябва да бъдат употребени за различните отрасли на производството. Последното би било необходимо, тъй като, за да реализира разменната стойност, за да направи парите си действително конвертабилни, би трябвало общото производство да бъде осигурено, и то в такива пропорции, че потребностите на разменящите да бъдат задоволени.

Това все още не е всичко. Най-голямата размяна е не размяната на стоки, а размяната на труда срещу стоки. (Веднага по-подробно по това.) Работниците не биха продавали труда си на банката, а биха получавали разменната стойност на пълния продукт на своя труд и т. н. Точно погледнато, тогава банката би била не само всеобщият купувач и продавач, а и всеобщият производител. Фактически банката би била или деспотичната управа на производството и управителка на разпределението, или фактически не би била нищо освен кантора, която води счетоводството и сметките на съвместно работещото общество. Общността на средствата за производство е предпоставка и т. н. и т. н. Сенсимонистите са превърнали банката си в папството на производството.

[3] ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БУРЖОАЗНОТО ОБЩЕСТВО
ЗА РАЗЛИКА ОТ ДОКАПТАЛИСТИЧЕСКИТЕ ОБЩЕСТВЕНИ ФОРМАЦИИ
И ОТ БЪДЕЩОТО КОМУНИСТИЧЕСКО ОБЩЕСТВО]

Превръщането на всички продукти и дейности в разменни стойности има за предпоставка както разлагането на всички устойчиви (исторически) отношения на лична зависимост в производството, така и всестранината зависимост на производителите един от друг. Не само производството на всеки индивид е зависимо от производството на всички други, но и превръщането на неговия продукт в средства за живот за самия него е станало зависимо от потреблението на всички други. Цените са древно нещо; също и размяната; обаче както определянето на цените все повече и повече от производствените разходи, така и обхващането на всички производствени отношения от размяната са напълно развити и все по-пълно се развиват едва в буржоазното общество, в обществото на свободната конкуренция. Онова, което Адам Смит напълно в духа на XVIII век отнася към доисторическия период, към предисторията⁵⁰, е по-скоро продукт на историята.

Тази взаимна зависимост е изразена в постоянната необходимост от размяната и в разменната стойност като всестранинен посредник. Икономистите изразяват това по следния начин. Всеки преследва частния си интерес и само частния си интерес; а с това, без да го иска и без да го знае, служи на частните интереси на всички, на общите интереси. Работата не се състои в това, че като преследва всеки частния си интерес, се задоволява съвкупността от частните интереси на всички, т. е. общият интерес. От тази абстрактна фраза би могло по-скоро да се направя изводът, че всеки от своя страна спъва осъществяването на интересите на другите и резултатът от тази *bellum omnium contra omnes*⁵¹ е не всеобщо утвърждаване, а по-скоро всеобщо отрицание. Работата се състои по-скоро в това, че самият частен интерес е вече обществено определен интерес и може да бъде задоволен само в рамките на създадените от обществото условия и с предоставените от него средства; т. е. че той е свързан с възпроизводството на тези условия и средства. Това е интересът на частните лица; но съдържанието му, както и формата и средствата за осъществяването му са дадени от независими от всички тях обществени условия.

Взаимната и всестранина зависимост на безразличните един към друг индивиди образува тяхната обществена връзка. Тази обществена връзка е изразена в *разменната стойност*, в която за всеки индивид неговата собствена дейност или неговият продукт става телърва дейност или продукт за него; той трябва да произведе един всеобщ продукт — *разменната стойност* или разменната стойност, изолирана сама за себе си, индивидуализирана, т. е. *пари*. От друга страна,

властта, която всеки индивид упражнява над дейността на другите или над обществените богатства, се състои в него като собственик на *разменни стойности*, на *пари*. Своята обществена власт, както и връзката си с обществото той носи със себе си в джоба.

Дейността, каквато и да е индивидуалната ѝ форма на проявление, и продуктът на дейността, каквито и да са специфичните му свойства, е *разменната стойност*, т. е. нещо всеобщо, в което е отречена и заличена всяка индивидуалност, всяка особеност. Това действително е едно състояние, много различно от онова, при което отделният индивид или индивидът, естествено или пък исторически разширеният в семейство и род (по-късно община), се възпроизвежда направо от природата или производствената му дейност и участието му в производството са свързани с определена форма на труда и на продукта и отношението му към другите е определено по същия начин.

Общественият характер на дейността, както и обществената форма на продукта, както и участието на индивида в производството, се явява тук по отношение на индивидите като нещо чуждо, като нещо вещно; не като отношението им един към друг, а като подчиняването им на отношения, които съществуват независимо от тях и възникват от сблъскването на безразличните индивиди един с друг. Всеобщата размяна на дейности и продукти, която е станала жизнено условие за всеки отделен индивид, тяхната взаимна връзка, им изглежда на самите тях чужда, независима, като вещ. В разменната стойност общественото отношение на лицата е превърнато в обществено [I—20] отношение на вещите; личната мощ — във вещна мощ. Колкото по-малка обществена сила притежава средството за размяна, колкото по-свързано е то с природата на непосредствения продукт на труда и с непосредствените потребности на разменящите, толкова по-голяма трябва още да бъде силата на общността, която свързва индивидите един с друг — патриархално отношение, антично общество, феодализъм и цехов строй (вж. тетрадката ми, XII, 34b)⁶².

Всеки индивид притежава обществената мощ под формата на вещ. Стнемете на вещта тази обществена мощ и ще трябва да я дадете на едни лица като власт над други лица. Отношения на лична зависимост (отначало съвсем първобитни) са първите форми на общество, в които човешката производителност се развива само в малък мащаб и в изолирани пунктове. Лична независимост, основана на *вещна* зависимост, е втората голяма форма, в която за пръв път се образува система на всеобща обществена размяна на веществата, на универсални отношения, на всестранны потребности и универсални потенци. Свободна индивидуалност, основана на универсалното развитие на индивидите и подчиняването на тяхната колективна, обществена производителност като тяхна обществена потенция е третото стъпало.

Второто създава условията за третото. Ето защо с развитието на търговията на лука, на *парите*, на *разменната стойност*, патриархалните и античните (както и феодалните) условия западат в същата степен, в която съвременното общество се развива паралелно с тях.

Размяната и разделението на труда се обуславят взаимно. Тъй като всеки работи за себе си, а продуктът му е сам по себе си нищо, той, естествено, е принуден да разменя не само за да участва във всеобщата производствена потенция, а за да превърне своя собствен продукт в средство за живот за самия себе си {вж. моите «Бележки по политическа икономия», стр. V (13, 14)}⁵³. Наистина размяната, опосредствувана от разменната стойност и парите, има за предпоставка всестранната зависимост на производителите един от друг, но същевременно и пълната изолация на техните частни интереси и разделение на обществения труд, чието единство и взаимно допълване като че ли съществуват като природно отношение извън индивидите и независимо от тях. Натискът на общото търсене и предлагане едно върху друго опосредствува връзката между безразличните един към друг.

Самата необходимост продуктът или дейността на индивидите предварително да се превърнат във формата на *разменна стойност*, в *пари*, та в тази *вещна форма* да придобият и докажат своята обществена *сила*, доказва две неща: 1) че индивидите произвеждат само за обществото и в обществото; 2) че тяхното производство не е *износрждствено* обществено, не е продукт на асоциация, която разпределя труда сред членовете си. Индивидите са подчинени на общественото производство, което съществува като орис извън тях; но общественото производство не е подчинено на индивидите, които да се разпореждат с него като със своя обща потенция. Следователно не може да има нищо по-погрешно и по-безсмислено от това, да се взема за предпоставка контролът на обединените индивиди над своята съвкупна продукция въз основа на *разменната стойност*, на парите, както по-горе се прави с банката, оперираща с часови бонове.

Частната размяна на всички продукти на труда, погенции и дейности се намира в противоречие както с оснозаното на господството и подчинението (естествено възникнали или политически) на индивидите едни спрямо други разпределение (при което същинската *размяна* става само покрай другото или пък по-малко обхваща живота на цели общества, а по-скоро става между различни общества, изобщо съвсем не си подчинява всички отношения на производство и общуване) (каквото характер и да имат това господство и подчинение: патриархално, антично или феодално), така и със свободната размяна на индивиди, асоциирани върху основата на съвместното присвояване и контролиране на средствата за производство. (Последната асоциа-

ция не е нищо произволно: тя има за предпоставка развитието на материалните и духовните условия, които не е нужно да бъдат разглеждани тук по-подробно.)

Както разделението на труда създава агломерацията, комбинацията, кооперацията, противоположността на частните интереси, конкуренцията, концентрацията на капитала, монопола, акционерните дружества — есе антагонистични форми на единството, което предизвиква самата противоположност, — така частната размяна създава световната търговия, частната независимост създава пълната зависимост от така наречения световен пазар, а разпокъсаните актове на размяна създават банковото и кредитното дело, чието счетоводство [1—22] поне констатира изравняванията на частната размяна. В камбиалния курс — колкото частните интереси и да разделят всяка нация на толкова нации, колкото възрастни хора има, и колкото и да си противостоят тук интересите на износителите и вносителите на една и съща нация — националната търговия придобива *привидност* на съществуване и т. н. и т. н. На това основание никой няма да мисли, че чрез *борсова реформа* би могъл да премахне *основите* на вътрешната и външната частна търговия. Обаче в рамките на буржоазното общество, почиващо на *разменната стойност*, се създават както отношения на общуване, така и производствени отношения, които представляват съответно и толкова минни за взривяването му. (Маса антагонистични форми на общественото единство, чийто антагонистичен характер обаче никога не може да бъде взривен чрез тиха метаморфоза. От друга страна, ако в обществото, каквото си е, не заварвахме забулени материалните производствени условия и съответните им отношения на общуване за едно безкласово общество, всички опити за взривяване биха били донкихотство.)

(4) ОВЕШЕСТВЯВАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В УСЛОВИЯТА НА БУРЖОАЗНОТО ОБЩЕСТВО

Ние видяхме, че макар разменната стойност = на относителното работно време, което е материализирано в продуктите, от своя страна парите = на разменната стойност на стоките, отделена от субстанцията им; в тази разменна стойност или в това парично отношение се съдържат противоречията между стоките и тяхната разменна стойност, между стоките като разменни стойности и парите. Ние видяхме, че една банка, която в трудовите пари непосредствено създава антипода на стоката, е утопия. Следователно, макар че парите дължат своя произход само на отделената от субстанцията на стоките разменна стойност и само на тенденцията на тази разменна стойност да се

положи в чист вид, стоката не може да бъде непосредствено превърната в пари; т. е. автентичният документ за количеството на реализираното в нея работно време не може в света на разменните стойности да служи като нейна цена. Как така?

{Относно една от формите на парите — доколкото са *средство* за размяна (а не *мярка* на разменната стойност) — на икономистите е ясно, че съществуването на парите има за предпоставка овеществяването [Versachlichung] на обществената връзка; а именно доколкото парите се явяват като *залог*, който единият трябва да остави в ръцете на другия, за да получи от него една стока. Тук самите икономисти казват, че хората оказват на вещта (на парите) доверието, което не си оказват като личности. Но защо оказват на вещта това доверие? Очевидно само като *овеществено отношение* на лицата помежду си; като овеществена разменна стойност, а разменната стойност не е нищо друго освен отношение на производителната дейност на лицата едно към друго. Всеки друг залог може като такъв да бъде непосредствено полезен на притежателя на залога, а парите са му полезни само като «залог на обществото»⁵⁴, но те са такъв залог само поради своето обществено (символично) свойство; а те могат да имат обществено свойство само защото индивидите са си отчуждили като предмет своето собствено обществено отношение.}

В *ценоразписите*, където всички стойности са измерени в пари, изглежда, че едновременно независимостта на обществения характер на вещите от лицата, както и едновременно дейността на търговията на тази основа на отчуждеността, в която отношенията на съвкупното производство и съвкупното общуване се проявяват по отношение на отделното лице и на всички отделни лица, ги подчинява отново на отделните лица. Тъй като обособяването на световния пазар, ако може така да се изразим (в който е включена дейността на всяко отделно лице), расте с развитието на паричните отношения (на разменната стойност) и, обратно, всеобщата връзка и всестранината зависимост в производството и потреблението расте едновременно с независимостта и безразличието на потребителите и производителите един към друг; тъй като това противоречие води до кризи и т. н., едновременно с развитието на това отчуждение, на неговата собствена основа се правят опити да се превъзмогне: ценоразписи, камбиални курсове, връзки между занимаващите се с търговия чрез писма, телеграми и т. н. (естествено, едновременно растат средствата за съобщение), с които всяко отделно лице си набавя сведения за дейността на всички други и се стреми да приспособи съответно собствената си дейност. {Т. е., макар търсенето и предлагането на всички да става независимо от всички, всеки се стреми да се осведоми за състоянието на всеобщото търсене и предлагане; а след това тази осведоменост от своя страна

въздействува практически върху тях. Макар всичко това на дадената основа да не превъзмогва отчуждеността, то води до отношения и връзки, които включват в себе си възможността да се превъзмогне старата основа. (Възможността за всеобща статистика и т. н.)}

(Впрочем това трябва да се развие при категориите «цени, търсене и предлагане». Тук Впрочем следва само да се отбележи, че обзорът на съвкупната търговия и съвкупното производство, доколкото го има в ценоразписите, действително дава най-доброто доказателство, че собствената размяна и собственото производство на отделните лица им противостоят като *вещно, независимо* от тях отношение. На *световния пазар връзката на отделното лице* с всички, но и едновременно *независимостта* [1—23] на тази връзка от самите отделни лица са се развили до такава степен, че образуването му едновременно съдържа вече условието за излизане извън пределите му.)

Сравняването вместо действителна общност и всеобщност.

{Казвали са и може да казват, че красотата и величието почитат именно на тази стихийна, независима от знанието и волята на индивидите взаимна връзка, предполагаща тъкмо взаимната им независимост и безразличието им един към друг, на тази материална и духовна обмяна на веществата. И сигурно тази вещна връзка трябва да бъде предпочетена пред липсата на връзка или пред някоя само местна връзка, основана върху крайно тясно кръвно родство и върху отношения на господство и подчинение. Сигурно е също така, че индивидите не могат да си подчинят собствените обществени връзки, преди да са ги създали. Обаче глупаво е онази само *вещна връзка* да се схваща като естествената, неотделима от природата на индивидуалността (в противоположност на рефлектираните знание и воля) и иманентно на нея. Тази връзка е техен продукт. Тя е исторически продукт. Тя принадлежи на определена фаза на развитието им: Отчуждеността и самостоятелността, в която тя още съществува по отношение на тях, доказва само, че те все още се намират в процес на създаване на условията на своя социален живот, вместо да са го започнали от тези условия. Това е връзката, стихийната връзка на индивиди в рамките на определени, ограничени производствени отношения.

Универсално развитите индивиди, чиито обществени отношения като техни собствени, колективни отношения са подчинени и на собствения им колективен контрол, не са продукт на природата, а са продукт на историята. Степента и универсалността на развитието на потенциите, при които става възможна *тази* индивидуалност, имат за предпоставка именно производството върху базата на разменните стойности, което заедно с всеобщността тепърва създава отчуждаването на индивида от себе си и от другите, но създава и всеобщността и всестранността на отношенията и способностите му. На по-ранни

стъпала на развитието отделният индивид се явява по-пълнен, именно защото още не е изработил пълнотата на своите отношения и не си ги е противопоставил като независими от него обществени сили и отношения. Колкото смешно е да мечтае човек да се върне при онази първоначална пълнота, толкова смешно е да се вярва, че трябва да спрем при онази пълна опразненост. По-далеч от противоположността по отношение на онзи романтичен възглед буржоазният възглед никога не е отишъл и затова онзи романтичен възглед като закономерна противоположност ще придружава буржоазния възглед до блажената му смърт.}

(Като пример тук може да се вземе отношението на отделното лице към науката.)

(Да се сравняват парите с кръвта — думата «обръщение» е дала повод за това — е приблизително толкова правилно, колкото сравнението, което Менений Агрипа прави между патрициите и стомаха.⁵⁵)

(Да се сравняват парите с езика е не по-малко погрешно. Идеите не се превръщат в езика така, че своеобразието им да изчезва и общественият им характер да съществува в езика наред с тях, както цените съществуват наред със стоките. Идеите не съществуват отделни от езика. Идеи, които, за да циркулират, трябва най-напред да бъдат преведени от майчиния им език на чужд език, представляват по-голяма аналогия; обаче тогава аналогията не е в езика, а в това, че е чужд.)

{Разменимостта на всички продукти, дейности, отношения срещу нещо трето, *вещно*, което от своя страна може да бъде разменено срещу всичко *без разлика* — т. е. развитието на разменните стойности (и на паричните отношения), — е тъждествена с всеобща продажност, корупция. Всеобщата проституция се явява като необходима фаза на развитието на обществения характер на личните заложби, потенции, способности, дейности. По-учтиво казано: всеобщото отношение на полезност и използваемост. Приравняване на нееднородното — колко хубаво Шекспир схваща парите.⁵⁶ Страстта към забогатяване като такава е невъзможна без пари; всяко друго натрупване и всяка друга страст към натрупване изглеждат примитивни, ограничени, обусловени, от една страна, от потребностите, от друга страна, от ограничената природа на продуктите (*sacra auri fames**).}

(Очевидно паричното дело в своето развитие вече има за предпоставка развитието на други всеобщи отношения.)

Ако се разглеждат обществени отношения, които създават нераз-

* — «проклетата страст към златото» (Вергилий, «Енеида», книга трета, стих 57). *Ред.*

вита система на размяна, на разменни стойности и на пари, или на които отговаря неразвита степен на тактва, тогава от самото начало е ясно, че индивидите, макар отношенията им да изглеждат по-лични, влизат в отношение един към друг само като индивиди с една определеност, като феодал и васал, помешчик и крепостен и т. н. или като членове на каста и т. н., или като членове на съсловие и т. н. В паричното отношение, при развита система на размяна (и тази привидност подвежда демокрацията) оковите на личната зависимост, на различията по кръв, образование и т. н. са действително разкъсани, скъсани (всички лични окови поне изглеждат като *лични* отношения); *изглежда*, че индивидите независимо (тази независимост е изобщо само илюзия и по-правилно би било да се нарича безразличие в смисъл на индиферентност), свободно се срещат и разменят в тази свобода; но те изглеждат така само за онзи, който се абстрахира от *условията*, от *условията за съществуване* (а последните от своя страна са независими от индивидите и макар да са създадени от обществото, изглеждат като *природни условия*, т. е. като неконтролируеми от индивидите), при които тези индивиди влизат в допир.

[1—24] Определеността, която в първия случай се явява като лично ограничение на индивида от страна на друг индивид, в последния случай се явява в развит вид като вещно ограничение на индивида от страна на независими от него и почиващи на самите себе си отношения. (Тъй като отделният индивид не може да се отърси от личната си определеност, но може да превъзмогне и да си подчини външни отношения, свободата му *изглежда* във втория случай по-голяма. Обаче по-подробното изследване на тези външни отношения, на тези условия показва, че е невъзможно индивидите на една класа и т. н. en masse* да ги превъзмогнат, без да ги ликвидират. Отделният индивид може случайно да се справи с тях, но не и масата на подвластните им, тъй като самото ѝ съществуване изразява подчинението, и то необходимото подчинение на индивидите на тези отношения.)

Тези външни отношения толкова малко са отстраняване на «отношенията на зависимост», че са само довеждане на последните до една всеобща форма; че са по-скоро разработване на всеобщата *основа* на личните отношения на зависимост. И тук индивидите влизат в отношения един с друг само като определени индивиди. В противоположност на *личните* тези *вещни* отношения на зависимост се явяват и така (вещното отношение на зависимост не е нищо друго освен самостоятелно противостоящите на привидно независимите индивиди обществени отношения, т. е. обособените по отношение на самите тях техни взаимни производствени отношения), че сега над индивидите

---

* — масово. Ред.

господствуват *абстракции*, докато преди те зависеха един от друг. А абстракцията или идеята не е нищо друго освен теоретичният израз на онези материални отношения, които господствуват над тях.

Естествено, отношения могат да бъдат изразени само в идеен и затова някои философи са схващали своеобразното на новото време като подчиненост на идеен и със събарянето на това господство на идеен са отъждествявали създаването на свободната индивидуалност. От идеологична гледна точка е било много лесно да се направи тази грешка, защото въпросното господство на отношенията (онази вещна зависимост, която впрочем преминава от своя страна в определени отношения на лична зависимост, само че лишени от всякакви илюзии) изглежда в съзнанието на самите индивиди като господство на идеен, а вярата във вечността на тези идеен, т. е. на въпросните вещни отношения на зависимост, разбира се, по всякакъв начин се утвърждават, подхранват и втъпяват от господстващите класи.

(Естествено, относно илюзията за «чисто личните отношения по времето на феодализма и т. н. не бива нито за миг да се забравя: 1) че в рамките на своята сфера в определена фаза самите тези отношения са приемали вещен характер, както показва развитието на отношенията на поземлената собственост например от отношения на чисто военна субординация; обаче 2) самото вещно отношение, в което те преминават, има ограничен, определен от природата характер и затова *изглежда* като лично, докато в съвременния свят личните отношения изпъкват като чист резултат на производствените и разменните отношения.)

(5) РАЗВИТИЕ НА ПАРИЧНАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА
В РЕЗУЛТАТ НА РАЗВИТИЕТО НА РАЗМЯНАТА.
ОБЩЕСТВЕНИЯТ ХАРАКТЕР НА ПРОИЗВОДСТВОТО
В БУРЖОАЗНОТО ОБЩЕСТВО ЗА РАЗЛИКА

ОТ ОБЩЕСТВЕНИЯ ХАРАКТЕР НА ПРОИЗВОДСТВОТО ПРИ КОМУНИЗМА)

Продуктът става стока. Стоката става разменна стойност. Разменната стойност на стоката придобива отделно съществуване наред със стоката; т. е. стоката, във формата, в която е 1) разменима с всички други стоки; 2) затова е всеобща стока и натуралната ѝ особеност е заличена; 3) в която е положена мярката на нейната разменност, определеното съотношение, в което е приравнена на всички други стоки, е стоката като пари, и то не като пари изобщо, а като *определена сума пари*, тъй като, за да изразяват разменната стойност във всичките ѝ различия, парите трябва да могат да се броят, да бъдат количествено делни.

Парите, общата форма, в която се превръщат всички стоки като

разменни стойности, всеобщата стока, трябва сами да съществуват като *отделна* стока наред с другите стоки, тъй като стоките трябва да могат да бъдат измервани с пари не само наум, но и в действителната размяна трябва да бъдат разменяни и заменяни срещу пари. Противоречието, което възниква от това, да се развие на друго място. Парите не възникват чрез споразумение, също както и държавата. Те възникват стихийно от размяната и в размяната, те са неин продукт.

Първоначално онази стока ще служи като пари — т. е. ще бъде разменяна не като предмет на потребност и на потребление, а за да бъде от своя страна разменена срещу други стоки, — която най-често се разменя, циркулира като предмет на потребност; следователно, която най-сигурно ще може от своя страна да бъде разменена срещу други отделни стоки; следователно, която при дадената обществена организация *κατ' ἐξουχίην** представлява богатството, предмет на най-всеобщо търсене и предлагане и притежава отделна потребителна стойност. Такива са сол, кожи, добитък, роби. Фактически такава стока повече от другите стоки отговаря в специфичната си стокова форма на себе си като разменна стойност (жалко, че на немски не може добре да се предаде разликата между *denrée* и *marchandise***).

Специфичната полезност на стоката било като отделен предмет за потребление (кожи), било като непосредствено оръдие на производството (роб) ѝ придава тук характер на пари. В по-нататъшното си развитие ще настъпи тъкмо обратното, т. е. онази стока, която е най-малко непосредствено предмет за потребление или оръдие на производството, най-добре ще представлява тази страна на работата, че служи на потребността *на размяната като такава*. В първия [1—25] случай стоката става пари заради специфичната си потребителна стойност; във втория случай тя придобива специфичната си потребителна стойност от това, че служи като пари. Трайност, неизменност, делимост и способност да бъдат претопени отново, относително лека транспортабилност, защото в малък обем включват голяма разменна стойност — всичко това на последното стъпало прави благородните метали особено подходящи. Едновременно те образуват естествения преход от първата форма на парите. На малко по-високо стъпало на производството и размяната оръдието на производството застава *над* продуктите; а *металите* (най-напред камъни) са първите и най-необходимите оръдия на производството. В *медта*, която е играла толкова голяма роля в парите на древните, все още се срещат двете неща

* — предимно. *Ред.*

** френската дума «denrée» означава стока като предмет на потребление за разлика от думата «marchandise», което означава стока като обект на търговия. *Ред.*

заедно: специфичната потребителна стойност като оръдие на производството и останалите свойства, които не произтичат от потребителната стойност на стоката, а отговарят на нейното предназначение като разменна стойност (в което е включено и да бъде средство за размяна).

След това от другите метали се отделят от своя страна *благородните* метали, тъй като не се окисляват и т. н., еднакви са по качество и т. н. и освен това по-добре отговарят на по-високото стъпало, защото непосредствената им полезност за потреблението и производството остава на заден план, а вече заради редкостта си те повече представляват стойността, основана само на размяната. От самото начало те представляват изобилието, формата, в която първоначално се явява богатството. А метали по-охотно се разменят срещу метали, отколкото срещу други стоки.

Първата форма на парите отговаря на по-ниско стъпало на размяната и разменната търговия, на което парите все още се явяват повече в предназначението си на *мярка*, отколкото като действително *оръдие на размяната*. На това стъпало мярката може още да бъде чисто въображаема (впрочем у негрите барът* включва желязото) (но *раковините* и т. н. отговарят повече на поредицата, чийто краен връх са златото и среброто).

От това, че стоката става всеобща разменна стойност, произтича, че разменната стойност става специфична стока; разменната стойност може да стане такава само защото една специфична стока получава по отношение на другите привилегията да представлява, да символизира тяхната разменна стойност; т. е. да стане *пари*. Обстоятелството, че за паричното свойство на всички стоки една отделна стока се явява като паричен субект, произтича от същността на самата разменна стойност. В по-нататъшното си развитие разменната стойност на парите може от своя страна да получи едно съществуване, отделно от своята материя, от своята субстанция, както при книжните пари, Впрочем, без да премахне привилегията на тази специфична стока, защото обособеното съществуване трябва да продължи да получава наименованието си от специфичната стока.

Тъй като стоката е разменна стойност, тя е разменима срещу пари, приравнена е на парите. Съотношението, в което я приравняват на парите, т. е. определеността на разменната ѝ стойност, е *предпоставка* за превръщането ѝ в пари. Съотношението, в което отделната стока се разменя срещу пари, т. е. количеството пари, в което е превратимо определено количество стока, се определя от предметеното в стоката работно време. Като реализация на *определено* работно време стоката е разменна стойност; в парите частта от работното време,

* Вж. настоящия том, част I, стр. 76. *Ред.*

която представлява стоката, не само е измерена, но се и съдържа в нейната всеобща, отговаряща на понятието, разменима форма. Парите са вещната среда, потопени в която, разменните стойности придобиват облик, отговарящ на общото им определение. Адам Смит казва, че трудът (работното време) са първоначалните пари, с които се купуват всички стоки.⁶⁷ Ако разглеждаме акта на производството, това остава винаги вярно (също така и по отношение на определението на относителните стойности). В производството всяка стока непрекъснато се разменя срещу работно време.

Необходимостта от пари, отличаващи се от работното време, възниква именно от това, че количеството работно време трябва да бъде изразено не в своя непосредствен и отделен продукт, а в опосредствуван и всеобщ продукт, в своя отделен продукт като равен на всички и превратим във всички други продукти със същото работно време; работното време, което се съдържа не в една стока, а едновременно във всички стоки и затова в една отделна стока, която представлява всички други стоки.

Самото работно време не може да бъде непосредствено пари (изискване, което, с други думи, съвпада с изискването всяка стока да бъде непосредствено свои собствени пари) именно защото фактически винаги съществува само в отделни продукти (като предмет): като всеобщ предмет то може да съществува само символично, именно пак в отделна стока, приета за пари. Работното време не съществува като всеобщ предмет на размяната, независим и отделен (откъснат) от натуралните особености на стоките. То би трябвало да съществува като такъв, за да изпълнява непосредствено условията на парите. Именно опредметяването на всеобщия, обществения характер на труда (а затова и на работното време, което се съдържа в разменната стойност) превръща неговия продукт в разменна стойност; придава на стоката свойството на пари, което обаче от своя страна включва един самостоятелно съществуващ извън нея паричен субект.

Определеното работно време е опредметено в една определена, отделна стока със специфични свойства и специфични отношения към потребностите; а като разменна стойност то трябва да е опредметено в една стока, която изразява само своя дял или своето количество, която е безразлична по отношение на натуралните си свойства и затова може да бъде метаморфозизирана — т. е. разменена — във всяка друга стока, която опредметява същото работно време. Тя трябва като предмет да притежава този всеобщ характер, [I—26] който противоречи на нейната натурална особеност. Това противоречие може да бъде разрешено само с това, че самото то бъде опредметено; т. е. че стоката бъде положена двояко: първо, в своята натурална непосредствена форма, второ, в своята опосредствувана форма, като пари.

Последното е възможно само когато една отделна стока стане като че ли всеобщата субстанция на разменните стойности, или когато разменната стойност на стоките бъде отъждествена с една специфична субстанция, с една специфична стока за разлика от всички други; т. е. когато стоката най-напред трябва да бъде разменена срещу тази всеобща стока — символичния всеобщ продукт или опредметяването на работното време, — за да бъде след това произволно разменима като разменна стойност срещу коя да е от всички други стоки, да може да бъде метаморфоризирана в тях.

Парите са работното време като всеобщ предмет, или опредметяването на всеобщото работно време, работното време като *всеобща стока*. Ето защо, ако изглежда много просто, че работното време, защото регулира разменните стойности, фактически е не само присъщата им мярка, но и самата им субстанция (защото като разменни стойности стоките не притежават друга субстанция, нямат натурални свойства), а може и непосредствено да служи като техни *пари*, т. е. да бъде елементът, в който разменните стойности се реализират като такива, тази привидна простота заблуждава. Отношението на разменните стойности — на стоките като равни едно на друго и приравняеми опредметявания на работното време — включва по-скоро противоречия, които получават вещния си израз в *различаващи се* от работното време *пари*.

У Адам Смит това противоречие все още се явява като полагае едно до друго. Наред с отделния продукт на труда (с работното време като отделен предмет) работникът трябва да произведе още и едно количество всеобща стока (работното време като всеобщ предмет). Двете определения на разменната стойност се явяват у Адам Смит външно *редом* едно до друго.⁵⁸ Същността на цялата стока още не се явява, обзета и проникната от противоречието. Това отговаря на стъпалото на производството, което е имал пред себе си, когато работникът още е притежавал непосредствено в своя продукт част от необходимите му средства за съществуване; когато нито цялата му дейност, нито целият му продукт са станали зависими от размяната; т. е. когато още до голяма степен е господствувало потребителското земеделие (или нещо подобно, както го нарича Стюърт⁵⁹), както и патриархалната промишленост (ръчно тъкачество, предачество в къщи и свързано със земеделието). Все още само излишъкът се е разменял в мащаба на нацията. Разменната стойност и определянето ѝ от работното време още не са били напълно развити в национален мащаб.

(*Отклонение*. За златото и среброто е по-малко правилно, отколкото за която и да е друга стока, че потребителният им може да расте само пропорционално на намалените им производствени разходи. По-скоро то расте пропорционално на нарастването на всеоб-

щото богатство, тъй като потреблението им специфично представлява богатството, изобилието, разкоша, защото самите те *представяват* всеобщото богатство. Независимо от употребата им като пари среброто и златото се потребяват повече пропорционално на нарастването на всеобщото богатство. Ето защо, ако внезапно нарасне предлагането им, дори без да се намалят съответно производствените разходи или стойността им, те намират бързо разширяващ се пазар, който спъва обезценяването им. С това се обяснява много нещо от онова, което за икономистите — които общо поставят потреблението на злато и сребро в зависимост изключително от спадането на производствените им разходи — в *австралийско-калифорнийския* случай⁶⁰ изглежда необяснимо и те се въртят в кръг. То е свързано именно с това, че златото и среброто представляват богатството, следователно с качеството им на пари.)

(Противопоставянето на златото и среброто като вечна стока в противоположност на другите стоки, което срещаме у Пети*, го има още у *Ксенофонт* в труда му *«За доходите на атинската държава»*, гл. 1, относно мрамора и среброто:

«Тази страна не само се отличава с произведения, които разцъфтяват и прецъфтяват, а в нея има и постоянни блага. В нея в изобилие се ражда камък» (а именно мрамор). . . «Има и такава земя, която при засяване не дава никакви плодове, но ако се копае, ще изхрани повече хора, отколкото ако би раждала пшеница. . .»⁶¹

{Трябва да се отбележи, че размяната между различните племена и народи — а тази размяна, не частната, е първата нейна форма — започва най-напред с това, че от някое нецивилизовано племе се закупува (се измъква с измама) излишък, който не е продукт на неговия труд, а естествен продукт на земята и природата, които то окупира.}

{От това, че парите трябва да бъдат символизиранни в една определена стока, да се изведе след това и самата тази стока (златото и т. н.) и произтичащите от това обикновени икономически противоречия. Това № II. След това, тъй като всички стоки трябва да бъдат разменени срещу пари, за да бъдат определени като цени — независимо от това, дали тази размяна става действително или само в главата, — да се определи отношението на количеството злато или сребро към стоките цени. Това № III. Ясно е, че само *измерени* в злато или сребро, количеството им не упражнява влияние върху цената на стоките; затруднението идва от действителната размяна, доколкото парите действително служат като оръдие на обръщението; отношенията на

* Вж. настоящия том, част I, стр. 160—161. Ред.

търсенето и предлагането и т. н. Обаче онова, което засяга стойността на парите като оръдие на обръщението, очевидно ги засяга и като мярка.}

[I—27] Самото работно време съществува като такова само субективно, само във формата на дейност. Доколкото самото то като такова е разменимо (самото е стока), то е не само количествено, но и качествено определено и различно, съвсем не е всеобщо, равно на себе си работно време; а като субект също така не отговаря на определящото разменните стойности всеобщо работно време, както и отделните стоки и продукти не му отговарят като обект.

Изразът на А. Смит, че работникът трябва наред със своята отделна стока да произведе и една всеобща стока, с други думи, че на част от своите продукти, изобщо на стоката си, трябва да придаде формата на пари, доколко тя няма да му служи като потребителна стойност, а като разменна стойност⁶² — субективно изразен не означава нищо друго, освен че неговото отделно работно време не може да бъде непосредствено разменимо срещу всяко друго отделно работно време, а че тази негова всеобща разменимост трябва най-напред да бъде опосредствувана, че то трябва да приеме една вещна, различна от самото него форма, за да придобие тази всеобща разменимост.

Трудът на отделното лице, разгледан в акта на самото производство, са парите, с които то непосредствено купува продукта, предмета на своята отделна дейност; обаче това са *отделни* пари, които купуват именно само този определен продукт. За да бъде непосредствено *всеобщите пари*, трудът на отделното лице би трябвало да бъде от самото начало не *отделен*, а всеобщ труд, т. е. от самото начало да бъде положен като звено на *всеобщото производство*. Обаче при тази предпоставка не тепърва размяната би му придала всеобщия характер, а предпоставеният му колективен характер би определял участието в продуктите. Колективният характер на производството още от самото начало би правил продукта колективен, всеобщ. Извършващата се първоначално в производството размяна — която би била размяна не на разменни стойности, а на дейности, определяни от колективни потребности, от колективни цели — би включвала от самото начало участието на отделното лице в колективния свят от продукти. Върху основата на разменните стойности трудът се *полага* като всеобщ едва чрез *размяната*. Върху тази основа той би бил *положен* като такъв преди размяната; т. е. размяната на продуктите изобщо не би била *средството*, с което се опосредствува участието на отделното лице във всеобщото производство. Опосредствуване естествено трябва да има.

В първия случай, който изхожда от самостоятелното производ-

ство на отделните лица — колкото и *post festum** тези самостоятелни производства да се определят, модифицират от взаимните им отношения, — опосредствуването става чрез размяната на стоките, чрез разменната стойност, чрез парите, които всички те са изрази на едно и също отношение. Във втория случай е *опосредствувана самата предпоставка*; т. е. предпоставката е колективно производство, колективността като основа на производството. Трудът на отделното лице е от самото начало положен като обществен труд. Ето защо, каквато и да е отделната материална форма на продукта, който това лице създава или за чието създаване то помага — с труда си то е купило не определен отделен продукт, а определен дял от колективното производство. Затова то няма нужда да разменя някакъв отделен продукт. Неговият продукт *не е разменна стойност*. Продуктът няма нужда да бъде предварително превърнат в специфична форма, за да получи всеобщ характер за отделното лице. Вместо разделение на труда, което неизбежно се създава при размяната на разменни стойности, би имало организация на труда, която има за последица участието на отделното лице в колективното потребление.

В първия случай общественият характер на производството се *полага post festum* едва чрез издигането на продуктите в разменни стойности и чрез размяната на тези разменни стойности. Във втория случай *общественият характер на производството* е предпоставка и участието в света от продукти, в потреблението, не е опосредствувано от размяната на независими една от друга работи или продукти на труда. То е опосредствувано от обществените производствени условия, в рамките на които действа индивидът.

Ето защо желанието трудът на отделното лице (т. е. и неговият продукт) да стане непосредствено *пари, реализирана разменна стойност*, означава да се определи той *непосредствено* като всеобщ труд, т. е. да се отрекат именно условията, при които той трябва да бъде превърнат в пари и разменни стойности и при които той зависи от частната размяна. Искането може да бъде задоволено само при условия, при които то вече не може да бъде поставено. Трудът върху основата на разменните стойности предполага именно, че нито трудът на отделното лице, нито неговият продукт е *непосредствено* всеобщ; че той придобива тази форма само чрез *предметно опосредствуване*, чрез отличаващи се от него *пари*.

Естествено, ако предпоставката е колективно производство, съществено остава определянето на времето. От колкото по-малко време се нуждае обществото, за да произведе пшеница, добитък и т. н., толкова повече време то спечелва за друго производство, мате-

* — «след празника», т. е. впоследствие. Ред.

риално или духовно. Както за отделния индивид, така и за обществото всестранността на неговото развитие, на неговото потребление и на неговата дейност зависи от икономията на време. Икономия на време, в края на краищата към нея се свежда всяка икономия. Също така обществото трябва целесъобразно да разпределя времето си, за да постигне производство съобразно съвкупните си потребности; както и отделното лице трябва правилно да разпределя времето си, за да придобие знания в подходящи пропорции или за да задоволява различните изисквания относно своята дейност. Ето защо икономията на време, както и планомерното разпределение на работното време по различните отрасли на производството си остава пръв икономически закон върху основата на колективното производство. Това дори в много по-висока степен става закон. Обаче това съществено [1—28] се различава от измерването на разменните стойности (работи или продукти на труда) с работното време. Работите на отделните лица в един и същ *отрастъл на труда* и различните видове труд са не само *количествено*, но и *качествено* различни. Какво има за предпоставка само *количественото* различие на дадени неща? Еднаквостта на тяхното *качество*. Следователно количественото измерване на работите има за предпоставка еднородността, еднаквостта на тяхното *качество*.

* * *

(*Страбон*, книга XI. За албанците в Кавказ:

«Населението, отличаващо се с красота и висок ръст, е простодушно, не търгашеско; то съвсем не употребява монети, не познава по-голямо число от сто, но разменя стоки.»

Пак там по-нататък се казва:

«Те не познават нито точни мерки, нито теглилки.»⁶¹

Парите се появяват като *мярка* (например у Омир за такава мярка служат воловете) по-рано, отколкото като *средство за размяна*, защото в разменната търговия всяка стока сама е и свое средство за размяна. Обаче стоката не може да бъде своя мярка или свой собствен мащаб за сравняване.

6) БЛАГОРОДНИТЕ МЕТАЛИ КАТО НОСИТЕЛИ НА ПАРИЧНОТО ОТНОШЕНИЕ)

От казаното досега произтича следното. Един отделен продукт (*стока*) (материал) трябва да стане субект* на парите, които съществуват като свойство на всяка разменна стойност. Субектът, в който

* — носител. Ред.

е въплътен този символ, не е безразличен, тъй като изискванията към въплътяващото се съдържат в условията — определенията на понятията, определени отношения — на подлежащото на въплътяване. Ето защо изследването относно благородните метали като субекти на паричното отношение, като въплъщение на последното, съвсем не лежи, както мисли Прудон, извън областта на политическата икономия, също както и физическите свойства на боите и на мрамора не лежат извън областта на живописата и скулптурата. Свойствата, които има стоката като разменна стойност и с които натуралните ѝ качества не са адекватни, изразяват изискванията, които трябва да бъдат предявявани към стоките, които са *κατ' ἐξοχήν** материалът на парите. На това стъпало на развитие, за което само можем да говорим досега, тези изисквания са най-пълно реализирани в благородните метали. Сами по себе си металите като оръдия на производството имат предимство пред другите стоки, а измежду металите онзи, който най-напред бива намерен във физическата му пълнота и чистота — злато; след това мед, по-късно сребро и желязо. А пък благородните метали по-добре от другите метали реализират *метала*, както би казал Хегел.

«Скъпоценните метали са еднородни по физическите си качества, така че еднакви им количества трябва да бъдат толкова тъждествени, че да няма никакви основания да се предпочете едно от тях пред друго. Не важи например за еднакъв брой добитък и еднакви количества зърно.»⁶⁴

а) Злато и сребро в сравнение с другите метали

Неблагородните метали се окисляват на въздуха; благородните (живак, сребро, злато, платина) остават неизменени на въздуха.

Злато (Au). Плътност = 19,5; точка на топене: 1200°C.

«Блестящото злато е най-прекрасният от всички метали и затова още от древните е било наричано слънцето или царят на металите. Доста разпространено, никога не е в големи количества, а затова е и по-ценно от другите метали. Обикновено се среща чисто, отчасти на големи късове, отчасти на дребни зърна, пръснати в друга руда. При ерозията на последната се образува златоносният пясък, какъвто носят много реки, а от него златото може да бъде промивано поради голямата му плътност. Необикновена ковкост на златото: от един гран злато може да се изтегли до 500 фута дълга тел или да се изкове на листчета с дебелина под $\frac{1}{200\,000}$ (цола). Златото не се разяжда от никоя киселина и е разтворимо само в свободен хлор (*царска вода*, смес от азотна и солна киселина). Позлатяване.»⁶⁵

* — предимно: *Ред.*

Сребро (Ag). Плътност = 10. Точка на топене = 1000°C. Силен блясък; най-приятният от всички метали, много бял и ковък; може да се преработва в красиви изделия и да се изтегля на тънки нишки. Среброто се среща чисто; много често легирано с олово в сребърно-оловни руди.

Дотук *химическите* свойства на златото и среброто. (Делимостта и способността да се съединяват отново, еднородността на чистото злато и сребро и т. н. са известни.)

Минералогични:

Злато. Забележително е наистина, че колкото по-благородни са металите, толкова повече се явяват обособени и отделени от обикновено срещаните се тела, възвишени натурн далеч от простите. Така ние срещаме златото обикновено чисто, кристално на различни форми кубчета или в най-разнообразни форми: неправилни късове и зърна, пясък и прах, в каквато форма е пръснато в много видове скали, например в гранита, а поради разрушаването им се среща в пясъка на [I—29] реките и в чакъла на наносните почви. Тъй като в това състояние плътността на златото достига до 19,4, могат да се извличат дори и онези фини златни частици, ако златоносният пясък се обработи с вода. От последната най-напред се утаява металът с голямо специфично тегло и по такъв начин, както се казва, се промива златото. Най-често към златото е добавено и сребро и се срещат естествени сплави от двата метала, които съдържат от 0,16 до 38,7 процента сребро, което, естествено, има за последица различия по цвят и плътност.

Сребро. При доста голямо разнообразие на неговите минерали се явява като един от най-често срещаните метали както в чист вид, така и легиран с други метали или свързан с арсен и сяра (хлористо сребро, бромисто сребро, въглекисел сребърен окис, бисмута-сребърна руда, чернбергит, полибазит и т. н.).

Главните *химически* свойства са: на всички благородни метали — неокисляемост във въздуха; на златото (и платината) — неразтворимост в киселини, а първото само в хлор. Неокисляемостта във въздуха ги запазва чисти, свободни от ръжда; те се явяват такива, каквито са. Устойчиви на разрушителното въздействие на кислорода — *непреходност* (толкова хвалена от древните поклонници на златото и среброто).

Физически свойства. Високо специфично тегло, т. е. много тежест в малък обем; особено важно за оръдието на обръщението. Златото — 19,5; среброто — 10. *Лъскав цвят*. Блясък на златото, белота на среброто, великолепие, *ковкост*; затова толкова пригодни за накити и за разкрасяване на други предмети. Белият цвят на среброто (който отразява всички светлинни лъчи в първоначалната им смес); червено-

жълтият цвят на златото (който поглъща всички цветни светлинни лъчи на падащата върху него светлина и отразява само червеното). Висока точка на топене.

Геогностични свойства. Срещат се (особено златото) в *чист* вид, отделно от другите тела; обособени, индивидуализирани. Срещат се индивидуално, самостоятелно по отношение на другите елементи.

За другите два благородни метала: 1) *Платината* няма особен цвят: сиво в сиво (метални сажди); твърде рядка; непозната на древните; станала известна едва след откриването на Америка; в деветнадесети век открита и на Урал; разяжда се само от хлора; винаги в чист вид; специфично тегло = 21; не се топи и при най-висока температура; има повече научна стойност. 2) *Живакът* е течен; изпарим; парите отровни; може да влиза в течни сплави (амалгам). (Плътност = 13,5, точка на кипене = 360°C).

Следователно нито платината, нито живакът (дори по-малко) подхождат за пари.

Едно от *геогностичните* свойства, общо на всички благородни метали, е *редкостта*. А редкостта дотолкова (независимо от търсенето и предлагането) е елемент на стойността, доколкото само по себе си нерядкото, отрицанието на редкостта, даденото от природата, няма стойност, защото не се явява като резултат на производството. При първоначалното определяне на стойността при наличност на търсене най-ценно е най-често независимото от съзнателното и желаното производство. Речните камъни нямат стойност, казано относително, защото се намират *без производство* (дори то да се състои само в търсене). За да бъде нещо предмет на размяната, да има разменна стойност, не трябва всеки да може да го има без посредничеството на размяната; не трябва да се явява в такава елементарна форма, че да бъде общо достояние. В такъв смисъл редкостта е елемент на разменната стойност и затова това свойство на благородните метали е важно дори независимо от конкретното отношение между търсенето и предлагането.

Ако изобщо се разглежда предимството на металите като оръдия на производството, в полза на златото е, че то *au fond** е *първият метал, открит като метал*. И то по две причини. *Първо*, защото най-много от всички се среща в природата в метално състояние, като обособен и различим метал. *Второ*, защото при изготвянето му природата е поела делото на изкуството и за първото му намиране е бил нужен само груб труд, нито наука, нито развити оръдия на производството.

* 11:

* — всъщност. Ред.

«Несъмнено златото трябва да се приеме за *онзи метал, който преди другите е станал известен на хората*, и в първите паметници за развитието на човечеството то фигурира като мерило за положението на човека» [«Lectures on Gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia». Delivered at the Museum of Practical Geology. London, 1852, стр. 172]

(защото златото се явява като *излишък*, в която форма за пръв път се появява богатството. Първата форма на стойността е *потребителната стойност*, всекидневното, което изразява отношението на индивида към природата; втората е *разменната стойност* и *а р е д* с потребителната стойност, нейната власт над потребителните стойности на други, нейното социално значение: първоначално тя е от своя страна стойност за празнична употреба, излизаша извън непосредствената нужда).

[I—30] *Твърде ранно откриване на златото от човека:*

«Златото силно се отличава почти от всички други метали по това, че се среща в природата в своето метално състояние. Желязото и медта, калаят, оловото и среброто обикновено се срещат в химическо съединение, с кислород, сяра, арсеник или въглерод; а редките изключителни случаи, когато тези метали се срещат в чисто или, както се казваше по-рано, в девствено състояние, могат по-скоро да бъдат приведени като минералогически курйози, отколкото като обикновени явления. А златото винаги се среща в чисто или метално състояние. . . Ето защо такава метална маса, която се хвърля в очи поради жълтия си цвят, е трябвало да привлече вниманието на най-нецивилизования човек, докато другите вещества, които също са се изпречвали на пътя му, с нищо не са могли да възбудят едва пробудилата се негова способност за наблюдение. Освен това златото, образувало се в минералите, лесно изпадащи под атмосферното влияние, се среща в техните *отломки*. Поради разрушаващото влияние на атмосферата, смяната на температурата, действието на водата и особено поради въздействието на леда постоянно се отчупват частици минерали. Потоците ги отнасят в долината и поради постоянното въздействие на текущата вода те се превръщат в кръгли камъчета. Сред тези камъчета се срещат зрънца злато. В лягната горещина реки изсъхват, номадите извършват преходи по изсъхналите руела на реки и зимни потоци; може да се предполага, че именно тук е било открито златото за пръв път [пак там, стр. 171—172].

«Златото най-често се среща в чист вид или във всеки случай в толкова чист вид, че веднага може да се установи металната му природа, както в речните утайки, така и в кварцовите жили» [пак там, стр. 8].

«Относителното тегло на кварца и на повечето други тежки масивни минерали е около $2\frac{1}{2}$, докато относителното тегло на златото е 18 или 19. По такъв

начин златото е 7 пъти по-тежко от която и да е руда, с която то обикновено е съединено. Ето защо водният поток, притежаващ достатъчна мощ да отнася със себе си пясък или парчета от кварц или някоя друга руда, може да не бъде в състояние да движи зрънцата злато, които попадат сред тях. . . По такъв начин текущата вода е обработвала в миналото златоносните руди, както сега би направил миньорът, т. е. раздробила ги е, отстранила е по-леките частици и е оставила на място златото» [пак там, стр. 10].

«Реките са всъщност големи природни промивачки на злато, които веднага отнасят всички по-леки и по-дребни частици, докато по-тежките или заират,

натъквайки се на естествени прегради, или остават там, където течението отслабва силата или бързината си» [пак там, стр. 12].

«По всяка вероятност, като се съди по преданията и древната история, откриването на златото в речния пясък и речните камъчета е било първата крачка при опознаването на металите и почти във всички, а може би и във всички страни на Европа, Африка и Азия от най-стари времена златото е било промивано в по-голямо или по-малко количество по прости начини от златоносните пясъци. . . Понякога пясъците са давали толкова злато, че златната треска е обхващала временно цели райони, а след това е замирала. . . В 760 г. множество бедни хора се преселили южно от Прага с цел да промиват там речния златен пясък, и трима души могли за един ден да получат една марка ($\frac{1}{2}$ фунт) злато;

в резултат на това напливът на хора към «находищата» бил толкова голям, че в следващата година в страната настъпил глад. Известно е, че през следващите няколко века неведнъж са се повтаряли подобни събития, при все че тук, както и на други места, са преминали от разработване на повърхността към редовен и системен добив от шахти» [пак там, стр. 93—95].

«Двата вида находища, в които се среща златото, са *рудните жили*, които пресичат минералните слоеве в повече или по-малко перпендикулярна посока по отношение на хоризонта, и *сипейте* или «*руслата*», където златото, смесено с камъчета, пясък или глина, се е утанло поради механичното въздействие на водата върху повърхността на тези минерални слоеве, пресечени от рудни жили чак до неизвестна дълбочина. Към първия вид находища се прилага специална *минна разработка*, а към втория — *примитивен добив на злато*. . . Същият минен добив на злато, както и останалото минно дело, е изкуство, което изисква [1—31] прилагане на капитал и навики, придобивани само чрез дългогодишен опит. Никой друг занаят, практикуван от цивилизовани хора, не изисква за пълното си развитие прилагането на толкова много познания и сродни изкуства. Но макар тези познания и да са много важни за миньорите, те едва ли са необходими за промивача на злато или за златотърсача, който трябва да разчита главно на силата на ръцете си и на крепкото си здраве. Оръдията, с които си служи, трябва непременно да бъдат толкова прости, че да могат да бъдат премествани от място на място и лесно да бъдат поправяни при счупване, и не трябва да изискват особена прецизност при манипулацията с тях, което би го принудило да губи много време за получаване на малко количество злато» [пак там, стр. 95—97].

«Има разлика между златоносните наноси, най-добър пример за които са понастоящем сибирските, калифорнийските и австралийските, и онзи дребен пясък, който всяка година се отнася от реките и в който понякога също се съдържа промишлено количество злато. Разбира се, златоносните пясъци се намират буквално на повърхността, докато златоносните наноси лежат под слой земя, торф, пясък, камъчета и т. н. с дебелина от 1 до 70 фута. Общо взето, начините за добиване на злато са по необходимост в двата случая едни и същи» [пак там, стр. 97].

За златотърсача, който разработва нанос, природата е извлекла от рудните жили най-висшите, най-добрите и най-богатите части и така е обработила и промивала рудата, че най-трудната част от работата е извършила реката, докато миньорът, който има работа с бедни, но по-постоянни и дълбоки жили, е принуден да прибегва до всички ловкости на майсторството» [пак там, стр. 98].

«С право са започнали да гледат на златото като на най-благородния от металите поради различни физически и химически свойства. То не се изменя във въздуха и не ръждазва». (Непреходността е тъкмо съпротивяването на кислород в атмосферата. «То има ярък червеникаво-жълт цвят, когато е на късове, и е

много плътно. Много ковко. . . Нужна е висока температура, за да бъде разтопено. . . Относително тегло [19,3]» [пак там, стр. 72—73].

И така, три вида производство на злато: 1) В речния пясък. Просто намиране на повърхността. *Промиване*. 2) В наносните утайки. *Изкопаване*. 3) *Минна разработка*. Следователно производството му не изисква развитие на производителните сили. При това най-голямата работа извършва природата.

{Корените на думите за злато, сребро и т. н. (вж. «Грим»⁶⁶); тук са близки до ума всеобщи понятия за *блясък*, *цвет*, лесно преносими към съответните думи. Сребро—бяло. Злато—жълто. Мед и злато, мед и желязо сменят названията си. У германците бронзът е по-рано в употреба от желязото. Непосредствено родство между латинските думи *aes** и *aurum***. }

Мед (мед, бронз: калай и мед) и злато в употреба преди злато и желязо.

«Златото започва да се употребява много преди среброто, тъй като се среща в чист вид или само с малък примес от сребро; добива се чрез просто промиване. Среброто се намира обикновено в жили, враснали в най-твърди скали от първобитни пластове: за извличането му са нужни машини и сложни работи. В Южна Америка не се експлоатира златото на жили, а само златото на прах и зърна в алувиални пластове. Така е и по времето на Херодот. Най-древните паметници на Гърция, Азия, Северна Европа и Новия свят доказват, че употребата на златото за прибори и бижута е възможна при полуварварско състояние; а употребата на сребро за същата цел сама по себе си свидетелствува за доста развито състояние на обществото» (Срв. *Dureau de La Malle. Economie politique des Romains. Tome I, Paris, 1840, стр. 48—49*).

Мед като главно оръдие на война и в мир (пак там, стр. 56) (като *пари* в Италия — пак там, стр. 57).

б) Колебания на съотношението на стойностите на различните метали

Ако изобщо трябва да се разгледа използването на металите като тела на парите, тогава трябва да се разгледа и относителната употреба на всеки от тях, по-ранното или по-късното им появяване, както и *колебанията на относителната им стойност* (Летрон, Бюк, Джейкъб⁶⁷). (Доколкото този въпрос е свързан изобщо с масата на металите в обръщението и отношението им към цените, ще разгледаме по-късно като историческо допълнение към главата за отношението на парите към цените).

* — мед. *Ред.*

** — злато. *Ред.*

«Последователното изменение на стойностното съотношение между златото, среброто и медта в различните епохи би трябвало преди всичко да зависи от характера на находищата на тези три метала и от повече или по-малко чистото състояние, в което се срещат. След това политическите промени като нахлуването на персите и македонците в Азия и част от Африка, по-късно завладяването на част от три континента от римляните (*orbis Romanus** и т. н.)» [*Dureau de La Malle Economie politique des Romains. Tome I, Paris, 1840, стр. 63—64*].

И така, зависими от относителната чистота, в която се срещат, и от находищата им.

Стойностното съотношение между различните метали може да бъде определено без оглед на цените — чрез простото *количествено* съотношение, в което те се разменят помежду си. Ние можем избобщо да процедурираме по този начин, ако сравняваме само малко стоки [1—32], които имат едноименна мярка; например толкова квартера ръж, ечемик, овес за толкова квартера пшеница. При разменната търговия, когато избобщо все още малко се разменя и все още малко стоки влизат в обръщение, се прилага този метод и затова още не са нужни пари.

«Според Страбон у съседните на сабеите араби самородното злато е било в такова изобилие, че се давали 10 фунта злато за 1 фунт желязо и 2 фунта злато за 1 фунт сребро» [пак там, стр. 52].

Богати със злато били Бактрианските земи (Бактра и т. н., на кратко — Туркестан) и частта от Азия, разположена между Паропамис (Хиндукуш) и Имай (планините Мус-Тар), т. е. *Desertum arenosum auro abundans*** (пустинята Гоби). Според Дюро де Ла Мал

«затова е вероятно, че от XV до VI век преди християнската ера съотношението на златото и среброто е било 6:1 или 8:1 — съотношение, което е съществувало в Китай и Япония до началото на XIX век; за Персия по времето на Дарий Хистасп това съотношение се фиксира от Херодот на 13:1» [пак там, стр. 54].

«По законника на Ману⁶⁸, написан между 1300 и 600 преди християнската ера, отношението на златото към среброто — 2:1. И наистина сребърните залежи се срещат само в първични слоеве, особено в слоеве на пластове, и в някои жили на по-късни слоеве. Находищата на сребро, вместо да бъдат алувиални пясъци, обикновено са в най-компактните и най-твърдите скали като кварца и т. н. Този метал е по-разпространен в по-студени области било поради тяхната ширина, било поради абсолютната им височина, отколкото златото, което обикновено предпочита топлине страни. В противоположност на златото среброто се среща твърде рядко в чист вид (най-често е свързано с арсеник или сяра)» (солна киселина, азотна киселина). «Що се отнася до разпространението на двата метала» (преди откриването на злато в Австралия и Калифорния), «Хумболдт в 1811 г. преценява съотношението на златото към среброто в Америка — 1:46, в Европа (включително Азиатска Русия) — 1:40. По данни на минералозите на Френската академия на науките понастоящем (1842 г.) — 1:52; въпреки това 1 фунт злато

* — Римската империя. *Ред.*

** пясъчна пустиня, изобилствуваща със злато. *Ред.*

струва само 15 фунта сребро; следователно стойностно съотношение—15:1» (пак там, стр. 54—56).

Мед. Плътност = 8,9. Красив багрен цвят, доста голяма твърдост; топи се при много висока температура. Нерядко се среща в чист вид, често свързана с кислород или сяра.

«Залежите ѝ са в древни първични слоеве. Но също по-често от другите минерали се среща и на повърхността на земята или на малки дълбочини в чист вид, понякога със значително тегло. Използвана във война и мир преди желязото» (пак там, стр. 56).

(В историческото развитие златото като паричен материал се отнася към среброто, както медта като оръдие на труда се отнася към желязото.)

«В голямо количество [медта е била] в обръщение в подчинената на римляните Италия от I до V век. Може а priori* да се определи степента на цивилизация на един народ, като се знае само кой метал — злато, мед, сребро или желязо — употребява за оръжието, за оръдията или за украшенията си. . . » В стихотворението си за *земеделието*⁶⁹ *Хезоид* казва: «Всички работи са произвеждали от мед, тъй като още нямало черно желязо». *Лукреций*: «По-рано е била позната употребата на медта от желязото»⁷⁰ [пак там, стр. 57].

Джейкъб споменава древни медни мини в Нубия и Сибир (вж. *Dureau de La Malle. Economie politique des Romains. Tome I, стр. 58*).

«Херодот казва, че масагетите са имали само бронз, а желязо не са имали. Според оксфордските паметници желязото не е било познато по-рано от 1431 г. преди Христа. У *Омир* желязото се среща рядко, а много разпространена е употребата на мед, бронз, тази сплав от мед, цинк и калай, с която гърците и римляните са си служили толкова дълго дори за изработване на брадви и бръснари» [пак там, стр. 58].

«Италия е била доста богата на самородна мед; така че до 247 г. преди Христа медната монета е била, ако не единствената, то поне нормалната монета, монетната единица в Средна Италия. Гръцките колонии в Южна Италия са получавали от Гърция и Азия — направо, или чрез Тир и Картаген — среброто, с което от V и VI век са правели пари» [пак там, стр. 64].

«Изглежда, римляните са притежавали сребърни пари преди изгонването на царете, но, казва Плиний, «това било забранено от старо постановление на сената, който повелявал да се щади Италия» (т. е. нейните сребърни мини) «*Plinius. Historia naturalis, книга III, глава 24*). Те се боели от последиците от едно по-удобно средство за обръщение — лукс, увеличаване броя на робите, натрупване, концентрация на поземлената собственост» [*Dureau de La Malle. Economie politique de Romains. Tom I, стр. 65—66*].

И у етруските медта е била използвана за пари преди златото. Гарние не е прав, когато казва:

«Естествено, в царството на минералите са потърсили и избрали материала, предназначен за натрупване» (*G. Garnier Histoire de la Monnaie. Tome I, Paris, 1819, стр. 7*).

* — отнапред. *Ред.*

Обратно, след като били измерени металните пари (било като същински пари, било още само като предпочитано средство за размяна на тегло), започнало натрупването. По този пункт трябва да се спрем специално с оглед на златото.

Райтемайер правилно отбелязва:

«Въпреки *относителната им мекота* златото, среброто и медта са били използвани у древните народи за оръдия за удряне и сечене преди желязото и преди да бъдат използвани като пари. . . Усъвършенствуване на оръдията, когато се научили чрез закалка да придават на медта твърдост, която да дава отпор на твърдия камък. От много закалена мед са правили длетата и чуковете, с които си служели за обработване на камъка. . . Най-сетне било открито желязото» (J. F. Reitemeier. *Geschichte des Bergbaues und Hüttenwesens bey den alten Völkern*. Göttingen, 1785, стр. 14—16, 32).

Джейкъб казва:

«В патриархално състояние, когато металите, с които правели оръжие, като 1) мед и 2) желязо, били редки и страшно скъпи в сравнение с обичайната тогава храна и облекло, макар сеченето на монети от скъпоценни метали още да не било известно, златото и среброто още тогава могли по-лесно от зърното и добитъка да се разменят срещу други метали» (W. Jacob. *An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals*. Vol. I. London, 1831, стр. 142).

[1—33] «Впрочем, за да се получи чисто или почти чисто злато от огромните алувиални терени, разположени между веригите на Хиндукуш и Хималаите, достатъчно било просто промиване. Тогава тези области на Азия били гъсто населени и следователно работната ръка била много евтина. Поради трудностите (технически) на добиването му среброто било сравнително по-скъпо. . . Обратното се получило в Азия и Гърция след смъртта на Александър. Златоносните пясъци се изтощили, цената на робите и на работната ръка се увеличила, а тъй като механиката и геометрията извършили огромен прогрес от Евклид до Архимед, станало възможно с изгода да се експлоатират богатите на сребро мини в Азия, Тракия и Испания, а тъй като среброто било 52 пъти повече от златото, съотношението на стойността на двата метала трябвало да се измени и 1 фунт злато, който по времето на Ксенофонт в 350 г. преди Христа се разменял срещу 10 фунта сребро, в 422 г. след Христа струвал 18 фунта от среброто» (*Dureau de La Malle*. *Economie politique des Romains*. Tome I, стр. 62—63).

Следователно съотношението се е повишило от 10:1 на 18:1.

В края на *петти век* след Хр. извънредно се намалила масата на наличните пари, спрял рудодобивът. През следните векове до края на XV век сравнително значителна част от парите били в златни монети. (Намалението засегнало особено среброто, което по-рано било повече в обръщение.) В XV век съотношението = 10:1, в XVIII век = 14:1 на континента; в Англия = 15:1.

В Азия от по-ново време среброто е в търговията повече като стока; особено в Китай, където медните пари (Теһен, сплав от мед, цинк и олово) са местната монета; в Китай златото (и среброто) вървят на тегло като стока за балансиране на външната търговия.⁷¹

Големи колебания в стойностното съотношение на медта и среброто (в монети) в Рим.

«До Сервий Тулий за размяна е служел метал на кюлчета; aes rude* . . .

Парична единица бил ас от мед = 1 фунт мед. По времето на Сервий среброто към медта = 279:1; . . . до започването на пуническите войни⁷² = 400:1; . . . по времето на първата пуническа война = 140:1; . . . по времето на втората пуническа война = 112:1» [Dureau de La Malle. Economie politique des Romains. Tome I, стр. 66—68, 73—76, 82].

«В началото златото в Рим било много скъпо, докато среброто постъпвало от Картаген (и Испания); до 547 г. от основаването на Рим златото било използвано само на кюлчета. В търговията злато към сребро = 13, 71:1, в монети = 17,4:1; при Цезар + 12:1 (при избухването на гражданската война, след плячкосване на аегагиум** от Цезар, само 8:1); при Хонорий и Аркадий (397 г.) фиксирано = 14,4:1; при Хонорий и Теодосий млади (422 г.) = 18:1. Сребро към мед = 100:1; злато към сребро = 18:1» [пак там, стр. 85—91 и 95—96].

«Първата сребърна монета в Рим, насечена в 485 г. от основаването на Рим, първата златна монета — в 547 г. от основаването на Рим. Когато след втората пуническа война асът бил намален на една унция, той става вече само разменна монета; сестерцийът (сребърен) става парична единица и всички големи плащания се правят в сребро. (Във всекидневния оборот медта (по-късно желязото) си остава главният метал). При императорите на Източната и Западната Римска империя регулиращи пари бил солидът» (aureus***), т. е. злато [пак там, стр. 65, 86, 81, 84, 96].

И така, в древния свят, ако се направи равносметка:

Първо: Сравнително повишена стойност на среброто по отношение на златото. Без да вземаме под внимание отделни явления (араби), където златото е по-евтино от среброто и още по-евтино от желязото, в Азия от XV до VI век пр. Хр. злато към сребро = 6:1 или 8:1 (последното съотношение в Китай и Япония до началото на XIX век). В законника на Ману дори = 2¹/₂:1. Ниското съотношение произтича от същите причини, поради които първо е било открито като метал. Тогава златото главно от Азия и Египет. В развитието на Италия на този период отговаря *медта* като пари, както изобщо медта като главно оръдие на мира и войната отговаря на златото като господстващ благороден метал. Още по времето на Ксенофонт злато към сребро = 10:1

Второ. След смъртта на Александър относително покачване на стойността на златото по отношение на среброто поради изтощаване на златоносните пясъци, прогреса на техниката и цивилизацията; поради това откриване на сребърните мини; сега влияние на обстоятелството, че в земята среброто се среща количествено повече, от-

* — насечена мед. *Ред.*

** — държавната хазна. *Ред.*

*** — златен. *Ред.*

колкото златото. Обаче особено картагенците, експлоатирането на Испания, което неизбежно революционизирало съотношението между златото и среброто, подобно на откриването на американското сребро в края на XV век. Преди епохата на Цезар = 17:1; по-късно = 14:1; най-сетне след 422 г. сл. Хр. = 18:1. (Спадането на златото при Цезар по случайни причини.) На спадането на среброто по отношение на златото отговаря желязото като главно оръдие при война и мир.

Ако през първия период приток на злато от Изток, през втория приток на сребро от по-хладния Запад.

Трето, в средните векове. Пак съотношението като по времето на Ксенофонт — 10:1. (На някои места = 12:1?)

Четвърто, след откриването на Америка. Пак приблизително съотношението като по времето на Хонорий и Аркадий (397 г.) — 14 до 15:1. При все че приблизително от 1815—1844 г. нараства производството на злато, последното получавало горница (например във Франция).

Пето. Вероятно откритието в Калифорния и Австралия отново ще доведе до съотношението 18:1 от времето на римските императори, ако не до още по-високо.⁷³

Сравнителното поевтиняване на среброто заедно с напредъка на производството на благородни метали както в старо, така и в ново време — от Изток на Запад, докато Калифорния и Австралия не обърнат тази посока. В отделни случаи големи колебания, но ако се разглеждат главните различия, те поразително се повтарят.

[1—34] В древния свят медта три или четири пъти по-скъпа от днес (Гарние⁷⁴).

* * *

с) Сега трябва да се разгледат източниците за получаване на злато и сребро и връзката им с историческото развитие.

д) *Парите като монета.* Кратки исторически данни за монетите. Понижаване и повишаване и т. н.

[B] СТОКОВО-ПАРИЧНО ОБРЪЩЕНИЕ]

(1) ВЗАИМООБУСЛОВЕНОСТ МЕЖДУ ОБРЪЩЕНИЕТО НА СТОКИТЕ И ОБРЪЩЕНИЕТО НА ПАРИТЕ]

Циркулацията или *обръщението на парите* отговаря на една обратна *циркулация* или *обръщение на стоките*. Стоката на *A* преминава в ръцете на *B*, докато парите на *B* преминават в ръцете на *A*

и т. н. Обръщението на парите, както и това на стоките, тръгва от безкрайно различни точки и се връща в безкрайно различни точки. Тръгването от един център към различните точки на периферията и връщането от всички точки на периферията към един център не става при парично обръщение на стъпалото, на което го разглеждаме тук, при *непосредственото* им обръщение, а едва при *опосредствуваното* чрез банката обръщение. Обаче тази първа естествено възникнала циркулация се състои от маса обръщения. Но същинското обръщение започва едва там, където златото и среброто престават да са стока; между страните, които изнасят благородни метали, и тези, които ги внасят, не става обръщение в този смисъл, а проста размяна, тъй като тук златото и среброто фигурират не като пари, а като стока.

Доколкото парите опосредствуват размяната на стоките, т. е. тук тяхното обръщение, следователно доколкото са средство за размяна, те са *оръдие на обръщението*, колело на обръщението⁷⁶; но доколкото в този процес самите те са в обръщение, обръщат се, следват собствено движение, самите те имат *циркулация, парична циркулация, парично обръщение*. Необходимо е да се изясни доколко това обръщение се определя от специални закони. От самото начало е ясно, че ако парите са колело за обръщението на стоката, стоката също толкова е колело за обръщението на парите. Щом парите привеждат в обръщение стоките, стоките привеждат в обръщение парите. Следователно обръщението на стоките и обръщението на парите се обуславят взаимно.

При паричното обръщение трябва да бъдат разгледани три неща: 1) Формата на самото движение; линията, която то описва (неговото понятие); 2) количеството на парите в обръщение; 3) степента на скоростта, с която те извършват движението си, се обръщат. Това може да стане само във връзка със стоковото обръщение. От самото начало е ясно, че в стоковото обръщение има моменти, които са съвсем независими от паричното обръщение и по-скоро или направо го определят, или така, че същите обстоятелства, които определят например скоростта на стоковото обръщение, определят и скоростта на паричното обръщение. Общият характер на начина на производство ще определя и двете, а по-пряко — стоковото обръщение.

Масата на разменящите (броят на населението); нейното разпределение между града и селото; абсолютното количество на стоките, на продуктите и агентите на производството; относителната маса на стоките, пуснати в обръщение; развитието на средствата за съобщение и транспорт в двоякия смисъл, че то определя както кръга на лицата, разменящи, влизащи в контакт помежду си, така и скоростта, с която суровината стига до производителя и продуктът до потребителя: най-сетне, развитието на промишлеността, което концентри-

ра различни отрасли на производството, например предене, тъкане, боядисване и т. н., и по такъв начин прави излишни редица опосредствувачи актове на размяна. Стоковото обръщение е първоначалната предпоставка на паричното обръщение. Предстои да видим доколко последното от своя страна определя стокното обръщение.

Преди всичко трябва да се установи *общото понятие циркулация или оборот*.

Трябва още да се отбележи, че онова, което привежда парите в обръщение, са разменни стойности и следователно *цени*. Ето защо при стокното обръщение трябва да се взема под внимание не само тяхната маса, но и цените им. Очевидно голямо количество стоки с малка разменна стойност, цена, изискват за обръщението си по-малко пари, отколкото малка маса с двойна цена. Следователно всъщност понятието цена трябва да бъде развито *преди* понятието обръщение. Обръщението е полагането на цените, движението, при което стоките биват превърнати в цени; реализирането им като цени. Двете определения на парите — 1) като *мярка* или елемент, в който стоката се реализира като разменна стойност, и 2) като *средство за размяна*, оръдие на обръщението — действуват в съвсем различни посоки. Парите привеждат в обръщение само стоки, които *мислено*, не само в главата на отделния индивид, но и в представата на обществото (непосредствено в представата на страните, участващи в процеса на покупката и продажбата) вече са превърнати в пари. Това мислено превръщане в пари и реалното превръщане съвсем не се определят от едни и същи закони. Отношението им едно към друго трябва да се изследва.

[2] ТРИТЕ ОСНОВНИ ФУНКЦИИ НА ПАРИТЕ В СТОКОВО-ПАРИЧНОТО ОБРЪЩЕНИЕ И ВЪЗНИКВАЩИТЕ МЕЖДУ ТЯХ ПРОТИВОРЕЧИЯ

а) [Парите като мярка на стойностите]

Съществено определение на обръщението е, че то поставя в обръщение (продукти или работи) разменни стойности, и то определени като *цени* разменни стойности. Ето защо всеки вид стокова размяна, например разменна търговия, натурални доставки, феодални повинности и т. н., още не конституира обръщението. За обръщението са нужни преди всичко две неща: *първо*, предпоставянето на стоките като цени; *второ*, не отделни актове на размяна, а цял кръг размени, съвкупност от размени в непрекъснат поток, който повече или по-малко протича по цялата повърхност на обществото; система от актове на размяна.

[1—35] Стоката е определена като разменна стойност. Като разменна стойност тя е в определено съотношение (в съотношение със съдържащото се в нея работно време) еквивалент за всички други стойности (стоки); но тя не отговаря непосредствено на тази си определеност. Като разменна стойност тя е различна от себе си в своето натурално битие. Нужно е опосредствуване, за да бъде положена като такава. Ето защо в парите разменната стойност ѝ противостои като нещо друго. Едва положената като пари стока е стоката като чиста разменна стойност, или стоката като чиста разменна стойност е пари. Но същевременно сега парите съществуват като пари извън и наред със стоката; нейната разменна стойност, разменната стойност на всички стоки е придобила едно независимо от нея съществуване, особено в един специален материал, в една специфична стока. Разменната стойност на стоката изразява съвкупността на всички количествени съотношения, в които всички други стоки могат да бъдат разменени срещу нея и които се определят от неравните количества от всички други стоки, които могат да бъдат произведени за едно и също работно време. Сега парите съществуват като разменна стойност на всички стоки наред и извън тях.

Парите са преди всичко всеобщата материя, в която стоките трябва да бъдат потопени, да бъдат позлатени и посребрени, за да придобият свободното си съществуване като разменни стойности. Те трябва да бъдат преведени в пари, да бъдат изразени в тях. Парите стават всеобщият знаменател на разменните стойности, на стоките като разменни стойности. Разменната стойност, изразена в пари, т. е. приравнена на парите, е *цената*. След като парите бяха положени като нещо самостоятелно по отношение на разменните стойности, сега разменните стойности биват положени в определеността на противостоящите им като субект⁷⁶ пари. Обаче всяка разменна стойност е определено количество; количествено определена разменна стойност. Като такава тя е = определено количество пари. Съобразно с общия закон тази определеност е дадена чрез реализираното в разменната стойност работно време. И така една разменна стойност, която е продукт, да кажем, на един ден, се изразява в количество злато или сребро, което = един ден работно време; продукт на един работен ден. Всеобщата мярка на разменните стойности става сега мярката между всяка разменна стойност и парите, към които тя се *приравнява*.

{Златото и среброто се определят преди всичко от производствените им разходи в страните на тяхното производство.

«В страните с мини всички цени зависят в края на краищата от производствените разходи на благородните метали; . . . работната заплата на миньора. . . служи като скала, по която се изчислява работната заплата на всички други производители. . . В страна, която няма мини, изразената в злато и сребро стойност

на всяка неподчинена на монопол стока зависи от златото и среброто, което може да се получи чрез експорт на продукта на определено количество труд, от текущата норма на печалбата и, във всеки отделен случай, от сумата на заплатената работна заплата и времето, за което е била авансирана» (*N. W. Senior. Three Lectures on the Cost of Obtaining Money etc. London, 1830, стр. 15, 13—14*).

С други думи, посочената стойност зависи от количеството злато и сребро, което пряко или косвено се получава от имащите мини страни за известно количество труд (експортируеми продукти). Парите са преди всичко онова, което изразява отношението на равенство на всички разменни стойности: в парите те са едноименни.)

Положената в определеността на парите разменна стойност е цената. В цената разменната стойност е изразена като определено количество пари. В цената парите се явяват, първо, като *единицата* на всички разменни стойности; второ, като единицата, от която те съдържат определен брой, така че чрез сравняване с нея е изразена тяхната количествена определеност, количественото им съотношение една към друга. Следователно тук парите са положени като *мярката* на разменните стойности; а цените— като измерените в пари разменни стойности. Че парите са мярката на цените, че следователно в тях разменните стойности се сравняват една с друга, е определеното, което произтича от само себе си. Обаче по-важното за разработката е, че в цената *разменната стойност се сравнява с парите*. След като парите бяха положени като отделената от стоките, самостоятелна разменна стойност, сега единичната стока, отделната разменна стойност, *се приравнява* от своя страна с парите, т. е. се приравнява с определено количество пари, изразява се като пари, прежежда се в пари. С това, че са приравнени с парите, стоките от своя страна са отнесени една към друга, както беше и по самото им понятие като разменни стойности: че в определени съотношения те се покриват и сравняват.

Отделната разменна стойност, стоката, се изразява, подчинява, полага се под определеността на обособилата се разменна стойност— парите. Как това става (т. е. как се намира количественото съотношение между количествено определената разменна стойност и определено количество пари), вж. по-горе.* Но тъй като парите имат самостоятелно съществуване извън стоките, цената на стоката се явява като *външно* отношение на разменните стойности или стоките към парите; стоката *не е* цена, както по социалната си субстанция беше разменна стойност; тази определеност не съпада *непосредствено* с нея; стоката е разменна стойност, но тя *има* цена. Първата беше в непосредствено единство с нея, нейна непосредствена определеност, с

* Вж. настоящия том, част I, стр. 74—80 Ред.

която тя също така непосредствено не съвпадаше, така че от едната страна се намираще стоката, а от другата страна (в парите) се намираще разменната ѝ стойност, обаче сега в *цената* стоката се отнася, от една страна, към парите, като нещо извън нея съществуващо, а, от друга страна, самата тя *мислено* е положена като пари, тъй като парите имат различна от нея реалност. Цената е свойство на стоката, определение, в което тя *мислено се представя* като пари. Тя вече не е непосредствена, а рефлектирана определеност на стоката. [1—36] Наред с реалните пари сега стоката съществува като мислено положени пари.

Това най-близко определение както на парите *като мярка*, така и на стоката като *цена* се онагледява най-просто с разликата между *реалните пари* и *парите за смятане*. Като мярка парите винаги служат като пари за смятане, а като цена стоката винаги само мислено е превърната в пари.

«Оценката на стоката от продавача, предложението, направено от купувача, сметките, задълженията, рентите, инвентарите и т. н., накратко всичко, което довежда до материалния акт на плащането и го предхожда, трябва да бъде изразено в пари за смятане. Реалните пари се намесват само за да реализират плащанията и да салдират (ликвидират) сметките. . . Ако имам да плащам 24 ливри и 12 су, парите за смятане представляват 24 единици от един вид и 12 единици от друг вид, докато аз действително ще платя с две материални монети — с една златна монета от 24 ливри и една сребърна от 12 су. . . Общата маса реални пари има за необходими граници потребностите на обръщението. Парите за смятане са мислена мярка, която няма граници освен представата. Прилагани, за да изразяват *всеки вид богатство, ако се разглежда само от гледна точка на разменната му стойност*. . . така националното богатство, държавния и личния доход; стойностите за смятане, в каквато и форма да съществуват, се определят по една и съща форма; така че няма нито един артикул сред масата на нещата за потребление, който да не е бил многократно превръщан от мислите в пари, докато в сравнение с тази маса общата сума на действителните пари е най-много = 1:10» (*Garnier. Histoire de la Monnaie etc. Tome I, Paris, 1819, стр. 72, 73, 77, 78*).

(Последното съотношение лошо. По-правилно 1: много милиони. Но това е съвсем неизмеримо.)

И така, ако първоначално парите изразяват разменната стойност, сега стоката като цена, като мислено положена, реализирана в главата разменна стойност, изразява една сума пари: пари в определена пропорция. Като цени всички стоки са в различни форми представители на парите, докато по-рано парите като обособилата се разменна стойност бяха представителят на всички стоки.

Сега преди всичко е ясно, че при това мислено превръщане на стоките в пари, или при полагането на стоките като *цени*, количеството на реално наличните пари е съвсем безразлично в две отноше-

ния. *Първо.* Мисленото превръщане на стоките в пари е *prima facie** независимо от масата на действителните пари и не е ограничено от нея. За този процес не е нужна нито една монета, също както не е необходимо да бъде реално използвана някоя мярка за дължина (да кажем аршин), за да се изрази мисленото количество аршини. Ако например цялото национално богатство на Англия се оценява в пари, т. е. се изразява като цена, всеки знае, че на света няма достатъчно пари, за да се реализира тази цена. За тази цел парите са нужни само като категория, като мислено съотношение. *Второ.* Тъй като парите важат като единица, следователно стоката се изразява по такъв начин, че съдържа определена сума кратни части пари, тъй като се измерва с пари, то мярката между стоките и парите е всеобщата мярка на разменните стойности — производствените разходи или работното време. Следователно ако $\frac{1}{3}$ унция злато е продуктът на 1 работен ден, а стоката x е продуктът на 3 работни дни, тогава стоката $x = 1$ унция злато, или 3 ф. ст. 17 шил. 4 пенса. При измерване на пари и стока отново се появява първоначалната мярка на разменните стойности. Вместо в 3 работни дни стоката се изразява в количеството злато или сребро, което е продуктът на 3 работни дни. Количеството на реално наличните пари няма очевидно нищо общо с тази пропорция.

(Грешка на Джеймс Мил: не вижда, че не количеството на благородните метали, а производствените разходи определят тяхната стойност, и че цените на стоките са измерени в стойността на металите⁷⁷.)

{«При размяната стоките са мярка една за друга. . . Но този начин би изсквал толкова точки за сравнение, колкото стоки има в обръщение. Ако една стока би се разменяла само срещу една стока, а не срещу две стоки, тя не би могла да служи като средство за сравнение. . . Ето защо е необходимо общо средство за сравнение. . . Това средство може да бъде чисто мислено. . . Определението на парите като мярка е първоначалното, по-важно от това като залог. . . В търговията между Русия и Китай среброто служи за оценка на всички стоки, но въпреки това тази търговия се върши чрез преки размени» (*Storch. Cours d'Economie Politique etc. Tome I, Paris, 1832, стр. 81, 83—84, 87, 88*).

«Операцията на измерване с пари е подобна на използването на теглилки при сравняване на материални количества. Еднаквото название на двете единици, които били предназначени за изчисляване както на тежестта, така и на стойността на всяка веш. *Мерките за тежест и мерките за стойност с едни и същи названия.* Лесно бил намерен *еталон*, който винаги да има същото тегло. При парите въпросът е бил пак за *стойността* на един фунт сребро = неговите производствени разходи» (*Sismonde de Sismondi. Etudes sur l'Economie Politique, Tome II, Bruxelles, 1838, стр. 264—265, 267, 268*).

Не само едно и също название. Първоначално претегляли златото и среброто. Така у римляните един $as = 1$ фунт мед.}

* — от пръв поглед. *Ред.*

[1—37] «У Омир и Хезиод *пари* като мярка на стойността са овцете и воловете, а не златото и среброто. В лагера пред Троя се водела разменна търговия» (*Jacob. An historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals. Vol. I, London, 1831, стр. 109.*) (Също така през средните векове са търгували с роби. Пак там, стр. 351.)

Парите могат да бъдат положени в определението на мярка и на всеобщ елемент на разменните стойности, без да са реализирани в останалите им определения; следователно и преди да са приели формата на метални пари. При простата разменна търговия. Обаче предпоставката в случая е, че изобщо се извършва малко размяна; че стоките не са се развили като разменни стойности, а затова и като *цени*.

{«Едно общо равнище на цената на нещо има за предпоставка често и обичайно отчуждаване. Такъв не е случай при прости обществени условия. В пиндустриални страни много неща са без определена цена. . . Само продажбата може да определя цените, а само честата продажба може да фиксира равнище. Честата продажба на артикули от първа необходимост зависи от отношението между града и селото» и т. н. (*J. Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. I, Dublin, 1770, стр. 395, 396.*)

Развитото ценоопределяне има за предпоставка отделният индивид да не произвежда пряко своите средства за живот, а непосредственият му продукт да е *разменна стойност*, следователно трябва предварително да бъде опосредствуван от един обществен процес, за да стане за него *средства за живот*. Между пълното развитие на тази основа на индустриалното общество и патриархалното състояние има много междинни стъпала, безкрайно много отсенки.

От пункт *a* следва: ако производствените разходи на благородните метали се покачват, всички стокови цени спадат; ако производствените цени на благородните метали спадат, всички стокови цени се покачват. Това е всеобщият закон, който, както ще видим, се модифицира в отделни случаи. [1—37]

* * *

[1—38] (Њъм пункт *a*). «*Мярката*, употребена като атрибут на парите, означава *показател на стойността*». . . Смешно е твърдението, че «цените трябва да спаднат, защото стоките се оценяват, че струват толкова и толкова унции злато, а златният запас в дадената страна е намалал. . . Ефективността на златото като показател на стойността не зависи от това, дали в отделна страна количеството злато е по-голямо или по-малко. Ако чрез банкови операции се постигне да се намали наполовина цялото книжно и метално обръщение в тази страна, относителната стойност на парите и стоките би останала неизменна.» Примери: износът на злато от Перу в XVI век и прехвърлянето на злато от Франция в Англия в XIX век (*Hubbard. The Currency and the Country. London, 1843, стр. 44—46.*)

«На африканското крайбрежие мярка на стойността не е нито златото, нито среброто; вместо това идеална мярка, имагинерният *бар*» (*Jacob. An historical inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals. Vol. II, London, 1831, 326—327.* [I—38])

в) [Парите като средство за обръщение]

[I—37] Ако в цените разменните стойности *мислено* се превръщат в пари, в размяната, в покупката и продажбата, те *реално* се превръщат в пари, разменят се срещу пари, за да се разменят след това като пари отново срещу стока. Отделната разменна стойност трябва най-напред да бъде разменена срещу *всеобщата*, за да може след това отново да се размени срещу отделна. Стоката се осъществява като разменна стойност само чрез това опосредствувашо движение, в което парите играят ролята на посредник. Следователно парите извършват обръщение в обратна посока на стоките. Те се явяват като посредник на стоквата размяна, като средство за размяна. Те са колено на обръщението, оръдие на циркулацията за стокското обръщение; но като такова те имат едновременно своя собствена циркулация — *парично обръщение, парична циркулация*. Цената на стоката се осъществява едва в нейната размяна срещу действителни пари, или в нейната действителна размяна срещу пари.

От казаното по-горе произтича следното. Стоките се разменят реално срещу пари, превръщат се в действителни пари едва след като преди това мислено са били превърнати в пари — т. е. след като са получили *ценово определение*, като *цени*. Следователно *цените* са предпоставката на паричното обръщение, колкото и реализацията им да изглежда като негов резултат. Обстоятелствата, които покачват или смъкват *цените* на стоките над или под средната им стойност, защото въздействуват така върху тяхната разменна стойност, трябва да бъдат разгледани в отдела за разменната стойност и предхождат процеса на действителната им *реализация* в пари; така че засега те изглеждат съвсем независими от него. Отношенията между числа от това, че ще ги представя в десетични дробни, ще останат, естествено, неизменни. Това е само друго *наименование*.

За да бъдат стоките действително в обръщение, нужни са *транспортни средства*, а това не може да бъде изпълнено от парите. Ако съм купил 1000 фунта желязо за една сума от *x* ф. ст., собствеността върху желязото е преминала в моите ръце. Моите *x* ф. ст. са изпълнили службата си на средство за размяна и са изциркулирали, също както и правото на собственост. Обратно, продавачът е реализирал цената на желязото, желязото като разменна стойност. Обаче парите нищо не правят, за да се пренесе сега желязото от него до мен; за това

са необходими кола, коне, пътища и т. н. Действителното обръщение на стоките в пространството и във времето не се извършва от парите. Те само реализират *цената* им и с това предават на купувача, на този, който е дал средствата за размяна, правото върху стоката. Онова, което парите привеждат в обръщение, не са стоките, а правото на собственост върху тях; а онова, срещу което парите се реализират в това обръщение, било то покупка или продажба, пак не са стоките, а цените им.

Следователно количеството пари, нужно за обръщението, се определя преди всичко от високото или ниско равнище на цените на стоките, пуснати в обръщението. А общата сума на тези цени се определя, *първо*, от цените на отделните стоки; *второ*, от масата стоки, които влизат в обръщението по определени цени. Например за да се приведе в обръщение един квартал пшеница за 60 шил., са нужни два пъти повече шилинги, отколкото по цена 30 шил. А ако трябва да бъдат приведени в обръщение 500 от тези квартали по 60 шил., са нужни 30 000 шил., докато за обръщението на 200 такива квартали са нужни само 12 000 шил. Следователно това зависи от високото или ниско равнище на стоковите цени и от количествата стоки с определени цени.

Трето. Обаче количеството на необходимите за обръщението пари зависи не само от общата сума на подлежащите на реализация цени, но и от скоростта, с която парите се обръщат, с която извършват работата по тази реализация. Ако 1 талер за един час извършва 10 покупки по за един талер, т. е. ако се разменя десет пъти, той извършва съвсем същата работа, която биха извършили 10 талера, които за един час биха направили само 1 покупка. Скоростта е отрицателният момент; тя замества количеството; с нея се умножава една парична единица.

Обстоятелствата, които определят, от една страна, масата на подлежащите на реализация стокови цени, от друга страна, скоростта на обръщението на парите, трябва да бъдат изследвани по-късно. Обаче ясно е вече, че не цените са високи или ниски, защото има много или малко пари в обръщение, а че има много или малко пари в обръщение, защото цените са високи или ниски; а освен това, че не скоростта на парите в обръщение зависи от тяхното количество, а, напротив, [I—38] количеството на средствата в обръщение зависи от тяхната скорост (големи плащания не се преброяват, а се претеглят; с това се скъсява времето).

Впрочем, както вече бе споменато*, паричното обръщение не изхожда от един център, нито пък се връща от всички точки на пери-

* Вж. настоящия том, част I, стр. 118 *Ред.*

ферията в един център (както е при *емисионните банки* и отчасти при държавните пари); а изхожда от безкрайно много точки и се връща в безкрайно много точки (самото това връщане, а и времето, за което то се извършва, е случайно). Следователно скоростта на средството за обръщение може само до известен пункт да замести количеството на циркулиращите средства. (Например фабрикантите и арендаторите плащат на работника; той — на бакалина и т. н.; от последния парите се връщат при фабрикантите и арендаторите.) Едно и също количество пари може само *последователно*, каквато и да е скоростта, да извърши редица плащания. Обаче определена маса плащания трябва да се направят *едновременно*. Обръщението изхожда едновременно от множество точки. Следователно за обръщението е необходимо определено количество пари, което винаги ще бъде в обръщение и което се определя от общата сума, която изхожда от едновременните изходни точки на обръщението, и от скоростта, с която тя изминава (преминава) своя път. Колкото и това количество на циркулиращите средства да е подложено на отливи и приливи, получава се едно средно равнище; тъй като постоянните изменения стават само твърде постепенно, извършват се само за дълги периоди и, както ще видим, винаги се парализират от маса странични обстоятелства.

В определението си като мярка парите са безразлични към своето количество, т. е. безразлично е съществуващото количество пари. В своята определеност като средство за размяна, като оръдие на обръщението, количеството им е измерено. Дали тези две определения на парите могат да изпаднат в противоречие едно към друго — ще се види по-късно.

{Понятието за *принудителното, недоброволно обръщение* (виж *Стюърт*⁷⁸) още не спада тук.}

За *обръщението* е съществено, че размяната се явява като процес, като текуща съвкупност от покупки и продажби. Негова първа предпоставка е обръщението на самите стоки като тяхно естествено, изхождащо от много страни обръщение. Условието за стокното обръщение е стоките да се произвеждат като *разменни стойности*, не като *непосредствени потребителни стойности*, а като опосредствувани чрез разменната стойност. Основна предпоставка е присвояването чрез и посредством отчуждаване и продажба. В обръщението като реализация на разменните стойности се съдържа: 1) че моят продукт е продукт само доколкото е продукт за други; т. е. снето единично, всеобщо; 2) че той е продукт за мен, доколкото е бил отчужден, доколкото е станал продукт за други; 3) че той е продукт за другия, доколкото последният от своя страна отчуждава своя продукт; в което 4) вече е заложено, че производството се явява за мен не като самоцел, а като средство.

Обръщението е движението, в което всеобщото отчуждаване се явява като всеобщо присвояване, а всеобщото присвояване — като всеобщо отчуждаване. Колкото и цялото това движение да се явява като обществен процес и колкото и отделните моменти на това движение да изхождат от съзнателната воля и отделните цели на индивидите, толкова съвкупността на процеса се явява като обективна взаимовръзка, която възниква стихийно и нанстина произтича от въздействието на съзнателните индивиди един върху друг, но нито е заложена в съзнанието им, нито пък е подчинена като цяло. Собственото им облъскване един с друг им създава една стояща над тях, *чужда* обществена сила; въздействието им един върху друг се явява като независими от тях процес и власт. Тъй като е тоталност на обществения процес, обръщението е и първата форма, в която като нещо независимо от индивидите се явява не само общественото отношение, както например в една монета или в разменната стойност, а самото обществено движение като цяло. Обществената връзка между индивидите като сила, станала самостоятелна и стояща над индивидите, независимо от това, дали си я представят като природна сила, като случайност или в някаква друга форма, е необходим резултат от обстоятелството, че изходният пункт не е свободният обществен индивид. Обръщението като първа тоталност измежду икономическите категории е подходящо, за да се онагледят това.

[I—39] На пръв поглед обръщението изглежда като *лош безкраен процес*⁷⁹. Стоката се разменя срещу пари; парите се разменят срещу стоката и това се повтаря до безкрайност. Това постоянно възобновяване на същия този процес действително образува съществен момент на обръщението. Но по-точно погледнато, в обръщението се наблюдават и други явления — явленията на затваряне на кръга, или на връщане на изходния пункт към себе си. Стоката се разменя срещу пари; парите се разменят срещу стоката. По такъв начин стока се разменя срещу стока, само че тази размяна е опосредствувана. Купувачът от своя страна става продавач, а продавачът от своя страна става купувач. По такъв начин всеки е положен в двете и противоположните определения и така се създава живото единство на двете определения.

Впрочем е съвсем погрешно, както сега правят икономистите, изведнъж, щом се проявят противоречията на паричното дело, да се придържат само към крайните резултати без процеса, който ги опосредствува, само към единството без различieto, към утвърждаването без отрицанието. В обръщението стоката се разменя срещу стока; но тя също така и не се разменя срещу стока, доколкото се разменя срещу пари. С други думи, актовете на купуване и продаване се явяват като два акта, безразлични един към друг, разделени по място

и време. Когато се казва, че онзи, който продава, все пак и купува, доколкото купува пари, и че онзи, който купува, все пак и продава, доколкото продава пари, в такъв случай се пренебрегва тъкмо различието, специфичното различие между стока и пари.

След като икономистите по най-хубав начин ни показаха, че разменната търговия, в която двата акта съвпадат, не задоволява една по-развита форма на обществото и един по-развит начин на производство, те изведнъж разглеждат опосредствуваната чрез парите разменна търговия като непосредствена, пренебрегват *специфичния* характер на тази сделка. След като ни показаха, че за разлика от стоката са нужни и пари, те всички изведнъж твърдят, че не съществува разлика между парите и стоката. До тази абстракция се прибегва, защото в действителното развитие на парите се срещат противоречия, които са неприятни на апологетиката на буржоазния common sense* и затова трябва да бъдат замазани. Доколкото покупката и продажбата, двата съществени момента на обръщението, са безразлични една към друга и са разделени по място и време, съвсем не е нужно те да съвпадат. Тяхното безразличие може да стигне до утвърждаване и привидна самостоятелност на едната по отношение на другата. Обаче доколкото двете те образуват съществени моменти от едно цяло, трябва да настъпи момент, когато самостоятелният облик насилствено се нарушава и чрез насилствена експлозия външно се възстановява вътрешното единство. По такъв начин още в определението на парите като посредник, в разпадането на размяната на два акта, е заложен зародишът на кризите, поне тяхната възможност, която не може да бъде реализирана освен там, където са налице основните условия на класически развитото, отговарящо на понятието си обръщение.

Освен това се вижда, че в обръщението парите реализират само цените. Цената се явява преди всичко като мислено определение на стоката; обаче разменените срещу стоката пари са нейната реализирана цена, действителната ѝ цена. Ето защо цената се явява също така и *извън* и независимо *наред* със стоката, както и мислено съществуваща в нея. Ако не може да бъде реализирана в пари, стоката престава да бъде годна за обръщението, а цената ѝ става само имагинерна; както и първоначално превърнатият в разменна стойност продукт, ако не бъде действително разменен, престава да бъде продукт. (Тук не става дума за покачване и спадане на цените.)

Разгледана в пункт *a*), *цената* се явяваше като *определение* в *стоките*; но разгледана в пункт *b*), *парите* се явяват като *цена* из-

* — здрав разум. Ред.

вън стоката. Нужно е не само търсене на стоката, но и търсене *с пари*. Следователно ако не може да бъде превърната в пари, стоката се явява като *лишена от стойност, лишена от цена*. Изразената в цената ѝ разменна стойност трябва да бъде жертвувана, щом е необходимо това специфично превръщане в пари. Оттук са и оплакванията например у Боагилбер, че парите са палач на всички неща, Молох, комуто всичко трябва да се принася в жертва, деспотът на стоките.⁶⁰ По времето на възникващата абсолютна монархия с нейното превръщане на всички данъци в парични данъци парите се явяват действително като Молох, комуто трябва да се принася в жертва реалното богатство. Така се явяват те и при всяка парична паника. От слуга на търговията, казва Боагилбер, парите стават неин деспот. Фактически обаче още в определението на цените е само по себе си налице онова, което е положено в размяната срещу пари: че вече не парите са представител на стоката, а стоката е представител на парите. Оплакванията от търговията с пари като незаконна търговия, които се срещат у някои автори, които са преход между феодалната и съвременната епоха; както и по-късно у някои социалисти.

α) Колкото по-нататък се развива разделението на труда, толкова повече продуктът престава да бъде средство за размяна. Настъпва необходимостта от всеобщо средство за размяна, независимо от специфичното производство на всеки отделен продукт. При производството, насочено към непосредственото съществуване, *всеки* артикул не може да бъде разменен срещу *всеки* и определена дейност може [I—40] да бъде разменена само срещу *определени* продукти. Колкото по-обособени, по-многообразни, по-несамостоятелни стават продуктите, толкова по-необходимо става едно всеобщо средство за размяна. Отначало всеобщото средство за размяна е продуктът на труда или самият труд. Обаче той все повече престава да бъде всеобщо средство за размяна, колкото повече се обособява. Едно горе-долу развито разделение на труда има за предпоставка потребностите на всекиго да са станали твърде многостранни, а неговият продукт — твърде едностранен. *Потребността от размяна и непосредственото средство за размяна* се развиват обратно пропорционално. Оттук необходимостта от *всеобщо средство за размяна*, при което определеният продукт и определеният труд трябва да се разменят срещу *способността за размяна*. Разменната стойност на една вещь не е нищо друго освен количествено специфицирания израз на нейната способност да служи като *средство за размяна*. В парите самото *средство за размяна* става вещь, т. е. разменната стойност на вещица придобива самостоятелно съществуване извън вещица. Тъй като по отношение на парите стоката е средство за размяна със само ограничена сила,

тя може да престане да бъде средство за размяна по отношение на парите.

β) Разделянето на размяната на покупка и продажба прави възможно само да купувам, без да продавам (закупуване на стоки), или само да продавам, без да купувам (трупане на пари). То прави възможна спекулацията. То превръща размяната в специално занятие; т. е. създава *търговското съсловие*. Това разделяне направи възможни маса сделки между окончателната размяна на стоките и дава възможност на маса хора да експлоатират това разделяне. То направи възможни маса *привидни сделки*. Ту се оказва, че онова, което изглеждаше по същество отделен акт, всъщност спада към едно единно цяло; ту — че онова, което се мислеше за съществено взаимно свързан акт, в действителност по същество е нещо отделно. В моменти, когато купуването и продаването се утвърждават като по същество различни актове, става общо обезценяване на всички стоки. В моменти, когато изпъква, че парите са само средство за размяна, става обезценяване на парите. Всеобщо спадане или покачване на цените.

{*Заедно с парите е дадена възможност за абсолютно разделение на труда*, защото е дадена независимостта на труда от неговия специфичен продукт, от непосредствената потребителна стойност на неговия продукт за него.}

Всеобщото покачване на цените по време на спекулация не може да бъде приписано на всеобщо повишаване на *разменната стойност* или на *производствените разходи* на стоките; тъй като, ако *разменната стойност* или *производствените разходи* на златото се повишаваха равномерно заедно с тези на всички други стоки, разменните им стойности, изразени в пари, т. е. техните *цени*, биха си останали същите. Също така то не може да бъде приписано и на спадане на производствената цена⁸¹ на златото. (Тук още не става дума за кредита.) Но тъй като парите не са само всеобща, а и отделна стока, а като отделна стока те попадат под законите на търсенето и предлагането, всеобщото търсене на отделни стоки в противоположност на парите трябва да предизвика спадане на последните.

Виждаме, че в природата на парите е заложено да разрешават противоречията както на непосредствената разменна търговия, така и на разменната стойност само като ги полагат всеобщо. Случайно беше дали *отделното средство за размяна* ще се размени срещу друго отделно средство за размяна или не; сега обаче стоката трябва да се размени срещу *всеобщото средство за размяна*, спрямо което нейната специфичност се намира в още по-голямо противоречие. За да се осигури разменимостта на стоката, противопоставя ѝ се самата разменимост като самостоятелна стока. (Средството става цел.) Беше

въпрос, дали отделната стока ще срещне другата отделна стока. Обаче парите превръщат самия акт на размяната в два безразлични един към друг акта.

(Преди да разгледаме по-нататък въпросите за обръщението, силно, слабо и т. н., и особено спорния пункт за количеството на парите в обръщение и цените, трябва да разгледаме парите в тяхното трето определение.)

Един от моментите на обръщението е, че чрез парите стоката се разменя с друга стока. Но също така има и друг момент: не само че стока се разменя срещу пари и пари — срещу стока, но и че парите се разменят срещу стока и стока се разменя срещу пари; т. е. че чрез стоката парите се опосредствуват със себе си и се явяват като единство, което в обръщението се свързва със себе си. Така те вече не се явяват като средство, а като цел на обръщението (както например в търговското съсловие) (в търговията изобщо). Когато обръщението се разглежда не само като постоянна смяна, а в кръгооборотите, които те описват в себе си, този кръгооборот се явява двойко: стока—пари—пари—стока; от друга страна, пари—стока—стока—пари; т. е. щом продавам, за да купя, аз мога също така да купувам, за да продам. В първия случай парите са само средство, за да получа стоката, а стоката е целта; във втория случай стоката е само средство, за да получа пари, а парите са целта. Това се получава просто като се обхващат заедно моментите на обръщението. Разгледано просто като обръщение, трябва да е безразлично към коя точка ще посегна, за да я фиксирам като изходна точка.

Наистина има специфична разлика между намиращата се в обръщение стока и намиращите се в обръщение пари. В известна точка стоката се изхвърля от обръщението и изпълнява окончателното си предназначение едва когато окончателно бъде изтеглена от него, когато бъде потребена било [I—41] в акта на производството, било в същинското потребление. Напротив, предназначението на парите е да остават в обръщението като негово колело; като *perpetuum mobile** да започват винаги отново своя кръгооборот.

Въпреки това въпросното второ предназначение се среща в обръщението, също както и първото. Но би могло да се каже: Да се разменя стока срещу стока има смисъл, тъй като стоките, макар и да са еквиваленти като цени, са качествено различни и по такъв начин размяната им в края на краищата задоволява качествено различни потребности. Напротив, да се разменят пари срещу пари няма смисъл, освен ако има количествена разлика, ако се разменят по-малко пари срещу повече, ако се продава по-скъпо, отколкото се купува, а

* — вечен двигател. Ред.

категорията печалба още нямаме работа. Така силогизмът пари—стока—стока—пари, който извличаме от анализа на обръщението, би изглеждал само като произволна и безсмислена абстракция, както ако бихме искали да опишем кръгооборота на живота със смърт—живот—смърт; при все че дори в последния случай не би могло да се отрече, че постоянното разтваряне на индивидуализирането в елементарното е също така момент на природния процес, както и постоянното индивидуализиране на елементарното. Също така в акта на обръщението е постоянното превръщане на стоките в пари, както и постоянното превръщане на парите в стоки. Наистина в реалния процес на купуването, за да се продаде пак, мотивът е печалбата, която ще се получи при това, а крайната цел е посредством стоката да се разменят по-малко пари срещу повече пари, тъй като няма качествена разлика между пари (тук не става дума нито за специални метални пари, нито за специални видове монети) и пари. Впрочем не може да се отрече, че операцията може да не сполучи и по такъв начин дори в реалността размяната на пари срещу пари без количествена разлика често се случва и значи може да се случи. Обаче за да бъде изобщо възможен този процес, върху който почива търговията и който затова и по разпространение образува един от главните моменти на обръщението, кръгооборотът пари—стока—стока—пари трябва да бъде признат като отделна форма на обръщението. Тази форма се различава специфично от онази, в която парите се явяват като просто средство за размяна на стоките; като среден термин; като малка предпоставка на силогизма. Наред с количествената определеност, която този кръгооборот има в търговията, той трябва да бъде отделен в неговата чисто качествена форма, в неговото специфично движение.

По-нататък: този кръгооборот вече съдържа, че парите не важат нито само като мярка, нито само като средство за размяна, нито само като двете, а че има и едно трето определение. Тук парите се явяват, *първо*, като самоцел, за чиято реализация само служат стоката търговия и размяната. *Второ*, тъй като тук кръгооборотът завършва с парите, те излизат *извън пределите му*, както стоката, разменена чрез парите срещу нейния еквивалент, се изхвърля от обръщението. Съвсем вярно е, че доколкото са определени само като агент на обръщението, парите остават постоянно включени в неговия кръгооборот. Обаче тук се оказва, че те са и нещо друго освен това оръдие на обръщението, че те притежават и самостоятелно съществуване извън обръщението и че в това ново определение могат да бъдат изтеглени от него също както стоката трябва постоянно да бъде окончателно изтегляна от него. Ето защо трябва да разгледаме парите в третото им определение, в което те включват в себе си и първите две определения като предназна-

чения, т. е. както да служат като мярка, така и да бъдат всеобщото средство за размяна и следователно за реализация на стоковите цени.

Но преди това трябва да се спрем още и на парите като всеобщата материя на контрактите и т. н.

с) Парите като материален представител на богатството
(натрупване на пари)

[α] Към въпроса за съотношението между разменната стойност и цената.
[Противоречия между функциите на парите като мярка на стойностите
и като средство за обръщение]

В природата на кръгооборота е заложено, че всяка точка се явява едновременно като изходна и крайна точка, и то че тя се явява като едното, доколкото се явява като другото. Следователно определението по формата $P-C-C-P$ е също така правилно, както и другото, което се явява като първоначалното, $C-P-P-C$. Трудността се състои в това, че другата стока е качествено различна; не е така с другите пари. Те могат да бъдат само количествено различни.

Разгледани като *мярка*, материалната субстанция на парите е съществена, макар че наличието им и по-специално тяхното количество, *броят* им от онази порция злато или сребро, която служи за *единица*, е съвсем безразлично за тях в това им определение, а и те изобщо се употребяват тук само като представлявана, несъществуваща единица. В това определение те трябва да бъдат налице като единица, а не като брой. Ако кажа, че 1 фунт памук струва 8 пенса, аз казвам, че 1 фунт памук—1/116 унция злато (унцията по 3 ф. ст. 17 шил. 7 пенса, или 931 пенса). Тогава това същевременно изразява неговата определеност като разменна стойност по отношение на всички други стоки, като еквивалент на всички други стоки, които съдържат злато толкова и толкова пъти, тъй като и те всички се сравняват с унцията злато. [I—42] Това първоначално отношение на фунта памук към златото, с което се определя количеството злато, което се съдържа в един фунт памук, е положено от количеството реализирано в двете работно време — действителната обща субстанция на разменните стойности. Това като предпоставка от онази глава, която третира разменната стойност като такава.⁸²

Да се намери това уравнение не е толкова трудно, колкото изглежда. Например в труда, който произвежда направо злато, определено количество злато се явява направо като продукт например в един работен ден. Конкуренцията приравнява, *modificandis modi-*

ficatis*, другите работни дни към този работен ден. Пряко или косвено. С една дума, в непосредственото производство на златото определено количество злато се явява непосредствено като продукт и затова като стойността, еквивалентна на определено работно време. Следователно достатъчно е само да се определи работното време, което е реализирано в различните стоки, и да се приравни то към работното време, което произвежда направо златото, за да се каже колко злато се съдържа в определена стока.

Определянето на всички стоки като цени — като измерени разменни стойности — е процес, който протича само постепенно, има за предпоставка чести размени и следователно често сравняването на стоките като разменни стойности; но щом веднъж съществуването на стоките като цени е станало предпоставка — предпоставка, която сама е продукт на обществения процес, резултат на обществения производствен процес, — определянето на нови цени се оказва лесно, тъй като тогава самите елементи на производствените разходи вече са налице във формата на цени, така че трябва просто да се съберат. {Често отчуждаване, продажба, честа продажба (Стюърт**).} По-скоро всички това да има непрекъснатост, за да получат цените известно постоянство.

Впрочем пунктът, до който искахме да стигнем тук, е следният: доколкото трябва да бъде фиксирано като единица мярка, златото се определя по отношение на стоките чрез размяна, чрез непосредствена разменна търговия; както и отношението на всички други стоки една към друга. Впрочем в размяната продуктът само *потенциално* е разменна стойност; това е първата ѝ форма на проявление; обаче продуктът още не е положен като разменна стойност. Първо, това определение не обхваща цялото производство, а засяга само нейния излишък и затова самото то е повече или по-малко *излишно* (както и самата размяна); случайно разширение на кръга на задоволените потребности, наслаждения (връзка с нови обекти.) Ето защо размяната става в малко пунктове (първоначално там, където са границите на първобитните общини, при контакта им с чужди), ограничена е в тесен кръг и образува за производството нещо временно, странично; тя прекъсва също така случайно, както възниква. Разменната търговия, при която излишъкът на собственото производство случайно се разменя срещу излишъка на чуждото производство, е само *първата поява* на продукта като разменна стойност изобщо и се определя от случайни потребности, прищевки и т. н. Ако тя би трябвало да бъде продължена, да стане постоянен акт,

* — изменяйки, което трябва да бъде изменено. *Ред.*

** Вж. настоящия том, част I, стр. 124 *Ред.*

който в себе си съдържа средствата за своето постоянно подновяване, тогава също така външно случайно постепенно навлиза регулирането на взаимната размяна чрез регулиране на взаимното производство, а по такъв начин производствените разходи, които в края на краищата всички се свеждат до работно време, биха станали мярката на размяната. Това ни показва как възникват размяната и разменната стойност на стоката.

Обаче обстоятелствата, при които едно отношение се появява за пръв път, съвсем не ни го показват нито в неговия чист вид, нито в неговата цялост. Един продукт, положен като разменна стойност, по същество вече не е определен като прост продукт; той е положен в качество, различно от неговото натурално качество; положен е като *отношение*, и то това отношение е всеобщо, не към една стока, а към всяка стока, към всеки възможен продукт. Следователно той изразява едно всеобщо отношение; продуктът, който се отнася към себе си като към реализацията на *определено количество* всеобщ труд, обществено работно време и в такъв смисъл е еквивалентът за всеки друг продукт в пропорция, изразена в неговата разменна стойност. Разменната стойност има за предпоставка обществения труд като субстанция на всички продукти, съвсем независимо от натуралните им свойства. Нищо не може да изрази едно отношение, без да се отнесе към нещо, и не може да изрази всеобщо отношение, без да се отнесе към нещо всеобщо. Тъй като трудът е движение, естествената му мярка е времето. Размяната в най-примитивната ѝ форма има за предпоставка труда като субстанция и работното време като мярката на стоките, което после се и проявява, щом стане редовна и постоянна, дължна в себе си да съдържа всестранните условия за своето възобновяване.

Стоката е *разменна стойност* само доколкото е изразена в друга, следователно като отношение. Един шефел пшеница струва толкова и толкова шефела ръж; в този случай пшеницата е разменна стойност, доколкото е изразена в ръж, а ръжта е разменна стойност, доколкото е изразена в пшеница. Доколкото всяка от двете е отнесена само към себе си, тя не е разменна стойност. А в отношението, в което парите се явяват като мярката, самите те не са изразени като отношение, не са изразени като разменна стойност, а като натурално количество от известна материя, като натурална тегловна част злато или сребро. Изобщо никога стоката, в която е изразена разменната стойност на друга стока, не е изразена като разменна стойност, като отношение, а като определено количество в натуралния ѝ облик. Ако един шефел пшеница = 3 шефела ръж, като стойност е изразен само шефелът пшеница, а не шефелът ръж. Наистина *потенциално* и другият е положен; тогава на 1 шефел ръж е = $\frac{1}{3}$

шефел пшеница; но това не е [1—43] положено, а е само едно второ отношение, което наистина непосредствено се съдържа в първото. Ако една стока е изразена в друга, тя е положена като отношение, а другата е положена просто като количество от определена материя. Самн по себе си 3 шефела ръж не са стойност, а ръжта като изпълваща определено пространствено количество, като измерена с мярка за обем.

Същото е с парите като мярка, като единицата, в която се измерват разменните стойности на другите стоки. Те са определено тегло от природната субстанция, в която са представени, злато, сребро и т. н. Ако 1 шефел пшеница има цена 77 шил. 7 пенса, той е изразен като нещо друго, на което е равен, като 1 унция злато, като отношение, като разменна стойност. Обаче сама по себе си една унция злато не е разменна стойност; не е изразена като разменна стойност; а като определено количество от себе си, от природната си субстанция, от златото. Ако 1 шефел пшеница има цена 77 шил. 7 пенса, т. е. 1 унция злато, това може да бъде по-голяма или по-малка стойност, тъй като 1 унция злато ще се покачва или спада по стойност в съответствие с необходимото за произвеждането ѝ количество труд. Обаче за ценоопределянето като такова това е безразлично; тъй като цената му от 77 шил. 7 пенса точно изразява отношението, в което той е еквивалент за всички други стоки, в която може да ги купи. Определеността на ценоопределянето, дали 1 шефел пшеница струва 77 или 1780 шил., излиза изобщо извън рамките на ценоопределянето, т. е. на полагането на пшеницата като цена. Тя има цена, независимо от това, дали струва 100 или 1 шил. Цената само изразява разменната ѝ стойност в обща за всички стоки единица; следователно има за предпоставка, че тази разменна стойност е вече регулирана чрез други отношения.

Наистина, обстоятелството, че 1 квартал пшеница има цена 1 унция злато — тъй като златото и пшеницата като природни предмети нямат никакво отношение едно към друго, като *такива* не са мерки едно за друго, *безразлични* са едно към друго, — е било установено като самата унция злато от своя страна е била поставена в отношение към необходимото за произвеждането ѝ работно време и по такъв начин и двете, пшеницата и златото, са били поставени в отношение към нещо трето, труда, и в това отношение са били приравнени; така че и двете са сравнени едно с друго като разменни стойности. Обаче това само ни показва как се намира цената на пшеницата, количеството злато, към което е приравнена. В самото това отношение, в което парите се явяват като цена на пшеницата, самите пари от своя страна не са положени като отношение, като

разменна стойност, а като определено количество природна материя.

В разменната стойност стоките (продуктите) са положени като отношение към обществената им субстанция, труда; но като цените са изразени в количества други продукти по натуралните им свойства. Наистина може да се каже, че и цената на парите е положена като 1 квартал пшеница, 3 квартера ръж и всички други количества от различни стоки, чиято цена е 1 унция злато. Обаче за да се изрази тогава цената на парите, би трябвало да се изброят целият кръг стоки, всяка в количеството, в която тя е равна на 1 унция злато. Следователно парите биха имали толкова ценни, колкото има стоки, чиято цена изразяват самите те. Главното определение на цената; *единството*, би отпаднало. Нито една стока не изразява цената на парите, защото никоя не би изразила отношението им към всички други стоки, всеобщата им разменна стойност. Обаче специфичното за цената е, че самата разменна стойност трябва да бъде изразена в нейната всеобщност и все пак в една определена стока. Но дори това е безразлично. Доколкото парите се явяват като материя; в която се изразява, измерва цената на всички стоки, самите пари са положени като определено количество злато, сребро и т. н., накратко, като определено количество от тяхната природна материя; просто като количество от определена материя, а не като разменна стойност, като отношение. По такъв начин всяка стока, в която е изразена друга стока като цена, не е сама *положена* като разменна стойност, а като просто количество от самата нея.

В определението на парите като единица на разменните стойности, като тяхна мярка, като тяхна всеобща точка за сравнение, природната им материя, злато, сребро, се явява съществена, тъй като те като цена на стоката не са разменна стойност, не са отношение, а определено тегло злато, сребро и т. н.; например един фунт с неговите подразделения, и по такъв начин парите и първоначално се явяват като фунт, *aes grave**. Това именно различава цената от разменната стойност, а ние видяхме, че разменната стойност неизбежно води до определяне на цената. Оттук се вижда глупостта на онези, които искат да направят работното време пари, т. е. да положат и да не положат разликата между цена и разменна стойност.

Парите като мярка, като елемент на определянето на цените, като измерваща единица на разменните стойности, имат следователно особеността 1) че са нужни само като представлявана единица, щом веднъж е определена разменната стойност на една унция злато

---

* — тежка мед (мед на тегло). Ред.

по отношение на коя да е стока; че действителното им наличие е излишно и следователно още повече — количеството, в което те са налице; като показател (индикатор на стойността) е безразлична сумата, в която те съществуват в дадена страна; нужни са само като единица за смятане; 2) че докато по такъв начин е достатъчно да са положени само мислено, а и действително като цена на стоката са само мислено положени на стоката, те същевременно като просто количество от природната субстанция, в която се представят, като определено, възприето за единица тегло злато, сребро и т. н., представляват точката за сравняване, единицата, мярката. Разменните стойности (стоки) са превърнати в представата в известни тегловни части от злато или сребро и мислено са положени като = на това представлявано количество злато и т. н.; като изразяващи го.

[1—44] Но ако сега преминем към второто определение на парите, като средство за размяна и реализатор на цените, ще намерим, че те трябва да са налице в определено количество; че е нужно определен брой от полженото като единица тегло злато или сребро, за да бъде адекватно на това си предназначение. Ако, от една страна, е дадена сумата на подлежащите на реализация цени, която зависи от цената на определена стока, умножена с нейното количество, а от друга страна — скоростта на паричното обръщение, тогава ще е нужно известно количество от средството за обръщение. Но ако разгледаме по-отблизо първоначалната форма, непосредствената форма, в която се представя обръщението $S-P-P-S$, в нея парите се явяват като чисто средство за размяна. Стоката се разменя срещу стока, а парите се явяват само като средство на размяната. Цената на първата стока се реализира в парите, за да се реализира с парите цената на втората стока и по такъв начин втората да се получи срещу първата. След като е реализирана цената на първата стока, целта на този, който е получил цената ѝ в пари, не е да получи цената на втората стока, а той плаща нейната цена, за да получи стоката. Ето защо всъщност парите са му послужили, за да размени първата стока срещу втората. Само като средство за обръщение парите нямат друга цел. Този, който продава стоката си срещу пари, иска пак да купи стока, а онзи, от който я купува, се нуждае от парите, за да купи пак стока, и т. н.

В това определение на парите като чисто средство за обръщение самото предназначение на парите се състои само в това обръщение, което те осъществяват поради това, че тяхното количество, техният брой, е предварително определено. Колко пъти самите те като единица се съдържат в стоките, е определено предварително в техните цени, а като оръдие на обръщението те се явяват само като известен брой от тази предварително установена единица. Доколкото парите

реализират цената на стоките, стоката се разменя срещу своя реален еквивалент в злато и сребро; разменната ѝ стойност действително се разменя срещу парите като друга стока; но доколкото този процес се извършва само за да превърне парите отново в стока, следователно за да размени първата стока срещу втората, парите се явяват само мимолетно, или тяхната същност [Substanz] се състои само в това, че постоянно се явява като тази мимолетност, като този носител на опосредствуването. Парите като средство за обръщение са само средство за обръщение. Единствената им съществена определеност, за да могат да служат в този си характер, е определеността на количеството, на броя, в който те са в обръщение. (Тъй като необходимият брой се определя и от скоростта, последната няма нужда да бъде тук специално споменавана.) Тъй като парите реализират цената, материалното им съществуване като злато и сребро е съществено; но тъй като тази реализация е само мимолетна и трябва сама да се премахва, то е *безразлично*. Това е само *привидност*, като че ли въпросът е да се размени стоката срещу злато и сребро като срещу отделна стока; привидност, която изчезва, щом процесът приключи, щом златото и среброто отново се разменят срещу стока и с това стоката се размени срещу стока. Златото и среброто само като средство за обръщение, или средството за обръщение като злато и сребро, са затова безразлични към своите свойства като отделна природна стока.

Да приемем съвкупната цена на стоките в обръщение = 10 000 талера. Тогава мярката им е 1 талер = x тегло сребро. Нека да са нужни 100 талера, за да изциркулират тези стоки за 6 часа; т. е. нека всеки талер за 6 часа да плаща цената на 100 талера. Същественото е да са налице 100 талера, броят 100 от металната единица, която измерва общата сума на стоковите цени; 100 такива единици. Обстоятелството, че тези единици се състоят от сребро, е безразлично за самия процес. Това се проявява вече в това, че в кръгооборота на обръщението единият талер представлява 100 пъти по-голяма маса сребро, отколкото реално се съдържа в него, при все че при всяка определена размяна той представлява само теглото сребро на 1 талер.

Следователно, ако вземем обръщението като цяло, единият талер представлява 100 талера, 100 пъти по-голямо тегло сребро, отколкото действително съдържа. Той всъщност е само *знак* за количеството сребро, което се съдържа в 100 талера. Той реализира 100 пъти по-голяма цена, отколкото, разгледан като количество сребро, действително реализира.

Да приемем, че фунтът стерлинг = $\frac{1}{3}$ унция злато (не е равен на толкова много). Тъй като се заплаща цената на една стока за 1 ф. ст., т. е. се реализира цената ѝ от 16 ф. ст., разменя се срещу 1 ф. ст., решаващо е фунтът стерлинг действително да съдържа $\frac{1}{3}$,

унция злато. Ако това би бил фалшив фунт стерлинг, съставен от неблагороден метал, само привиден фунт стерлинг, фактически не би била реализирана цената на стоката; за да бъде реализирана тази цена, би трябвало стоката да е била заплатена с толкова неблагороден метал, колкото $=\frac{1}{3}$ унция злато.

Следователно, ако разглеждаме този отделен момент на обръщението, съществено е паричната единица действително да представлява определено количество злато и сребро. Но ако вземем обръщението като цяло, като затварящ се в себе си процес: $C—P—P—C$, работата е друга. В първия случай реализацията на цената би била само привидна: само *част* от нейната цена би била реализирана. Мислено положената в стоката цена не би била реално положена. Стоката, която мислено е положена = толкова и толкова теглови части злато, не би получила срещу себе си в действителната размяна толкова теглови части злато. Но ако вместо един истински циркулираше един фалшив стерлинг, той в обръщението като цяло би извършвал абсолютно същата служба, като да би бил истински. Ако една стока a с цена 1 ф. ст. бъде разменена срещу 1 фалшив ф. ст. и този фалшив ф. ст. от своя страна бъде разменен срещу стоката b за 1 ф. ст., фалшивият ф. ст. е извършил абсолютно същата служба, както и ако [I—45] би бил истински.

Ето защо в този процес действителният фунт стерлинг е фактически само *знак*, доколкото не се разглежда моментът, в който той реализира цените, а процесът като цяло, в който той служи само като средство за обръщение и в който реализацията на цените е само *привидност*, мимолетно опосредствуване. Тук златният фунт стерлинг служи само за да се размени стоката a срещу стоката b със същата цена. Тук действителната реализация на цената на стоката a е стоката b , а действителната реализация на цената на стоката b е стоката a или c , или d , което е едно и също за формата на отношението, за което специфичното съдържание на стоката с въсем безразлично. Разменят се стоки с еднакви цени. Вместо стоката a да се размени направо със стоката b , цената на стоката a се разменя със стоката b , а цената на стоката b се разменя със стоката a .

По такъв начин по отношение на стоката парите представляват само нейната цена. Стоките се разменят помежду си по своите цени. Самата цена на стоката мислено изразява в нея, че тя е брой от известна натурална единица (теглова част) злато или сребро, т. е. от материята, в която са вълпътени парите. В парите, или в реализираната цена на стоката, сега на стоката противостои действителен брой от тази единица. Но тъй като реализацията на цената не е последното и работата не е в това, да имаш цената на стоката като цена, а да я имаш като цена на друга стока, материята на парите е безразлична,

например златото и среброто. Парите стават субект като оръдие на обръщението, като средство за размяна, а природната материя, в която те се представят, се явява като случайност, чието значение изчезва в самия акт на размяната; защото парите трябва да бъдат в края на краищата реализирани не в тази материя, а в материята на другата стока.

Сега освен моментите, че в обръщението 1) парите реализират цените, 2) те привеждат в обръщение титулите за собственост; още и 3) че посредством тях става, каквото направо не би могло да стане — разменната стойност се изразява във всяка друга стока. Ако 1 аршин платно струва 2 шил., а 1 фунт захар — 1 шил., то посредством двата шилинга аршинът платно се реализира в два фунта захар, така че захарта се превръща в материята на разменната стойност на платното, в материята, в която се реализира неговата разменна стойност.

Само като средство за обръщение, в своята роля в процеса на обръщението като постоянен поток, парите не са нито мярка на цените, защото като такава те са положени още в самите цени, нито средство за реализиране на цените, тъй като те съществуват като такова само в един момент на обръщението, но изчезват в целостта на неговите моменти; а са само *представител* на цената по отношение на всички стоки и служат само като средство стоките да се разменят по равни цени. Те се разменят срещу едната стока, защото са всеобщият представител на разменната ѝ стойност и като такъв са *представител* на всяка друга стока със същата разменна стойност, защото са всеобщ представител и като такъв са в самото обръщение. Те *пред-павляват* цената на едната стока по отношение на всички други стоки, или цената на всички стоки по отношение на една стока. В това отношение парите са не само *пред-павител* на стоките цени, но и *знак* за себе си; т. е. в самия акт на обръщението тяхната материя, злато и сребро, е безразлична.

Парите са цената; те са определено количество злато или сребро; но доколкото тук тази реалност на цената е само мимолетна, такава, която е предназначена постоянно да изчезва, да бъде премахвана, да не важи като окончателна реализация, а винаги само като междинна, опосредствуваша; доколкото тук изобщо работата не е до реализация на цената, а до реализация на разменната стойност на една отделна стока в материала на друга стока, техният собствен материал е безразличен, мимолетен е като реализация на цената, тъй като самата тази реализация е мимолетна; затова, доколкото парите са постоянно в това движение, те са само представител на разменната стойност, която става действителна едва когато действителната разменна стой-

ност заема постоянно мястото на своя представител, постоянно сменя мястото си с него, постоянно се разменя с него.

Следователно в този процес реалността на парите не е, че те са цената, а че те я *представяват*, че са неин представител; предметно съществуващ представител на цената, значи на себе си, а като такъв — на разменната стойност на стоките. Като средство за размяна парите реализират цените на стоките само за да положат разменната стойност на едната стока в другата като нейна единица, за да реализират нейната разменна стойност в другата стока, т. е. да положат другата стока като материал на нейната разменна стойност.

И така, парите са такъв предметен знак само в обръщението; извадени от него, те пак са реализирана цена; но както видяхме, в рамките на процеса количеството, броят на тези предметни знаци на монетната единица е съществено определен. Следователно, докато в обръщението, където парите се явяват по отношение на стоките като нещо съществуващо, материалната им субстанция, техният субстрат като определено количество злато и сребро, е безразлична, а, напротив, броят им е съществено определен, тъй като те са само *знак* за определен брой от тази единица, в предназначението им като мярка, където те участваха само мислено, е съществен материалният им субстрат, а количеството им и съществуването им изобщо са безразлични. От това следва, че доколкото са *само* средство за обръщение, средство за размяна, парите като злато и сребро могат да бъдат заменени с всеки друг *знак* [I—46], който изразява определено количество от тяхната единица, и по такъв начин символични пари могат да заместят реалните, защото самите материални пари само като средство за размяна са символични.

С тези противоречащи си определения на парите като мярка, като осъществяване на цените и само като средство за размяна се обяснява иначе необяснимото явление, че ако металните пари, злато, сребро, бъдат *фалшифицирани* чрез примесване на по-дълън метал, парите се обезценяват и цените се покачват; защото в този случай мярката на цените не изразява вече производствените разходи, да кажем, на унцията злато, а на примесената с $\frac{2}{3}$ мед унция {фалшификациите на монетите, доколкото се състоят само в това, че се фалшифицират или изменят названията на съответните теглови части от благородния метал, значи например осмината от една унция да бъде наречена *соверен*, оставя мярката абсолютно неизменна и променя само названието ѝ. Ако преди $\frac{1}{4}$ унция е била наричана *соверен*, а сега $\frac{1}{8}$, сега вече цената от 1 *соверен* изразява само $\frac{1}{8}$ унция злато; така че са нужни 2 *соверена* (приблизително), за да се изрази същата цена, която преди е изразявал 1 *соверен*}; или при фалшификация само на наименованията, давани на съответните части от благородния метал, мяр-

ката е останала неизменна, но съответната част е изразена в два пъти повече франкове и т. н., отколкото преди; от друга страна, когато субстратът на парите (злато, сребро) е съвсем премахнат и е заменен чрез хартия със знака на определени количества реални пари в изискваното от обръщението количество, хартията курсира по пълната стойност на златото и среброто. В първия случай, защото средството за обръщение е едновременно материалът на парите като мярка, както и материалът, в който цената се реализира окончателно; във втория случай, защото парите се явяват само в определения си като средство за обръщение.

Пример за грубо смесване на противоречашите си определения на парите:

«Цената се определя точно от количеството пари, които са налице за покупки. Всички стоки на света не могат да бъдат продадени за повече пари, отколкото има на света. («*Weekly Dispatch*»⁸³, London, от 8 ноември [1857]).

Първо, определянето на цената няма нищо общо с действителната продажба; при него парите се явяват само като мярка. Второ, всички стоки (намиращи се в обръщение) могат да бъдат продадени за хиляда пъти повече пари, отколкото има на света, ако всяка монета се обръщаше хиляда пъти.

Тъй като общата сума на цените, които трябва да бъдат реализирани в обръщението, се променя заедно с цените на стоките и с масата стоки, пуснати в обръщение; тъй като, от друга страна, скоростта на намиращото се в обръщение средство за обръщение също се определя от обстоятелства, които са независими от самото средство за обръщение, количеството на средствата за обръщение трябва да може да се променя, да се разширява и свива — *свиване и разширение на обръщението*.

За парите само като средство за обръщение може да се каже, че те престават да бъдат стока (*отделна стока*), тъй като материалът им е безразличен и те задоволяват само потребността на самата размяна и вече не задоволяват никаква друга непосредствена потребност: златото и среброто престават да бъдат стока, щом циркулират като пари. От друга страна, за тях може да се каже, че те вече са *само стока* (*всеобща стока*), стоката в нейната чиста форма, безразлична по отношение на натуралната ѝ особеност и затова безразлична по отношение на всички непосредствени потребности, без натурално отношение към определена потребност като такава. Привържениците на монетарната система, отчасти дори тези на протекционизма (вж. например Ферие, стр. 2⁸⁴) се придържат към първата страна, а съвременните икономисти — към втората страна; например Сей, който казва, че разглежда парите като «отделна» стока, стока като всяка друга⁸⁵.

Като средство за обръщение парите се явяват като необходим посредник между производството и потреблението. При система с развити парични отношения се произвежда само за да се разменя, или се произвежда само като се разменя. Следователно, ако бъдат премахнати парите, или бихме били върнати към по-ниско стъпало на производството (на което отговаря разменната търговия, извършвана между другото), или бихме се изкачили на по-високо стъпало, при което разменната стойност вече не е първото определение на стоката, защото всеобщият труд, чийто представител е разменната стойност, вече не би се явявал като само опосредствуван към всеобщност частен труд.

Въпросът, дали парите като средство за обръщение са производителни или непроизводителни, се решава също така просто. Според Адам Смит парите са непроизводителни.⁸⁶ А Ферие например казва:

«Парите създават стойностите, защото без парите те не биха съществували» [Ferrier. Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le Commerce, стр. 52]. Трябва да се разглежда не само «стойността им като метал, но също така и качеството им на пари» [пак там. стр. 18].

А. Смит е прав, тъй като парите не са оръдие на някой отделен отрасъл на производството; Ферие има право, [1—47] защото един момент на всеобщото, почиващо на разменната стойност производство е в определението на парите да се полагат продуктът и факторът на производството, а това определение предполага пари, отличаващи се от продукта, защото самото парично отношение е производствено отношение, ако се разглежда производството като цяло.

Доколкото $C—P—P—C$ се разлага на двата си момента, при все че цените на стоките са дадени като предпоставка (а това е главната разлика), обръщението се разпада на два акта на непосредствена разменна търговия. $C—P$: разменната стойност на стоката се изразява в една друга, отделна стока, в материала на парите, както и разменната стойност на парите се изразява в стоката; същото при $P—C$. Дотолкова А. Смит има право, като казва, че парите като средство за размяна е само по-сложен вид размяна (разменна търговия)⁸⁷. Обаче доколкото се разглежда процесът като цяло, а не реализацията на стоката в пари и на парите в стока като два безразлични един към друг акта, имат право противниците на А. Смит, които казват, че той не е разбрал природата на парите и че паричното обръщение изтиква разменната търговия, тъй като парите служат само за салдиране на «аритметическото разделение», което възниква от разделението на труда. Тези «аритметични цифри» няма нужда да бъдат от злато и сребро, както и мерките за дължина (вж. Solly. The Present Distress, in relation to the Theory of Money. London, 1830, стр. 5—6).

От *marchandises* стоките стават *denrées*, преминават в потреблението; парите като средство за обръщение — не; те нито в един пункт не престават да бъдат стока, *докато* остават в определението на средството за обръщение.

[β] Излизане на парите извън рамките на простото обръщение във функцията им на материален представител на богатството.
Парите като самоцел. Парите като платежно средство.
Преминаване към парите като капитал]

Преминаваме сега към третото определение на парите, което най-напред произтича от втората формула на обръщението $P—C—C—P$; където парите се явяват не само като *средство* и не като мярка, а като самоцел и затова също излизат от обръщението, както определената стока, която засега е завършила своя кръгооборот и от *marchandise* се е превърнала в *denrée*.

Преди това да се отбележи, че при предпоставка на определението на парите като иманентно отношение на всеобщо почиващо на разменната стойност производство сега могат да бъдат посочени и отделни страни на службата им като оръдие на производството.

«Полезността на златото и среброто почива на това, че те заменят труд» (*Lauderdale*. *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique*. Paris, 1808, стр. 140).

«Без пари са нужни маса актове, докато чрез размяна се получи желаният предмет. Освен това при всяка отделна размяна би трябвало да се прави изследването на относителната стойност на стоките. Парите като оръдие на размяната (оръдие на търговията) спестяват първото неудобство; като мярка на стойността и представител на всички стоки те спестяват второто» (пак там, стр. 142, 140, 144).

Обратното твърдение, че парите *не* били производителни*, казва само, че извън определеността, в която са производителни, като мярка, като оръдие на обръщението и като представител на стойностите, те са *непроизводителни*, че те са производителни само в онова количество, в което са нужни, за да изпълняват тези предназначения. Че те са не само *непроизводителни*, но стават *faux frais de production***, щом се употребяват повече пари, отколкото са нужни, за да изпълняват това предназначение, е истина, която важи за всяко друго оръдие на производството или размяната — както за машината, така и за транспортното средство. Но ако с това подразбират, че парите само разменят налично реално богатство, тогава това е погрешно,

* Вж. настоящия том, част I, стр. 145. *Ред.*

** — непроизводителни производствени разходи. *Ред.*

тъй като срещу тях се разменя и с тях се купува и труд, самата производителна дейност, *потенциално* богатство.

Третото определение на парите в неговото пълно развитие предполага първите две и е единство от дзете. Така че парите имат самостоятелно съществуване извън обръщението; те са излезли от него. Като отделна стока те могат от формата им на пари да бъдат превърнати в луксозни предмети, в златни и сребърни украшения (докато ювелирната работа е много проста, както например в стара Англия, сребърни пари постоянно се превръщат в съдове и *vice versa**. Вж. *Тейлър*⁸⁸); или могат да се трупат като пари и така да образуват *съкровище*. Доколкото в самостоятелното си съществуване парите идват от обръщението, те се явяват в самото него като резултат на обръщението; чрез обръщението те се събират със себе си. В тази определеност тяхното определение като *капитал* се съдържа вече латентно. Те са отречени като просто средство за размяна. Впрочем, тъй като исторически те могат да бъдат положени като мярка, преди да се явят като средство за размяна, и могат да се явят като средство за размяна, преди да са положени като мярка — в последния случай те биха съществували само като предпочитана *стока*, — те могат и в третото определение да се явят исторически, преди да са положени в предишните две. Обаче златото и среброто могат да бъдат натрупвани като *пари* само ако вече са налице в едно от двете определения, а в третото определение могат да се явят в развит вид само ако са развили в предишните две. В противен случай натрупването им е само натрупване на злато и сребро, но не на пари.

[I—48] (Като особено интересен пример да се разгледа *натрупването на медни пари* в ранната епоха на Римската република.)

Доколкото парите като *универсален материален представител на богатството* идват от обръщението и като такъв сами са *продукт на обръщението*, което се явява същевременно като размяна на висока степен и като *отделна* форма на размяната, те и в това трето определение се намират във връзка с обръщението; те противостоят самостоятелно на обръщението, но тази им самостоятелност е само неговият, на обръщението, собствен процес. Те също така идват от обръщението, както и отново влизат в него. Вън от всяка връзка с него те не биха били пари, а само прост природен предмет, злато и сребро. В това определение те са както предпоставка на обръщението, така и негов резултат. Самата тяхна самостоятелност е не прекратяване на връзката с обръщението, а *негативна* връзка с него. Това е заложено в тази самостоятелност като резултат от П—С—С—П.

В парите като *капитал* е положено в самите тях, 1) че те са както

* — обратно. *Ред.*

предпоставка на обръщението, така и негов резултат; 2) че затова самата тяхна самостоятелност е само *негативна* връзка, но винаги е връзка с обръщението; 3) че самите те са положени като *оръдие на производството*, тъй като обръщението не се явява вече в първоначалната си простота като количествена размяна, а като процес на производството, на реалната обмяна на веществата. И по такъв начин самите пари са определени като отделен момент на този производствен процес. В производството се касае не само за просто определяне на цени, т. е. за свеждане на разменните стойности на стоките към една обща единица, а за създаване на разменни стойности, следователно и за създаване на *определеността* на цените. Не само за полагане само на формата, а и за полагане на съдържанието. Ето защо, ако в простото обръщение парите дотолкова се явяват обикновено като производителни, доколкото самото обръщение обикновено е момент на системата на производството, то това определение е още само *за нас*, още не е *положено* в парите. 4) Ето защо парите като капитал се явяват и положени като отношение към себе си посредством обръщението — в отношението на *лихва и капитал*. Обаче **тук** още нямаме работа с това определение, а трябва да разгледаме парите просто, както в третото си определение са произлезли като нещо *самостоятелно* от обръщението, всъщност от двете свои предишни определения.

{«Умножаване количеството на парите е само умножаване количеството на *средствата за изчисляване*» (Simonde de Sismondi. Etudes sur l'Economie Politique. Tome II, Bruxelles, 1838, стр. 278).

Това е правилно само доколкото парите са определени само като средство за размяна. В другото им качество то е и умножаване на платежните средства.}

«Търговията е отделила сянката от тялото и е въвела възможността да бъдат притежавани поотделно» (пак там, стр. 300).

И така, сега парите са ставалата самостоятелна разменна стойност (като такава те се явяват винаги само мимолетно като *средство за размяна*) в нейната всеобща форма. Наистина те притежават отделна телесност или субстанция, злато и сребро, и именно това им придава тяхната самостоятелност, защото онова, което съществува само в нещо друго, като определение или отношение на нещо друго, не е самостоятелно. От друга страна, в тази телесна самостоятелност като злато и сребро те представляват не само разменната стойност на една стока по отношение на друга, но и разменната стойност по отношение на всички стоки, и докато самите те притежават субстанция, те в отделното си съществуване като злато и сребро се явяват същевре-

менно като всеобщата разменна стойност на другите стоки. От едната страна притежават парите като разменна стойност на стоките; от другата страна стоките стоят като също толкова отделни субстанции на разменната стойност, така че последната може също така да се превърне чрез размяната във всяка от тези субстанции, като безразлична по отношение на тяхната самостоятелност и особеност и стояща по-високо от тази самостоятелност и особеност. Ето защо стоките са случайни съществувания. Парите са *«екстрактът на всички неща»*⁸⁹, в който се заличава специфичният им характер; всеобщото богатство като кратко резюме противно на тяхната разпространеност и разпръснатост в света на стоките. Докато в отделната стока богатството се явява като неин момент, или пък тя — като отделен момент на богатството, в златото и среброто самото всеобщо богатство се явява концентрирано в специална материя.

Всяка отделна стока, доколкото е разменна стойност, доколкото има цена, изразява сама само определено количество пари в несвършена форма, тъй като най-напред трябва да бъде хвърлена в обръщението, за да бъде реализирана, а поради нейната специфичност остава случайно дали ще бъде реализирана или не. Обаче доколкото не се разглежда като цена, а в натуралната ѝ определеност тя е момент на богатството само поради връзката си с една специална потребност, която тя задоволява и в тази връзка изразява 1) само потребителното богатство, 2) съвсем специална страна на това богатство. Напротив, независимо от своята специална използваемост като ценна стока, парите са 1) реализираната цена, 2) те задоволяват всяка потребност, доколкото могат да бъдат разменени срещу обекта на всяка потребност, съвсем безразлична към всяка особеност. Стоката притежава това свойство само посредством парите. Парите го притежават на право по отношение на всички стоки, оттук и по отношение на целия свят на богатството, по отношение на богатството като такова. В парите всеобщото богатство не е само форма, но същевременно и самото съдържание. Понятието богатство е, така да се каже, реализирано, *индивидуализирано* в специален предмет. В отделна стока, [II—1] доколкото е цена, богатството е положено само като мислена форма, която още не е реализирана; а доколкото има определена потребителна стойност, стоката представлява само съвсем единична страна на това богатство. Напротив, в парите цената е реализирана, а субстанцията им е самото богатство, както в неговата абстракция от отделните му начини на съществуване, така и в неговата цялост.

Разменната стойност образува субстанцията на парите, а разменната стойност е богатството. Ето защо парите са, от друга страна, и въплътената форма на богатството по отношение на всички отделни субстанции, от които то се състои. Така че ако, от една страна, в

парите, доколкото се разглеждат сами по себе си, формата и съдържанието на богатството са тъждествени, парите, от друга страна, са в противоположност на всички други стоки по отношение на стоките всеобщата форма на богатството, докато съвкупността на тези специфичности образува неговата субстанция. Ако според първото определение парите са самото богатство, според другото те са неговият *всеобщ материален представител*. В самите пари тази съвкупност съществува като представлявана същност на стоките. Следователно богатството (разменната стойност като съвкупност, както и като абстракция) съществува, като се изключат всички други стоки, индивидуализирано като такова, в златото и среброто, като единичен осезаем предмет. Поради това парите са богът сред стоките.

Ето защо като единичен осезаем предмет парите могат да бъдат случайно търсени, намерени, откраднати, открити, а всеобщото богатство може осезаемо да бъде предадено във владение на отделния индивид. От робския си облик, в който парите се явяват като просто средство за обръщение, те изведнъж стават властелин и бог в света на стоките. Парите представляват небесното съществуване на стоките, докато стоките представляват земното съществуване на парите. Всяка форма на натуралното богатство, преди да бъде заменено от разменната стойност, предполага съществено отношение на индивида към предмета, така че откъм една от страните си индивидът сам се предметява във вещта и притежаването на вещта от индивида се явява същевременно като определено развитие на неговата индивидуалност; богатството на овце — развитие на индивида като овчар, богатството на жито — развитието му като земеделец и т. н. *Напротив, парите като индивида* на всеобщото богатство, като произтичащи сами от обръщението и представляващи само всеобщото като *само обществен резултат*, съвсем не предполагат индивидуално отношение към своя притежател; притежаването им не е развитие на някоя от съществените страни на неговата индивидуалност, а е поскоро притежание на нещо, лишено от индивидуалност, тъй като това обществено отношение съществува същевременно като осезаем, външен предмет, който може да бъде механически завладян и който може и да бъде загубен.

Следователно отношението на парите към индивида се явява като чисто случайно, докато това отношение към една съвсем несвързана с неговата индивидуалност вещ придава на индивида същевременно, чрез характера на тази вещ, всеобщото господство над обществото, над целия свят от наслади, труд и т. н. Същото би било, ако например намирането на един камък ме поставяше, съвсем независимо от моята индивидуалност, във владение на всички науки. Притежаването на парите ме поставя в отношение към богатството (общественото), в

съвсем същото отношение, в което философският камък би ме поставил по отношение на науките.

Ето защо парите са не само *един* от предметите на страстта към забогатяване, а са нейният същински предмет. Тя е по същество *auri sacra fames**. Страстта към забогатяване като такава, като отделна форма на страстта, т. е. като различна от страстта към отделно богатство, напр. страст към дрехи, оръжия, накити, жени, вино и т. н., е възможна само когато всеобщото богатство, богатството като такава, е индивидуализирано в специално нещо, т. е. когато парите са положени в третото си определение. Следователно парите са не само предмет, но и източник на страстта към забогатяване. Алчност е възможна и без пари; самата страст към забогатяване е продукт на определено обществено развитие, не е нещо *природно*, в противоположност на *историческото*. Оттук оплакванията на древните от парите като източник на всяка зло. Страстта към наслади в нейната всеобща форма и скъперничество са двете отделни форми на жаждата за пари. Абстрактната страст към наслади предполага някакъв предмет, който да съдържа възможността за всички наслади. В определението, в което парите са материалният представител на богатството, те осъществяват абстрактната страст към наслади; а доколкото са само всеобщата форма на богатството противно на стоките като негови отделни субстанции, парите осъществяват скъперничеството. За да задържи парите като такива, скъперничеството трябва да жертвува всяко отношение към предметите на отделните потребности, да се откаже от тях, за да задоволи потребността на жаждата за пари. Жаждата за пари или страстта към забогатяване е по необходимост залезът на древните обществени формиривки. Оттук и противоположността срещу тях. Самите пари са *обществената формиривка* и не могат да търпят никоя друга, стояща нзд тях. Това предполага обаче пълното развитие на разменните стойности, следователно и съответната организация на обществото.

У древните разменната стойност не е била *pexis gegum*⁶⁰; тя се явява така само у търговските народи, които обаче имали само посредническа търговия и не произвеждали сами. Поне у финикийците, картагенците и т. н. това било странична работа. Те са могли да живеят в междинните пространства на древния свят също така добре, както евреите в Полша или през средните векове. Самият този свят е бил по-скоро предпоставката за такива търговски народи. Те и пропадат винаги, щом влязат в сериозен конфликт с античните общества.

У римляните, гърците и т. н. парите се явяват отначало непосред-

---

* — «проклетата страст към златото» (Вергилий, «Енеида», книга трета, стих 57). *Ред.*

ствено в първите си две определения, като мярка и като средство за обръщение, при това не много развити и в двете. Но щом се развие или търговията им, или, както у римляните, завоеванията масово им доставят пари [II—2] — накратко, изведнъж на известно стъпало от икономическото им развитие парите се явяват неизбежно в третото си определение и колкото повече се развиват в това определение, те се явяват като залез на своето общество. За да бъдат производителни, парите в третото определение трябва, както видяхме, да бъдат не само предпоставка, но също така и резултат на обръщението, а като негова предпоставка — самите те да бъдат момент на обръщението, нещо положено от него. Например у римляните, където парите били награвани от целия свят, случаят не е бил такъв.

В самото просто определение на парите е заложено, че те могат да съществуват като развит момент на производството само там, където съществува *наемният труд*; че следователно и в този случай парите не само далеч не разлагат формата на обществото, но по-скоро са условие за неговото развитие и движеща сила за развитието на всички производителни сили, материални и духовни. Отделен индивид и днес може случайно да се сдобне с пари и затова притежаването им да подействува също така разлагащо върху него, както те са подействували върху обществата на древните. Обаче самото разлагане на този индивид в съвременното общество е само забогатяване на производителната част на последното. Притежателят на пари в античния смисъл се разлага от промишления процес, на който той служи против съзнанието и волята си. Разлагането засяга само неговата личност. Като *материален представител на общественото богатство*, като *индивидуализираната разменна стойност*, парите трябва *непосредствено* да бъдат предмет, цел и продукт на всеобщия труд, на труда на всички индивиди. Трудът трябва непосредствено да произвежда разменната стойност, т. е. пари. Ето защо той трябва да бъде *наемен труд*.

Само всеобщото богатство създава страстта към забогатяване като страст на всички, тъй като всеки иска да произвежда пари. Само по такъв начин всеобщата страст към забогатяване може да стане източникът на всеобщото, все отново пораждащото се богатство. С това, че трудът е наемен труд, че целта му е непосредствено пари, всеобщото богатство е *положено* като цел и предмет на труда. (*В тази връзка да се говори за структурата на античната армия, когато тя стане наемна.*) Парите като цел стават тук средство на всеобщото трудолюбие. Всеобщото богатство се произвежда, за да се завладее неговият представител. По такъв начин се отварят действителните източници на богатството.

С това, че целта на труда е не отделен продукт, който е в специал-

но отношение към специалните потребности на индивида, а пари, богатството във всеобщата му форма, трудолюбието на индивида, първо, няма граница; то е безразлично по отношение на своята особеност и приема всяка форма, която служи на целта; то е изобретателно в създаването на нови предмети за обществената потребност и т. н. Следователно ясно е, че с наемния труд като основа парите не действуват разлагащо, а произвеждащо; докато античното общество вече само по себе си е в противоречие с наемния труд като всеобща основа. Всеобща промишленост е възможна само където всеки труд произвежда всеобщото богатство, а не определена негова форма; следователно където и заплатата на индивида е пари. В противен случай са възможни само някои специални форми на художествената промишленост. Разменната стойност като непосредствен продукт на труда е пари като негов непосредствен продукт. Ето защо непосредственият труд, който произвежда разменната стойност като такава, е наемен труд. Там, където парите не са само общността, те неизбежно я разлагат.

В античния свят било възможно да се купи непосредствено труд, роб; обаче робът не е могъл с труда си да купи пари. Умножаването на парите могло да направи робите по-скъпи, но не е могло да направи труда им по-производителен. *Робството с негри* — чисто промишлено робство, — което и без това изчезва и е несъвместимо с развитието на буржоазното общество, *предполага буржоазното общество* и ако наред с това робство не съществуваха други свободни щати с наемен труд, а го изолираха, веднага всички обществени порядки в негърските щати биха се преустроили в предцивилизационни форми.

Парите като индивидуализирана разменна стойност и следователно като въплътено богатство са били търсени в алхимията; в това определение те фигурират в монетарната (меркантилната) система. Епохата непосредствено преди развитието на съвременното промишлено общество започва с всеобща жажда за пари както у индивидите, така и у държавите. Действителното развитие на източниците на богатство става като че ли зад гърба им, като средство за завладяване на представителя на богатството. Там, където парите не произлизат от обръщението — както в Испания, — а ги намират вече готови, нацията обеднява, докато нациите, които трябва да работят, за да ги отнемат от испанците, развиват източниците на богатството и действително забогатяват. Ето защо намирането, откриването на злато в нови части на света и страни играе толкова голяма роля в историята на революцията, защото тук колонизацията се импровизира, развива се като оранжерия.⁹¹

Ламтежът за злато води във всички страни до откриването на нови страни, до образуване на нови държави; най-напред до разши-

ряване на кръга стоки, които влизат в обръщението, предизвикват нови потребности и въвличат далечни части на света в процеса на размяната и обмяната на веществата. Ето защо откъм тази страна парите като всеобщ представител на богатството, като индивидуализирана разменна стойност, са били и двойко средство: за разширяване богатството до универсалност и за разпространяване обсега на размяната по цялото земно кълбо; за създаване за пръв път действителната *всеобщност* на разменната стойност по материал и по пространство. Но в разглежданото тук определение на парите е заложено, че илюзията относно тяхната природа, т. е. придържането към едно от техните определения в неговата абстракция и пренебрегването на съдържащите се в него противоречия, им придава това действително магическо значение, зад гърба на индивидите. Фактически чрез това противоречещо си и затова илюзорно определение, чрез тази своя абстракция, парите стават толкова [II—3]* мощно оръдие в действителното развитие на обществените производителни сили.

Елементарната предпоставка на буржоазното общество е, че трудът непосредствено произвежда разменната стойност, т. е. пари; и че след това парите също така непосредствено купуват труда, така че купуват работника само доколкото самият той отчуждава своята дейност в размяната. Следователно *наемният труд* на едната страна и *капиталът* на другата страна са само други форми на развитата разменна стойност и парите като нейно въплъщение. С това парите са непосредствено същевременно и *реалната същност*, доколкото са всеобщата субстанция на съществуването за всички, а същевременно и съвместният продукт на всички. Но както видяхме, в парите общността е същевременно и само абстракция, само външна, случайна за индивида вещ, а същевременно е само средство за задоволяването му като изолиран индивид. Античното общество предполага за себе си съвсем друго отношение на индивида. Затова развитието на парите в третото им определение го разрушава. Всяко производство е предметяване на индивида. Но в парите (в разменната стойност) предметяването на индивида е не в неговата натурална определеност, а предметяването му като положен в обществена определеност (отношение), което е същевременно външно за него.

* В десния горен ъгъл на тази страница се намира следната Марксова бележка: «Размяна, покупко-продажба, търговия — три стъпала на размяната (Стюърт)». Ред.

* * *

Парите, *положени* във формата на средство за обръщение, са *монета*. Като монета те са загубили самата своя потребителна стойност; потребителната им стойност съпада с определението им като средство за обръщение. Например те трябва най-напред да бъдат претопени, за да могат като пари да служат като такива. Те трябва да бъдат демонетизирани. Затова като монета те са само *знак* и са безразлични по отношение на своя материал. Обаче като монета те загубват и своя универсален характер, придобиват национален, местен характер. Те се разпадат на различни видове монети според материала, от който се състоят — злато, мед, сребро и т. н. Те получават политически титул и в различните страни, така да се каже, говорят на различен език. Най-сетне в една и съща страна те получават различни наименования и т. н. Ето защо парите в третото определение като излизаци от обръщението и противостоящи му като *самостоятелни* отричат все още характера си като монети. Те отново се явяват като злато и сребро, безразлично дали ги претопяват в тях или само ги оценяват по съдържащата се в тях телгова част злато и сребро. Те отново загубват националния си характер и служат като средство за размяна между нациите, като универсално средство за размяна, но вече не като *знак*, а като определено количество злато и сребро. Ето защо в най-развитата система на международна размяна златото и среброто отново се явяват във формата, в която вече са играли роля в първоначалната разменна търговия. Както вече беше отбелязано, златото и среброто, както и самата размяна, се появяват първоначално не в кръга на една обществена общност, а там, където тя свършва, на нейната граница; на немногобройните точки на контакта и с чужди общности. По такъв начин сега парите се явяват положени като *стоката* като такава, универсалната стока, която запазва на всички места характера си като стока. В това определение на формата парите важат на всички места еднакво. Само така парите са материалният представител на *всеобщото* богатство. Ето защо в меркантилната система златото и среброто важат като мярка за могъществото на различните общества.

«Щом скъпоценните метали станат предмети на търговията, универсален еквивалент на всички неща, те стават и мярка за могъществото на отделните нации.» Ето защо меркантилната система (*Steuart. An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy. Vol. I. Dublin, 1770, стр. 327.*)

Колкото и съвременните икономисти да си въобразяват, че са надраснали меркантилната система, в периода на всеобщи кризи златото и среброто се проявяват съвсем в това определение — в 1857 г.⁹²

както и в 1600 г. В този си характер златото и среброто играят важна роля при създаването на световния пазар. Например циркулирането на американското сребро от Запада на Изток; металната връзка между Америка и Европа, от една страна, с Азия, от друга страна, след започването на съвременната епоха. В първобитните общини тази търговия със злато и сребро е играла само странична роля във връзка с излишъка, както и цялата размяна. Но при развитата търговия тя е положена като момент, съществено свързан с цялото производство и т. н. Парите не се явяват вече за размяната на излишъка, а за салдиране на излишъка в цялостния процес на международния стокообмен. Сега вече те са монета само като *световна монета*. Но като такава парите по същество са безразлични към определението си по форма като средство за обръщение, докато материалът им е всичко. Като форма златото и среброто в това определение си остават *стоката*, която върви навсякъде, стоката като такава.

* * *

(В този първи отдел⁹³ — където се разглеждат разменните стойности, парите и цените — стоките се явяват винаги като налични. Определението по форма е просто. Знаем, че те изразяват определенията на общественото производство, но самото то е предпоставка. Обаче те *не са положени* в това определение. И по такъв начин фактически първата размяна се явява като размяна само на излишък, която не обхваща и не определя производството като цяло. Това е *наличният* излишък от едно съвкупно производство, което лежи извън света на разменните стойности. Така и в развитото общество това все още се проявява на повърхността като непосредствено наличен стокосвят. Но със самия себе си този свят сочи отвъд себе си икономическите отношения, които са положени *като производствени отношения*. Ето защо вътрешната структура на производството образува втория отдел, обобщението в държавата — третия, международните отношения — четвъртия, световния пазар — завършекът, в който производството, както и всеки от моментите му, е положено като цялост; в която обаче същевременно влизат в процес всички противоречия. Тогава световният пазар образува отново и предпоставката на цялото и носителите му. Кризите са тогава общото указание за излизане отвъд предпоставката и напирание за възприемане на нов исторически облик.)

* * *

{«Количеството стоки и количеството пари могат да остане неизменни, а въпреки това цените могат да се покачат или спадат» (а именно вследствие увеличилите се разходи например на паричните капиталисти, на получателите на поземлена рента, на държавните чиновници и т. н.) *Malthus X, 43⁹⁴.*}

[II—4] Както видяхме, парите, като самостоятелно изхождащи от обръщението и противостоящи му, са отрицанието (негативно единство) на своето определение като средство за обръщение и мярка.*

Ние вече разгледахме:

Първо. Парите са отрицанието на средството за обръщение като такова, на *монетата*. Но същевременно те я съдържат като свое определение, негативно, с това, че постоянно могат да бъдат превърнати в монети, позитивно като *световна монета*; но като такова те са безразлични по отношение на определението по форма, а по същество те са *стока* като такава, вездесъща стока, не определена от мястото. Това безразличие се изразява двояко: *Веднъж в това*, че сега парите са пари като злато и сребро, а не като *знак*, не във формата на монета. Ето защо *видът*, който държавата придава на парите в монетата, няма стойност, а такава има само металното им съдържание. Дори във вътрешната търговия парите имат само временна, местна стойност,

«защото те не са по-полезни на този, който ги притежава, а на онзи, който притежава стоките, които следва да бъдат купени» [*Щорх*, пак там, стр. 175].

Колкото по-всестранно вътрешната търговия се обуславя от външната, толкова повече изчезва и стойността на този *вид*: тя не съществува в частната размяна, а се явява само като данък. *След*

---

* Доколкото парите са средство за обръщение, «количеството пари, което е в обръщение, никога не може да бъде употребено индивидуално; то трябва винаги да е в обръщение» (*H. Storch. Cours d'Economie Politique. Tome II. Paris 1823, стр. 113—114*). Индивидът може да употреби парите само като ги отчужди от себе си, като ги положи като *битие за друго*, в тяхното обществено определение. Както правилно отбелязва *Щорх*, това е причина материята на парите «да не бъде безусловно необходима за съществуването на човека» (пак там, стр. 113), както например кожи, сол и т. н., които у някои народи служат като пари. Тъй като намиращото се в обръщение количество пари е загубено за потреблението. Ето защо, първо, металите имат предимство пред другите стоки като пари, и, второ, благородните метали имат предимство пред онези, които са полезни като оръдия на производството. Характерно за икономистите е, че *Щорх* изразява това така: материята на парите трябвало «да има непосредствена стойност, но основана върху *изкуствена потребност*» (пак там, стр. 114). Икономистът нарича изкуствена потребност, първо, потребностите, които произтичат от *общественото битие* на индивида; второ, онези, които не произтичат от голото му съществуване като природен предмет. Това показва отчаящата вътрешна беднота, която образува основата на буржоазното богатство и на неговата наука.

това: Като такава *всеобща стока*, като световна монета, възвръщането на златото и среброто към изходната точка, изобщо обръщението като такава, не е необходимо. *Пример:* Азия и Европа. Оттук оплакването на привържениците на монетарната система, че парите изчезват у езичниците, че не се стичат назад (вж. *Мисълдън*⁹⁵, около 1600 г.). Колкото повече външното обръщение се обуславя и обхваща от вътрешното, толкова повече световната монета като такава изпада в обръщение (ротация). Това по-високо стъпало още не ни засяга и не е заложено в простото отношение, което тук разглеждаме.

Второ. Парите са отрицание на себе си като проста реализация на цените на стоките, когато отделната стока остава винаги същественото. По-скоро те стават реализираната в себе си цена и като такава — *материалния представител на богатството*, както и *всеобщата форма на богатството* по отношение на всички стоки като само отделни негови субстанции; обаче

Трето. Парите са отречени и в определението, в което те са само *мярка* на разменните стойности. Като *всеобщата форма на богатството* и като негов материален представител парите не са вече мисловната мярка на нещо друго, на разменни стойности. Защото самите те са адекватната действителност на разменната стойност, а те са такава в металното си битие. Определянето на мярката трябва тук да бъде положено в самите тях. Парите са своята собствена единица и мярката на своята стойност, мярката на парите като богатство, като разменна стойност, е количеството, което те представляват от себе си, броят от едно количество от самите тях, което служи за единица. Като мярка техният брой беше безразличен; като средство за обръщение безразлична беше тяхната материалност, материята на единицата; като пари в това трето определение е съществен броят от самите тях като определено материално количество. Като се вземе за предпоставка качеството им като *всеобщо богатство*, няма вече разлика у тях освен количествената. Те представляват повече или по-малко от *всеобщото богатство* според това, дали определено количество от тях се притежава в по-голям или по-малък брой.

Ако парите са *всеобщото богатство*, тогава човек е толкова по-богат, колкото повече пари притежава, и единственият важен процес е *натрупването* на пари както за отделния индивид, така и за нациите. По определението си парите се представяха тук като излизаци от обръщението. Сега това изтегляне от обръщението и *натрупването* им се явява като съществения предмет на страстта към забогатяване и като съществения процес на забогатяване. В златото и среброто аз притежавам *всеобщото богатство* в неговата звонкова форма, а колкото повече от тях натрупвам, толкова повече от *всеобщото богатство* си присвоявам. Щом златото и среброто представляват *всеобщото бо-*

гатство, те като определени количества го представляват само в известна степен, която може да бъде разширявана неопределено. Това натрупване на златото и среброто, което се представя като многократно изтегляне на последните от обръщението, е същевременно опазване на всеобщото богатство от обръщението, където то винаги се губи при размяната срещу отделно богатство, което в края на краищата изчезва в потреблението.

У всички древни народи трупането на злато и сребро се явява първоначално като привилегия на жреците и царете, тъй като богът и царят на стоките се полага само на боговете и царете. Само те заслужават да притежават богатството като такова. Тогава това натрупване, от една страна — само за излагане на показ излишъка, т. е. богатството като нещо необичайно празнично; за даряване на храмове и на боговете им; за обществени художествени предмети; най-сетне като *застраховано* средство при изключителна нужда, за закупуване на оръжия и т. н. По-късно натрупването у древните става политика. *Държавното съкровище* като резервен фонд, както и храмът са първоначалните банки, където се пази това най-свято нещо. Натрупването и складирането достига крайното си развитие в съвременните банки; обаче тук [II—5] с по-разгърнато предназначение. От друга страна, у частните лица натрупването като опазване на богатството в неговата звонкова форма от превратностите на външния свят, в която форма то може да бъде *закопано* и т. н., накратко влиза в съвсем *тайно отношение* с индивида. Това все още в широк исторически мащаб — в Азия. Повтаря се при всички големи сътресения, войни и т. н. в буржоазното общество, което тогава изпада отново във варварско състояние. Същото е с натрупването на злато и т. н. като украшения и разкош у полуварварите. Обаче в най-развитото буржоазно общество много голяма и все нарастваща част от златото се изтегля от обръщението като предмет за разкош (вж. Джейкъб⁹⁶ и т. н.).

Именно запазването на парите като представител на всеобщото богатство, без да се пускат в обръщението и без да се използват за отделни потребности, е доказателство за богатството на индивидите, а в същата степен, в която се развиват парите в различните си определения, т. е. в която богатството като такова става всеобщия мащаб за стойността на индивида, се развива стремеж да се извади то на показ, следователно да се излага злато и сребро като представител на богатството, също както господин фон Ротшилд е закачил в отделни рамки като достоен за него герб, мисля, две банкноти по 100 000 ф. ст. Варварското изваждане на показ на злато и т. н. е само по-наивната от тази съвременна форма, тъй като се прави по-малко с оглед на златото като парн. Тук още простият *блясък* на златото. Там обмислена

тънкост. Тънкостта се състои в това, че *не се* използват като пари; важното тук е противоположната на обръщението форма.

Натрупването на всички други стоки е по-малко първично, отколкото това на златото и среброто:

1) поради тяхната преходност. Сами по себе си металите представляват трайното в сравнение с другите стоки; а и охотно са ги натрупвали вече заради по-голямата им рядкост и изключителния им характер като оръдия на производството *par excellence**. От своя страна благородните метали, тъй като на въздуха не се окисляват, са по-малко преходни, отколкото неблагородните метали. Преходното у другите стоки е именно формата им; но тази форма им придава и разменната стойност, докато потребителната им стойност се състои в премахването на тази форма, в потреблението. Напротив, при парите тяхната субстанция, тяхната материалност е самата форма, в която те представляват богатството. Ако парите се явяват като всеобща стока навсякъде, в пространствено отношение, сега те са такава и по отношение на времето. Те се запазват като богатство във всички времена. Специфичната им трайност. Те са съкровище, което ни молец, нито ръжда го разваля⁹⁷. Всички стоки са само преходни пари; а парите са непреходната стока. Парите са вездесъщата стока; а стоката е само местни пари. Обаче натрупването е процес, който по същество протича във времето. В този смисъл Пети казва:

«Големият и краен ефект на търговията е не богатството изобщо, а предимно изобилие на сребро, злато и скъпоценности, които не са *преходни*, нито са толкова *променливи*, колкото другите стоки, а богатство по всяко време и навсякъде.

Изобилие на вино, жито, птици, месо и т. н. са богатства, но *hic et nunc*** . . . Ето защо произвеждането на такива стоки и последните от такава търговия, която снабдява една страна със злато и сребро, са по-изгодни от други» [Petty. *Several Essays in Political Arithmetick*. London, 1699, стр. 178—179]. Ако чрез данък парите се вземат от някого, който ги изплюсква и пропива, и се дават на друг, който ги използва за мелiorации, за риболов, за разработване на мини, за манифактури и дори за дрехи, все има изгода за обществото; защото дори дрехите не са толкова преходни, колкото ястията; ако се използват за обзавеждане на къщи, предимството е малко по-голямо; за построяване на къщи — още по-голямо; за мелiorации, за разработка на мини, за риболов — още повече; от всичко най-много, ако се вложат, за да донесат в страната злато и сребро, защото само тези неща *не са преходни*, а се ценят като богатство във всяко време и на всяко място» [пак там, стр. 195—196].

Така пише автор от XVII век. Виждаме как натрупването на злато и сребро е получило истински смисъл заедно със схващането им като материален представител и всеобща форма на богатството. Култът към златото си има свой аскетизъм, свое самолишение, своя

* — по предимство. *Ред.*

** — тук и сега. *Ред.*

саможертва — пестеливостта и умереността, презирането на светските, временните и преходни наслади; ламтежът за *вечното* съкровище. Оттук свързването на английското пуританство, както и на холандското протестантство с правенето на пари. Един автор от XVII век (Мисълдън) изразява това съвсем простодушно по следния начин:

«Естествената материя на търговията е стоката, а изкуствената са парите. При все че в природата и времето парите идват след стоката, сега на практика те са станали главното.» Той прави сравнение с двамата синове на стария Яков, който положил дясната си ръка върху по-младия, а лявата върху по-стария син⁹⁸ ([*Misselden.*] *Free Trade.* London, 1622, стр. 7).

«Ние потребяваме у нас твърде голямо изобилие на вина от Испания, Франция, Рейн, Левант, от островите; сухо грозде от Испания, стафили от Левант, батиста от Хенегау* и Нидерландите, копринени изделия от Италия, захар и тютюн от Уест Индия, подправки от Ост Индия; всичко това не ни е необходимо и все пак го купуваме със *звонкови* пари. . . Ако се продаваха по-малко чужди и повече свои продукти, излишъкът във формата на злато и сребро би се стекъл като съкровище у нас» (пак там, стр. 12, 13).

Естествено в общата част на политическата икономия съвременните икономисти се подиграват на подобни неща. Но ако се разгледа страхливостта по-специално в учението за парите и паническият страх, с който на практика се бди над прилива и отлива на злато и сребро по време на кризи, ще се окаже, че парите в определението, в което с наивна едностранчивост ги схващаха привържениците на монетарната и меркантилната система, все още са запазили правата си не само в представата, но и като реална икономическа категория.

[II—6] Противоположното схващане, което защитава действителните потребности на производството срещу първенството на парите, най-ярко у *Боагилбер* (вж. най-ярките извадки в моята тетрадка⁹⁹).

2) Натрупването на други стоки, независимо от преходността им, откъм две страни съществено се различава от натрупването на злато и сребро, които тук са тъждествени с парите. От една страна, натрупването на други стоки има характер на натрупване не на богатство изобщо, а на специално богатство и затова самото то е специален производствен акт, при който работата не се свършва с просто натрупване. Натрупването на жито изисква специални съоръжения и т. н. Натрупването на овце не ме превръща в овчар; натрупването на роби и земи прави необходими отношения на господство и подчинение и т. н. Следователно всичко това изисква различни от простото натрупване, от простото умножаване на богатството като такова актове и определени отношения. От друга страна, за да реализирам на-

* — една от провинциите на бившите «Испански Нидерланди» (т. е. сегашна Белгия). *Ред.*

трупаната стока като всеобщо богатство, за да си присвоя богатството във всичките му отделни форми, трябва да търгувам с отделната стока, която съм натрупал, да стана търговец на жито, на добитък и т. н. От всичко това ме избавят парите като *всеобщ* представител на богатството.

Натрупването на злато и сребро, на пари, е първото в историята явление на събиране на капитал и първото мощно средство за това събиране; но като такова то още не е натрупване на капитал. За това би трябвало самото повторно постъпване на натрупаното в обръщението да е положено като момент и средство на натрупването.

Парите в своето последно, завършено определение се явяват сега откъм всички страни като противоречие, което се ликвидира само; което води към своето собствено ликвидиране. Като *всеобща форма на богатството* им противостои целият свят на действителните богатства. Те са чиста абстракция на последните; ето защо, задържани в този вид — чиста фантазия. Там, където богатството изглежда, че съществува като такова в съвсем материална, осезаема форма, съществуването му е само в главата ми — чиста химера.¹⁰⁰ От друга страна, като *материален представител на всеобщото богатство* парите се осъществяват само като се пуснат отново в обръщението, като изчезнат срещу отделни конкретни видове богатство. В обръщението те остават като средство за обръщение; но за натрупващия индивид те са загубени, а това изчезване е единственият възможен начин да бъдат опазени като богатство. Свеждането на натрупаното до отделни наслади е неговото осъществяване. Сега парите могат да бъдат пак натрупани от други отделни лица, но тогава същият процес започва отново. Аз мога действително да положа тяхното битие за мен само като го отдам като само битие за други. Ако поискам да ги задържа, те неизбежно се превръщат само в призрак на действителното богатство.

По-нататък: умножаването на парите чрез натрупването им, обстоятелството, че собственото им количество е мярка на стойността им, се оказва пак погрешно. Ако другите богатства не се натрупват, самите пари загубват стойността си в степената, в която ги натрупват. Онова, което се явява като тяхно умножаване, фактически е тяхно намаляване. Самостоятелността им е само привидност; независимостта им от обръщението съществува само с оглед на обръщението, като зависимост от него.

Парите претендират да са всеобща стока, но поради натуралната си особеност те пак са отделна стока, чиято стойност както зависи от търсенето и предлагането, така и се изменя заедно със специфичните им производствени разходи. А тъй като самите пари се въплътяват в злато и сребро, те във всяка действителна форма стават едностран-

чиви; така че ако едното се явява като пари, другото се явява като отделна стока, и *vice versa**, и по такъв начин всяко от тях се явява в двете определения.

Като абсолютно сигурното, съвсем независимо от индивидуалността ми богатство парите са същевременно нещо съвсем външно за мен, нещо абсолютно несигурно, което в резултат на всяка случайност може да бъде отделено от мен. Същото е със съвсем противоречителните си определения на парите като мярка, като средство за обръщение и пари като такива. Най-сетне в последното определение парите си противоречат още и защото те трябва да представляват стойността като такава; а фактически представляват само едно тъждествено количество променлива стойност. Ето защо парите се снемат като *завършена* разменна стойност.

Като само мярка парите са вече отречени в себе си като средство за обръщение; а като средство за обръщение и мярка те са отречени в себе си като пари. Следователно отрицанието им в последното определение е същевременно отрицанието им в предишните две. Така че, отречени като *само всеобща форма на богатството*, парите трябва да се осъществяват в отделните субстанции на действителното богатство; обаче като се утвърдят действително по такъв начин като *материален представител* на съвкупността на богатството, те трябва същевременно да се запазят като всеобщата форма. Самото им влизане в обръщението трябва да бъде момент от оставането им при себе си, а оставането им при себе си — да бъде влизане в обръщението. Това означава, че като разменна стойност парите трябва същевременно да бъдат положени като процес, в който разменната стойност се реализира. Същевременно парите са отрицание на себе си като чисто вещна форма, външна и случайна по отношение на индивидите форма на богатството. Те трябва да се явяват по-скоро като производството на богатството, а последното — като резултат на отношенията на индивидите помежду си в производството.

Следователно сега разменната стойност е определена вече не като просто нещо, за което обръщението е само външно движение, или което индивидуално съществува в отделна материя, а като процес, като отношение към себе си чрез процеса на обръщението. От друга страна, самото обръщение вече не е определено само като простия процес на размяната на стоки срещу пари и на пари срещу стоки, вече не е само опосредствувашото движение, за да се реализират цените на различните стоки, да се приравнят едни спрямо други като разменни стойности, при което извън обръщението се явяват и двете: от една страна, предпоставената разменна стойност, окончателното из-

* — обратно. *Ред.*

тегляне на стоката в потреблението, следователно унищожаването на разменната стойност, и, от друга страна, изтеглянето на парите, получаващи самостоятелност по отношение на субстанцията им, което е пак друга форма на унищожаване на разменната стойност.

Самата разменна стойност, и то сега вече не [II—7] разменната стойност изобщо, а измерената разменна стойност трябва като предпоставка сама да се явява като положена от обръщението, а като положена от него да се явява като предпоставена на него. Процесът на обръщението трябва също така да се явява като процес на производство на разменните стойности. Следователно това е, от една страна, връщане на разменната стойност в труда, а, от друга страна, връщане на парите в разменната стойност, която сега обаче е положена в едно задълбочено определение. При обръщението се предполага *определената* цена, а то като пари я полага само формално. *Определеността* на самата разменна стойност, или мярката на цените, трябва сега сама да се явява като акт на обръщението. Положена по такъв начин, разменната стойност е *капиталът*, а обръщението е същевременно положено като акт на производството.

* * *

Да се допълни:

В обръщението, както то се явяваше като парично обръщение, винаги се предполага едновременността на двата полюса на размяната. Обаче може да настъпи различие по време в съществуването на подлежащите на размяна стоки. Може природата на взаимните престации да е такава, че престацията да се извършва днес, а контра-престацията да може да се извърши едва след година и т. н.

● «При повече контракти — казва Сениър — само едната от договарящите страни има на разположение вещта и я заема; а ако трябва да се състои размяната, тя трябва да бъде цедирана веднага при условие, че еквивалентът ще бъде получен едва в по-късен момент. Но тъй като стойността на всички неща за определено време се изменя, за платежно средство се взима онази вещ, чиято стойност най-малко се изменя, която най-дълго запазва дадена средна способност да купува вещи. По такъв начин парите стават *израз или представител* на стойността» (*Senior. Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édités et inédites. Paris, 1836, стр. 116, 117*).

Според това мнение последното определение на парите съвсем не би било свързано с предишното. Обаче то е погрешно. Едва след като парите са положени като самостоятелен представител на стойността, сделките вече не се оценяват например в количества жито или в извършване на услуги. (Последното е например обичайно при феодални условия с отработъчна рента.) Умуване на господин Се-

ниър е, че парите притежават «по-дълга средна способност» да запазват стойността си. Факт е, че парите се вземат за всеобщ материал на контрактите («всеобща стока на контрактите», казва Бейли¹⁰¹) като *всеобща стока*, като «представител на всеобщото богатство» (казва Щорх¹⁰²), като *придобила самостоятелност разменна стойност*. Парите трябва да са вече много развити в първите си две определения, за да функционират всеобщо в тази роля в третото определение. Фактически се оказва, че макар количеството на парите да остава неизменно едно и също, стойността им се изменя; че парите изобщо като определено количество са подчинени на променливостта на всички стойности. Тук се проявява природата им като отделна стока противно на всеобщото им определение. За парите като мярка изменението е безразлично, защото

«в едно изменящо се мерило винаги могат да бъдат изразени две различни отношения към него толкова добре, колкото и в едно постоянно»¹⁰³.

За парите като средство за обръщение това изменение на стойността е безразлично, тъй като количеството им като такова е положено чрез мярката. Обаче за парите като *пари*, както те се явяват в контрактите, изменението е съществено, както изобщо в това определение се проявяват техните противоречия.

В отделни отдели да се добави:

1) *Парите като монета*. Много обобщено за монетното дело. 2) Исторически данни за източниците за добиване на злато и сребро. Откриването им и т. н. Историята на тяхното производство. 3) Причини за изменения в стойността на благородните метали и отук — на металните пари; въздействия на тези изменения върху промишлеността и различните класи. 4) *Преди всичко*: количество на средствата за обръщение с оглед на покачването и спадането на цените (XVI век. XIX век.) Но при това трябва и да се види как увеличаването на количеството на средствата за обръщение влияе върху парите като мярка. 5) За обръщението: скорост, необходимо количество, влияние на обръщението; повече и по-малко развито и т. н. 6) Разлагащо влияние на парите.

(*Това да се добави*). (Тук специфично икономическите изследвания.)

(Специфичното тегло на златото и среброто, това, че съдържат много тежест в относително малък обем в сравнение с други метали, повтаря се в света на стойностите така, че те съдържат голяма стойност (работно време) в относително малък обем. Реализираното в златото или среброто работно време, разменна стойност, е специфичното тегло на стоката. Това прави благородните метали особено пригодни за обслужване на обръщението (тъй като значителна част стой-

ност може да се носи в джоба) и за натрупване, тъй като може в малко пространство да се опазва и натрупва голяма стойност. При това златото не се изменя по време на натрупването, както желязото, оловото и т. н. То си остава, каквото е.)

«Ако Испания никога не бе притежавала мините на Мексико и Перу, никога не би имала нужда от полско жито» (*P. Ravenstone Thoughts on the Funding System, and its Effects. London, 1824, стр. 20*).

«Те имат една мисъл и ще предадат своята сила и власт на звяра. . . Та никой да не може нито да купува, нито да продава освен оня, който има тоя белег или името на звяра, или числото на името му» (*Апокалипсис. Вулгата*¹⁰⁴).

«Корелативните количества на стоките, които се отпускат един на друг, конституират цената на стоката» (*H. Storch. Cours d'économie politique. Tome I, Paris, 1823, стр. 72*).

«Цената е определената степен на разменната стойност» (пак там, стр. 73).

* * *

Както видяхме, в простото обръщение като такова (разменната стойност в нейното движение) въздействието на индивидите един върху друг е по съдържание само взаимно заинтересовано задоволяване на потребностите си, а по форма — размяна, полагане като равни (еквиваленти), така тук и собствеността е положена още само като присвояване на продукта на труда посредством труда и на продукта на чуждия труд посредством собствен труд, доколкото продуктът на собствения труд се купува посредством чужд труд. Собствеността върху чужд труд е опосредствувана от еквивалента на собствения труд. Тази форма на собственост — съвсем като свободата и равенството — е положена в това просто отношение. В по-нататъшното развитие на разменната стойност това ще се преобразува и в края на краищата ще се окаже, че частната собственост върху продукта на собствения труд е тъждествена с отделянето на труда и собствеността, така че труд става = създаване на чужда собственост, а собственост — командване на чужд труд.

[III]. ГЛАВАТА ЗА КАПИТАЛА¹⁰⁵

[Отдел първи]

ПРОИЗВОДСТВЕНИЯТ ПРОЦЕС НА КАПИТАЛА

[A)] ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПАРИ В КАПИТАЛ

[1] ПРОСТОТО СТОКОВО ОБРЪЩЕНИЕ В СИСТЕМАТА НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ НА БУРЖОАЗНОТО ОБЩЕСТВО. БУРЖОАЗНО РАВЕНСТВО И БУРЖОАЗНА СВОБОДА

[II—8] Онова, което прави особено трудно схващането на парите в пълната им определеност като пари — трудности, които политическата икономия се старае да избегне, като заради едно от определенията им забравя някое друго, а когато ѝ предявят едно от определенията, апелира към другото, — е, че тук едно обществено отношение, определено отношение на индивидите един към друг, се явява като метал, като камък, като чисто телесна вещь извън тях, която като такава се среща в природата и в която не може да се различи нито една определеност по форма от природното ѝ съществуване. Сами по себе си златото и среброто не са пари. Природата не произвежда пари, както не произвежда камбиален курс или банкери.¹⁰⁶ В Перу и Мексико златото и среброто не служили като пари, макар че се срещат като накити и че е имало развита система на производство. Да бъдат пари не е природно свойство на златото и среброто и затова то като такава е съвсем непознато на физика, химика и т. н. Но парите са непосредствено злато и сребро. Разгледани като мярка, парите все още преобладават като определение по форма; още повече като монета, където това се проявява и външно в гравировката им; обаче в трето определение, т. е. в тяхната завършеност, където да бъдат мярка и монета се явява само като функции на парите, всяко опреде-

ление по форма е изчезнало, или съвпада непосредствено с битието им като метали. В тях съвсем не се проявява, че определението да бъдат пари е само резултат на обществения процес; те са пари.

Това е още по-трудно, тъй като непосредствената им потребителна стойност за живия индивид няма никакво отношение към тази им роля и изобщо в тях като въплъщение на чистата разменна стойност съвсем е заличен споменът за потребителната стойност за разлика от разменната стойност. Ето защо тук в цялата чистота се проявява основното противоречие, което се съдържа в разменната стойност и в съответния ѝ обществен начин на производство. Опитите да се премахне това противоречие, като се отнеме от парите металната им форма, а те се положат и външно като нещо *положено* от обществото, като израз на обществено отношение, крайна форма на която биха били трудовите пари, вече бяха критикувани по-горе*. Сега вече трябва да е станало съвсем ясно, че това е кърпачество, докато се запазва базата на разменната стойност, и че особено илюзията, че металните пари фалшифицирали размяната, произтича от пълно непознаване на тяхната природа. От друга страна, също така ясно е, че колкото повече нараства противопоставянето срещу господстващите производствени отношения и последните сами напират към насилствена смяна на кожата, полемиката се насочва против металните пари или против парите изобщо като най-фрапантното, най-противоречивото и най-рязкото явление, в което най-осезателно противостои системата. Тогава чрез най-различни фокуси с парите искат да премахнат противоположностите, на които парите са само очебийното проявление. Също така ясно е, че с парите могат да се правят немалко революционни операции, доколкото една атака срещу парите като че ли оставя всичко по старому и само оправя. В такъв случай удрят самара да се сеца магарето. Впрочем докато магарето не усеща ударите по самара, фактически се улучва самарът, а не магарето. Щом започне да усеща, удря се магарето, а не самарът. Когато операциите са насочени срещу парите като такива, това е само атака срещу последиците, чиито причини се запазват: следователно това е нарушение на производителния процес, което солидната основа има тогава и силата чрез повече или по-малко насилствена реакция да положи и овладее като само временни *нарушения*.

От друга страна, в определението на паричното отношение, доколкото бе развито дотук в чистия му вид и без оглед на по-високо развити производствени отношения, е заложено, че в просто схванатите парични отношения всички иманентни противоположности на буржоазното общество изглеждат заличени, а към това отношение

* Вж. настоящия том, част I, стр. 60—74 Ред.

все отново се прибягва от страна на буржоазната демокрация, повечето отколкото от буржоазните икономисти (последните са тогава поне толкова последователни, че се връщат към още по-простото определение на разменната стойност и размяната), за апологетика на съществуващите икономически отношения.

И фактически, доколкото стоката или трудът са определени все още само като разменна стойност и отношението, при което различните стоки се отнасят една към друга, е определено като размяна на тези разменни стойности една срещу друга, като тяхно приравняване, индивидуите, субектите, между които протича този процес, са определени просто като разменящи. Не съществува абсолютно никаква разлика между тях, доколкото става дума за определението по форма, а то е икономическото определение, определението, в което те са в отношение на общуване; показателят на обществената им функция или на общественото им отношение един към друг. Всеки от субектите е разменящ индивид; т. е. всеки има същото обществено отношение към другия, каквото другия има към него. Ето защо като субекти на размяната тяхното отношение е отношение на *равенство*. Невъзможно е между тях да се издири някаква разлика, още по-малко някоя противоположност, а дори и някое различие. Освен това стоките, които те разменят, като разменни стойности са еквиваленти или поне важат като такива (би могло да има само субективна грешка във взаимната оценка, а доколкото единият индивид евентуално измамва другия, това би ставало *не поради природата на социалната функция, в която те един на друг си противостоят*, тъй като социалната функция е *една и съща*; в нея те са *равни*; а само поради природната хитрост, способност да убеждава и т. н., накратко, само поради чисто индивидуалното превъзходство на единия индивид над другия. Разликата би била природна, която като такава с нищо не засяга природата на отношението и която, както може да се каже с оглед на понататъшното изложение, поради конкуренцията и т. н. дори се припява и му се отнема първоначалната сила).

Докато се разглежда чистата форма, икономическата страна на отношението — всъщност съдържанието извън тази форма спада тук още съвсем извън политическата икономия или е положено като различно от икономическото природно съдържание, за което може да се каже, че е още съвсем отделено от икономическото отношение, защото все още непосредствено съвпада с него¹⁰⁷, — изпъкват само три момента, които са формално различни: субектите на отношението, *разменящите*, [II—9] положени в същото определение; предметите на тяхната размяна, разменните стойности, *еквивалентите*, които не само са равни, но и изрично трябва да бъдат равни и са положени като равни; най-сетне, самият акт на размяната, опосредствуването,

именно чрез което субектите се полагат като разменящи, като равни, а и обектите им се полагат като еквиваленти, като равни. Еквивалентите са опредметяването на единия субект за други; т. е. самите те са на еднаква стойност и се оказват в акта на размяната като равновалидни и същевременно като безразлични едни към други. В размяната субектите важат един за друг като равни само чрез еквивалентите и се потвърждават като такива чрез смяната на предметността, в която едното е за другото. Тъй като в размяната те само по такъв начин са един за друг като равновалидни, като притежатели на еквиваленти и утвърдители на тази еквивалентност, те като равновалидни са същевременно безразлични един към друг; другите им индивидуални различия не ги засягат; те са безразлични към всичките си други индивидуални особености.

Що се отнася до съдържанието извън акта на размяната, който е както полагане, така и утвърждаване на разменните стойности, както и на субектите като разменящи, това съдържание, което спада извън икономическото определение по форма, може да бъде само: 1) природната особеност на стоката, която се разменя; 2) специфичната природна потребност на разменящите, или — ако се обобщат и двете — различната потребителна стойност на подлежащите на размяна стоки. Потребителната стойност, която съставлява съдържанието на размяната, което лежи съвсем извън своето икономическо определение, по този начин далеч от това да застрашава социалното равенство на индивидите, прави по-скоро природното им различие основа за социалното им равенство. Ако индивидът *A* би имал същата потребност като индивида *B* и ако би реализирал труда си в същия предмет като индивида *B*, между тях не би имало никакво отношение; разгледани откъм тяхното производство, те съвсем не биха били различни индивиди. И двамата имат потребността да дишат; и за двамата съществува въздухът като атмосфера; това не ги привежда до никакъв социален контакт; като дишачи индивиди те са във връзка един към друг само като природни тела, а не като личности. Само различието на потребностите и на производството им дава повод за размяна и за социалното им приравняване в нея; ето защо това природно различие е предпоставката за социалното им равенство в акта на размяната и изобщо за това отношение, в което те като производителни встъпват един към друг. Разгледани откъм това природно различие, индивидът *A* е притежател на потребителна стойност за *B*, а *B* е притежател на потребителна стойност за *A*. Откъм тази страна природното различие пак ги поставя взаимно в отношение на равенство. Следователно те не са безразлични един към друг, а се интегрират, нуждаят се един от друг, така че индивидът *B* като обективиран в стоката е

потребност за индивида *A*, и *vice versa**; така че те се намират не само в равно отношение, но и в обществено отношение един към друг.

Това не е всичко. обстоятелството, че тази потребност на единия може да бъде задоволена чрез продукта на другия, и *vice versa*, и че единият е в състояние да произведе предмета за потребността на другия и че всеки от тях противостои на другия като собственик на обекта на потребността на другия, доказва, че всеки като *човек* надраства своята собствена отделна потребност и т. н. и че те се отнасят един към друг като хора; че общата им родова същност се съзнава от всички. Иначе не се случва слонове да произвеждат за тигри или едни животни — за други животни. Например един рой пчели представлява *au fond*** само една пчела и всички те произвеждат едно и също.

По-нататък. Доколкото това природно различие на индивидите и на техните стоки*** съставлява мотива за интегрирането на тези индивиди, за общественото им отношение като разменящи, в което те са *предпоставени* и се *утвърждават* като равни, към определенното на равенството се прибавя и определенното на *свободата*. При все че индивидът *A* чувствава потребност към стоката на индивида *B*, той не я завладява със сила, и *vice versa*, а те взаимно се признават за собственици, за лица, чиято воля пронизва своите стоки. След това тук навлиза най-напред юридическият момент на личността и на свободата, доколкото свободата се съдържа в него. Нито един от разменящите не завладява със сила собствеността на другия. Всеки я отчуждава доброволно.

Но това не е всичко. Индивидът *A* служи на потребността на индивида *B* посредством стоката *a*, само доколкото и защото индивидът *B* служи за потребността на индивида *A* посредством стоката *b*, и *vice versa*. Всеки служи на другия, за да служи на себе си; всеки взаимно си служи с другия като със свое средство. В съзнанието на двата индивида тези две неща са представени с това, че 1) всеки постига целта си само доколкото служи като средство на другия; 2) всеки става средство за другия (битие за друг) само като самоцел (битие

* — обратно. *Ред.*

** — всъщност. *Ред.*

*** Тук продуктите, трудът и т. н. още съвсем не са различни¹⁰⁸, а само съществуват във формата на стоки или, както предпочита господин Бастиа съгласно Сей, *услуги*; Бастиа си въобразява, че като свежда икономическото определение на разменната стойност до природното ѝ съдържание, стока или услуга, следователно като е неспособен да фиксира икономическото отношение на разменната стойност като такава, бил направил голяма крачка напред в сравнение с класическите икономисти на английската школа, които са в състояние да фиксират производствените отношения в тяхната определеност като такива, в тяхната чиста форма 109.

за себе си); 3) взаимността, съгласно която всеки е същевременно средство и цел, и то постига своята цел само доколкото става средство, а става средство само доколкото се полага като самоцел, че следователно всеки се полага като битие за друг, доколкото е битие за себе си, а другият се полага като битие за него, доколкото е битие за себе си — че тази взаимност е необходим факт, предпоставен като природно условие на размяната, но че като такава тя е безразлична за всеки от двата субекта на размяната, а за него тази взаимност е от интерес само доколкото задоволява неговия интерес като изключващ интереса на другия, без връзка с него.

С други думи, общият интерес, който се явява като мотив на цялостния акт, е нанстина признат като факт от двете страни, но като такъв той не е мотив, а се проявява, така да се каже, зад гърба на рефлектираните в самите себе си¹¹⁰ отделни интереси, зад индивидуалния интерес в противоположност на интереса на другия. Откъм тази последна страна индивидът може в най-добрия случай да има утешителното съзнание, че задоволяването на неговия противоположен индивидуален интерес е тъкмо осъществяването на снетата [II—10] противоположност, на обществения общ интерес. От самия акт на размяната индивидът, всеки от тях, е рефлектиран в себе си като изключителен и господстващ (определящ) субект на този акт. Следователно с това е положена пълната свобода на индивида: доброволна сделка; няма насилие от никоя страна; полагане на себе си като средство или като обслужващ, само като средство, само за да се положи като самоцел, като господстващ и обхващащ фактор; най-сетне егоистичният интерес, който не осъществява никакъв по-високостоящ интерес; другият е признат и съзнаван също като осъществяващ своя егоистичен интерес, така че двамата знаят, че общият интерес е именно само в двустранността, многостранността и обособеността откъм различните страни, че той е размяната на егоистичния интерес. Всеобщият интерес е именно всеобщността на егоистичните интереси.

Следователно щом икономическата форма, размяната, полага всестранно равенството на субектите, то съдържанието, субстанцията, както индивидуалната, така и веществената, която подбужда към размяна, полага *свободата*. Така че в размяната, която почива на разменни стойности, равенството и свободата не само са респектирани, но размяната на разменни стойности е производителната, реалната база на всяко *равенство* и всяка *свобода*. Като чисти идеи равенството и свободата са само идеализирани изрази на размяната на разменни стойности; като развити в юридически, политически, социални отношения те са само същата тази база, но в друга степен. Това се потвърди и исторически. Така схванати, равенството и свободата са

тъкмо обратното на античните свобода и равенство, които именно нямат за основа развитата разменна стойност, а по-скоро загиват от развитието ѝ. Те предполагат производствени отношения, които още не са били реализирани в древния свят; а и в Средните векове не. Прекият принудителен труд е основата на древния свят; обществото почива на него като на съществуващ фундамент; самият труд като привилегия, като още в своята обособеност, не произвеждащ общо разменни стойности, важи за основа на Средновековието. Трудът не е нито принудителен труд, нито както във втория случай — се извършва с оглед на нещо общо като на висше (корпорации).

Наистина вярно е, че и отношението между разменящите откъм мотивите, т. е. откъм природните мотиви, които спадат извън икономическия процес, почива върху известна принуда; но самото това отношение е; от една страна, само безразличието на другия към моята потребност като такава, към моята природна индивидуалност, следователно е неговото равенство с мен и неговата свобода, която обаче в същата степен е предпоставка на моята. От друга страна, доколкото аз съм определяя, форсиран от своите потребности, върху мен упражнява насилни само собствената ми природа, която е съвкупност от потребности и влечения, а не нещо чуждо (т. е. моя интерес, положен в обща, рефлектирана форма). Но именно тази страна е, с която аз упражнявам принуда спрямо другия, въвличам го в системата на размяната.

Ето защо в римското право *servus** правилно е определен като човек, който не може чрез размяната да придобива за себе си (вж. *Institutiones*¹¹¹). Ето защо е също така ясно, че това *право*, макар че отговаря на едно състояние на обществото, в което размяната съвсем не е била развита, все пак, доколкото е била развита в определени кръгове, е могло да развие *определенията на юридическата личност, а именно индивида на размяната*, и по такъв начин да антиципира правото (по основните положения) за промишленото общество, но преди всичко да бъде противопоставено на средновековието като правото на възникващото буржоазно общество. Обаче самото развитие на римското право съвпада напълно с разлагането на римския обществен строй.

Тъй като едва парите са реализацията на разменната стойност и едва при развита парична система се е реализирала системата на разменните стойности или обратно, паричната система може действително да бъде само реализацията на тази система на свобода и равенство. Само парите като мярка придават определен израз на еквивалента, правят го и по форма еквивалент. Наистина в обръщението из-

* — робът. *Ред.*

пъква още едно различие по форма: двамата разменящи се явяват в различаващите се определения на купувач и продавач; разменната стойност се явява веднъж като обща във формата на парите, след това като отделна в натуралната стока, която сега има цена; обаче, първо, тези определения се сменят; самата размяна предизвиква не полагане на неравенство, а само полагане на равенство, снемане на само отреченото различие. Неравенството е само чисто формално. Най-сетне, в парите като сами циркулиращи, така че се явяват ту в една, ту в другата ръка и са безразлични по отношение на това явяване, сега равенството се полага вещно. Доколкото се разглежда процесът на размяната, всеки се явява по отношение на другия като притежател на парите, като самите пари. Затова безразличието и равнозначността са изрично налице във формата на вещта. Отделното натурално различие, което беше заложено в стоката, е заличено и постоянно се заличава от размяната. Един работник, който купува стока за 3 шил., се явява по отношение на продавача в същата функция, в същото равенство — във формата на 3 шил., — както и кралят, който прави такава покупка. Всяко различие между тях е заличено. Продавачът като такъв се явява само като притежател на една стока с цена 3 шил., така че двамата са съвсем равни; само че трите шилинга съществуват веднъж в сребро, а другият път в захар и т. н.

В третата форма на пари би могло да изглежда, че навлиза различно определение между субектите на процеса. Обаче доколкото тук парите се явяват като материал, като всеобща стока на контрактите, всяко различие между контрагент и контрагент е по-скоро заличено. Доколкото парите стават предмет на натрупването, изглежда, че тук субектът изтегля от обръщението пари, всеобщата форма на богатството [II—11], само защото не изтегля от обръщението стоки на същата цена. Следователно ако единият от индивидите натрупва, а другият не, то нито един от тях не върши това във вреда на другия. Единият се ползва от реалното богатство, а другият става притежател на всеобщата форма на богатството. Ако единият обеднява, а другият забогатява, такава е свободната им воля и това съвсем не произтича от самото икономическо отношение, от самата икономическа връзка, в която те се намират помежду си. Дори наследството и други подобни юридически отношения, които увековечават така възникващи неравенства, не накърняват тези естествени свобода и равенство. Ако първоначалното отношение на индивида *A* не е в противоречие с тази система, сигурно това противоречие не може да бъде предизвикано с това, че на мястото на индивида *A* дойде индивидът *B* и увековечи отношението. По-скоро това прави социалното определение валидно отвъд естествената граница на живота: затвърдяване на това определение по отношение на случайното въздействие

на природата, чието въздействие като такова би било по-скоро анулиране на свободата на индивида. При това, тъй като в това отношение индивидът е само индивидуализацията на пари, той като такъв е еднакво безсмъртен като парите, а заместването му от наследници е по-скоро осъществяване на това определение.

Ако този начин на схващане бъде изтъкнат не в историческото му значение, а като опровержение бъде противопоставено на по-развитите икономически отношения, в които индивидите се проявяват вече не само като разменящи или купувачи и продавачи, а в определени отношения помежду си и всички те вече не са положени в една и съща определеност, това би било равносилно да искаме да твърдим, че не съществува разлика, а още по-малко противоположност и противоречие между природните тела, защото схванати например в определеното за тежест, всички те са тежки и следователно равни; или че са равни, защото всички те имат три измерения в пространството. Тук самата разменна стойност също се фиксира в простата и определеност в противоположност на по-развитите и антагонистични форми. Разгледани в хода на развитието на науката, тези абстрактни определения се явяват като първи и най-оскъдни, както се срещат отчасти и исторически; по-развитото — като по-късно. В съществуващото буржоазно общество като цяло това полагане като цени и тяхното обръщение и т. н. се явява като повърхностен процес, под който обаче в дълбочината протичат съвсем други процеси, в които изчезват тези привидни равенство и свобода на индивидите.

От една страна, се забравя, че от самото начало *предполагането* на разменната стойност като обективна основа на цялата производствена система вече включва в себе си принудата за индивида, че непосредственият му продукт не е продукт за него, а тепърва *става* такъв в обществения процес и *трябва* да приеме тази всеобща и все пак външна форма; че индивидът вече съществува само като произвеждащ разменна стойност, така че вече е включено цялото отрицание на природното му съществуване; че следователно той изцяло е определен от обществото; че това предполага освен това разделение на труда и т. н., където вече индивидът е положен в отношения, различни от отношенията на само *разменящи* и т. н. Следователно забравя се, че предпоставянето на разменната стойност не само съвсем не произтича нито от волята, нито от непосредствената природа на индивида, а е *исторически* и вече полага индивида като *определен* от обществото.

От друга страна, се забравя, че по-висшите форми, в които сега е положена размяната, или производствените връзки, които се реализират в нея, съвсем не остават при това просто определение, където

най-високото различие, до което се стига, е формално и затова безразлично.

Най-сетне, не се вижда, че още в простото определение на разменната стойност и на парите латентно се съдържа противоположността на работната заплата и капитала и т. н. Следователно цялата премъдрост се свежда до това, да си останат при най-простите икономически отношения, които, схванати самостоятелно, са чисти абстракции, а в действителност са по-скоро опосредствувани от най-дълбоки противоположности и представляват само такава страна, в която техният израз е заличен.

От друга страна, се вижда и глупостта на онези социалисти (а именно на френските, които искат да докажат, че социализмът бил реализация на провъзгласените от френската революция идеи на буржоазното общество), които доказват, че размяната, разменната стойност и т. н. са първоначално (във времето) или по понятие (в адекватната им форма) система на свобода и равенство на всички, но са били изопачени от парите, капитала и т. н. Или пък, че досега историята е правила все още несполучливи опити да осъществи свободата и равенството по отговарящ на тяхната истинска природа начин и че сега те като Прудон, сега например са открили необходимото, чрез което истинската история на тези отношения щяла да заеме мястото на погрешната. Трябва да им се отговори, че разменната стойност или по-конкретно паричната система е действително системата на равенството и свободата и че онова, което при по-близкото развитие на системата им изпъква смущаващо, са иманентни на системата смущения, а именно осъществяването на *равенството и свободата*, които се оказват неравенство и несвобода. Желанието разменната стойност да не се развие в капитал или произвеждащият разменната стойност труд да не се развие в наемен труд, е колкото добро, толкова и глупаво. Онова, което отличава тези господа от буржоазните апологети, е, от една страна, усетът за противоречията, които системата включва; а, от друга страна, утопизмът, неразбирането на необходимата разлика между реалния и идеалния облик на буржоазното общество и оттук желанието да предприемат нещо излишно, да реализират самия идеален израз, който фактически е само фотография на тази реалност.

[II—12] Блудкавата аргументация против тези социалисти от страна на западната най-нова политическа икономия*, която до-

* Неин класически представител по блудкавост, афектирана диалектика, наивна надутост, глупаво самодоволно празнословие и пълна неспособност за схващане на исторически процеси може да се счита *Фредерик Бастия*, тъй като американецът *Кери* поне изтъква определените американски отношения за разлика от европейските.

казва, че икономическите отношения изразяват навсякъде *едни и същи* прости определения и затова изразяват навсякъде равенството и свободата на просто определената размяна на разменни стойности, се свежда чисто и просто до вдетинена абстракция. Например отношението на капитала и лихвата се свежда до размяна на разменни стойности. И така, след като от емпириката се вземе, че разменната стойност съществува не само в тази проста определеност, а и в съществено различната определеност на капитал, от своя страна капиталът се свежда до простото понятие разменна стойност, а лихвата, която вече изразява определено отношение на капитала като такъв, се полага — също откъсната от определеността — като равна на разменната стойност; абстрахира се от цялото отношение в неговата специфична определеност и се връща назад към неразвитото отношение на размяната на стока срещу стока. Щом се абстрахирам от това, което отличава конкретното от абстрактното, естествено то ще е абстрактното и съвсем не може да бъде отличено от него. *Според тях всички икономически категории са само все други и други наименования за все същото отношение, а тази груба неспособност да схванат реалните различия се представя след това за чист cotton sense* като такъв. Тогава «икономическите хармонии» на г-н Бастиа¹¹² се свеждат аи fond към това, че съществува само едно единствено икономическо отношение, което приема различни наименования, или че има различие само по наименованието.* Свеждането не е дори поне дотолкова формално научно, че всичко да се свежда до едно действително икономическо отношение, като се изостави различието, което е решаващо за развитието, а се изоставя ту тази, ту онази страна, за да се изкара тъждествеността ту откъм тази, ту откъм онази страна.

Например [според Бастиа] работната заплата е заплащане на услугата, която един индивид прави на друг. (Както вече отбелязахме по-горе, тук икономическата форма като такава се изоставя.) Печалбата е също заплащане за услугата, която един индивид прави на друг. Така че работната заплата и печалбата излизат тъждествени и да се нарича едното заплащане работна заплата, а другото печалба е преди всичко езиково объркване. Обаче след това се разглеждат печалбата и лихвата. При печалбата заплащането на услугата е изложено на случайност; при лихвата то е фиксирано. Така че, тъй като при работната заплата, относително казано, заплащането е изложено на случайности, докато при печалбата то в противоположност на труда е фиксирано, отношението между лихвата и печалбата е същото, каквото е между работната заплата и печалбата, а това, както видяхме, е размяна на еквиваленти. След това противниците¹¹³ се захващат

* — здрав разум. Ред.

дословно за тази блудкавост (която се получава, защото от икономическите отношения там, където противоположността е изразена, тя се връща до онези отношения, където противоположността е още латентна и забулена) и изтъкват, че например при капитала и лихвата не се извършва просто размяна, тъй като капиталът не се замества с еквивалент, а след като собственикът 20 пъти е изял еквивалента във формата на лихви, той все още го получава във формата на капитал и пак може да го разменя срещу 20 нови еквивалента. Оттук скучният спор, при който единият твърди, че няма разлика между развита и неразвита разменна стойност, а другите — че за съжаление има такава разлика, но по право не би трябвало да я има.

(2) КАПИТАЛЪТ КАТО ГОСПОДСТВУВАЩО ОТНОШЕНИЕ
НА БУРЖОАЗНОТО ОБЩЕСТВО

Парите като капитал е определение на парите, което отива отвъд простото им определение като пари. Те могат да бъдат разгледани като по-висока реализация; както може да се каже, че маймуната е развита в човек. Обаче тогава по-низшата форма е положена като доминиращ субект над по-висшата. Във всеки случай трябва да се прави разлика между *пари като капитал* и *пари като пари*. Новото определение трябва да се разработи. От друга страна, *капиталът като пари* изглежда като връщане на капитала към по-низша форма. Обаче то е само полагане на капитала в една особеност, която съществува вече преди него като некапитал и представлява една от предпоставките му. Парите се срещат отново във всички по-късни отношения; но тогава именно те вече не функционират само като пари. Ако, както в случая, става дума преди всичко за това, да се проследят парите до тяхната цялост като паричен пазар, останалото развитие се предполага и трябва при случай да се включва. Така тук трябва да разгледаме общото определение на капитала, преди да преминем към неговата особеност като пари.

Ако кажа, както например Сей¹¹⁴, че капиталът е *сума от стойности*, не казвам нищо друго, освен че *капиталът* = разменна стойност. Всяка сума от стойности е Една разменна стойност, а всяка разменна стойност е сума от стойности. Чрез просто събиране не мога от разменната стойност да стигна до капитала. Както видяхме, при простото натрупване на пари още не е положено отношението на капитализацията.

Само в така наречената търговия на дребно, във всекидневния оборот на буржоазния живот, както той протича непосредствено между производители и потребители, в дребната търговия, където от една-

та страна целта е размяна на стоката срещу пари, а от другата страна — размяна на парите срещу стока за задоволяване на индивидуални потребности — само при това движение, което протича на повърхността на буржоазния свят, движението на разменните стойности, тяхното обръщение, протича в чист вид. Един работник, който купува самун хляб, и един милионер, който купува също такъв, се явяват в този акт само като прости купувачи, както и бакалинът се явява спрямо тях само като продавач. Тук всички други определения са заличени. *Съдържанието* на техните покупки, както и техният *обем*, се явява [II—13] съвсем безразлично по отношение на това определение по форма.

Ако в теорията понятието стойност предхожда понятието капитал, обаче, от друга страна, за чистото си развитие на свой ред предполага начин на производство, основан върху капитала, същото става и в практиката. Ето защо в едни случаи икономистите разглеждат капитала по необходимост като създател на стойностите, като техен източник, а в други предполагат стойностите за образуването на капитала, а самия капитал представят само като сума от стойности в определена функция. Съществуването на стойността в нейната чистота и всеобщност предполага начин на производство, при който отделният продукт е престанал да бъде такъв за производителя изобщо, а още повече за отделния работник, и не е нищо без реализацията в обръщението. За онзи, който създава безкрайно малка част от един аршин басма, не е формално определение, че този аршин е стойност, разменна стойност. Ако не е създал разменна стойност, пари, той не би създал изобщо нищо. Така че самото това стойностно определение има за своя предпоставка дадено историческо стъпало на обществения начин на производство и самото то е заедно с този начин на производство дадено, следователно историческо отношение.

От друга страна, отделни моменти на стойностното определение се развиват на по-ранни стъпала на историческия производствен процес на обществото и се явяват като резултат от този процес.

Ето защо в системата на буржоазното общество непосредствено подир стойността следва капиталът. *В историята преди това има други системи*, които образуват материалната основа на по-несвършеното развитие на стойността. Тъй като тук разменната стойност играе само странична роля в сравнение с потребителната стойност, като реална база се явява не капиталът, а отношението на поземлената собственост. Напротив, съвременната поземлена собственост съвсем не може да бъде разбрана, защото тя не може да съществува без капитала като предпоставка и действително тази собственост се появява исторически като предизвикана от капитала, адекватно на себе си положена форма на предхождащия исторически

облик на поземлената рента. Ето защо именно по развитието на поземлената собственост може да бъде изследвана постепенната победа и изграждането на капитала, поради което Рикардо, икономистът на съвременната епоха, е разгледал с голям исторически усет отношението на капитала, наемния труд и поземлената рента в рамките на поземлената собственост, за да ги фиксира в тяхната специфична форма. Отношението на заетия в производството капиталист към поземления собственик се явява като лежащо извън поземлената собственост. Обаче като отношение на съвременния фермер към поземления рентиер това отношение се явява като иманентно отношение на самата поземлена собственост, а поземлената собственост е положена като съществуваща само в отношението си към капитала. Историята на поземлената собственост, която би показала постепенното превръщане на феодалния лендлорд в поземления рентиер, на наследствения полуангарийен и често несвободен крепостен арендатор в съвременния фермер и на принадлежащите към земята заседнали крепостни и ангарийни селяни в земеделски надничари, би била фактически история на образуването на съвременния капитал. Тя би включвала в себе си отношението към градския капитал, търговията и т. н. Обаче тук имаме работа с формирането се, движещо се върху собствената си основа буржоазно общество.

Капиталът произхожда най-напред от обръщението, и то от парите като своя изходна точка. Ние видяхме*, че парите, които влизат в обръщението и същевременно се връщат от него към себе си, са последното изискване, с което парите се отричат. Същевременно те са първото понятие за капитала и първата форма на неговото проявление. Парите са се отrekli като само разтварящи се в обръщението; но те са се отrekli също и като самостоятелно противостоящи на обръщението. Това отрицание, взето като цяло, в положителните си определения, съдържа първите елементи на капитала. Парите са първата форма, в която се появява капиталът като такъв. $P - C - C - P$; обстоятелството, че парите се разменят срещу стока и стоката се разменя срещу пари; това движение на купуване за продаване, което образува определението по форма на търговията, капиталът като търговски капитал, се среща в най-ранните стъпала на икономическото развитие; то е първото движение, при което разменната стойност като такава образува съдържанието, не е вече форма, а собственото си съдържание. Това движение може да протича вътре в народи и между народи, за чието производство разменната стойност все още не е станала предпоставка. Движението обхваща само излишъците от тяхното производство, насочено към непосред-

* Вж. настоящия том, част I, стр. 162—164. Ред.

ствено потребление, и протича само на границата им. Както евреите в старополското или изобщо в средновековното общество, така цели търговски народи могат — както в древността, а по-късно ломбардите — да заемат това положение между народи, чийто начин на производство още не е обусловен от разменната стойност като основна предпоставка.

Търговският капитал е само обръщащ се капитал, а обръщащият се капитал е първата форма на капитала, в която той *още съвсем не е станал основа на производството*. По-нататъшна, по-развита форма е *паричният капитал и паричната лихва*, лихварството, чието самостоятелно появяване също принадлежи на по-ранно съпало. Най-сетне самата форма *С—П—П—С*, при която парите и обръщението изобщо се явяват само като средство за *обръщащата се стока*, която от своя страна пак излиза от обръщението и пряко задоволява потребността, е предпоставката за онова първоначално появяване на търговския капитал. Предпоставките се появяват разпределени между различни народи или пък вътре в обществото търговският капитал като такъв е обусловен само от това насочено само към потреблението обръщение. От друга страна, *обръщащата се стока*, стоката, която се реализира само по такъв път, че приема формата на друга стока, която излиза от обръщението и служи на непосредствени [II — 14] потребности, е също първа форма на капитала, който по същество е *стоков капитал*.

От друга страна е също така ясно, че простото движение на разменните стойности, което се извършва в чистото обръщение, никога не може да реализира капитал. То може да доведе до изтегляне и натрупване на пари, но щом парите влязат отново в обръщението, те се разтварят в редица разменни процеси със стоки, които се потребяват, затова парите пропадат, щом се изчерпи покупателната им сила. Също така и стоката, която посредством парите се е разменила срещу друга стока, излиза от обръщението, за да бъде потребена, унищожена. Обаче ако тя във формата на пари стане самостоятелна по отношение на обръщението, тя вече представлява само лишена от субстанция всеобща форма на богатството. Тъй като еквивалентите се разменят един срещу друг, фиксираната като пари форма на богатството изчезва, щом парите бъдат разменени срещу стоката, а съдържащата се в стоката потребителна стойност изчезва, щом бъде разменена срещу пари. Чрез простия акт на размяната всеки от двата предмета на размяната — стока и пари — може в своето определение да пропадне в другото само като се реализира в него. Никое от тях не може да се запази в своето определение, като премине в другото определение. Ето защо против софистиката на буржоазните икономисти, които разкрояват капитала, като се опитват да го све-

дат до чистата размяна, е било издигнато и противоположното, също така софистично, но по отношение на тях оправдано искане, *действително* капиталът да бъде сведен до чиста размяна, с което той би изчезнал като могъщество и би бил унищожен било във формата на стока, било в тази на пари.*

Повтарянето на процеса от двата пункта, пари или стока, не е положено в условията на самата размяна. Актът може да бъде повтарян само докато бъде завършен, т. е. докато бъде разменена цялата сума на наличната разменна стойност. Той не може от себе си да се възпламенява отново. *Ето защо обръщението не носи в себе си принципа на самоподновяването. Моментите на обръщението са му предположени, не са положени от него самото.* Трябва все отново и отвън да се хвърлят стоки в обръщението, както гориво в огъня. Иначе то угасва в индиферентност. Обръщението би угаснало в парите като индиферентен резултат, който — тъй като не би бил във връзка със стоки, цени, обръщение — би престанал да бъде пари, да изразява производствено отношение; от който би останало само металното им съществуване, но икономическото им съществуване би било унищожено. Обръщението, което следователно се явява на повърхността на буржоазното общество като непосредствено наличното, съществува само доколкото е постоянно опосредствувано. Разгледано само за себе си, обръщението представлява опосредствуване на предварително положени полюси. Обаче то не полага тези полюси. Следователно то трябва да бъде опосредствувано не само във всеки от неговите моменти, а като цялост на опосредствуването, като съвкупен процес. Ето защо непосредственото му битие е чиста привидност. *То е явление на един протичащ зад него процес.*

Сега обръщението е отречено във всеки от моментите си — като стока — като пари — и като отношение на двете, като проста размяна и обръщение на двете. Ако първоначално актът на общественото производство се явяваше като полагагане на разменни стойности, а това в по-нататъшното си развитие се явяваше като обръщение — като напълно развито движение на разменните стойности една срещу друга, — сега самото обръщение се връща към дейността, която полага или произвежда разменна стойност. Обръщението се връща към нея като към своя основа. Негова предпоставка са стоките (било в специфичната им форма, било във всеобщата форма на пари), които са реализация на определено работно време, а като такива — са стойности; следователно негова предпоставка е както производ-

* Както при парите разменната стойност, т. е. всички отношения на стоките като разменна стойност, се явява като вещ, така при *капитала* като вещ се явяват всички определения на създаващата разменни стойности дейност, на труда.

ството на стоки с труд, така и производството им като разменни стойности. Това е неговият изходен пункт и чрез собственото си движение то се връща към създаващото разменни стойности производство като към свой резултат.

И така ние пак стигнахме до изходния пункт, до полагащото, създаващото разменни стойности *производство*, но този път така, че *то предполага обръщението като развит момент* и се явява като постоянен процес, който полага обръщението и от него постоянно се връща към себе си, за да положи отново обръщението. Следователно сега полагащото разменна стойност движение се явява тук в много по-сложна форма, тъй като вече не е само движението на предварително положените разменни стойности или формално полагащо ги като цени, а същевременно е движение, което създава, произвежда разменни стойности като предпоставки. Тук самото производство вече не е налице преди резултатите си, т. е. вече не е предварително положено, а същевременно се явява като само пораждащо тези резултати; обаче то вече не ги предизвиква, както на първото стъпало като само водещо към обръщението, а като в своя процес същевременно предполага обръщението, развитото обръщение. (Обръщението се състои au fond* само във формалния процес да полага разменната стойност веднъж в определението на стоката, а другия път в определението на парите.)

Това движение се явява в различни форми, както исторически като водещо към произвеждащия стойност труд, така и, от друга страна, в рамките на самата система на буржоазното, т. е. на полагащото разменна стойност производство. Отначало у полуварварските или съвсем варварските народи се вмъкват търгуващите народи или племена, чието производство е естествено различно, влизат в контакт и разменят излишъка си. Първият случай е по-класическата форма. Така че нека се спрем на него. Размяната на излишъка е общуване, полагащо размяна и разменна стойност. Обаче то се разпростира само до излишъка и протича само наред със [II — 15] самото производство. Обаче ако появата на стремещите се към размяна търговци (ломбардите, норманите и т. н. играят тази роля по отношение на почти всички европейски народи) се повтаря и ако се развие постоянна търговия, при която произвеждащият народ върши само така наречената *пасивна* търговия, тъй като подгикът към полагащата разменна стойност идва отвън, а не от вътрешния облик на неговото производство, излишъкът на производството трябва да бъде не само случаен, появяващ се от време на време, а да се повтаря постоянно и по такъв начин самото вътрешно производ-

* — всъщност. Ред.

ство придобива тенденция, насочена към обръщението, към полагане на разменни стойности.

Отначало въздействието е по-скоро веществено. Кръгът на потребностите е разширен; целта е задоволяването на новите потребности, а оттук — по-голяма редовност и увеличение на производството. Самата организация на вътрешното производство е вече модифицирана от обръщението и разменната стойност; но производството все още не е обхванато от тях нито в цялата му повърхност, нито в цялата му дълбочина. Това е, което се нарича *цивилизиращото въздействие* на външната търговия. Доколко полагащото разменна стойност движение обхваща цялата съвкупност на производството, зависи тогава отчасти от интензивността на това въздействие отвън отчасти от степента, в която са вече развити елементите на вътрешното производство — разделение на труда и т. н. Например в Англия през XVI век и началото на XVII век вносът на нидерландски стоки придава решаващо значение на излишъка от вълна, с който Англия разполагала за размяна. За да произвежда повече вълна, орна земя била превърната в пасбища за овце, дребната арендна система била разрушена, било проведено *clearing of estates** и т. н.

По такъв начин земеделието загубило характера на труд за потребителната стойност и за размяната на излишъка от нея, характера, безразличен по отношение на земеделието, разгледано във вътрешната му структура. В известни пунктове самото земеделие било определено само от обръщението, било превърнато в полагащо разменна стойност производство. С това не само бил променен начинът на производство, но били разложени и всички стари отношения на населението и производството, всички отговарящи на стария начин на производство икономически отношения. По такъв начин тук обръщението имало за предпоставка едно производство, което създавало разменни стойности само като излишък; но то се свело към едно производство, което се извършвало с оглед на обръщението, производство, полагащо разменни стойности като свое изключително съдържание.

От друга страна, при съвременното производство, което предполага разменната стойност и развито обръщение, от една страна, цените определят производството; от друга страна, производството определя цените.

Когато казват, че капиталът е «натрупан (реализиран) труд (всъщност *опредметен* труд), който служи като средство за нов труд (производство)»¹¹⁵, разглеждат простата материя на капитала, без оглед на определеното по форма, без което той не е капитал. Това

* — почистване на именята. *Ред.*

не означава нищо повече, освен че капиталът е оръдие на производството, тъй като в най-широк смисъл всеки, дори направо дэденият от природата предмет, като например камъни, трябва най-напред да бъде присвоен чрез някаква дейност, преди да може да служи като оръдие, като средство за производство. Излиза, че капитал е имало във всички форми на обществото, че е нещо съвсем неисторическо. Излиза, че всяка част на човешкото тяло е капитал, тъй като всяка част не само трябва да бъде развивана чрез дейност, труд, но и трябва да бъде хранена, възпроизвеждана, за да може да функционира като орган. По такъв начин ръката, особено китката, е капитал. Капиталът би бил само ново название за нещо старо като човешкия род, тъй като всеки вид труд, дори и най-неразвития, като лов, риболов и т. н., предполага продуктът на минал труд да бъде употребен като средство за непосредствен, жив труд.

По-нататъшното определение, което се съдържа в горната дефиниция, е, че съвсем се абстрахира от материалното вещество на продуктите и самият минал труд се разглежда като единствено тяхно съдържание (вещество); както се абстрахира и от определената, специална цел, за чието осъществяване сега този продукт трябва от своя страна да послужи като средство, а като цел се полага по-скоро само едно производство изобщо — всичко това изглеждаше само дело на абстракцията, която е еднакво вярна при всички обществени условия и само довежда анализа по-далеч и формулира по-абстрактно (по-общо), отколкото обикновено се е правило.

Ако по такъв начин се абстрахира от определената форма на капитала и се подчертава само *съдържанието, в качеството на което той е необходим момент на всеки труд, то най-лесно е да се докаже, че капиталът е необходимо условие на всяко човешко производство*. Доказателството се привежда именно чрез абстрахиране от специфичните определения, които превръщат капитала в момент от особено развито *историческо* стъпало на човешкото производство. Тънкостта е в това, че ако всеки капитал е предметен труд, който служи като средство за ново производство, не всеки предметен труд, който служи като средство за ново производство, е капитал. *Капиталът се схваща като вещ, а не като отношение.*

От друга страна, когато се каже, че капиталът е сума от стойности, употребена за произвеждане на стойности, това означава: капиталът е възпроизвеждащата се разменна стойност. Обаче формално разменната стойност се възпроизвежда и при простото обръщение. Наистина в това изявление е запазена формата, при която разменната стойност е изходният пункт, но е изпусната връзката със съдържанието (която не е *безразлична* за капитала, за разлика от простата разменна стойност).

Когато казват, че капиталът е разменна стойност, която произвежда печалба или поне се употребява с намерение да се произведе печалба, капиталът вече е предположен за собственото си обяснение, тъй като печалбата е определено отношение на капитала към себе си. Капиталът не е просто отношение, а *процес*, в чиито различни моменти той винаги е капитал. Ето защо този процес трябва да бъде разгледан.

И при *натрупания* труд има нещо промъкнато, тъй като [II — 16] според определянето на понятието капиталът трябва да е *самоопредметен* труд, в който наистина определено количество труд е натрупано. Обаче натрупаният труд обхваща вече известно количество такива предмети, в които е реализиран труд.

«Първоначално всеки се задоволяваше сам, а размяната обхващаше само предмети без стойност за всеки разменящ; не придаваха голямо значение на това и всеки беше доволен, че в замяна на една безполезна вещ получава една полезна вещ. Но когато разделението на труда бе превърнало всеки в търговец, а обществото — в търговско общество, всеки искаше да дава продуктите си само срещу техния еквивалент, така че, за да се определи този еквивалент, трябваше да се знае *стойността* на това, което се получава» (*Ganilh. Des Systèmes d'économie politique. Tome second. Paris, 1809, стр. 11—12*).

С други думи, това означава, че размяната не се ограничава с формалното полагане на разменни стойности, а по необходимост води дотам, че самото производство се подчинява на разменната стойност.

(3) ПРЕМИНАВАНЕ ОТ ПРЕСТОТО СТОКОВО ОБРЪЩЕНИЕ
КЪМ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО]

[а) Обръщението и произхождащата от обръщението
разменна стойност като предпоставка на капитала

За да се развие понятието капитал, необходимо е да се изходи не от труда, а от стойността, и то от вече развитата в движението на обръщението разменна стойност. Еднакво невъзможно е от труда направо да се премине към капитала, както от различните човешки раси направо да се премине към банкера или от природата — към парната машина. Видяхме, че при парите като такива разменната стойност вече е получила самостоятелна форма по отношение на обръщението, но само негативна, мимолетна или илюзорна, когато е фиксирана. Парите съществуват само във връзка с обръщението и като възможност да влязат в него; но те забуват това определение, щом се реализират, и се връщат назад към двете си предшни определения като мярка на разменните стойности и като средство за

размяна. Щом парите бъдат положени като разменна стойност, която не само се обособява по отношение на обръщението, но и се запазва в него, те вече не са пари, тъй като такива не стигат подалеч от отрицателното определение, а са *капитал*.

Обстоятелството, че парите са първата форма, в която разменната стойност стига до определението на капитала, и че затова първата *форма на проявление* на капитала се смесва със самия капитал или се разглежда като единствената му адекватна форма, е исторически факт, който по такъв начин не само далеч не противоречи на нашето изложение, а по-скоро го потвърждава. Първото определение на капитала е следователно, че произхождащата от обръщението и затова предполагаща го разменна стойност се запазва в обръщението и чрез обръщението; не се загубва, като влиза в него, разменната стойност не се загубва; обръщението не е тук движението на изчезване на разменната стойност, а е по-скоро движението на нейното действително самополагане като разменна стойност, реализирането ѝ като разменна стойност.

Не може да се каже, че в простото обръщение разменната стойност се реализира като такава. Тя винаги се реализира само в момента на изчезването си. Ако посредством парите стоката бъде разменена срещу стока, нейното стойностно определение изчезва в момента, в който тя се реализира, и тя излиза извън връзката, става безразлична по отношение на нея и става вече само пряк обект на потребността. Ако се разменя стока срещу пари, то формата на разменната стойност, положената като разменна стойност, парите, се запазват само докато се намират извън размяната, докато се държат настрана от нея, следователно са чисто илюзорно съществуване, чисто мислено в тази форма, в която самостоятелността на разменната стойност съществува осезателно. Най-сетне ако [посредством стоката] се разменят пари срещу пари — четвъртата форма, в която обръщението може да бъде анализирано, която обаче *au fond* е само изразената във формата на размяна трета форма, — тогава не се явява вече дори формално различие между различните моменти; *distinction without a difference**; изчезва не само разменната стойност, а изчезва формалното движение на изчезването ѝ. *Au fond* тези четири определения на формата на простото обръщение трябва да бъдат сведени до две, които впрочем *an sich*** съвпадат едно с друго; различното се състои в това, върху кое от двете пада ударението, акцентът; кой от двата момента — парите и стоката — образува изходния пункт. А именно пари срещу стока: т. е. размен-

* — разграничение без разлика. *Ред.*

** — само по себе си, потенциално. *Ред.*

ната стойност на стоката изчезва срещу нейното материално съдържание (субстанция); или стока срещу пари, т. е. нейното съдържание (субстанция) изчезва срещу формата ѝ като разменна стойност. В първия случай се заличава формата на разменната стойност, а във втория — нейната субстанция; следователно в двата случая реализацията ѝ е мимолетна.

Едва при *капитала* разменната стойност е положена като разменна стойност, тъй като се запазва в обръщението, т. е. следователно нито става без субстанция, а се осъществява във все други субстанции, в съвкупност от такива, нито загубва определението си по форма, а във всяка от различните субстанции запазва тъждествеността със себе си. Следователно тя все си остава пари и все си остава стока. Във всеки момент тя е в двата момента, изчезващи един в друг в обръщението. Обаче тя е това, само доколкото самата тя е все подновяващ се кръгооборот от размени. И в това отношение нейното обръщение се различава от обръщението на простите разменни стойности като такива. Действително простото обръщение е обръщение само от становището на наблюдателя, или *an sich*, а не е положено като такова. Не е все същата, разменна стойност — именно защото субстанцията ѝ е определена стока, — която най-напред става пари, после става пак стока; а все други разменни стойности, други стоки, противостоят на парите. Обръщението, кръгооборотът, се състои само в простото повторение или смяна на [II — 17] определението на стоката и парите, а не в това, че действителният изходен пункт е и пунктът на възвръщането. Ето защо, доколкото се разглежда простото обръщение като такова и само парите са запазващият се момент, то бе окачествено само като *парично обръщение*, само като *оборот на парите*.

«Капиталовите стойности се увековечават» (*J. B. Say. Traité d'Economie politique, Troisième édition. Tome second, Paris, 1817, стр. 185*).

«Капитал — перманентна» («умножаваща се» още не се отнася тук) «стойност, която вече не пропада; тази стойност се откъсва от стоката, която я е създавала; подобно на метафизическо, невеществено качество стоката винаги остава във владение на един и същ *земеделец* (тук безразлично: да кажем *притежател*), «за когото е приемала различни форми» (*Sismond. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, стр. 89*).

Непреходността, към която парите се стремяха, като се полагаха отрицателно по отношение на обръщението, като се отдърпваха от него, капиталът постига, като се запазва именно с това, че се отдава на обръщението. Капиталът като предпоставена на обръщението или предполагаща обръщението и запазваща се в него разменна стойност е *idealiter** не само във всеки момент всеки от двата съдържащи се в.

* — идеално. *Ред.*

простото обръщение момента, а последователно приема формата на единия и на другия, но вече не така, както при простото обръщение, че само преминава от единия в другия, а във всяко от определения е едновременно отношение към противоположното, т. е. идеално го съдържа в себе си.

Капиталът става последователно стока и пари; обаче 1) *самият той е смяната на тези две определения*; 2) той става стока, но не тази или онази стока, а *съвкупност от стоки*. Той е безразличен не по отношение на субстанцията, а по отношение на определената форма; откъм тази страна той се явява като постоянна метаморфоза на тази субстанция; следователно, доколкото е положен като особено съдържание на разменната стойност, самата тази особеност е съвкупност от особеност; ето защо той е безразличен не по отношение на особеността като такава, а по отношение на отделната или обособената особеност. Тъждествеността, формата на всеобщността, която той придобива, е да бъде разменна стойност и като такава — пари. Ето защо капиталът още се полага като пари, фактически се разменя като стока срещу пари. Обаче положен като пари, т. е. като тази противоположна форма на всеобщността на разменната стойност, в него същевременно е положено, че той ще трябва да загуби не всеобщността, както при простото обръщение, а нейното противоположно определение, или пък да го приеме само мимолетно, следователно пак да се размени срещу стока, но като стока, която дори в специфичността си изразява всеобщността на разменната стойност, затова постоянно сменя определената си форма.

Ако говорим тук за капитал, това тук е още само название. Единствената определеност, в която капиталът е положен за разлика от непосредствената разменна стойност и от парите, е *определеността на запазващата се и увековечаващата се в обръщението и чрез обръщението разменна стойност*. Досега разглеждахме само едната страна — самозапазването във и чрез обръщението. Другата също така важна страна е, че разменната стойност е *предположена* вече не като проста разменна стойност, както тя съществува в стоката като само идеално определение, преди да влезе в обръщението или по-точно като само мислено определение, тъй като едва в обръщението стоката мимолетно става разменна стойност; не и като разменната стойност, каквато съществува като момент в обръщението, като пари; тук тя съществува като пари, като предметна разменна стойност, обаче така, че в нея е положено току-що описаното отношение.

Онова, което отличава второто определение от първото, е, че разменната стойност 1) съществува във формата на предметност, 2) произхожда от обръщението, следователно го предполага, но едновременно изхожда от себе си като предпоставка на обръщението.

Има две страни, откъм които може да бъде изразен резултатът на простото обръщение:

Просто негативният резултат: Хвърлените в обръщението стоки са постигнали целта си; те са разменени една срещу друга; всяка от тях става обект на потребността и бива потребена. Следователно с това приключва обръщението. Не остава нищо освен парите като проста утайка. Обаче като такава утайка те са престанали да бъдат пари, загубили са определението си по форма. Те се свеждат до материята си, която остава като неорганична пепел на целия процес.

Положително негативният резултат: Парите са отречени не като предметна, съществуваща за себе си — не само изчезваща в обръщението — разменна стойност, а е отречена *противоположната* самостоятелност, онази само абстрактна всеобщност, в която парите са се фиксирани; но

трето: Разменната стойност като предпоставка и същевременно резултат на обръщението, предположена, че е излязла от него, трябва също така пак да излиза от него. Ако това става само по формален начин, тя пак би станала просто пари; ако излезе от обръщението като действителна стока, както при простото обръщение, тя би станала прост предмет на потребността, би била потребена като такъв и също би загубила своята определеност по форма. За да стане излизането от обръщението действително, разменната стойност трябва също да стане предмет на потребността и да бъде потребена като такъв, но трябва да бъде потребена от труда и по такъв начин да се възпроизведе наново.

Изразено по друг начин: Първоначално разменната стойност беше по съдържание предметно количество труд или работно време; като такава в обръщението тя стигаще в обективизирането си до битието като пари, осезаеми пари. Сега самата тя на свой ред трябва да положи изходния пункт на обръщението, който лежеше извън него, беше неговата предпоставка, и за който самото обръщение се явяваше като намесващо се отвън и преобразуващо вътре в него движение, а именно трудът; обаче сега вече не като прост еквивалент или просто предметяване на труда, а като предметна и обособена разменна стойност, която се отдава на труд, става негов материал само за да възобнови себе си и от себе си да започне обръщението отново. По този начин това вече не е просто приравняване, запазване на тъждествеността на разменната стойност както при обръщението, а *умножаване* на самата нея. Разменната стойност се полага като разменна стойност само като донася нова стойност, т. е. като увеличава стойността си. *Парите* (като върнали се от обръщението към себе си) *като капитал са загубили востепенялостта си и от нещо осезаемо са*

се превърнали в процес. Обаче от друга страна, трудът е изменил отношението си към своята предметност: и той се е върнал към себе си. Обаче връщането е такова, че опредметеният в разменната стойност труд полага живия труд като средство за своето възпроизвеждане, докато първоначално разменната стойност се явяваше само като продукт на труда.

[6] Разменната стойност, произхождаща от обръщението, предпоставяща му се, съдържаща се в него и умножаваща се посредством труда

* * *

[II — 18] {I.1) Общо понятие за капитала. 2) Особеност на капитала: оборотен капитал, основен капитал. (Капитал като средства за живот, като суровина, като оръдие на труда.) 3) Капиталът като пари. II 1) *Количество на капитала. Натрупване.* 2) *Измерваният по себе си капитал. Печалба. Лихва. Стойност на капитала;* т. е. капиталът за разлика от себе си като лихва и печалба. 3) *Обръщението на капиталите.* α) Размяна на капитала срещу капитал. Размяна на капитала срещу доход. Капитал и *цени.* β) *Конкуренцията на капиталите.* γ) *Концентрацията на капиталите.* III. Капиталът като кредит. IV. Капиталът като акционерен капитал. V. *Капиталът като наричен пазар.* VI. Капиталът като източник на богатството. Капиталистът. След капитала би следвало да се разгледа поземлената собственост. След нея — наемният труд. Като се вземат за предпоставка всички тези три, следва да се разгледа *движението на цените*, определено сега в неговата вътрешна цялост. От друга страна, трите класи, положени като производството в трите му основни форми и предпоставки на обръщението. След това *държавата.* (Държава и буржоазно общество. — Данъкът, или съществуването на непроизводителните класи. — Държавният дълг. — Населението. — Държавата навън: колонии, външна търговия, камбиален курс. Пари като международна монета. — Най-сетне световният пазар. Излизане на буржоазното общество извън държавата. Кризите. Разлагане на основаните върху разменната стойност начин на производство и форма на обществото. Реално полагане на индивидуалния труд като обществен и vice versa*.)}

* — обратно. *Ред.*

* *

(Няма нищо по-погрешно от начина, по който както от икономистите, така и от социалистите се разглежда *обществото* с оглед на икономическите условия. Например, като възражение на Бастиа, Прудон казва («*Gratuité du Crédit*». Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850, стр. 250):

«За *обществото* разлика между капитал и продукт не съществува. Тази разлика е съвсем субективна, за индивидите.»

И така, именно общественото той нарича субективно; а субективната абстракция той нарича общество. Разликата между продукта и капитала се състои именно в това, че като капитал продуктът изразява определено, принадлежащо на една определена историческа форма на обществото отношение. Така нареченото разглеждане от становището на обществото не означава нищо друго, освен да не се виждат *различията*, които изразяват именно *общественото отношение* (отношението на буржоазното общество). Обществото не се състои от индивиди, а изразява сумата от връзките, отношенията, в които тези индивиди се намират помежду си. Все едно някой да иска да каже: От становището на обществото не съществуват роби и граждани; и едните, и другите са хора. Такива те са по-скоро извън обществото. Да бъде човек роб и гражданин — това са обществени определения, отношения на хората *A* и *B*. Човекът *A* като такъв не е роб. Той е роб във и посредством обществото. Това, което тук господин Прудон казва за капитала и продукта, означава у него, че от становището на обществото не съществува разлика между капиталисти и работници, разлика, която съществува именно само от становището на обществото.)

(В полемичното съчинение на Прудон срещу Бастиа — «*Gratuité du Crédit*» — всичко води към това, че той иска да сведе размяната между капитала и труда до простата размяна между стоки като разменни стойности, до моментите на простото обръщение, т. е. абстрахира се именно от специфичната разлика, която е в основата на всичко. Той казва:

«Всеки продукт става в даден момент капитал, защото всичко, което се консумира, в известен момент се консумира възпроизводително» (*Gratuité du Crédit*, Paris, 1850, стр. 177.

Това е съвсем погрешно, но да го оставим настрана.

«Защо понятието продукт изведнъж се превръща в понятието капитал? Това се дължи на *идеята за стойността*. Това означава, че за да стане капитал, продуктът трябва да е претърпял точна оценка, да е бил купен или продаден»

цената му да е била обсъждана и фиксирана от един вид закононо споразумение. Например кожата, която излиза от месарницата, е продукт на месаря. Тази кожа купеи ли е от кожаря? Последният веднага внася нея или стойността ѝ в своя производствен фонд. Чрез труда на кожаря този капитал става отново продукт и т. н. [пак там, стр. 178 — 180].

У Прудон всеки капитал е *«установена стойност»*. Парите са *«най-установената стойност»*, в най-висока степен установената стойност. Следователно това означава: 1) Продуктът става капитал, защото става стойност. С други думи, капиталът не е нищо друго освен проста стойност. Не съществува разлика между тях. Ето защо той последователно казва веднъж стока (натуралната ѝ страна, изразена като продукт), друг път стойност или по-скоро цена, тъй като предполага актът на купуване и продаване. 2) Тъй като парите се явяват като свършена форма на стойността, както стойността съществува в простото обръщение, те и у Прудон са истинската *«установена стойност»*.)

* * *

Преминаването от простата разменна стойност и нейното обръщение към капитала може да бъде изразено и така: В обръщението разменната стойност се явява двояко: веднъж като стока, друг път като пари. Когато е в едното определение, тя не е в другото. Това важи за всяка отделна стока. Но съвкупността на обръщението, разгледана сама по себе си, се състои в това, че една и съща разменна стойност, разменната стойност като субект, се полага веднъж като стока, друг път като пари и е именно движението да се полага в това двояко определение и във всяко от тях да се запазва като своята противоположност — в стоката да се запазва като пари, а в парите да се запазва като стока. Но това, което *an sich** е налице в простото обръщение, не е положено в него. Разменната стойност, положена като единство от стока и пари, е *капитал*, а самсто това полагане се явява като обръщение на капитала. (Кое то обръщение обаче е спирална линия, разширяваща се крива, а не прост кръг.)

Да анализираме най-напред простите определения, които се съдържат в отношението между капитала и труда, за да намерим по такъв начин както вътрешната взаимовръзка на тези определения, така и развитието им от предишното.

[II — 19] Първата предпоставка е, че от едната страна стои капиталът, а от другата — трудът, и единият и другият като самостоятелни фигури, освен това следователно и единият и другият чужди един на друг. Трудът, който противостои на капитала, е

* — сам по себе си, потенциално. *Ред.*

чужд труд, а капиталът, който противостои на труда, е чужд капитал. Крайностите, които си противостоят, са специфично различни. При първото полагане на простата разменна стойност трудът беше така определен, че продуктът не беше непосредствена потребителна стойност за работника, не беше пряко средство за съществуване. Това беше същото определение на създаването на разменна стойност и на размяната изобщо. Иначе работникът би произвеждал само продукт — непосредствена потребителна стойност за себе си, — но не разменна стойност. Обаче тази разменна стойност беше материализирана в продукт, който като такъв имаше потребителна стойност за други и като такъв беше предмет на техните потребности. Потребителната стойност, която работникът може да предложи на капитала, следователно която тъй изобщо може да предложи на други, не е материализирана в продукт, изобщо не съществува извън работника, следователно съществува не действително, а само като възможност, като негова способност. Тя става действителност едва когато бъде потърсена от капитала, когато бъде поставена в движение, тъй като дейност без предмет не е нищо или в краен случай е мисловна дейност, за която тук не става дума. Щом е получила движението от капитала, тази потребителна стойност става определената, производителна дейност на работника; тя е самата негова жизненост към определена цел и затова проявяваща се в определена форма.

В отношението между капитала и труда разменната стойност и потребителната стойност са положени в отношение една към друга, едната страна (капиталът) противостои на другата преди всичко като *разменна стойност**, а другата (трудът) противостои на капи-

* Не трябва ли *стойността* да се схваща като единство от потребителна стойност и разменна стойност? Не трябва ли сама по себе си стойността като такава да се схваща като всеобщото спрямо потребителната стойност и разменната стойност като *отделни форми* на стойността? Има ли това значение в политическата икономия? Потребителната стойност се предполага и при простата размяна, и при чистата размяна. Обаче тук, където размяната става именно само заради потреблението на потребителната стойност от двете страни, потребителната стойност, т. е. съдържанието, натуралната особеност на стоката като такава не съществува като икономическо определение на формата. Формата ѝ се определя по-скоро от разменната стойност. Съдържанието извън тази форма е безразлично; то не е съдържание на отношението като социално отношение. Обаче това съдържание като такова не се ли развива в система от потребности и производство? Потребителната стойност като такава не влиза ли в самата форма, която определя самата икономическа форма, например в отношението между капитала и труда, между различните форми на труда? — Земеделие, промишленост и т. н. — поземлена рента? — Влияние на годишните времена върху цените на суровините? и т. н. Ако в политическата икономия играеше роля *само* разменната стойност като такава, как биха могли по-късно да навлязат такива елементи, които се отнасят само към потребителната стойност, както например веднага при капитала

тала преди всичко като потребителна стойност. При простото обръщение всяка от стоките може да бъде разглеждана последователно ту в едното, ту в другото определение. В двата случая, когато стоката важи като стока като такава, тя излиза от обръщението като предмет на потребността и се оказва съвсем извън икономическото отношение. Доколкото стоката се фиксира като разменна стойност — пари, — тя върви към същата безформеност, обаче спадаща вътре в рамките на икономическото отношение. Във всеки случай стоките представляват интерес само в разменното отношение (просто обръщение), доколкото имат разменна стойност; от друга страна, разменната им стойност представлява само временен интерес, тъй като сменя едностранността — пригодността, потребителната стойност, свързана само с определения индивид и затова съществуваща *непосредствено* за него, — но не самата тази потребителна стойност, а по-скоро я полага и опосредствува като потребителна стойност за други и т. н. Обаче доколкото разменната стойност се фиксира като такава в парите, потребителната стойност ѝ противостои вече само като абстрактен хаос; и именно чрез отделянето от своята субстанция тя се връща в себе си и излиза от сферата на простата разменна стойност, чието висше движение е простото обръщение и чиято висша завършеност са парите. Обаче вътре в самата сфера разликата съществува фактически само като повърхностно различие, като чисто формално разграничаване. От своя страна самите пари във висшата си фиксираност са пак стока и като такава се различават от другите

като суровина и т. н. Огкъде у Рикардо изведнъж нахлуват изневиделица физическите свойства на земята и т. н.? Думата *стока* (на немски *Güter* може би като *denrée* за разлика от *marchandise*?) съдържа отношението. В нея цената се явява само като формално определение. На това съвсем не противоречи обстоятелството, че разменната стойност е преобладаващото определение. Обаче, естествено, потреблението не спира от това, че се определя *само* чрез размяната; при все че, естествено, то получава насрката си от това. Във всеки случай това трябва точно да се изследва при изследването на стойността, а не, както прави Рикардо, чисто и просто да се абстрахира от това, нито като блудкавия Съд да се важничи, просто като се взима за предпоставка думата «полезност». Преди всичко при разработката на отделните раздели ще се изясни и трябва да се изясни доколко потребителната стойност не остава като предполагаемо вещество извън политическата икономия и нейните определения по форма и доколко се включва в нея. Относно блудкавостите на Прудон виж «Нищета на философията».¹¹⁶ Обаче ясно е следното: при размяната имаме (в обръщението) стоката — потребителна стойност — като цена; че освен цената си тя е стока, предмет на потребността, се разбира от само себе си. Двете определения съвсем не влизат в отношение едно към друго, освен доколкото отделната потребителна стойност се явява като натурална граница на стоката и затова полага — обаче само формално — парите, т. е. разменната стойност на стоката, като нещо, съществуващо едновременно извън самата нея в парите. Самите пари са стока, имат за субстанция потребителна стойност.

стоки само по това, че *по-съвършено* изразяват разменната стойност, но именно затова като монета загубват *разменната си стойност* като иманентно определение [II — 20] и стават *само* потребителна стойност, макар и потребителна стойност за определяне на цените на стоките и т. н. Все още определенията непосредствено съвпадат и също така непосредствено се разграничават. Там, където те се отнасят самостоятелно едно към друго, *положително*, както при стоката, която става предмет на потреблението, съответното определение престава да бъде момент на икономическия процес; а където е отрицателно, както при парите, съответното определение става *безумие*; но безумие, разбира се, като момент на политическата икономия и фактор, определящ практическия живот на народите.

Както видяхме по-рано, не може да се каже, че разменната стойност се реализира в простото обръщение. Обаче това става така, защото потребителната стойност не ѝ противостои като такава, като определена от самата нея потребителна стойност; докато, обратно, потребителната стойност като такава не се намира в отношение към разменната стойност, а само затова става определена разменна стойност, защото общото на потребителните стойности — че са работно време — се прилага към тях като външен мащаб. Все още единството им се разпада непосредствено, а различieto им непосредствено образува единство. Сега трябва да бъде положено, че потребителната стойност става такава посредством разменната стойност, а самата разменна стойност се опосредствува чрез потребителната стойност. В паричното обръщение имахме само различните форми на разменната стойност (цена на стоката — пари) или само различни потребителни стойности (стока — С), за които парите, разменната стойност са само мимолетно опосредствуване. Действително отношение между разменна стойност и потребителна стойност нямаше. Ето защо и стоката като такава — нейната особеност — е безразлично, само случайно и представлявано в общ вид съдържание, което спда извън икономическото отношение на формите; или пък икономическото отношение на формите е само повърхностна форма, формално определение, чиято област не обхваща действителната субстанция и което няма никакво отношение към последната като такава; ето защо ако това определение на формите като такава трябва да бъде фиксирано в парите, то незабелязано се превръща в безразличен натурален продукт, в метал, в който е заличена всяка връзка било с индивида, било с общуването на индивидите. Естествено металът като такъв не изразява социални отношения; в него е заличена дори формата на монетата, последният признак на живот на неговото социално значение.

Противостоящата на самата потребителна стойност, положена

като страна на отношението, разменна стойност ѝ противостои като пари, но така противостоящите ѝ пари са вече не пари в определеното им като такива, а като *капитал*. *Потребителната стойност* или стоката, която противостои на капитала или положената *разменна стойност*, е вече не стоката, каквато тя се явяваше по отношение на парите и чиято определеност по форма беше също така безразлична, както и нейното съдържание, и се явяваше само като някаква субстанция изобщо.

Първо, като потребителна стойност за капитала, т. е. следователно като предмет, с който, като се размени, капиталът не загубва своето стойностно определение, както например парите, когато бъдат разменени срещу определена стока. Единствената полезност, която един предмет изобщо може да има за капитала, може да бъде само да го запазва или увеличава. Видяхме вече при парите как станалата самостоятелна като пари стойност — или всеобщата форма на богатството — не е способна на никакво друго движение освен количествено движение; да се увеличава. По своето понятие тя е съвкупност от всички потребителни стойности; обаче тъй като винаги е само определено количество пари (тук капитал, количествената ѝ граница е в противоречие с нейното качество. Ето защо в нейната природа е заложено постоянно да се стреми да излезе извън собствената си граница. (Ето защо като богатство за наслада, например по времето на римските императори, тя се явява като безгранично праросничество, което се стреми да издигне и насладата до въображаемата безграничност — чрез поглъщане на силата от бисери и т. н.). Вече затова за стойността, която се придържа към себе си като стойност, умножаването съвпада със самозапазването и тя се запазва именно само с това, че постоянно се стреми да надхвърли количествената си граница, която противоречи на нейното определение по форма, на нейната вътрешна всеобщност.

По такъв начин обогатяването е самоцел. Целеопределящата дейност на капитала може да бъде само обогатяване, т. е. увеличаване, умножаване на себе си. Определена сума пари (а парите съществуват за притежателя си винаги само в определено количество, винаги са налице като определена парична сума) (това трябва да бъде разгледано още в главата за парите) може да бъде напълно достатъчна за определено потребление, при което те именно престават да бъдат пари. Но като представител на всеобщото богатство парите не могат да бъдат напълно достатъчни. Като количествено определена сума, като ограничена сума, те са и само ограничен представител на всеобщото богатство или представител на ограничено богатство, което стига, докъдето стига неговата разменна стойност, което се измерва точно с нея. Следователно парите съвсем нямат способността, която

би трябвало да имат съгласно общото си понятие, да купуват всички наслади, всички стоки, цялата съвкупност от материалните субстанции на богатството; те не са «*précis de toutes les choses*»¹¹⁷ и т. н. Следователно фиксирани като богатство, като всеобща форма на богатството, като стойност, която важи като стойност, парите са постоянният стремеж да надхвърлят своята количествена граница: безкраен процес. Собствената им жизненост се състои изключително в това; те се *запазват* като различаваща се от потребителната стойност, самостоятелно валидна разменна стойност само като се *умножават постоянно*.

(За господа икономистите става дяволски трудно да преминат теоретически от самозапазването на стойността в капитала към нейното нарастване; последното именно в основното определение на капитала, а не само като случайност или само като резултат. Виж например *Щорх*, как той с едно наречие «*eigentlich*»¹¹⁸ вмъква това основно определение. Наистина икономистите се опитват да вмъкнат това в отношението на капитала като нещо съществено, но ако това не се върши в грубата форма, че капиталът се определя като онова, което носи печалба, при което самото умножаване на капитала е вече положено в печалбата като отделна *икономическа форма*, то се върши [II—21] само крещешком и твърде слабо, както ще покажем по-късно чрез кратък преглед на есичко онова, което икономистите са допринесли за определяне понятието капитал. Приказките, че никой нямамо да прилага капитала си, без да извлича печалба от това, се свеждат било до глупостта, че добричките капиталисти ще си останат капиталисти и без да прилагат капитала си; било до това, че в много простовата форма се казва, че печалбоносното приложение е заложено в понятието капитал. Добре. Тогава именно това би трябвало да се докаже.)*

Второ. По понятието си капиталът е пари, но пари, които вече не съществуват в простата форма на злато и сребро, както и не като пари в противоположност на обръщението, а във формата на всички субстанции — стоки. Ето защо в такъв смисъл те като капитал не са в противоречие с потребителната стойност, а съществуват извън парите именно само в потребителни стойности. Следователно самите тези субстанции на капитала са сега преходни, които не биха имали разменна стойност, ако нямаха потребителна стойност, но които като потребителни стойности загубват стойността си, разлагат се от простата природна обмяна на веществата, ако не бъдат действително потребени, и които, ако бъдат действително потребени, още по-сигурно изчезват. Откъм тази страна противоположността на капитала не:

* Срв. настоящия том, част I, стр. 197. *Ред.*

може от своя страна да бъде отделна стока, защото като такава тя не представлява противоположност на капитала, тъй като самата субстанция на капитала е потребителна стойност; капиталът не е тази, или онази стока, а всяка стока. Общата субстанция на всички стоки, т. е. субстанцията им пак не като тяхно материално вещество, следователно физическо определение, а тяхната обща субстанция като стоки и затова *разменни стойности*, е тази, че са *опредметен труд*.

{Обаче за тази икономическа (обществена) субстанция на потребителните стойности, т. е. за тяхното икономическо определение като съдържание за разлика от формата им (но тази форма е *стойност*, защото е определено количество от този *труд*), може да става дума само като се потърси противоположността на това съдържание. Що се отнася до натуралните им различия, нито една от тях не изключва възможността за капитала да се настани в нея, да я превърне в свое собствено тяло, доколкото нито една от тях не изключва определението на разменната стойност и стоката.}

Единствената разлика от *опредметения труд* е *не предметеният*, а все още предметяващият се, *трудът* като субективност. Или пък *опредметеният*, т. е. *пространствено наличният труд* може и като *минал труд* да бъде противопоставен на *наличния в момента труд*. Доколкото той трябва да е налице в момента, като жив труд, той може да бъде налице само като *жив субект*, в който да съществува като способност, като възможност; следователно като *работник*. Ето защо единствената *потребителна стойност*, която може да представлява противоположност на капитала, е *трудът*, и *то създаващият стойност*, т. е. *производителният труд*.

{Тази странична бележка изпреварва нещата; трябва впоследствие да бъде основно развита. Трудът само като обслужване за задоволяване на непосредствени потребности няма нищо общо с капитала, тъй като последният не го търси. Ако един капиталист нареди да му насекат дърва, за да си опече овена, не само дървoseкачът се намира спрямо него в отношение на проста размяна, но и той спрямо дървoseкача. Дървoseкачът му дава своята услуга, потребителна стойност, която не умножава капитала, а в която той се потребява, а срещу това капиталистът му дава друга стока под формата на пари. Така е с всички услуги, които някои работници разменят направо срещу парите на други лица и които се потребяват от тези лица. Това е потребление не на капитала, а на дохода, което като такова спада винаги към простото обръщение. Тъй като единият от договарящите не противостои на другия като капиталист, тази работа на служещия не може да спада към категорията на производителния труд. От проститутката до папата има цяла маса такава папач. Но към тях спада и честният и «работещ» лумпенпролетариат; например многобройна-

та банда от услужващи носачи и т. н. в пристанищни градове и т. н. Представляващият парите иска услугата само заради нейната потребителна стойност, която за него непосредствено изчезва; но носачът иска парите, а тъй като на даващия парите му е до стоката, а на даващия стоката му е до парите, те представляват един спрямо друг само двете страни на простото обръщение; ясно е все пак, че носачът, комуто е до парите, т. е. непосредствено до всеобщата форма на богатството, се стреми да се обогати за сметка на своя импровизиран приятел, което особено дълбоко засяга последния — добър сметкаджия, тъй като тази услуга, от която той сега се нуждае, трябва да се припише само на общата му човешка слабост, а съвсем не му е нужна *като капиталист*.

В *същественото* А. Смит е имал право със своя *производителен и непроизводителен* труд, право от становището на буржоазната политическа икономия.¹¹⁹ Онова, което другите икономисти изтъкват срещу това, е или празни приказки (например Щорх, още по-плитко Сениър и т. н.¹²⁰), а именно, че всяко действие все някак действува, следователно смесване на продукта в натуралния му и в икономическия му смисъл; по такъв начин и един мошеник е производителен работник, тъй като той [I—22] косвено произвежда книги по углавно право (това разсъждение е поне толкова правилно, колкото ако някой съдия бъде наречен производителен работник, защото предпазва *от кражби*). Или пък съвременните икономисти са станали такива сикофанти* на буржоата, че искат да го уверят, че било производителен труд, ако някой му поще въшките в главата или му търка члена, защото например чрез последното движение дебелията му глава щяла на другия ден да бъде по-бистра за кантората. Ето защо съвсем правилно е — но същевременно е и характерно, — че за последователните икономисти например работниците в работилници за луксозни предмети са производителни работници, при все че хората, които потребяват такива предмети, изрично се порицават като непроизводителни прахосници. Факт е, че тези работници действително са производителни, щом увеличават капитала на своя господар; но те са непроизводителни по отношение на материалния резултат на своя труд. Фактически този «производителен» работник е толкова заинтересован от боклука, който трябва да прави, колкото и самият капиталист, който използва работника и който не се съблазнява от такива празни работи. Но по-точно погледнато, ще се окаже действително, че истинската дефиниция на производителен работник се състои в следното: човек, който не се нуждае и не иска повече от точно онова, което е нужно, за да го направи способен да донесе възможно най-голяма

* — подлизурки. Ред.

изгода на своя капиталист. Всичко това е безсмислица. Отклонение. Но ще трябва да се върнем по-подробно на производителния и не-производителния труд.^{121}}

[1] ДВАТА РАЗЛИЧНИ ПРОЦЕСА ПРИ РАЗМЯНАТА
МЕЖДУ КАПИТАЛА И ТРУДА

[а] Уводни бележки]

Потребителната стойност, противстояща на капитала като положена¹²² разменна стойност, е *трудът*. Капиталът се разменя, или само в тази определеност е във връзка с *не-капитала*, с отрицанието на капитала, само с оглед на което той е капитал; действителният не-капитал е *трудът*.

Ако разгледаме размяната между капитала и труда, намираме, че тя се разпада на два не само формално, но и качествено различни и дори противоположни процеса:

1) Работникът разменя своята стока, труда, потребителната стойност, която като стока има и *цена* като всички други стоки, срещу определена сума разменни стойности, определена сума пари, която капиталът му отпуска.

2) Капиталистът получава в замяна самия труд, труда като дейност, създаваща стойност, като производителен труд; т. е. той получава в замяна производителната сила, която запазва и умножава капитала и която с това се превръща в производителна сила и въз-производителна сила на капитала, в сила, принадлежача на самия капитал.

Разграничеността на тези два процеса е толкова очевидна, че те могат да протичат в различно време и съвсем не е необходимо да съвпадат. Първият процес може да е завършен и до известна степен най-често е завършен, преди още дори да започне вторият. Завършването на втория акт предполага завършването на продукта. Заплащането на работната заплата не може да чака завършването на продукта. Ние самите ще установим като съществено определение на отношението, че заплащането не изчаква този момент.

При простата размяна, обръщение, този двояк процес не се извършва. Когато стоката *a* бъде разменена срещу парите *b*, а последните след това бъдат разменени срещу предназначенията за потребление стока *c* — първоначалния обект, заради който се разменя *a*, — използването на стоката *c*, нейното потребление, става съвсем извън обръщението; не засяга формата на отношението; лежи отвъд самото обръщение и представлява чисто веществен интерес, който изразява

само натурално отношение на индивида А към предмет на отделна негова потребност. Какво този индивид ще направи със стоката с, лежи извън икономическото отношение.

Напротив, тук *потребителната стойност на размененото срещу парите* се явява като отделно икономическо отношение, а *определената употреба на размененото срещу парите* представлява крайната цел на двата процеса. Следователно това различава вече формално размяната между капитала и труда от простата размяна — два различни процеса.

Ако освен това схванем как размяната между капитал и труд се различава по съдържание от простата размяна (обръщение), ще намерим, че тази разлика не произлиза от външно отношение или сравнение, а че в съвкупността на последния процес самата втора форма се различава от първата, че самото това сравнение е включено в него. Различието на втория акт от първия — а именно отделният процес на присвояване на труда от страна на капитала е вторият акт — е тъкмо различието на размяната между капитала и труда от опосредствуваната от парите размяна между стоки. *При размяната между капитала и труда първият акт е размяна, спада изцяло към простото обръщение; вторият акт е качествено различен от размяната процес и само при злоупотреба с думата той изобщо би могъл да бъде наречен размяна от някакъв вид. Той е право противоположен на размяната, по същество друга категория.*

[б) Към въпроса за разчленяване изследването за капитала.

Капиталът и съвременната поземлена собственост.

Преминаване от поземлената собственост към наемния
труд. Пазари]

{Капитал.

I. *Всеобщност*: 1) а) Възникване на капитала от парите. б) Капитал и труд (опосредствувачи се чрез *чужд* труд). с) Елементите на капитала, разпределени според отношението им към труда (продукт, суровина, оръдие на труда). 2) *Обособяване на капитала*: а) Оборотен капитал, основен капитал. Оборот на капитала. 3) *Единичност на капитала*: капитал и печалба. Капитал и лихва. Капиталът като стойност, отличаващ се от себе си като лихва и печалба.

II. *Особеност*: 1) Натрупване на капитали. 2) Конкуренция на капиталите. 3) Концентрация на капиталите (количествена разлика на капитала като едновременно качествена, като мярка на неговата величина и неговото действие).

[II—23] III. *Единичност*: 1) Капиталът като кредит. 2) Капиталът като акционерен капитал. Капиталът като паричен пазар.

В паричния пазар капиталът е положен в неговата цялост; в него той е *ценоопределящ, работодателяш, регулиращ производството*, с една дума, *производствен източник*; обаче капиталът не само като произвеждащ себе си (материално чрез промишленост и т. н.; полагащ цени, развиващ производителни сили), а едновременно като създател на стойности трябва да полага една специфично различна от капитала стойност или форма на богатството. Това е *поземлената рента*. Това е единствената, създадена от капитала стойност като различна от самия него, от собственото му производство стойност. Както по своята природа, така и исторически капиталът е *създавател* на съвременната поземлена собственост, на поземлената рента; ето защо и действието му се явява като разложение на старата форма на поземлената собственост. Новата възниква от действието на капитала върху старата. Погледнат откъм една страна, капиталът е това като създател на съвременното земеделие. Ето защо в икономическите отношения на съвременната поземлена собственост, която се явява като процес: поземлена рента—капитал—наемен труд (формата на този силогизъм може да се построи и така: наемен труд—капитал—поземлена рента; обаче капиталът трябва винаги да се явява като активното средно звено), е положена вътрешната структура на съвременното общество, или капиталът в целостта на неговите отношения.

Пита се сега как се получава преминаването от поземлената собственост към наемния труд? (Преминаването на наемния труд към капитала се получава от само себе си; тъй като последният се е върнал тук към активната си основа.) Исторически преминаването е безспорно. То е заложено вече в това, че поземлената собственост е продукт на капитала. Ето защо навсякъде намираме, че там, където под въздействието на капитала върху по-старите форми на поземлената собственост последната се превръща в парична рента (същото става по друг начин там, където се създава съвременният селски стопанин) и затова едновременно воденото с капитал земеделие се превръща в промишлена агрономия, неизбежно котиерите*, крепостните, ангарийните селяни, наследствените арендатори, безимотните селяни и т. н. се превръщат в надничари, наемни работници, следователно че *наемният труд* в неговата цялост се създава едва под въздействието на капитала върху поземлената собственост и след това, щом беднѣж това е изработено като форма, се създава и от самия поземлен собственик. Тогава последният сам очистица, както казва Стюърт¹²³, земята от излишните гърла, откъс-

* — бедняци арендатори. *Ред.*

ва децата на земята от откърмилата ги гръд и по такъв начин превръща дори обработването на земята, която по самата си природа се явява като непосредствен извор на средства за съществуване, в опосредствуван извор на средствата за съществуване, изцяло зависещ от обществени отношения. (Взаимната зависимост трябва най-напред да бъде изработена в чист вид, преди да може да се помисли за действителна социална общност. Всички условия като положени от обществото, а не като определени от природата.) Само така тепърва е възможно приложението на науката и се развива напълно производителната сила.

Следователно не може да има никакво съмнение, *наемният труд* в неговата *класическа* форма, разпространен по цялата ширина на обществото и вместо на земята почиващ на почвата, на която стои обществото, се създава едва от съвременната поземлена собственост, т. е. от поземлената собственост като стойност, създадена от самия капитал. Ето защо следователно поземлената собственост привежда обратно към наемния труд. Погледнато откъм едната страна, това не е нищо друго освен пренасяне на наемния труд от градовете в селата, т. е. разпространение на наемния труд върху цялата повърхност на обществото. Старият поземлен собственик, когато е богат, няма нужда от капиталист, за да стане съвременен поземлен собственик. Трябва само да превърне работниците си в наемни работници и да произвежда за печалба вместо за доход. Тогава в негово лице се предполагат съвременният арендатор и съвременният поземлен собственик. Обаче това не е формална разлика, че се променя формата, в която той получава дохода си, или формата, в която се заплаща работникът, а предполага *пълно преустройство на самия начин на производство* (в земеделието); ето защо то има предпоставки, които почиват на определено развитие на промишлеността, търговията и науката, накратко и на производителните сили.

Както изобщо почиващото върху капитала и наемния труд производство се различава не само формално от другите начини на производство, а предполага също така и пълна революция в развитието на материалното производство. При все че капиталът като търговски капитал може да се развие напълно (само количествено не дотолкова) без това преустройство на поземлената собственост, работата не стои така с капитала като промишлен капитал. Дори развитието на манифактурата предполага започващо разложение на старите икономически отношения на поземлена собственост. От друга страна, от това разложение в отделни точки изпъква новата форма в нейната цялост и широта, едва когато съвременната промишленост се е развила до висока степен, която обаче от своя страна напредва толкова по-бързо, колкото повече са се развили съвременното земеделие, съответната

му форма на собственост и съответните ѝ икономически отношения. Ето защо в това отношение Англия е образец за останалите страни на континента.

Също така: Щом първата форма на промишлеността, едрата манифактура, вече предполага разлагане на поземлената собственост, това разлагане от своя страна е обусловено от настъпилото в градовете псдчинено развитие на капитала в неговите още неразвити форми (средновекоен) и едновременно от въздействието на едновременно: с търговията процъфтяващата в други страни манифактура (така Холандия въздействува върху Англия през XVI и първата половина на XVII век). В самите тези страни процесът е вече преминал и земеделието е принесено в жертва в полза на животновъдството, а житото се доставя чрез внос от изостанали страни, като Полша и т. н. (пак Холандия).

Трябва да се има предвид, че новите производителни сили и производствени отношения не се развиват от *нищо*, нито от въздуха, нито от недрата на полагащата себе си идея, а в борба и противно на налично развитие на производството и унаследени, традиционни отношения на собственост. Ако в развитата буржоазна система всяко икономическо отношение предполага другото в буржоазно-икономическата форма и по такъв начин всяко положено е едновременно предпоставка, то такъв е случаят с всяка [II—24] органична система. Самата тази органична система като цялост има свои предпоставки, а развитието ѝ към цялост се състои именно в това, да си подчини всички елементи на обществото или да създаде от него липсващите ѝ още органи. По такъв начин исторически тя става цялост. Ставането на такава цялост представява момент от нейния процес, от нейното развитие.

От друга страна, ако в едно общество са развити съвременните производствени отношения, т. е. капиталът в неговата цялост, и това общество сега заглавява нова територия, както например в колонията, то, а именно неговият представител, капиталистът, намира, че без наеман труд неговият капитал престава да бъде капитал и че една от предпоставките, за да бъде той капитал, е не само поземлената собственост изобщо, а съвременната поземлена собственост; поземлена собственост, която като капитализирана рента е скъпа и като такава изключва непосредственото използване на земята от индивидите. Оттук теорията на *Уейкфийлд* за колонизацията¹²⁴, следвана от английското правителство на практика в Австралия. Тук поземлената собственост се оскъпява изкуствено, за да се превърнат работниците в наемни работници, да може капиталът да действува като капитал и по такъв начин новата колония да стане *производителна*; да се развие в нея богатство, вместо, както в Америка, да бъде използвана за

временно доставяне на наемни работници. *Уейкфийлдовата* теория е безкрайно важна за правилно схващане на съвременната поземлена собственост.

Следователно, капиталът като създаващ поземлената рента се връща обратно към производството на наемен труд като своя обща творческа основа. Капиталът произлиза от обръщението и полага труда като наемен труд; по такъв начин той се формира, а като се развие като цяло, полага поземлената собственост както като свое условие, така и като своя противоположност. Оказва се обаче, че с това той е създал наемния труд само като своя обща предпоставка. Следователно наемният труд трябва сега да бъде разгледан сам по себе си. От друга страна, самата съвременна собственост се явява най-мощна в процеса на *clearing of estates* и на превръщане земеделските работници в наемни работници.

По такъв начин двояко преминаване е към наемен труд. Това откъм положителната страна. Отрицателно, след като капиталът е положил поземлената собственост и с това е постигнал двояката си цел: 1) промишлено земеделие и с това развитие на производителната сила на земята; 2) наемен труд, следователно общо господство на капитала на село, последният разглежда съществуването на самата поземлена собственост като само преходно развитие, което е необходимо като въздействие на капитала върху старите отношения на поземлена собственост и като *продукт на разложението им*, което обаче като такова — след като веднъж е достигната тази цел — е само ограничение на печалбата и не е необходимо за производството. Следователно капиталът се стреми да разложи поземлената собственост като частна собственост и да я предаде на държавата. Това е отрицателната страна. По такъв начин да превърне цялото общество вътре в страната в капиталисти и наемни работници.

Ако капиталът е стигнал дотам, то и наемният труд е стигнал дотам, че, от една страна, в същата форма като буржоата се стреми за опростяване на отношението, за смекчаване на данъците и т. н. да отстрани поземления собственик като паразитен израстък; от друга страна, за да се отърве от наемния труд и да стане самостоятелен — за непосредствено потребление — производител, иска раздробяването на едрата поземлена собственост. По такъв начин едрата поземлена собственост се отрича от две страни: отрицанието от страна на капитала е само изменение на формата за постигане на единовластието му. (Поземлена рента като всеобща държавна рента (данък), така че буржоазното общество по друг начин възпроизвежда средновековната система, обаче като нейно пълно отрицание.) Отрицанието от страна на наемния труд е само скрито отрицание на капитала, следователно

и на самия наеман труд. Следователно сега наемният труд трябва да се разгледа като нещо самостоятелно по отношение на капитала.

По такъв начин преходът е двояк: 1) *положителен преход* от съвременната поземлена собственост или от капитала посредством съвременната поземлена собственост към всеобщия наеман труд; 2) *отрицателен преход*: отрицание на поземлената собственост от капитала, т. е. следователно отрицание на самостоятелната стойност от капитала, т. е. именно отрицание на капитала от самия него. Обаче неговото отрицание е *наемният труд*. След това отрицанието на поземлената собственост и посредством нея отрицание на капитала от страна на наемния труд. Т. е. наемният труд, който иска да се положи като нещо самостоятелно.}

{*Пазарът*, който в началото се явяваше в политическата икономия като абстрактно определение, приема цялостни очертания. Първо, *паричният пазар*. Той обхваща полничния пазар; изобщо кредитния пазар; следователно паричен пазар, пазар на кюлчета. Като *паричнокредитен пазар* той се явява и при банките, например дисконтовият процент, по който те дисконтират: пазар за заеми, полнични маклери и т. н.; но освен това и като пазар на всички *лихвоносни книжа*: пазар на държавни ценни книжа и акционен пазар. Последните се обособяват в големи групи — първо *акциите на самите парични институти*; банкови акции; акции на акционерни дружества; акции на средствата за съобщение (*железопътни акции* — най-важни; акции на *канални*; акции на параходства, телеграфни акции, омнибусни акции); *акции на общопромислени предприятия* (минни акции — главните). След това за доставка на неща за общо ползване (акции за *газ*, за водопровод). *Разнообразието* отива до хиляди. За *складиране на стоки* (акции на докове и т. н.). *Разнообразието* отива до хиляди, както при на основани върху акции предприятия на промишлени и търговски компании. Най-сетне за осигуряване на всичко това — *акции на осигурителни компании* от всички видове.

Както пазарът, общо взето, се разпада на вътрешен пазар и външен пазар, така от своя страна вътрешният пазар се разпада на пазар на отечествени акции, национални ценни книжа и т. н. и на пазар на чуждестранни ценни книжа, чуждестранни [II—25] акции и т. н. Но всъщност това изложение спада към световния пазар, който е не само вътрешният пазар по отношение на всички съществуващи извън него чуждестранни пазари, но едновременно е и вътрешният пазар на всички чуждестранни пазари, които от своя страна са съставни части на отечествения пазар.

Концентрацията на паричния пазар на едно главно място вътре в една страна, докато останалите пазари се разпределят повече съобразно разделението на труда, при все че и тук голяма концентрация в

столицата, ако последната е едновременно експортно пристанище.

Пазарите, които се отличават от паричния пазар, са, първо, толкова различни, колкото различни са продуктите и производствените отрасли, и образуват също така различни пазари. Главни пазари на тези различни продукти се образуват в центрове, които са такива било с оглед на вноса или износа, било защото или самите те са центрове на определено производство, или са непосредствени пунктове на приток от такива центрове. Но от простото различие тези пазари преминават към по-голямо или по-малко органично обособяване на големи групи, които неизбежно се разпадат на основните елементи на самия капитал: пазар на продукти и пазар на суровини. Оръдието на производството като такова не образува отделен пазар; то като такова е налице главно преди всичко в самите суровини, които се продават като средства за производство; но освен това — по-специално в металите, тъй като последните изключват всяка мисъл за непосредствено потребление, а след това — в продукти като въглища, нефт, химически вещества, които са предназначени да изчезнат като спомагателни средства за производство. Също така бои, дървен материал, дрогерийни материали и т. н.

Следователно:

I. *Продукти*. 1) *Зърнен пазар* с различните му подразделения. Например пазар за семена: ориз, саго, картофи и т. н. Този пазар е много важен в икономическо отношение: едновременно пазар за производство и за непосредствено потребление. 2) *Пазар за колониални продукти*. Кафе, чай, какао, захар; подправки (пипер, тютюн, червен пипер, канела, касия, карамфил, джинджифил, индийски орех и т. н.); 3) *Плодове*. Бадеми, стафида, смокини, сливи, сушени сини сливи, сухо грозде, портокали, лимони и т. н. Меласа (за производство и т. н.); 4) *Хранителни продукти*. Масло, сирене, шунка, сланина, мас, свинско, говеждо (пушено), риби и т. н. 5) *Спиртни напитки*. Вино, ром, бира и т. н.

II. *Сурови продукти*. 1) *Суровините на механическата промишленост*. Лен, коноп, памук, коприна, вълна, необработена кожа, обработена кожа, гутаперча и т. н. 2) *Суровини на химическата промишленост*. Поташ; селитра; терпентин; содов нитрат и т. н.

III. *Суровини, които са едновременно оръдия на производството*. *Метали* (мед, желязо, калай, цинк, олово, стомана и т. н.). *Дървен материал*. Дърва. Строителен дървен материал. Дърва за добиване на бои. Корабостроителен дървен материал и т. н. *Спомагателни средства за производство и суровини* (кошенил, индиго и т. н.; катран; сало; масло; въглища и т. н.).

Естествено, всеки продукт трябва да стигне до пазара, но — за разлика от търговията на дребно — действително големи пазари

образуват само продуктите за масово потребление (икономически важни са само житният пазар, пазарите за чай, захар и кафе; до известна степен пазарът за вино и изобщо за спиртни напитки) или тези, които служат като суровини на промишлеността: пазарите за вълна, коприна, дървен материал, метали и т. н. Къде е мястото на абстрактната категория пазар, ще се види.}

[в)] Размяната между капитала и работната сила¹²⁵

Размяната на работника с капиталиста е проста размяна; всеки получава еквивалент; единият пари, другият стока, чиято цена е равна точно на заплатените за нея пари; онова, което капиталистът получава при тази проста размяна, е потребителна стойност: разпореждане с чужд труд. От страна на работника — а услуга е размяната, при която той се явява като продавач — е очевидно, че за него, както и за продавача на някоя друга стока, на някоя потребителна стойност, употребата, която купувачът ще направи с отстъпената му стока, не засяга определенението на формата на отношението. Онова, което той продава, е разпореждането с неговия труд, който е определен труд, определено умение и т. н.

Съвсем безразлично е какво капиталистът ще направи с неговия труд, при все че той може, естествено, да го използва само съобразно неговата определеност, а самото му разпореждане се ограничава само с *определен* труд и с *определено по време* разполагане с последния (толкова и толкова работно време). Наистина системата на заплащане на парче внася привидността, като че ли работникът получава определен дял от продукта. Но това е само друга форма да се измерва времето (вместо да се казва: ти ще работиш по 12 часа, казва се: ти ще получаваш по толкова и толкова на парче; т. е. измерваме времето, което си работил, по броя на продуктите); тук при разглеждане на общото отношение това съвсем не ни засяга.

Ако капиталистът се задоволяваше само с възможността да се разпорежда, без да кара работника действително да работи, например за да държи в резерва неговия труд или за да лиши конкурента си от възможността да се разпорежда (както например театрални директори купуват някоя певица за един сезон, не за да пее, а за да не пее на някой конкуриращ ги театър), тогава размяната би била напълно осъществена. Наистина, като получава пари, работникът получава разменната стойност, всеобщата форма на богатството в определено количество, а повечето или по-малкото, което той получава, му дава по-голям или по-малък дял от всеобщото богатство. Как се определя това повече или по-малко, как се измерва количеството пари, което

той получава, дотолкова не засяга общото отношение, че не може да бъде изведено от него като такова. Общо погледнато, разменната стойност на неговата стока може да бъде определена не по начина, по който купувачът *употребява* стоката си, а само по количеството предметен труд, който се съдържа в самата нея; следователно в случая по количеството труд, което струва [11—26] произвеждането на самия работник. Защото потребителната стойност, която той предлага, съществува само като способност, като умение на неговия организъм; не съществува извън него. Определеният труд, който е необходим както за да се запази физически общата субстанция, в която съществува умението му да се труди, следователно самият работник, така и за да се модифицира тази обща субстанция за развитие на специфичното умение е определеният в нея труд. Общо взето, с последния се измерва количеството стойност, паричната сума, която той получава при размяната. По-нататъшното изложение за това, как се измерва работната заплата, като при всички други стоки, с работното време, което е необходимо, за да се произведе работникът като такъв, още не спада тук.

В обръщението, когато аз разменям една стока срещу пари, с тях купя стока и задоволя потребността си, актът е приключен. Така е с работника. Обаче той има възможност да започне акта отново, защото неговата жизненост е източникът, от който неговата собствена потребителна стойност до известно време, докато се изхаби, се възпламенява все отново и все противостои на капитала, за да започне отново същата размяна. Като всеки стоящ като субект в обръщението индивид, работникът е притежател на потребителна стойност; той я превръща в пари, във всеобщата форма на богатството, но само за да превърне всеобщата форма на богатството отново в стоки като предмети на своето непосредствено потребление, като средства за задоволяване на потребностите си. Тъй като работникът разменя своята потребителна стойност срещу всеобщата форма на богатството, той става съучастник в потреблението на всеобщото богатство в границите на своя еквивалент — количествена граница, която наистина преминава в качествена граница, както при всяка размяна. Но той не е свързан с определени предмети, нито с определен начин на задоволяване. Кръгът на неговите наслади е ограничен не качествено, а само количествено. Това го отличава от роба, от крепостния и т. н.

Без съмнение потреблението оказва обратно въздействие върху самото производство; но това обратно въздействие също така не засяга работника при неговата размяна, както и всеки друг продавач на стока; напротив, от становището на простото обръщение — а пред нас още не стои друго развито отношение — потреблението спада извън икономическото отношение. Обаче още сега можем между друго-

то да отбележим, че относителното, само количествено, а не качествено, и само чрез количеството положеното качествено ограничение на кръга на насладите на работниците им придава и като потребители (при по-нататъшното изложение на капитала трябва изобщо да се разгледа по-подробно отношението между потреблението и производството) съвсем друго значение като агенти на производството, от онова, което те имат или са имали в древността или в средновековието, или в Азия. Но както казахме, на това тук още не му е мястото.

Също така, тъй като работникът получава еквивалента във формата на пари, във формата на всеобщото богатство, в тази размяна той противостои на капиталиста като равен, както всеки друг участник в размяната; поне привидно. Фактически това равенство е нарушено вече поради това, че неговото отношение като работник към капиталиста, като потребителна стойност в специфично различната от разменната стойност форма, в противоположност на стойността, положена като стойност, се предполага за тази привидно проста размяна; че следователно работникът се намира вече в едно икономически по друг начин определено отношение, освен размяната, при която е безразлична природата на потребителната стойност, специфичната потребителна стойност на стоката като такава.

Обаче тази привидност съществува като илюзия от негова страна и до известна степен и от другата страна и затова съществено модифицира и неговото отношение за разлика от отношението на работниците при други начини на обществено производство. Но същественото е, че за него целта на размяната е задоволяването на неговата потребност. Предмет на неговата размяна е непосредствен предмет на потребността, а не разменната стойност като такава. Наистина той получава пари, но само в определеното им като монети; т. е. само като снемашо себе си и мимолетно опосредствуване. Ето защо онова, което той получава при размяната, е не разменната стойност, не богатството, а средства за живот, предмети за запазване на своята жизнеспособност, за задоволяване на потребностите си изобщо, физически, социални и т. н. Това е определен еквивалент в средства за живот, опредметен труд, измерен с производствените разходи на неговия труд.

Онова, което работникът дава, е разпореждането с неговия труд. От друга страна, вярно е, че дори в рамките на простото обръщение монетите се развиват в пари и че следователно, доколкото при размяна той получава монети, той може да ги превърне в пари, като ги натрупа, и т. н., като ги изтегли от обръщението; като ги фиксира като всеобща форма на богатството вместо като мимолетно средство за размяна. Следователно в този смисъл би могло да се каже, че при размяната между работника и капитала обектът на работника — а

следователно и прдуктът на размяната за него — било не средството за живот, а богатството, не отделна потребителна стойност, а разменната стойност като такава. Съобразно с това работникът би могъл да направи разменната стойност свой собствен *продукт* само както изобщо богатството може да се *яви* като *продукт на простото обръщение*, при което се разменят еквиваленти, а именно като принесе субстанциалното згдоволяване в жертва на *формата* на богатството, т. е. като чрез *лишаване*, спестяване, намаляване на своето потребление изтегля от обръщението по-малко блага, отколкото му дава. Това е единствено възможната форма на забогатяване, която е положена от самото обръщение.

Лишаването би могло след това да се яви още и в по-активната форма, която не е положена в простото обръщение, като работникът се лишава в по-голяма степен от почивката, изобщо като се отказва в по-голяма степен от онова си битие, което е отделено от битието му като работник, и по възможност е само работник; следователно като по-често възобновява или количествено разтегля акта на размяната, т. е. чрез *прилежание*. Ето защо в днешното общество искането за прилежание и особено за *пестене*, за *лишаване* се отправя не към капиталистите, а към работниците, и то именно от страна на [II — 27] капиталистите. Сегашното общество поставя направо парадоксалното искане да се лишава този, за когото предмет на размяната е средството за живот, а не онзи, за когото този предмет е забогатяването. От илюзията, че фактически се «лишавали» капиталистите и по такъв начин ставали капиталисти — искане и представа, които изобщо са имали смисъл само в навечерието, когато капиталът се формирал от феодалните и т. н. отношения, — са се отказали всички здравомислещи съвременни икономисти. Работникът трябвало да пести и много шум се вдигал около спестовни каси и т. н.

{Впрочем относно спестовните каси дори от страна на икономистите се признава, че същинската им цел е не богатството, а по-целесъобразното разпределяне на разхсдите, така че, когато остаряят или настъпят болести, кризи и т. н., работниците да не бъдат в тежест на приютите за бедни, на държавата, на милостинята (с една дума, да бъдат в тежест на самата работническа класа, а главно не на капиталистите и да не вегетират за сметка на техния джоб), следователно да спестяват за капиталистите; да намаляват производствените си разходи в полза на тях.}

Обаче никой икономист няма да отрече, че ако работниците *изобщо*, т. е. като *работници* (онова, което върши или може да върши отделният работник за разлика от неговия *genus**, може да съще-

* — род. Ред.

ствува само като *изключение*, а не като *правило*, защото не е заложено в определението на самото отношение), т. е. като *правило* изпълняваха тези изисквания (независимо от вредата, която биха нанесли на общото потребление — намалението би било огромно, — следователно и на производството, следователно и на броя и масата на размените, които биха могли да извършват с капитала, следователно и на себе си като работници), работникът непременно би използвал средства, които снемат собствената си цел, и неизбежно биха го деградирани до ирландец, до равнището на наемен работник, при което най-животинският минимум от потребности, от средства за живот би се явил за него като единствен предмет и цел на размяната му с капитала.

Ето защо със стремежа да направи своя цел богатството вместо потребителната стойност, работникът не само не би стигнал до богатство, но отгоре на това би загубил и потребителната стойност. Защото като правило максимумът прилежание, труд и минимумът потребление — а това е максимумът на неговото лишние и правене на пари — не биха могли да доведат до нищо повече от това, че за максимум труд той би получил минимум заплата. Чрез усилията си той само би понижил общото *равнище* на производствените разходи на своя собствен труд и затова би намалил общата му цена. Само по изключение работникът може чрез сила на волята, физическа сила и издръжливост, скъперничество и т. н. да превърне монетите си в пари, като изключение от класата си и от общите условия на своето битие.

Ако всички или повечето работници са свръхприлежни (доколкото в съвременната промишленост прилежанието е изобщо предоставено на тяхното усмотрение, какъвто не е случаят в най-важните и най-развитите отрасли на производството), те увеличават не стойността на стоката си, а само нейното количество; следователно увеличават изискванията, които биха били поставяни към нея като потребителна стойност. Ако всички спестяват, едно общо намаление на заплащане ги върне на правилното равнище, тъй като всеобщото спестяване би показало на капиталиста, че заплатата им е общо твърде висока, че срещу стоката си, разпореждането с техния труд, те получават повече от нейния еквивалент; тъй като същността на простата размяна — а това е отношението им към капиталиста — е именно, че никой не пуска в обръщението повече, отколкото изтегля, но и че може да изтегли от него само колкото е пуснал в него.

Отделен работник може да бъде *прилежен* над равнището, повече отколкото е длъжен, за да живее като работник, само защото друг е под равнището, е по-мързелив; той може да спестява само защото и доколкото друг прахосва. Най-многого, което той може средно да постигне с пестеливостта си, е да може по-добре да понася из-

равняването на цените — покачването и спадането им, кръгооборота; им; т. е. само целесъобразно да разпределя потреблението си, а не да придобие богатство. А това е и същинското искане на капиталистите. При добра конюнктура работниците трябва да спестят толкова, че при лоша конюнктура да могат криво-ляво да живеят, да понасят намалената работна седмица или намалената заплата и т. н. (Тогава тя би спаднала още по-ниско.) Следователно това е изискване те винаги да се придържат към минимално ползване на жизнени блага и да облекчават на капиталистите бремето на кризите и т. н.; да се заплащат просто като работна машина и по възможност сами да посрещат негодите си. Да не говорим за изпадането в просто животинско състояние, към което това би довело, а изпадането до такова животинско състояние би направило невъзможен дори и само стремеж към богатството във всеобщата форма, като пари, като натрупани пари.

(Участието на работника в потреблението от по-висок разред, както и в духовното потребление — агитацията за неговите собствени интереси, абонирането на вестници, слушането на лекции, възпитаването на деца, развиването на вкус и т. н., единственото му участие в цивилизацията, което го отличава от роба, е икономически възможно само поради това, че той разширява кръга на потребностите си по време на добра конюнктура, когато спестяването е до известна степен възможно.)

Независимо от това, ако спестяваше по много аскетичен начин и с това натрупваше премии за лумпенпролетариата, мошениците и т. н., които биха се разраствали пропорционално с търсенето, работникът би могъл да запази и използва плодотворно спестяванията си — ако те надхвърлят спестовната касичка на официалните спестовни каси, които му плащат минимална лихва, за да могат от тези спестявания капиталистите да изкарат големи лихви или за да ги изяде държавата, с което той само увеличава могъществото на противниците си и своята собствена зависимост, — като ги влага в банки и т. н., така че по време на кризи той загубва влоговете си, докато по време на разцвет се е отказвал от всички наслади на живота, за да увеличава могъществото на капитала; така че във всички случаи е пестял за капитала, а не [II—28] за себе си.

Впрочем — доколкото всичко това не е лицемерна фраза на буржоазната филантропия, която се състои изобщо в това, да зальгва работника с «благочестиви» пожелания — всеки капиталист изисква наистина работниците му да пестят, но само *неговите*, защото те му противостоят като работници; но в никакъв случай останалият *свят на работниците*, тъй като последните му противостоят като потребители. Ето защо въпреки всички «благочестиви» фрази той опитва всички средства, за да стимулира потреблението им, да придаде нови

привлекателности на стоките си, да внуши на работниците нови потребности и т. н. Тъкмо тази страна на отношението между капитала и труда е съществен момент на цивилизацията и на нея почива историческото оправдание на капитала, но и сегашното му могъщество. (Това отношение между производство и потребление трябва да се развие чак в раздела «Капитал и печалба» и т. н. или пък в раздела «Натрупване и конкуренция на капиталите»).

Впрочем всичко това са екзотерични съображения, дотолкова уместни, доколкото доказват, че исканията на лицемерната буржоазна филантропия унищожават сами себе си и следователно потвърждават именно онова, което трябва да опровергават — че при размяната с капитала работникът се намира в отношението на простото обръщение, следователно получава не богатство, а само средства за живот, потребителни стойности за непосредствено потребление. Че искането противоречи на самото отношение, произтича от простото съображение*, че ако спестяванията на работника не бива да останат само продукт на обръщението — спестени пари, които могат да бъдат реализирани само като бъдат превърнати рано или късно в субстанционалното съдържание на богатството, в предмети за потребление, — самите натрупани пари би трябвало да станат капитал, т. е. да купят труд, да се отнасят към труда като към потребителна стойност. Следователно тези спестявания от своя страна предполагат труд, който не е капитал, и предполагат, че трудът се е превърнал в своята противоположност — не труд. За да станат капитал, самите спестявания предполагат труда като не-капитал, противостоящ на капитала; следователно предполагат противоположността, която трябва на един пункт да бъде снета, да бъде възстановена на друг пункт.

И така, ако в самото първоначално отношение предметът и *продуктът* на размяната на работника — като продукт само на размяната той не може да бъде друг продукт — не беше потребителната стойност, средствата за живот, задоволяването на непосредствената потребност, извличане от обръщението еквивалента на онова, което е било вкарано в него, за да бъде унищожено чрез потреблението —

---

* Относно предявяването със самодоволство понякога напоследък искане да се дава на работниците известно участие в печалбата трябва да се говори в раздела «Работна заплата»; или това е *специална премия*, която може да постигне целта си само като изключение от правилото и която в заслужаващата да бъде спомената практика фактически се ограничава с подкупване на отделни надзиратели и т. н. в интереса на работодателя *против* интереса на работническата класа; или пък се дава само на служещи и т. н., накратко вече не *прости работници*, следователно вече не засяга общото отношение; или това е специален начин да се изиграват работниците и да им се *задържа незаконно част от работната заплата* под несигурната форма на зависеща от положението на предприятието, печалба.

трудът би противостоял на капитала не като труд, не като не-капитал, а като капитал. Но и капитал не може да противостоя на капитала, ако на капитала не противостоя труд, тъй като капиталът е капитал само като не-труд; в това противоречиво отношение. Следователно би било унищожено самото понятие и самото отношение на капитала.

Разбира се, не се отрича, че има условия, при които собственици, които сами работят, си разменят помежду си. Обаче такива условия не са условията на обществото, в което капиталът като такъв съществува в развит вид; ето защо във всички пунктове те биват унищожавани от развитието на капитала. Капиталът може да се полага като капитал само като полага труда като не-капитал, като чиста потребителна стойност.

(Като роб работникът има *разменна стойност, стойност*; като свободен работник той *няма стойност*, а само постигнатото чрез размяната с него разпореждане с неговия труд има стойност. Не той противостоя на капиталиста като разменна стойност, а капиталистът — на него. Да му *липсва стойност* и да е *лишен от стойност* е предпоставката на капитала и условието на *свободния* труд изобщо. Ленге разглежда това като регрес¹²⁶; той забравя, че с това работникът формално е положен като личност, която е и нещо *извън своя* труд за себе си и която отчуждава жизнената си проява само като средство за собствения си живот. Докато работникът като такъв има *разменна стойност, промишленият капитал* като такъв не може да съществува, следователно не може да съществува развитият капитал изобщо. На последния трудът трябва да противостоя като *чиста потребителна стойност*, която се предлага от самия свой притежател като стока в замяна на капитала, в замяна на нейната *разменна стойност*, монетата, която наистина се реализира в ръцете на работника само в нейното определение като всеобщо средство за размяна; а иначе изчезва.) Е, добре.

И така, работникът се намира само в отношението на простото обръщение, на простата размяна, и за своята потребителна стойност получава само *монета*; средства за живот; но опосредствувани. Както видяхме, тази форма на опосредствуване е съществена и характерна за отношението*. Обстоятелството, че работникът може да стигне до превръщане на монетата в пари — до спестяване, — доказва именно само, че неговото отношение е отношението на простото обръщение; той може повече или по-малко да спестява; обаче по-далеч от това не може да отиде; той може да реализира спестеното само като временно разширява кръга на потреблението си. Важното е — а при определя-

* Вж. настоящия том, част I, стр. 209—212. Ред.

нето на самото отношение то е съществено, — че, тъй като продуктът на неговата размяна са парите, всеобщото богатство като илюзия го подтиква, го прави предприемчив. Същевременно чрез това не само формално се открива простор за произвол при осъщ [II—20]

[. . . . .]*

. . . [III—8]¹²⁷ процес на същия субект; така например субстанцията на окото е капиталът на зрението и т. н. Такива белетристични фрази, които по някаква аналогия подвеждат всичко под всичко, могат дори да изглеждат остроумни, когато бъдат казани за пръв път, и то толкова повече, колкото по-различни неща отъждествяват. Повтаряни, и то самодоволно, повтаряни като изказвания с научна стойност, те са чисто и просто глупави. Те са добри само за белетристични цапачи и празнодумци, които цапотят всички науки със сладникавата си кал.

Обстоятелството, че трудът е винаги нов източник на размяната за работника, докато е трудоспособен — а именно не просто на размяната, а на размяната с капитала, — е заложено в самото определение на понятието, че той продава само временно разпореждане с неговата трудоспособност, следователно може все отново да започва размяната, щом е поел необходимото количество вещество, за да може да възпроизведе жизнената си дейност. Вместо да насочат учудването си към това, че работникът изобщо живее, че следователно може всеки ден да повтаря определени жизнени процеси, щом си е отспал и се е наял — и да му запишат това по сметката като голяма заслуга на капитала, — разкрасяващите сикофанти на буржоазната политическа икономия би трябвало да обърнат внимание на обстоятелството, че след постоянно повтарянния труд той има за размяна все само самия свой жив, непосредствен труд. Самото повторение е фактически само привидно. *Онова, което той разменя срещу капитала, е цялата своя трудоспособност, която той изразходва, да кажем, за 20 години.* Вместо да му я заплати наведнъж, капиталът му я заплаща на дози, както работникът я предоставя на разпореждане на капитала, да кажем седмично. Това абсолютно не променя природата на нещата и ни най-малко не оправдава извода, че — тъй като работникът трябва да спи 10—12 часа, преди да бъде способен да повтори своя труд и

* Последната, 29-ата страница от ръкописа липсва. За съдържанието на тази страница може да се съди по следния откъс от съставените от Маркс през февруари 1859 г. «Реферати» към тетрадките с ръкописи от 1857—1858 г. (вж. настоящия том, част II): «Капиталът противостои на работника само като власт на нещата. Няма личен характер. Различието от оказването на услуги. Целта на работника при размяната с капитала е потреблението. Работникът трябва винаги да започва отново. *Трудът като капитал на работника.*» *Ред.*

своята размяна с капитала — трудът образува *неговия капитал*. Фактически онова, което тук се схваща като капитал, е пределът, прекъсването на неговия труд, обстоятелството, че той не е *perpetuum mobile**. Борбата за закона за десетчасовия работен ден¹²⁸ и т. н. доказва, че капиталистът не желае нищо по-силно, колкото работникът да *прахосва дозите си жизнена сила по възможност без прекъсване*.

Сега стигаме до втория процес, който *след* тази размяна образува отношението между труда и капитала. Тук искаме още само да добавим, че самите икономисти изразяват гореспomenатото изречение така: *заплатата не е производителна*. Разбира се, за тях нещо да бъде производително означава да произвежда богатство. А тъй като продуктът на размяната между работника и капитала е заплатата — а това е единственият продукт, който е положен в самия този акт, — те признават, че в тази размяна работникът *не произвежда богатство* нито за капиталиста, тъй като за последния заплащането на пари за една потребителна стойност — а това *заплащане* образува единствената функция на капитала в това отношение — е отдаване на богатство, а не създаване на такова, поради което той се старае да плати, колкото се може по-малко; нито за работника, тъй като то само му поставя средства за живот, по-голямо или по-малко задоволяване на индивидуални потребности, но *никога* не му създава всеобщата форма на богатството, никога не създава богатство.

Това не е и възможно, тъй като съдържанието на стоката, която работникът продава, по никакъв начин не я поставя над всеобщите закони на обръщението: чрез стойността, която той пуска в обръщението, да получи посредством монетата еквивалент в друга потребителна стойност, която той консумира. Разбира се, такава операция никога не може да обогати, а трябва в края на процеса да доведе извършителя ѝ точно до онези пункт, на който той се е намирал в началото. Както видяхме**, това не изключва, а, напротив, предполага, че кръгът на непосредствено задоволяваните му потребности допуска известно свиване и разширяване. От друга страна, ако капиталистът — който при тази размяна още не е положен като капиталист, а само като *пари* — повтаряше този акт все отново, скоро парите му биха били изядени от работника и [III—9] последният би ги прахосал за редица други потребности, за закърпване на панталони, за лъскане на обувки, накратко, за получени услуги. Във всеки случай повтарянето на тази операция би се измервало точно с предела на кесията на капиталиста. Това повтаряне не би обогатило капитали-

* — вечно подвижен. *Ред.*

** Вж. настоящия том, част I, стр. 209—212, 214. *Ред.*

ста повече, отколкото харченето на пари за потребителни стойности за любезната му личност, които, както е известно, не му донасят никакъв доход, а само му създават разходи.

Може да изглежда странно, че макар в отношението между труда и капитала, а и в това първо отношение на размяна между тях, работникът да купува разменната стойност, а капиталистът да купува потребителната стойност, при това трудът противостои на капитала не като една от потребителните стойности, а просто като *самата* потребителна стойност — капиталистът трябва да получи богатство, а работникът само потребителна стойност, която угасва в потреблението. {Доколкото това засяга капиталиста, трябва да се разгледа чак при втория процес.} Това изглежда като диалектика, която преминава тъкмо в обратното на онова, което би трябвало да се очаква. Обаче, ако се разгледа по-внимателно, ще се види, че работникът, който разменя стоката, извършва при размяната формата С—П—П—С. Ако при обръщението се изхожда от стоката, от потребителната стойност като принцип на размяната, неизбежно стигаме пак до стоката, тъй като парите се явяват само като монета, а като средство за размяна са само мимолетно опосредствуване; а стоката като такава, след като е описала кръгообръщението си, се потребява като пряк обект на потребността. От друга страна, капиталът представлява противоположния момент: П—С—С—П.

Отделянето на собствеността от труда се явява като необходим закон на тази размяна между капитала и труда. Трудът, положен като *не-капиталът* като такъв, е:

1) *Не-опредметен труд, разглеждан негативно* (самият още предметно; самото непредметно в обективна форма). Като такъв, той е не-суровина, не-оръдие на труда, не-полуфабрикат: трудът, отделен от всички средства на труда и предмети на труда, от цялата му обективност. Живият труд (също така не-стойност), съществуващ като *абстракция* от тези моменти на реалната му действителност; това пълно оголване, лишено от всяка обективност, чисто субективно съществуване на труда. Трудът като *абсолютната бедност*: бедността не като липса, а като пълно изключване на предметното богатство. Или, като *самата* съществуваща *не-стойност* и следователно като чисто предметна потребителна стойност, съществуваща без опосредствуване; тази предметна може да бъде само неотделена от личността: само съвпадаща с непосредствената телесност на личността. Тъй като предметността е чисто непосредствена, тя също така непосредствено е не-предметност. С други думи: тя не е предметност, излизаща извън непосредственото съществуване на самия индивид.

2) *Не-опредметен труд, не-стойност, разглеждан позитивно,*

или като отнасяща се към себе си негативност, той е не-*опредметеното*, следователно непредметното, т. е. субективното съществуване на самия труд. Трудът не като предмет, а като дейност, не като нещо, което само е *стойност*, а като *живия извор* на стойността. Всеобщото богатство — в противоположност на капитала, където то съществува предметно, като действителност — като негова всеобща възможност, която в действието се утвърждава като такава. Така че по никакъв начин не си противоречи, или по-скоро по всякакъв начин противоречащото си положение, че трудът, от една страна, е абсолютната бедност като предмет, от друга страна, е всеобщата възможност на богатството като субект и като дейност, взаимно се обуславят и следват от същността на труда, както трудът като противоположност, като противоположно съществуване на капитала е предположен от капитала, а, от друга страна, предполага от своя страна капитала.

Последният пункт, на който трябва да се обърне внимание по въпроса, как трудът противостои на капитала, е, че *онази* потребителна стойност, която противостои на положените като капитал пари, е не този или онзи труд, а *чисто и просто труд*, абстрактен труд, абсолютно безразличен към специфичната си *определеност*, но годен за всяка определеност. Естествено, трудът като специфичен труд трябва да отговаря на специфичната субстанция, от която се състои определен капитал; но тъй като капиталът *като такъв* е безразличен към всяка специфичност на субстанцията си и е както съвкупността на последната, така и абстракция от всичките ѝ специфичности, то и противостоящият му труд има в себе си същата съвкупност и същата абстракция. Например при цеховия, занаятчийския труд, където самият капитал има още ограничена форма, още изцяло е потънал в определена субстанция, следователно още не е *капитал като такъв* и трудът още се явява като потънал в специфичната си определеност: не в съвкупността и абстракцията, не като онзи труд, който противостои на капитала. Това означава, че трудът е наистина във всеки отделен случай определен; но капиталът може да се противопостави на всеки *определен* труд; *δυνάμει** му противостои съвкупността на всички видове труд и е случайно кой тъкмо му противостои.

От друга страна, самият работник е съвсем безразличен относно определеността на своя труд; за него трудът не представлява интерес като такъв, а само доколкото е изобщо *труд* и като такъв е потребителна стойност за капитала. [III—10] Ето защо икономическият характер на работника е да бъде носител на труда като такъв, т. е. на труда като *потребителна стойност* за капитала; той е *работник* в противоположност на капиталиста. Не е такъв характерът на занаят-

* — потенциално. Ред.

чните, на членовете на цеха и т. н., чийто икономически характер е заложен именно в *определеността* на техния труд и в отношението им към *определен майстор* и т. н.

Ето защо това икономическо отношение — характерът, който имат капиталистът и работникът като полюси на едно производствено отношение — е развито толкова по-чисто и по-адекватно, колкото повече трудът загубва всякакъв характер на изкуство; колкото повече специфичното умение става все повече нещо абстрактно, безразлично, а трудът става все повече и повече *чисто абстрактна дейност*, чисто механична, затова безразлична дейност, индиферентна спрямо специфичната ѝ форма; става само *формална* или, което е същото, само *веществена* дейност, дейност изобщо, безразлична по отношение на формата. Тук отново се вижда как специфичната определеност на производственото отношение, на категорията — капитал и труд — става истинно едва с развитието на специфичен *материален начин на производство* и на специфично стъпало на развитие на промишлените *производителни сили*. (Изобщо този пункт трябва да бъде по-късно специално развит във връзка с това отношение; тъй като тук той е вече *положен* в самото отношение, докато при абстрактните определения — разменна стойност, обръщение, пари — той все още спада повече към нашата субективна рефлексия).

[г] Трудов процес, включен в капитала

Сега минаваме към втората страна на процеса. Размяната между капитала (или капиталиста) и *работника* е сега завършена, доколкото изобщо се касае, за процеса на *размяната*. Сега се минава към отношението на капитала към труда като към своя потребителна стойност. Трудът е не само противостоящата на капитала *потребителна стойност*, а е *потребителната стойност* на самия капитал. Като небитието на стойностите като опредметени стойности трудът е тяхното битие като неопредметени стойности, тяхното мислено битие; възможността на стойностите, а като дейност полагането на стойност. По отношение на капитала трудът е само абстрактната форма, само възможността на полагашата стойност дейност, която в телесността на работника съществува само като способност, като потенция. Но доведен до действителна дейност чрез контакта с капитала — сам по себе си трудът не може да стигне до това, тъй като е безпредметен, — той става действителна полагаша стойност, производителна дейност. По отношение на капитала дейността може изобщо да се състои само във възпроизвеждането на самия него — в запазването и умножаването му като *действителна* и *действена* стойност, а не само мислена,

както при парите като такива. Чрез размяната с работника капиталът си е присвоил самия труд; трудът е станал един от неговите моменти, който сега въздейства като оплодяваща жизненост върху неговата само съществуваща и затова мъртва предметност.

Капиталът е пари (положена за себе си разменна стойност), но вече не пари като съществуващи в една специална субстанция и затова изключена от другите субстанции на разменните стойности, съществуваща наред с тях, а запазващи мисленото си определение във всички субстанции, в разменните стойности във всяка форма и във всеки начин на съществуване на предметения труд. Доколкото капиталът като пари, съществуващи във всички отделни форми на предметения труд, влиза сега в процес с неопредметения, а жив, съществуващ като процес и акт труд, той е преди всичко тази качествена разлика на субстанцията, в която той се състои, от формата, в която сега той се състои и като труд. В процеса на това разграничаване и на снемането на последното самият капитал става процес.

Трудът е ферментът, който бива хвърлен в капитала и сега го привежда във ферментация. От една страна, предметността, в която капиталът се състои, трябва да бъде преработена, т. е. да бъде потребена от труда, от друга страна, чистата субективност на труда като чиста форма трябва да бъде снета и да бъде опредметена в материала на капитала. Отношението на капитала (откъм съдържанието му) към труда, т. е. на предметения труд към живия труд — в това отношение, където капиталът се явява пасивен спрямо труда, където пасивното му битие като отделна субстанция влиза в отношение с труда като формираща дейност, — може да бъде изобщо само отношението на труда към своята предметност, към своя материал (нещо, което трябва да бъде разгледано още в първата глава, която трябва да предхожда тази за разменната стойност и да третира производството изобщо); а към труда като дейност-материалът може да има само две отношения: отношението на *суровината*, т. е. на безформеното вещество, на простия материал за полагащата форма, целесъобразна дейност на труда, и отношението на *оръдието на труда*, т. е. на средството на труда, което само е предметно и чрез което самата субективна дейност вмъква един предмет като свой проводник между себе си и предмета.¹²⁹

Тук още не е мястото на определението като *продукт*, което икономистите привнасят тук, като определение, *различно* от суровина и оръдие на труда. То се явява като *резултат*, а не като *предпоставка* на процеса между пасивното съдържание на капитала и труда като дейност. Като *предпоставка* продуктът не е различно от суровина и оръдие на труда отношение на предмета към труда, тъй като суровина и оръдие на труда като субстанция на стойности сами вече са *опредме-*

тен труд, продукти. Изобщо субстанцията на стойността е не отделната натурална субстанция, а опредметеният труд. Самият той [III—11] от своя страна се явява по отношение на *живия труд* като *суровина* и *оръдие на труда*. Ако се разглежда само актът на производството сам по себе си, оръдието на труда и суровината могат да се явят като заварени в природата, така че да е достатъчно да бъдат само *присвоени*, т. е. превърнати в предмет и средство на труда, което само по себе си още не е процес на труда. По отношение на тях *продуктът* се явява като нещо качествено друго и е продукт не само като резултат на въздействието на труда върху материала посредством оръдието, но и като първо *определяване на труда* наред с тях. Но като съставни части на капитала самата суровина и самото оръдие на труда са вече опредметен труд, следователно *продукт*.

Това още не изчерпва отношението. Защото например в производството, в което няма никакви разменни стойности, следователно не съществува капитал, продуктът на труда може да стане средство и предмет на нов труд. Например в земеделието, произвеждащо само за потребителната стойност. Лъкът на ловеца, мрежата на рибаря, накрайно най-примитивните условия предполагат вече продукт, който престава да важи като продукт и става *суровина* и главно *оръдие на производството*, тъй като последното е всъщност първата специфична форма, в която продуктът се явява като средство на възпроизводството. Следователно това отношение съвсем не изчерпва отношението, в което *суровината* и *оръдията на труда* се явяват като моменти на самия капитал.

Впрочем икономистите вмъкват *продукта* още и в съвсем друга връзка като трети елемент на субстанцията на капитала. Това е продуктът, доколкото има предназначението да излезе както от производствения процес, така и от обръщението и да бъде непосредствен предмет на индивидуалното потребление, *approvisionnement*, както го нарича Шербюлие¹³⁰. А именно продуктите, които се предполагат, за да може работникът да живее като работник и да е в състояние да живее по време на производството, преди да е създаден нов продукт. Че капиталистът притежава тази способност, е положено в това, че всеки елемент на капитала е пари и като такива може от себе си като всеобща форма на богатството да бъде превърнат в материал на богатството, в предмет за потребление. Ето защо у икономистите *фондът на средствата за живот* се отнася само за работниците; т. е. той е изразените във формата на предмети за потребление, на потребителна стойност пари, които те получават от капиталиста в акта на размяната между тях. Но това спада към първия акт. Доколкото този първи акт е във връзка с втория, тук още не се разглежда. Единственото разделение, което е положено от самия производствен процес, е

първоначалното разделение, което е положено от самата разлика между предметен и жив труд, т. е. разделението между *суровина* и *оръдие на труда*. обстоятелството, че икономистите объркват тези определения, е съвсем в реда на нещата, тъй като те неизбежно объркват двата момента на отношението между капитала и труда и не бива да фиксират специфичната им разлика.

И така: суровината се потребява, като се видоизменя, като се формира от труда, а оръдието на труда се потребява, като се употребява, изхабява в този процес. От друга страна, и трудът се потребява, като се прилага, като се поставя в движение и по такъв начин се изразходва определено количество мускулна сила и т. н. на работника, от което той се изтощава. Но той не само се потребява, но едновременно от формата на дейност той се фиксира, материализира във формата на предмет, на покой; като видоизменение в предмета трудът изменя собствения си облик и от дейност става битие. Краят на процеса е *продуктът*, в който суровината се явява като свързана с труда, а оръдието на труда също се е превърнало от проста възможност в действителност, като е станало действителен проводник на труда, но в същото време вследствие на своето механическо или химическо отношение към материала на труда то самото е било потребено във формата си на покой.

И трите момента на процеса, материалът, оръдието и трудът, се сливат в един неутрален резултат — *продукта*. В продукта едновременно са възпроизведени моментите на производствения процес, които са били потребени в него. Ето защо целият процес се явява като *производително потребление*, т. е. като потребление, което завършва не с нищо и не с просто субективизиране на предметното, а самото то от своя страна е положено като предмет. Потреблението не е просто потребление на вещественото, а потребление на самото потребление; в снемането на вещественото се съдържа снемане на това снемане и затова — полагаане на вещественото. *Придаващата форма* дейност потребява предмета и потребява сама себе си, но тя потребява дадената форма на предмета само за да го положи в нова предметна форма, а себе си тя потребява само в субективната си форма на дейност. Тя потребява предметното на предмета → безразличието по отношение на формата — и субективното на дейността; формира предмета, материализира дейността. Обаче като *продукт* резултатът от производствения процес е *потребителна стойност*.

[11—12] Ако сега разгледаме получения досега резултат, ще намерим:

Първо. Чрез присвояването, включването на труда в капитала — парите, т. е. актът на купуването на разпореждането с работника, се явяват тук само като средство да се предизвика този процес, а не

като момент на самия процес — капиталът изпада във ферментация и става процес, *производствен процес*, в който капиталът като съвкупност, като жив труд се отнася към себе си не само като предметен труд, а защото е предметен — като прост *предмет* на труда.

Второ. В простото обръщение самата субстанция на стоката и парите беше безразлична за определянето на формата, т. е. доколкото стоката и парите оставаха моменти на обръщението. Стоката, доколкото беше важна субстанцията ѝ, излизаше извън икономическото отношение като предмет на потреблението (на потребността); а парите, доколкото формата им придобиваше самостоятелност, все още запазваха връзката си с обръщението, но само отрицателно и бяха само тази отрицателна връзка. Фиксирани сами по себе си, те също угасваха в мъртва материалност, преставаха да бъдат пари. Стоката и парите бяха все изрази на разменната стойност и се различаваха едно от друго само като всеобща и отделна разменна стойност. Самото това различие беше от своя страна само мислено, тъй като, от една страна, в действителното обръщение двете определения се разменяха, от друга страна, разгледано всяко само за себе си, самите пари бяха отделна стока, а самата стока като цена беше всеобща пари. Разликата беше само формална. Всяко беше положено в едното определение, защото и доколкото не беше положено в другото. Обаче сега, в производствения процес, самият капитал като форма се различава от себе си като субстанция. Той е едновременно двете определения и едновременно е отношението на двете едно към друго. Но:

Трето. Капиталът се явяваше като това отношение още само *в себе си*. То още не е *положено* или самото то е положено само в определението на един от двата момента: на *веществения* момент, който вътре в себе си се различава като материя [(суровина и оръдие) и форма (труд) и като отношение на двете, като действителен процес сам от своя страна е само веществено отношение — отношение на двата веществени елемента, които образуват съдържанието на капитала за разлика от неговото отношение по форма като капитал.

Ако разглеждаме капитала откъм страната, от която той се явява първоначално в различие от труда, то в процеса той е само пасивно битие, само нещо предметно, в което напълно е угаснало определението по форма, според което той е капитал, т. е. съществуващо за себе си ¹³¹ обществено битие. В процеса капиталът влиза само откъм страната на съдържанието си — като предметен труд изобщо; — но за труда — а отношението на труда към капитала образува процеса — е напълно безразлично, че капиталът е предметен труд; напротив, капиталът влиза в процеса, бива преработен само като предмет, а не като *предметен труд*. Памукът, който става памучна прежда, или памучната прежда, която става тъкан, или тъканта, която става ма-

тернал за шампосване и боядисване, съществуват за труда само като налични памук, прежда, тъкан. Доколкото самите те са продукти на труда, предметен труд, те не влизат в никакъв процес, а влизат в него само като материални съществування с определени натурални свойства. Как последните са били положени в тях, съвсем не засяга отношението на живия труд към тях; за него те съществуват само доколкото съществуват в отличие от него, т. е. като материал на труда.

Това важи, доколкото се изхожда от капитала в неговата предположена на труда предметна форма. От друга страна, доколкото чрез размяната с работника самият труд е станал един от предметните елементи на капитала, самото различие на труда от предметните елементи на капитала е само предметно различие: предметните елементи — във формата на покой, а трудът — във формата на дейност. Това отношение е вещественото отношение на един от елементите на капитала към другия, но не неговото собствено отношение към двата.

И така, от една страна, капиталът се явява само като *пасивен предмет*, в който угасва всяко отношение по форма; от друга страна, той се явява само като прост *производствен процес*, в който капиталът като такъв не влиза като различен от субстанцията си. Той дори не се явява в полагащата му се субстанция — като предметен труд, тъй като последният е субстанцията на разменната стойност, — а само в натуралната форма на съществуване на тази субстанция, в която е заличено всяко отношение към разменната стойност, към предметния труд, към самия труд като потребителна стойност за капитала — а затова е заличено всяко отношение към самия капитал.

Разглеждан откъм тази страна, [III—13] капиталовият процес съвпада с простия производствен процес като такъв, в който определението му като капитал е също така съвсем заличено във формата на процеса, както парите като пари бяха заличени във формата на стойността. Доколкото дотук разглеждахме процеса, съществуващият за себе си капитал — т. е. капиталистът — съвсем не влизаше в него. Не е капиталистът онзи, който бива потребен от труда като суровина и оръдие на труда. Освен това не капиталистът е онзи, който потребява, а трудът. По такъв начин производственият процес на капитала се явява не като производствен процес на капитала, а просто като производствен процес, а за *разлика от труда* капиталът се явява само във веществената определеност на *суровина* и *оръдие на труда*. Именно тази страна — която не е само произволна абстракция, а абстракция, която се извършва в самия процес — фиксират икономистите, за да представят капитала като необходим елемент на всеки производствен процес. Естествено, те правят това само защото забравят да внимават за поведението му като капитал по време на този процес.

Тук му е мястото да обърнем внимание на един момент, който за

първ път тук се появява не само от становището на наблюдението, а е положен в самото икономическо отношение. В първия акт, при размяната между капитала и труда, съществуващият като такъв, *за себе си* труд се явяваше неизбежно като *работник*. Също така тук във втория процес: изобщо капиталът е положен като съществуваща за себе си, така да се каже, *самоуверена* стойност (което при парите беше само като стремеж). Но съществуващият за себе си капитал е *капиталистът*. Наистина някои социалисти казват: нужен ни е капитал, но не капиталист¹³². В такъв случай капиталът се явява просто като вещ, а не като производствено отношение, което, рефлектирано в себе си, е капиталистът. Наистина аз мога да разгранича капитала от този отделен капиталист и капиталът може да премине върху друг капиталист. Но като загубва капитала, той загубва и свойството да е капиталист. Ето защо наистина капиталът е отделен от отделния капиталист, но не и от капиталиста изобщо, който като такъв противостои на работника *изобщо*. Така и отделният работник може да престане да бъде за себе си битие на труда; той може да получи пари в наследство, да краде и т. н. Но тогава той престава да е *работник*. Като работник той е само съществуващият за себе си труд, (По-късно това трябва да бъде доразвито.)

(Б) ТРУДОВИЯТ ПРОЦЕС И ПРОЦЕСЪТ НА УВЕЛИЧАВАНЕ НА СТОЙНОСТТА

(1) ПРЕВЪРЩАНЕ НА ТРУДА В КАПИТАЛ

В края на процеса не може да произлезе нищо, което в началото му не се е явявало като негова предпоставка и условие. Но, от друга страна, все пак всичко трябва да произлезе. Ето защо, ако в края на производствения процес, който бе започнал при предпоставката на капитала, изглежда, че капиталът е изчезнал като отношение по форма, такъв може да е случаят само защото не са били забелязани невидимите нишки, с които капиталът пронизва процеса. Следователно да разгледаме тази страна.

И така първият резултат беше следният:

а) Чрез това включване на труда в капитала последният става производствен процес; но преди всичко *материален* производствен процес; изобщо производствен процес, така че производственият процес на капитала не се различава от материалния производствен процес изобщо. Определението му по форма е напълно угаснало. С това, че капиталът е разменил част от предметното си битие срещу труд, самото негово предметно битие се е разделило в себе си на предмет и труд; отношението на двете образува производствения процес, или

по-точно *трудовия процес*. С това производственият процес, *положен преди стойността като изходен пункт* — който поради своята абстрактност, чиста вещественост е еднакво свойствен на всички форми на производство, — се появява отново в рамките на капитала като процес, който протича във веществото на капитала и образува съдържанието на капитала.

(Че и в рамките на самия производствен процес това *заличаване на определението по форма* е само привидност, ще се изясни по-късно.)

Доколкото капиталът е стойност, но като процес се явява преди всичко във формата на прост производствен процес, не положен в специална *икономическа* определеност, а производствен процес изобщо, може да се каже — според това, коя отделна страна на простия производствен процес (който като такъв, както видяхме, съвсем не предполага капитал, а е свойствен на всички начини на производство) се фиксира, — че капиталът ставал продукт или че бил оръдие на труда, или пък суровина за труда. По-нататък, ако капиталът пак се схване като една от страните, която противостои на труда като вещество или просто средство, с право се казва, че капиталът не бил производителен¹³³, защото в такъв случай го разглеждат именно само като противоящия на труда предмет, като материя, като нещо само пасивно. А правилното е, че капиталът не се явява като една от страните или като отличие на едната страна сама по себе си, или пък като прост резултат (продукт), а се явява като самия прост производствен процес; че последният сега се явява като *самодвижещото се съдържание* на капитала.

* * *

[III—14] {Кой *труд* е *производителен* и кой *не*, пункт, по който много се е спорило насам-натам, откакто *Адам Смит* направи това разграничаване¹³⁴, ще трябва да произтече от анализа на страните на самия капитал. *Производителен труд* е само онзи, който произвежда *капитал*. Не е ли абсурдно, пита например (поне подобно) господин Сениър, че майсторът на пиана трябва да се смята за *производителен работник*, а *пианистът* — не, при все че без пианиста пианото би било безсмислица?¹³⁵ Но точно така е. Майсторът на пиана възпроизвежда капитал, а пианистът само разменя труда си срещу доход¹³⁶. Обаче нали пианистът произвежда музика и задоволява музикалното ни чувство, а в известен смисъл и произвежда това чувство? Действително той прави това: неговият труд произвежда нещо, но от това той не става *производителен труд* в *икономически* смисъл, също както не е производителен трудът на лудия, който произвежда фантасмагории. *Производителен е трудът само когато произвежда собствената си*

противоположност. Ето защо други икономисти смятат така наречения непроизводителен работник за косвено производителен. Например пианистът дава стимул на производството: отчасти като настройва нашата индивидуалност да бъде по-дейна, по-жизнена, или пък в обикновения смисъл, че пробужда нова потребност, за задоволяването на която се влага повече усърдие в непосредственото материално производство. С това вече се признава, че само трудът, който произвежда капитал, е производителен; че следователно трудът, който не прави това, колкото и да е *полезен* — с еднакъв успех той би могъл да бъде и вреден, — не е производителен за капитализацията, следователно е непроизводителен труд.

Други икономисти казват, че разликата между производителен и непроизводителен труд трябвало да се разглежда не във връзка с производството, а с потреблението. Тъкмо обратното. Производителят на тютюн е производителен, при все че потреблението на тютюн е непроизводително. Производството за непроизводително потребление е също така производително, както и производството за производително потребление; винаги се предполага, че това произвежда или възпроизвежда капитал. Ето защо *Малтус* (X, 40)¹³⁷ много правилно казва:

«Производителен работник е онзи, който непосредствено увеличава богатството на своя господар.»

Това е вярно поне откъм едната страна. Изразът е твърде абстрактен, тъй като в тази формулировка той важи и за роба. В отношението му към работника «богатството на господаря му» е формата на самото богатство в отношението му към труда, е капитал. Производителен работник е онзи, който непосредствено увеличава капитала.} [III—14]

* * *

[III—14] β) Сега следва да разгледаме онази страна на определението по форма, което се запазва и модифицира в производствения процес.

Като *потребителна стойност* трудът е само за *капитала* и е потребителната стойност на самия капитал, т. е. онази опосредствуваша дейност, чрез която капиталът *увеличава стойността* си. Като възпроизвеждащ и увеличаващ стойността си капиталът е самостоятелната разменна стойност (парите) като процес, като *процес на нарастване на стойността*. Ето защо трудът не е потребителна стойност за работника; ето защо той не е *за него производителна сила* на богатството, средство или дейност за обогатяване. Той внася труда като потребителна стойност в размяната с капитала, който по такъв

начин му противостон не като капитал, а като *пари*. Капиталът е капитал като такъв по отношение на работника едва чрез потреблението на труда, който отначало спада извън тази размяна и е независим от нея. За капитала — *потребителна стойност*, но за работника трудът е само *разменна стойност*, налична *разменна стойност*. Трудът се полага като такъв в акта на размяната с капитала чрез продажбата му срещу пари.

Потребителната стойност на една вещь не засяга нейния продавач като такъв, а засяга само нейния купувач. Свойството на селитрата да бъде употребена за барут не определя цената на селитрата, а тази цена се определя от производствените разходи на самата селитра, от количеството на предметения в нея труд. В обръщението, в което потребителните стойности влизат като цени, тяхната стойност не е резултат от обръщението, при все че тя се реализира само в него; тя е *предположена* на обръщението и се реализира само чрез размяната срещу пари. Така трудът, който се продава като *потребителна стойност* от работника на капитала, е за работника неговата *разменна стойност*, която той иска да реализира, но която вече е *определена* преди акта на тази размяна, предположена е като условие на този акт и се определя като стойността на всяка друга стока от търсенето и предлагането, или изразено общо, с което единствено имаме работа тук, от производствените разходи, от количеството предметен труд, с който е била произведена трудоспособността на работника и който затова работникът получава като еквивалент.

Ето защо [III—15] разменната стойност на труда, чиято реализация се извършва в процеса на размяната с капиталиста, е *предположена*, предопределена, и претърпява само формалната модификация, която всяка само мислено положена цена получава чрез реализацията си. Тя не се определя от потребителната стойност на труда. За самия работник трудът има потребителна стойност само доколкото той е *разменна стойност*, а не доколкото произвежда разменни стойности. За капитала трудът е разменна стойност само доколкото той е потребителна стойност. Потребителна стойност като нещо различно от разменната му стойност трудът е не за самия работник, а само за капитала. Така че работникът разменя труда като проста, предварително определена, от минал процес определена разменна стойност — той разменя самия труд като *определен труд*; само доколкото вече предметява определено количество труд, следователно еквивалентът му е вече измерен, даден.

Капиталът го получава от размяната като жив труд, като всеобщата производителна сила на богатството, като увеличаваща богатството дейност. Ясно е следователно, че работникът не може да се *обогати* чрез тази размяна, като — както Исав е дал първородния си

син срещу паница леща — срещу трудоспособността като налична величина даде *творческата сила* на труда. Напротив, той неизбежно обеднява, както ще видим по-нататък, от това, че творческата сила на неговия труд застава срещу него като сила на капитала, като *чужда сила*. Той *отчуждава* от себе си труда като производителна сила на богатството; капиталът си го присвоява като такава сила. Ето защо отделянето на труда от собствеността върху продукта на труда, отделянето на труда от богатството е заложено в самия този акт на размяната. Онова, което изглежда парадоксален резултат, е заложено вече в самата предпоставка. Икономистите са изразили това повече или по-малко емпирично.

Следователно по отношение на работника производителността на неговия труд *става чужда сила*, както и изобщо неговият труд, доколкото той е не *способност*, а движение, *действителен* труд; напротив, капиталът сам увеличава стойността си чрез *присвояване на чужд труд*. (С това е дадена поне възможността за увеличаване стойността на капитала като резултат от размяната между труда и капитала. Отношението се реализира едва в самия производствен акт, където капиталът действително потребява чуждия труд.)

Както за работника трудът като *предварително положена* разменна стойност се разменя срещу еквивалент в пари, тези пари от своя страна се разменят срещу еквивалент в стока, която се потребява. В този процес на размяна трудът не е производителен; той става такъв едва за капитала; трудът може да изтегли от обръщението само каквото е хвърлил в него — *предварително определено* количество стока, която не е негов собствен продукт, както не е и неговата собствена стойност.

Работниците, казва *Сисмонди*, разменят труда си срещу жито и го потребяват, докато той «е станал *капитал* за техния господар» (*J. C. L. Simonde de Sismondi. Nouveaux Principes d'Economie politique. Seconde édition. Tome I, Paris, 1827, стр. 90*) [Руски превод, том I, стр. 186].

«Като дават при размяната труда си, работниците го *превърщат* в капитал» (пак там, стр. 105) [Руски превод, том I, стр. 193].

«Като продава труда си на капиталиста, работникът получава право само на *цената на труда*, но не и на *продукта на този труд*, нито пък на стойността, която *трудът е прибавил към продукта*» (*A. Cherbuliez. Richesse ou pauvreté. Paris, 1841, стр. 55—56*).

«*Продаване на труда* = отказване от всички плодове на труда» (пак там, стр. 64).

Ето защо всички успехи на цивилизацията, или с други думи, всяко увеличение на *обществените производителни сили*, ако щете на *самите производителни сили на труда* — резултат на науката, изобретенията, разделението и комбинирането на труда, на подобрените съобщения, на създаването на световния пазар, на машинните и т.

н. — обогатяват не работника, а *капитала*; следователно само още повече увеличават силата, която господствува над труда; само умножават производителната сила на капитала. Тъй като капиталът е противоположността на работника, те само увеличават *обективната власт* над труда.

Превръщането на труда (като жива целесъобразна дейност) в *капитал* е an sich* резултат на размяната между капитала и труда, доколкото дава на капиталиста правото на собственост върху продукта на труда (както и командването на труда). Това *превръщане* се полага едва в самия *производствен процес*. Следователно въпросът, дали капиталът е производителен или не, е абсурден. Самият труд е *производителен* само като включен в капитала, където капиталът образува основата на производството и следователно капиталистът е командирът на производството. Производителността на труда става също производителна сила на капитала, както всеобщата разменна стойност на стоките се фиксира в парите. Трудът, както той съществува *за себе си* в работника в противоположност на капитала, следователно трудът в неговото *непосредствено битие*, отделен от капитала, *не е производителен*. Като дейност на работника той и никога не става *производителен*, докато влиза само в простия, само формален променящ процес на обръщението. Ето защо онези, които доказват, че всяка [III—16], приписвана на капитала производителна сила е *преместване, транспортиране на производителната сила* на труда, забравят тъкмо, че самият капитал е по същество това *преместване, това транспортиране* и че наемният труд като такъв предполага капитала, следователно, разгледан и откъм този труд, е това *превръщане от една субстанция в друга*; необходимият процес да полага собствените сили на труда като *чужди* на работника. Ето защо искането едновременно да се запази наемният труд и да се премахне капиталът е противоречащо си и ликвидиращо се искане.

Други, дори икономисти, например Рикардо, Сисмонди и др. казват, че *само трудът*, а не капиталът¹³⁸, е производителен. Но в такъв случай те взимат капитала не в неговата *специфична определена форма*, като рефлектирано в себе си *производствено отношение*, а мислят само за веществената му субстанция, суровина и т. н. Но не тези веществени елементи правят от капитала капитал. От друга страна, те след това пак се сещат, че откъм едната страна капиталът е *стойност*, следователно нещо *нематериално*, безразлично по отношение на материалния си състав. Така например Сей казва:

«Капиталът е винаги *нематериална същност*, тъй като не материята прави капитала, а *стойността* на тази материя, стойност, в която няма нищо телес-

* — в себе си, скрито, потенциално. *Ред.*

но» (*J. B. Say. Traité d'économie politique. Troisième édition. Tome second. Paris, 1817, стр. 429*).

Или пък *Сисмонди*:

«Капиталът е комерческо понятие» (*J. C. L. Simonde de Sismondi. Etudes sur l'économie politique. Tome II, Bruxelles, 1838, стр. 273*).

Но след това те се сещат, че все пак капиталът е друго икономическо определение освен стойност, защото иначе изобщо нямаше защо да се говори за капитал за разлика от стойност и макар всички капитали да са стойности, стойностите като такива още не са капитал. След това те отново прибягват назад към вещественния му облик в рамките на производствения процес, например когато Рикардо обявява капитала за натрупан труд, използван в производството на нов труд, т. е. само за *оръдие* или *материал на труда*¹³⁹. В този смисъл *Сей* говори дори за *производителна услуга на капитала*¹⁴⁰, на която трябвало да почива възнаграждението на капитала, като че ли оръдието на труда като такова би могло да претендира за благодарността на работника, а не тъкмо от него се полага като оръдие на труда, като нещо *производително*. Самостоятелността на оръдието на труда, т. е. неговото *обществено* определение, т. е. определението му като капитал се предполага тук, за да се изведат претенциите на капитала. *Прудон* вилят израз: «Капиталът струва, трудът произвежда»¹⁴¹, не означава абсолютно нищо освен: капиталът е стойност, а тъй като тук не е казано нищо повече за капитала, освен че е стойност, то стойността е стойност (субектът в това съждение е тук само друго название за предиката), а трудът произвежда, трудът е производителна дейност, означава: трудът е труд, тъй като не е нищо друго освен «произвеждане».

Обстоятелството, че тези тъждествени съждения не съдържат особено дълбока мъдрост, трябва да е очебийно, и по-специално, че не могат да изразят едно отношение при което стойността и трудът влизат в отношение и при което самите те се отнасят едно към друго и се отличават едно от друго, а не се намират едно до друго като безразлични индиферентности. Дори това, че *трудът* се явява като субект по отношение на капитала, т. е. че работникът се явява само в определението на труд, а трудът не е *самият работник*, би трябвало да отвори очите. Вече в това, без оглед на капитала, е заложена една връзка, едно отношение на работника към своята собствена дейност, която съвсем не е «естественото», а самото то вече съдържа едно специфично *икономическо* определение.

Капиталът, доколкото тук го разглеждаме като отношение, което следва да се разграничава от стойността и парите, е *капиталът изобщо*, т. е. съвкупността от определенията, които разграничават

стойността като капитал от същата нея като проста стойност или пари. Стойност, пари, обръщение и т. н., цени и т. н. се предполагат, също така труд и т. н. Но тук ние още нямаме работа нито с някоя *специфична* форма на капитала, нито с *отделния капитал*, отличаващ се от други отделни капитали и т. н. Ние присъствуваме при процеса на възникването му. Този диалектически процес на възникване е само идеалният израз на действителното движение, в което възниква капиталът. По-късните отношения трябва да се разглеждат като развитие от този зародиш. Обаче необходимо е да се фиксира определената форма, в която капиталът е положен на *известен* пункт. Иначе възниква обръщане.

[2] САМОНАРАСТВАНЕТО НА СТОЙНОСТТА КАТО НЕОБХОДИМО УСЛОВИЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО]

[III—17] Дотук капиталът бе разглеждан откъм веществената му страна като *прост производствен процес*. Обаче откъм страната на определеността му по форма този процес е *процес на самонарастване на стойността*. Самонарастването на стойността включва както запазването на предварително положената стойност, така и умножаването на последната.

Стойността се явява като субект. Трудът е целесъобразна дейност и по такъв начин откъм веществената страна се предполага, че в производствения процес оръдието на труда се употребява действително като средство за някаква цел и че суровият материал е придобил като продукт по-висока потребителна стойност, отколкото е имал преди — било чрез химическа обмяна на веществата, било чрез механическо изменение. Обаче самата тази страна, тъй като засяга само потребителната стойност, се отнася още към простия производствен процес. Тук работата не е в това — то по-скоро е включено, предположено, — че е създадена по-висока потребителна стойност (самото това е твърде относително; ако жито бъде превърнато в ракия, самата по-висока потребителна стойност е положена с оглед на обръщението); не е създадена по-висока потребителна стойност за индивида, за производителя. Това поне е случайно и не засяга отношението като такова; а е създадена по-висока потребителна стойност *за други*. Същественото е, че е произведена *по-висока разменна стойност*.

При простото обръщение процесът завършваше за отделната стока с това, че стигаше до купувача си като потребителна стойност, че се потребяваше. С това тя излизаше от обръщението, загубваше разменната си стойност, загубваше изобщо икономическата си форма. Капиталът е потребил материала си посредством труда и е потребил труда посредством материала си; капиталът се е потребил като по-

требителна стойност, но само като *потребителна стойност за самия него*, като капитал. Следователно самото потребление на капитала като потребителна стойност спада тук към обръщението или по-скоро сам капиталът слага *началото на обръщението* или неговия край — както искаме. Самото потребление на потребителната стойност спада тук към икономическия процес, защото тук самата потребителна стойност се определя от разменната стойност. В никой момент на производствения процес капиталът не престава да бъде капитал или стойността — стойност, а като такава — *разменна стойност*. Нищо не е по-глупаво от това, да се каже подобно на Прудон¹⁴², че сега чрез акта на размяната, т. е. чрез това, че капиталът отново влиза в простото обръщение, той от продукт се превръща в разменна стойност. Това би ни върнало отново към началото, дори до непосредствената разменна търговия, където се разглежда възникването на разменната стойност от продукта. Обстоятелството, че капиталът след завършването на производствения процес, след потребяването му като потребителна стойност, влиза и може да влиза отново като стока в обръщението, е заложено вече в това, че предварително е бил положен като запазваща се разменна стойност. Но доколкото сега той само като продукт става отново стока, а като стока става разменна стойност, получава цена и като такава се реализира в парите, капиталът е проста стока, разменна стойност изобщо, а като такава той също е изложен на участва да се реализира в парите или да не се реализира в тях, т. е. разменната му стойност да се превърне в пари или да не се превърне. Ето защо разменната стойност на капитала — която преди беше положена мислено — е станала по-скоро проблематична, отколкото да *възниква*. Колкото до обстоятелството, че капиталът *реално* бива положен в обръщението като по-висока разменна стойност, това не може да произхожда от самото обръщение, където, съгласно неговото просто определение, се разменят само еквиваленти. Ако капиталът излиза от обръщението като по-висока разменна стойност, той трябва като такава да е влязъл в него.

По форма капиталът не се състои от предмети на труда и труд, а от *стойности*, или по-определено, от *цени*. Обстоятелството, че по време на производствения процес стойностните му елементи имат различни субстанции, не засяга определенето им като стойности; от това те не се изменят. Ако те от формата на неспокойствие — на процес — на края на последния отново се съберат в продукта в спокоен, обективен облик, това по отношение на стойността е също само смяна на веществото, която не я изменя. Наистина субстанциите като такива са били разрушени, но не са се превърнали в нищо, а са се превърнали във формирана по друг начин субстанция. Преди те се явяваха като елементарни, безразлични условия на продукта. Сега те са про-

дукт. Следователно стойността на продукта може да бъде = само на сбора от стойностите, които са били материализирани в определените веществени елементи на процеса, в суровина, оръдия на труда (а тук спадат и стоките, които служат само като спомагателни материали) и в самия труд. Суровината е била изцяло потребена, трудът е бил изцяло потребен, оръдието е било потребено само отчасти, следователно продължава да притежава част от стойността на капитала в своя определен начин на съществуване, присъщ му преди процеса. Ето защо тази част тук съвсем не се взема под внимание, тъй като не е претърпяла изменение. Различните начини на съществуване бяха чиста привидност, а самата стойност образуваше при изчезването им неизменната същност. Продуктът, разгледан като стойност, не е откъм тази страна *продукт*, а е останал по-скоро тъждествен, неизменна стойност, която е само в друг начин на съществуване, който обаче ѝ е безразличен и може да бъде разменен срещу пари.

Стойността на продукта е = на стойността на суровината + стойността на унищожената (следователно преминала в продукта, снета в първоначалната ѝ форма) част на оръдието на труда + стойността на труда. Или, цената на продукта е равна на тези производствени разходи, т. е. = на сумата от цените на стоките, които са били потребени в производствения процес. Това, с други думи, не означава нищо друго, освен че производственият процес откъм веществената си страна е бил безразличен [III—18] за стойността; че следователно стойността е останала тъждествена със себе си и само е възприела друг веществен начин на съществуване, материализирала се е в друга субстанция и форма. (Формата на субстанцията не засяга икономическата *форма*, стойността като такава.)

Ако първоначално капиталът е бил = 100 талера, той както и преди си е останал равен на 100 талера, при все че в производствената цена тези 100 талера са съществували като 50 талера памук, 40 талера работна заплата + 10 талера предачна машина, а сега съществуват като памучна прежда с цена 100 талера. Това възпроизвеждане на 100-те талера представлява просто оставане равни на себе си, само че е опосредствувано от материалния производствен процес. Ето защо този процес трябва да продължава до продукта, защото иначе памукът ще загуби стойността си, оръдието на труда ще се изхаби напразно, работната заплата ще бъде напразно заплатена. Единственото условие за самозапазването на стойността е производственият процес да е действителен цялостен процес, следователно да продължава до продукта. Целостта на производствения процес, т. е. че продължава до продукта, тук действително е условие на самозапазването на стойността, на оставането ѝ равна на себе си, но това е заложено още в първото условие, че капиталът действително става потребителна

стойност, става действителен производствен процес; следователно в този пункт това е *положено предварително*.

От друга страна, за капитала производственият процес е производствен процес *само* доколкото в този процес капиталът се запазва като стойност, следователно се запазва в продукта. Ето защо изразът, че необходимата цена = на сбора от цените на производствените разходи, е чисто аналитичен.¹⁴³ Това е предпоставката на производството на самия капитал. Най-напред капиталът е положен като 100 талера, като проста стойност; след това в този процес капиталът е положен като сбор от цени на определени от самата производствена цена определени стойностни елементи на самия него. Цената на капитала, стойността му, изразена в пари = цената на неговия продукт. Това означава, че стойността на капитала като резултат на производствения процес е същата, каквато тя е била като предпоставка на същия.

Само че по време на процеса стойността не запазва нито простотата, която има в началото, нито онази, която тя отново придобива накрая като резултат, а се разпада на отначало съвсем безразлични количествени съставни части като стойност на труда (работна заплата), стойност на оръдието на труда и стойност на суровината. Още не е дадено друго отношение, освен че в производствения процес простата стойност числено се разпада на известен брой стойности, които в продукта отново се събират в своята простота, но стойността вече е *сбор*. Обаче този сбор е = на първоначалното единно цяло. Иначе, ако разглеждаме стойността, тук извън количественото деление не се съдържа никакво различие в отношението между различните стойностни количества. 100 талера беше първоначалният капитал; 100 талера са продуктът, но 100-те талера се явяват като сбор от $50 + 40 + 10$ талера. Бих могъл и отначало да разглеждам 100-те талера като сбор от $50 + 40 + 10$ талера, но също така и като сбор от $60 + 30 + 10$ талера и т. н. Обстоятелството, че те се явяват сега като сбор от определени броеве единици, е положено от това, че различните веществени елементи, на които се разпадна капиталът в производствения процес, представляваха всеки част от стойността му, обаче определена част.

По-късно ще стане ясно, че самите тези количества, на които се разпада първоначалната цялост, имат определени отношения едно към друго, но тук това още не ни засяга. Доколкото по време на производствения процес в самата стойност е положено движение, то е чисто формално и се състои от следния прост акт. [Нърво], стойността отначало съществува като единно цяло, т. е. като определен брой единици, който сам се разглежда като единство, като цяло: капитал от 100 талера; второ, по време на производствения процес това единно цяло се дели на 50 талера, 40 талера и 10 талера, деление, което е

съществено, тъй като материалът на труда, оръдието и трудът се употребяват в определени количества, но тук, по отношение на самите 100 талера, се явяват само като безразлично разлагане на различни броеве от една и съща единица; най-сетне, [трето], 100-те талера се явяват отново в продукта като сбор. Единственият процес по отношение на стойността се състои в това, че тя най-напред се явява като цяло, като единство; след това — като делене на това единство на определени бройки; най-сетне — като сбор. Тези 100 талера, които се явяват накрая като сбор, са еднакво и точно същата сума, която в началото се явяваше като единство. Определението на сбора, на събирането, е дошло само от деленето, което се е извършило в акта на производството; но то не съществува в продукта като такъв. Следователно изразът не означава само, че цената на продукта = на цената на производствените разходи, или че стойността на капитала = на стойността на продукта, че стойността на капитала се е запазила в акта на производството и сега се явява като сбор.

Само с тази тъждественост на капитала, или с възпроизвеждането на неговата стойност през време на целия производствен процес, ние не бихме стигнали по-далеч, отколкото бяхме в началото. Онова, което в началото беше налице като предпоставка, сега е [III—19] налице като резултат, и то в непроменена форма. Че фактически икономистите нямат това предвид, когато говорят за определяне на цената от производствените разходи, е ясно. Иначе никога не би могло да се създаде по-голяма стойност, отколкото е била първоначално налице; не би могло да се създаде по-голяма разменна стойност, макар и да се създава по-голяма потребителна стойност, за която тук съвсем не става дума. Става дума за *потребителната стойност на капитала* като такъв, а не за потребителната стойност на една стока.

Когато казват, че производствените разходи, или необходимата цена, на една стока $e = 110$, смятат така: първоначален капитал = 100 (следователно например суровина = 50; труд = 40; оръдие = 10) + 5% лихва + 5% печалба. Следователно производствените разходи = 110, а не = 100; следователно производствените разходи [Produktionskosten]¹⁴⁴ са по-високи от разходите по производството [Kosten der Produktion].

Нищо изобщо не помага, ако, както обичат да правят някои икономисти, от разменната стойност се прибегне към потребителната стойност на стоката. Дали последната е по-висока или по-ниска като потребителна стойност, тя като такава не определя разменната стойност. Стоките често спадат под производствените си цени¹⁴⁵, при все че безспорно са придобили по-висока потребителна стойност от онази, която са имали в периода *преди* производството.

Също така безполезно е да се прибегва към обръщението. Аз произвеждам за 100, но продавам за 110.

«Печалба не се създава от размяната. Ако не е съществувала преди, тя не би могла да съществува и след тази сделка» (G. Ramsay. An Essay on the Distribution of Wealth. Edinburgh, 1836, стр. 184).

Това би означавало да искаме да обясним умножаването на стойността от простото обръщение, докато то *изрично* я полага само като еквивалент. И емпирично е ясно, че ако всички продават с 100% по-скъпо, това е равносилно всички да продават по производствените разходи. Тогава принадлежната стойност¹⁴⁶ би била чисто формална, фиктивна, конвенционална, само фраза. А тъй като самите пари са стока, продукт, и те биха се продавали с 100% по-скъпо, т. е. продавачът, който получи 110 талера, би получил фактически само 100. (Виж у *Рикардо* за външната търговия, която той схваща като просто обръщение и затова казва:

«Външната търговия никога не може да увеличи разменните стойности на една страна»¹⁴⁷.

Доводите, които той привежда в подкрепа, са абсолютно същите, които «доказват», че размяната като такава, простото обръщение, следователно изобщо търговията, джколкуто се схваща като такава, никога не може да повишава *разменни стойности*, да създава *разменната стойност*.)

В противен случай изразът, че цената = производствените разходи, би трябвало да гласи: цената на една стока е винаги по-висока от производствените ѝ разходи.

Освен простото числово делене и събиране в производствения процес към стойността се прибавя и елементът на формата, обстоятелството, че нейните елементи сега се явяват като *производствени разходи*, т. е. че елементите на самия производствен процес не се запазват във веществената им определеност, а като *стойности*, които се потребяват в начина на съществуване, в който са били *преди* производствения процес.

От друга страна, е ясно, че ако актът на производството е само възпроизвеждане на стойността на капитала, той би претърпявал само веществено, а не икономическо изменение, и че такава просто запазване на неговата стойност противоречи на понятието му. Наистина той не би оставал извън обръщението като самостоятелните пари, а би приемал облика на различни стоки, но за нищо и никакво; това би било безцелен процес, тъй като капиталът в края на краищата би представлявал същата сума пари и само би носил риска да излезе накарнен от акта на производството, който може и да се окаже несполучлив, при което парите загубват непреходната си форма.

Е, добре. Производственият процес е вече завършен. И продуктът е пак реализиран в пари и отново е приел първоначалната форма на 100-те талера. Но и капиталистът трябва да яде и пие; той не може да живее от тази смяна на формата на парите. Следователно част от 100-те талера би трябвало да бъде разменена не като капитал, а като монета срещу стоки като потребителни стойности и да бъде потребена в тази форма. 100-те талера биха станали на 90, а тъй като в края на краищата капиталистът винаги възпроизвежда капитала във формата на пари, и то на количеството пари, с което е започнал производството, то в края на краищата 100-те талера биха били изядени и капиталът би изчезнал. Обаче капиталистът бива заплащан за труда да хвърля в производствения процес 100-те талера като капитал, вместо да ги изяде. Обаче от какъв източник да бъде заплащан? А не изглежда ли трудът му чисто и просто безполезен, тъй като капиталът включва работната заплата, следователно работниците биха могли да живеят при просто възпроизводство на производствените разходи, което капиталистът не може? Следователно капиталистът би се явил при *faux frais de production**. Но каквато и да е заслугата му, възпроизводството би било възможно и без него, тъй като работниците влагат в производствения процес само стойността, която извличат, следователно не се нуждаят от цялото отношение на капитала, за да започват процеса все отново; а и освен това не би имало фонд, от който да се заплаща заслугата на капиталиста, тъй като цената на стоката = на производствените разходи. А ако трудът на капиталиста би се схващал като особен труд наред и извън труда на работниците, например като труд на върховно управление и т. н., капиталистът като тях би получавал определена работна заплата, би спадал към тяхната категория и съвсем не би се отнасял към труда като капиталист; тогава той не би се обогатявал, а би получавал само разменна стойност, която би трябвало да потребява посредством обръщението.

Наличното битие на капитала, противостоящ на труда, изисква капиталът сам за себе си, капиталистът да може да е налице, да живее като *не-работник*. От друга страна, също така ясно е, че и изхождайки от [III—20] обикновените икономически определения, капиталът, който би могъл само да запазва своята *стойност*, не би я запазил. *Рисковете на производството трябва да бъдат компенсирани*. Капиталът трябва да се запазва при колебанията на цените. Обезценяването на капитала, което става постоянно поради повишаването на производителната сила, трябва да бъде компенсирано и т. н. Ето защо и икономистите плоско казват, че ако не се получава

* — непроизводителни производствени разходи. Ред.

нещо повече, ако не се получава печалба, всеки би изяждал парите си, вместо да ги хвърля в производството, вместо да ги прилага като капитал. Накратко, ако се предположи това *ненарастване*, това немножаване стойността на капитала, предполага се, че капиталът не е действително звено на производството, не е *специфично производствено отношение*; предполага се състояние, при което производствените разходи нямат формата на капитал и капиталът не е положен като условие на производството.

Лесно е да се разбере как трудът може да увеличи потребителната стойност; трудността се състои в това, да се разбере как трудът може да създава по-високи разменни стойности от предварително положените.

Да предположим, че разменната стойност, която капиталът плаща на работника, е точен еквивалент на стойността, която работникът създава в производствения процес. В този случай увеличаването на разменната стойност на продукта би било невъзможно. Онова, което трудът като такъв би привнесъл в производствения процес свърх предварително положената стойност на суровия материал и оръдието на труда, би било заплатено на работника. Стойността на самия продукт, доколкото е излишък свърх стойността на суровината и оръдието, би попадало у работника; с тази разлика, че капиталистът му заплаща тази стойност като работна заплата, а работникът я връща на капиталиста като продукт.

* * *

{Че псд *производствени разходи* не се разбира сборът от стойностите, които влизат в производството — дори от икономистите, които твърдят това, — се вижда нагледно по лихвата за заетия капитал. За промишления капиталист тази лихва спсда направо към разходите му, към неговите *действителни* производствени разходи. Но самата лихва вече предполага, че капиталът излиза от производството като принсдена стойност, тъй като самата лихва е само *форма* на тази принсдена стойност. Следователно, тъй като от становището на заемополучателя лихвата вече влиза в неговите *непосредствени производствени разходи*, вижда се, че капиталът като такъв влиза в производствените разходи, но капиталът като такъв не е само сбор от неговите стойности съставни части.

В лихвата самият капитал от своя страна се явява в определеното на *стока*, но като стока, *специфично* различна от всички други стоки; *капиталът като такъв* — не като прост сбор от разменни стойности — влиза в обръщението и става *стока*. Тук характерът на самата стока е налице като *икономическо, специфично* определение,

не е безразличен, както при простото обръщение, нито е отнесен пряко към труда като противоположност, като своя потребителна стойност, както при промишления капитал — при капитала, какъвто той е при най-близките си определения, произтичащи от производството и обръщението. Ето защо стоката като капитал, или капиталът като *стока*, не се разменя в обръщението срещу еквивалент; той *запазва своето за себе си битие*, като влиза в обръщението; следователно запазва първоначалното си отношение към своя собственик, дори когато премине в ръцете на чужд притежател. Ето защо само го *дават назаем*. За собственика му потребителна стойност на този капитал като такава е *нарастването на стойността* му, пари като пари, а не като средство за обръщение; неговата *потребителна стойност като капитал*.

Поставеното от господин Прудон искане капиталът да не бъде даван назаем и да не носи лихва, а като всяка друга стока да бъде предаван като стока срещу своя еквивалент, представлява изобщо само искането разменната стойност никога да не става капитал, а да си остава проста разменна стойност; *капиталът да не съществува като капитал*.¹⁴⁸ Това искане заедно с другото — наемният труд да си остане всеобщата основа на производството — свидетелствува за забавна обърканост по най-простите икономически понятия. Оттук произтича жалката роля, която той играе в полемиката с Бастиа, за което ще говорим по-късно. Бръщолевенето за съображения на справедливост и право се свежда само към желанието отношението на собственост или правното отношение, което отговаря на простата размяна, да се прилага като мащаб към отношението на собственост и правното отношение на едно по-високо стъпало на развитие на разменната стойност. Ето защо несъзнателно самият Бастиа на свой ред изтъква онези моменти в простото обръщение, които напират към капитала.

Самият капитал като стока представлява *парите като капитал* или *капиталът като пари*.}

* * *

{Третият момент, който трябва да бъде разгледан при формирането на понятието капитал, е *първоначалното натрупване* в противоположност на труда, значи и лишеният от предмет труд в противоположност на натрупването.

Първият момент изхождаше от стойността като произтичаща от обръщението и предполагаща го. Това беше *простото понятие* капитал; парите, които бяха непосредствено доопределени като капитал. *Вторият момент* изхождаше от капитала като предпоставка на

производството и негов резултат. *Третият момент* полага капитала като *определено единство* на обръщението и производството. (Самото отношение между капитала и труда, между капиталиста и работника като резултат на производствения процес.)

Трябва да се разграничи от натрупването [III—21] на капитали; последното предполага капитали; предполага отношението на капитала като *наличен* и следователно предполага и отношенията му към труда, към цените (основен капитал и оборотен капитал), към лихвата и печалбата. Но за да възникне, капиталът предполага известно натрупване, което е вече заложено в самостоятелната противоположност между предметения и живия труд, в самостоятелното съществуване на тази противоположност. Това натрупване, което е необходимо за възникването на капитала, което следователно като предпоставка — като момент — е вече включено в понятието му, трябва по същество да се разграничава от натрупването на капитала, станал вече капитал, когато вече трябва да има налице *капитали*.}

* * *

{Вече видяхме*, че капиталът предполага: 1) производствения процес изобщо, какъвто е свойствен на всички обществени строеве, следователно без исторически характер, *човешки*, ако щете; 2) *обръщението*, което дори вече във всеки свой момент, а още повече в своята цялост е определен *исторически* продукт; 3) *капиталът* като *определено единство* от двете.

Доколко сега самият общ производствен процес се модифицира исторически, щом се появи вече само като елемент на капитала, ще трябва да следва от неговия анализ; както от простото схващане на специфичните различия на капитала трябва да следват историческите му предпоставки изобщо.}

* * *

{Всичко друго са празни приказки. Кои определения трябва да бъдат включени в първия раздел *«За производството изобщо»* и в първия отдел на втория раздел. *«За разменната стойност изобщо»*, ще стане ясно едва от резултата и като резултат на цялото изследване. Например вече видяхме**, че разграничаването на потребителната стойност от разменната стойност спада към самата политическа икономия, а не, както прави Рикардо, да се остави потребителната стойност да лежи мъртва като проста предпоставка. Главата за производ-

* Вж. настоящия том, част I, стр. 163—164, 182—183, 186—191. *Ред.*

** Пак там, стр. 194—195. *Ред.*

ството завършва обективно с продукта като резултат; главата за обръщението започва със *стоката*, която от своя страна сама е *потребителна стойност* и *разменна стойност* (следователно и *стойност*, различна от тях двете); обръщението като единство на двете, което обаче е само формално и затова се включва в стоката като прост предмет на потреблението, извъникономическо, и в разменната стойност като обособили се пари.}

(3) ПРИНАДЕНИЯТ ТРУД КАТО ИЗТОЧНИК НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ.
ИСТОРИЧЕСКОТО ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ НА КАПИТАЛА}

Принадената стойност, която капиталът има в края на производствения процес — принадена стойност, която се реализира едва в обръщението като по-висока цена на продукта, но както всички цени се реализират в обръщението само поради това, че те вече мислено са *предположени* на обръщението, определени са, преди да влязат в него, означава, изразено съобразно общото понятие разменна стойност, че изразеното в продукта опредметено работно време — или количество труд (изразена в покой, величината на труда се явява като пристрастно количество, но изразена в движение, тя е измерима само с времето) — е по-голямо от съдържащото се в първоначалните съставни части на капитала. Това е възможно само ако трудът, опредметен в цената на труда, е по-малък от живото работно време, купено с този опредметен труд.

Както видяхме, опредметеното в капитала работно време се явява като сбор, състоящ се от три части: *a)* опредметеното в суровината работно време; *b)* опредметеното в оръдието работно време; *c)* опредметеното в цената на труда работно време. Частите *a)* и *b)* остават неизменни като съставни части на капитала; макар и в процеса да изменят облика си, материалните си начини на съществуване, те като стойности остават неизменни. Само *c)* капиталът разменя срещу качествено друго нещо: дадено количество опредметен труд срещу известно количество жив труд. Ако живото работно време само възпроизвеждаше опредметеното в цената на труда работно време, и това би било само формално и, що се отнася до стойността, би била извършена само замяна срещу жив труд като друг начин на съществуване на една и съща стойност, също както по отношение на стойността на материала и оръдието на труда е настъпила само промяна на техния веществен начин на съществуване. Ако капиталистът е заплатил на работника цена = един работен ден и ако работният ден на работника прибавя към суровината и оръдието само един работен ден, капиталистът просто би заменил разменната стойност в една

форма срещу разменната стойност в друга форма. Той не би действувал като капитал. От друга страна, работникът не би останал в простия процес на размяната: действително той би получил като заплащане продукта на своя труд, само че капиталистът би му направил услугата да му предплати цената на продукта, преди да го е реализирал. Капиталистът би му предоставил кредит, и то гратис, pour le roi de Prusse*. Violà tout.**

Размяната между капитала и труда, чийто резултат е цената на труда, колкото и да е проста размяна откъм страната на работника, трябва откъм страната на капиталиста да е не-размяна. Капиталистът трябва да получи повече стойност, отколкото е дал. Разгледана откъм страната на капиталиста, размяната трябва да е само *привидна*, т. е. да подпада под друго икономическо определение по форма, различно от това на размяната; иначе капиталът като капитал и трудът в противоположност на капитала биха били невъзможни. Те само биха се разменяли като равни разменни стойности, които съществуват в различни форми на налично битие.

Ето защо, за да оправдаят капитала, за да го апологетизират, икономистите прибягват до този прост [III—22] процес, обясняват капитала именно чрез един процес, който прави съществуването му невъзможно. За да демонстрират капитала, те демонстрират, че го няма. Ти ми заплащаш труда, разменяш го срещу неговия собствен продукт и ми приспадаш стойността на суровината и материала, които си ми доставил. Това означава, че сме *съдружници*, които внасят в производствения процес различни елементи и си ги разменят според стойността им. Следователно продуктът се превръща в пари, а парите се разделят така, че ти, капиталистът, получаваш цената на своята суровина и на своето оръдие, а аз, работникът, получавам цената, която им е прибавил трудът. Ползата за теб е, че ти сега притежаваш суровината и оръдието в потребяема (способна за обръщение) форма, а ползата за мен е, че трудът ми се е реализирал в стойност. Наистина ти скоро би изпаднал в положението да си изял капитала си във формата на пари, докато аз като работник бих завладял и двете.

Онова, което работникът разменя срещу капитала, е самият негов труд (при размяната — възможността да се разпореждат с него); той *отчуждава своя* труд. А онова, което той получава като цена, е *стойността* на това отчуждаване. Той разменя създаващата стойност дейност срещу една предзарително определена стойност независимо от резултата на своята дейност.

* — буквално: «за пруския крал», т. е. за нищо и никакво. *Ред.*

** — Ето всичко. *Ред.*

* * *

{Господин Бастиа изказва огромната мъдрост, че *системата на наемния труд* е несъществуваща, чисто формална форма, форма на асоциация, която като такава няма нищо общо с икономическото отношение между капитала и труда*. Ако, казва той, работниците бяха достатъчно богати, за да изчакаят завършването и предаването на продукта, тогава системата на наемния труд не би им попречила да сключат също така изгоден договор с капиталиста, какъвто единият капиталист сключва с другия. Следователно злото не се крие във формата на наемния труд, а в независими от наемния труд условия. Естествено, и наум не му идва, че самите тези условия са *условията на наемния труд*. Ако работниците бяха едновременно капиталисти, те действително не биха се отнасяли към неработещия капитал като работещи работници, а като работещи капиталисти — т. е. не като наемни работници. Ето защо за господин Бастиа работната заплата и печалбата са *по същество* едно и също, както са едно и също *печалбата и лихвата*. Това той нарича *хармония на икономическите отношения*, а именно, че само *привидно* съществуват икономически отношения, а фактически, по същество съществува само едно отношение, отношението на простата размяна. Ето защо сами по себе си *съществените* форми според Бастиа са *безсъдържателни*, т. е. недействителни форми.}

* * *

А как се определя стойността на отчуждаваната от работника стока? С предметен труд, който се съдържа в неговата стока. Тази стока съществува в неговата жизнена дейност. За да я поддържа всекидневно — за работническата класа, следователно за заместването на изхабяването, за да може тя да се запази като класа, още не става дума, тъй като тук работникът противостои на капитала като *работник*, следователно като предварително положен многогдишен субект, а още не като преходен индивид на работническия род, — той трябва да консумира определено количество средства за живот, да замества изразходваната кръв и т. н. Той получава само еквивалент. Така че утре, след извършване на размяната — а след като е завършил формално размяната, той я изпълнява едва в производствения процес, — неговата способност за труд съществува по същия начин като преди: той е получил точен еквивалент, тъй като цената, която е получил, му позволява да притежава същата разменна стойност, която е имал преди. Количеството предметен труд, което се съдържа в неговата жизнена дейност, му е заплатено от капитала. Той го е

* Вж. настоящия том, част I, стр. 9—12, 176—178. *Ред.*

потребил, а тъй като то не е съществувало като вещ, а като способност на жив човек, той може поради *специфичната* природа на своята стока — специфичната природа на жизнения процес — да извърши размяната отново. обстоятелството, че освен предметеността в жизнената му дейност работно време — т. е. работното време, което е било необходимо, за да се заплатят необходимите продукти, за да се запази жизнената му дейност — в непосредственото му битие е предметен и друг труд, а именно стойностите, които той е потребил, за да постигне определена *трудоспособност*, определена сръчност — а стойността им се вижда по това, с какви производствени разходи може да бъде създадено подобно определено умение в труда, — тук още не ни занимава, тъй като не става дума за *особено* квалифициран труд, а чисто и просто за труд, прост труд.

Ако беше необходим един работен ден, за да се поддържа живота на работника в продължение на един работен ден, капиталът нямаше да съществува, защото работният ден би се разменял срещу собствения си продукт, следователно капиталът не би могъл да увеличава стойността си като капитал, така че не би могъл и да се запази като капитал. Само запазването на капитала е неговото самонарастване. Ако капиталът, за да живее, би трябвало и да работи, той не би се запазил като капитал, а като труд. Собствеността върху суровините и оръдията на труда би била само *номинална*; те биха принадлежали ико-[III—23]номически именно на работника дотолкова, доколкото биха принадлежали на капиталиста, защото биха му създавали *стойност* само доколкото той самият би бил работник. Ето защо той би се отнасял към тях не като към капитал, а като към прост материал и просто средство на труда, както това прави и самият работник в производствения процес.

Ако, напротив, е необходим например само половин работен ден, за да се поддържа животът на работника в продължение на цял работен ден, от само себе си се получава принудената стойност на продукта, защото капиталистът му е заплатил само половин работен ден, а в продукта получава предметен цял работен ден; следователно за втората половина на работния ден не е дал в замяна *нищо*. Не размяната, а само един процес, в който той без размяна получава *предметно работно време*, т. е. *стойност*, може да го направи капиталист. Половината работен ден не струва *нищо* на капитала; следователно той получава стойност, за която не е дал еквивалент. А увеличението на стойностите може да настъпи само като се получи, следователно като се *създаде* стойност свръх еквивалента.

Принудената стойност е изобщо стойност свръхеквивалента. По своето определение еквивалентът е само тъждествеността на стойността със себе си. Ето защо никога принадлежната стойност не

може да възникне от еквивалента; следователно не може да възникне и първоначално от обръщението; тя трябва да произтича от самия производствен процес на капитала. Работата може да бъде изразена и по следния начин. Ако работникът се нуждае само от половин работен ден, за да живее цял ден, той трябва да работи само половин ден, за да влачи съществуването си като работник. Втората половина на работния ден е принудителен труд, добавъчен труд. Това, което се явява от страна на капитала като принадлежаща стойност, точно това се явява от страна на работника като принадлежащ труд свръх потребността му като работник, следователно свръх непосредствената му потребност за запазване на жизнената си дейност.

Голямата историческа страна на капитала е да *създава* този *свръхтруд*, излишен труд от становището само на потребителната стойност, само на поддържането на съществуването на работника, и историческото му предназначение е изпълнено, щом, от една страна, потребностите са дотолкова развити, че самият свръхтруд отвъд необходимото е всеобща потребност, произтича от самите индивидуални потребности, щом, от друга страна, всеобщото трудолюбие поради строгата дисциплина на капитала, през която са преминали следващите се едно след друго поколения, е развита като всеобщо достойние на новото поколение, щом, най-сетне, това всеобщо трудолюбие поради развитието на производителните сили на труда, които капиталът постоянно тласка напред в неограничената си страст към обогатяване и условията, в които той единствено може да реализира тази страст, е дотолкова развито, че, от една страна, притежаването и запазването на всеобщото богатство изисква от цялото общество само малко работно време, а, от друга страна, трудещото се общество се отнася научно към процеса на своето прогресиращо възпроизводство, на своето възпроизводство във все по-голямо изобилие; следователно, когато престане трудът, при който човек сам върши онова, което може да накура вешите да вършат за него.

Следователно тук капиталът и трудът се отнасят един към друг както парите и стоката; ако парите са всеобща форма на богатството, стоката е само субстанцията, която има за цел непосредственото потребление. Но като безспирен стремеж към всеобщата форма на богатството капиталът тласка труда отвъд границите на природните му потребности и по такъв начин създава материалните елементи за развитието на богатата индивидуалност, която е еднакво всестранна както в производството, така и в потреблението си и чийто труд поради това вече не се явява като труд, а като пълно развитие на самата дейност, където е изчезнала природната потребност в непосредствената ѝ форма, защото на мястото на природната потребност е дошла една исторически създадена потребност. Ето защо *капиталът е произво*

дителен, т. е. съществено отношение за развитието на обществените производителни сили. Той престава да бъде такъв едва когато самото развитие на тези производителни сили намери предел в самия капитал.

Във вестник «Times» от ноември 1857 г. е поместен един прелестен вопъл от ярост на един вестиндийски плантатор.¹⁴⁹ Като пледира да се възстанови робството на негрите, този ревностен защитник с голямо нравствено възмущение разяснява, че *квошите* (свободните негри на Ямайка) се задоволяват да произвеждат точно необходимото за собственото си потребление, а за същинския луксозен артикул наред с тази потребителна стойност смятат самото мързелуване (угаждане и мързел); че пет пари не дават за захарта и за вложения в плантациите основен капитал, напротив, с иронично злорадство се хият на разорилния се плантатор и дори християнството, на което са ги научили, използват само за да представят в по-благоприятна светлина това свое злорадство и този си мързел.

Те са престанали да бъдат роби, но не за да станат наемни работници, а за да бъдат самостоятелни селяни, работещи за собственото си оскъдно потребление. По отношение на тях капиталът не съществува като капитал, защото изобщо обособилото се богатство съществува *само* или благодарение на *непосредствен* принудителен труд, робство, или благодарение на *опосредствуван* принудителен труд, *наемен труд*. На непосредствения принудителен труд богатството противостои не като капитал, а като *отношенис на господство*; ето защо върху базата на този труд се възпроизвежда само отношението на господство, за което самото богатство има стойност само като наслада, а не като самото богатство, което [III—24] поради това никога не може да създаде *всеобщо промишлено производство*. (На отношението между робството и наемния труд ще се върнем.)

[4] ПРОБЛЕМАТА ЗА ВЪЗНИКВАНЕТО НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В ИСТОРИЯТА НА БУРЖОАЗНАТА ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ. БУРЖОАЗНОТО БОГАТСТВО КАТО ПОСРЕДНИК МЕЖДУ РАЗМЕННАТА СТОЙНОСТ И ПОТРЕБИТЕЛНАТА СТОЙНОСТ

Трудността да се схване възникването на [принадената] стойност се вижда 1) у съвременните английски икономисти, които упрекуват Рикардо, че не бил разбрал излишъка, не бил разбрал *принадената стойност*¹⁵⁰ (виж «On value»¹⁵¹ на Малтус, който поне се старее да процедира научно), при все че от всички икономисти единствено Рикардо го е схванал, както доказва полемиката му срещу допусна-

тото от А. Смит смесване на определението на стойността със заплатата и с предметеното в стоката работно време.¹⁵²

Новите икономисти са истински плитки тъпаци. Наистина самият Рикардо изпада често в объркване, тъй като той действително схваща възникването на принадлежната стойност като предпоставка на капитала, но често се смущава да разбере на тази основа* увеличаването на стойностите освен че в същия продукт се инвестира *повече предметено работно време*, с други думи, че производството става *потрудно*.¹⁵³ Оттук е у него абсолютната противоположност между *стойност* и *богатство*. Оттук е едностранчивостта на теорията му за поземлената рента; погрешната му теория за международната търговия, която произвеждала само потребителната стойност (което Рикардо нарича богатство), но не разменна стойност.¹⁵⁴ Единственият път за увеличаване на стойностите като такива — освен *нарастващата трудност на производството* (теория за рентата) — остава у Рикардо само нарастването на *населението* (естественото увеличение на броя на работниците чрез нарастване на капитала), при все че самият той никъде не е формулирал ясно това отношение. Основната му грешка е, че той никъде не изследва откъде всъщност произтича различие между определението на стойността чрез заплатата и определението ѝ чрез определения труд. Ето защо парите и самата размяна (обръщението) се явяват само като чисто формален елемент в неговата политическа икономия и при все че според него в политическата икономия става дума *само* за разменната стойност, то печалбата и т. н. се явяват *само* като дял на участието в продукта, какъвто дял има и на базата на робството. Формата на опосредствуване той не е изследвал никъде.

2) *Физиократите*. Тук осезателно изпква трудността да се разбере капиталът, самонарастването на стойността, оттук принадлежната стойност, която капиталът създава в акта на производството и тя неизбежно трябваше да изпъкне у предшествениците на съвременната политическа икономия, също както при последното ѝ класическо завършване у Рикардо трябваше да изпъкне създаването на принадлежната стойност, която той [схваща] във формата на рента.

Au fond** това е въпросът за понятието на капитала и на наемния труд и следователно е фундаменталният въпрос, който възниква на прага на системата на съвременното общество. Монетарната система беше схванала самостоятелността на стойността само във формата, в която стойността е резултат от простото обръщение — като *пари*; ето защо тя превръщаше тази *абстрактна форма* на богатството в из-

* — на основата на трудовата теория на стойността. *Ред.*

** — всъщност. *Ред.*

ключителен обект на нациите, които тъкмо влизаха в периода, когато *обогащването като такова* се явяваше като целта на самото общество.

След това дойде *меркантилната система*, спадаща към епохата, когато промишленият капитал, а следователно и наемният труд се появяват в манифактурата, и се развива в противоположност и за сметка на непромишленото богатство, на фесдалната поземлена собственост. На меркантилистите вече им се привиждат парите като капитал, но всъщност все пак само във формата на парите, на обръщението на *търговския капитал*, на *превърщането се в пари* капитал. За тях промишленият капитал има стойност, и то най-висшата стойност — като средство, а не като самото богатство в неговия производителен процес, — защото той създава търговския капитал, а последният в обръщението се превръща в пари. Манифактурният труд — т. е. *au fond* промишленият труд — [носи според меркантилистите на страната пари]*. Напротив, земеделският труд беше и се явяваше за тях като произвеждащ главно потребителна стойност; а суровият продукт, преработен, е по-ценен, защото в ясна форма, както и по-скоро за обръщението, за търговията по-пригодна, меркантилна форма докарва повече пари (при това тук се отрази исторически създаденият се възглед за богатството на неземеделските народи, главно като Холандия, в противоположност на земеделските, фесдалните народи; земеделието изобщо се явяваше не в промишлена, а във фесдална форма, следователно като източник на фесдално, а не на буржоазно богатство). Така че една от формите на наемния труд, промишленият, и една от формите на капитала, промишленият, беше призната за източник на богатството, но само доколкото докарваха пари. Ето защо самата разменна стойност още не се схваща във формата на капитал.

Да преминем към *физиократите*. Различават капитала от парите и го схващат във всеобщата му форма като станала самостоятелна разменна стойност, която се запазва в производството и се увеличава чрез него. Ето защо те и отношението [между наеман труд и капитал] разглеждат само за себе си, не както самото то е момент на простото обръщение, а, напротив, разглеждат това отношение като предпоставка на простото обръщение, която като такава постоянно отново се възстановява от самото обръщение. Следователно те са предшественици на съвременната политическа икономия.¹⁵⁶

Те разбират също, че полагането на принудената стойност от наемния труд е самонарастването, т. е. осъществяването на капитала. Обаче как чрез капитал, т. е. чрез налични стойности, се създава

* В ръкописа краят на фразата не е дописан. *Ред.*

принадена стойност, посредством труда? Тук те съвсем изоставя формата и разглеждат само простия производствен процес. Ето защо производителен може да бъде само трудът, който се извършва в такава сфера, където осезаемо природната сила на оръдието на труда позволява на работника да създаде повече стойности, отколкото той консумира. Ето защо принадлежната стойност изхожда не от труда като такъв, а от природната сила, която се използва и ръководи от труда [III—25] — от земеделието. Ето защо за физиократите земеделието е единственият *производителен труд*, защото те са стигнали дотам, че *само създаваният принадлежна стойност труд е производителен*; но тази принадлежна стойност неусетно се превръща в по-голямо количество излишък от производството потребителна стойност от онова, която е била потребена в него.

(Грубо, все още срещащо се у А. Смит¹⁵⁶ схващане е, че принадлежната стойност трябва да се изрази в материален продукт. Актьорите са производителни работници не доколкото произвеждат спектакъла, а доколкото увеличават богатството на господаря си. Обаче за *това отношение* е абсолютно безразлично какъв вид труд се извършва, т. е. в каква форма се материализира трудът. Но от по-късни гледни точки това пак не е безразлично.)

Това увеличаване количеството на потребителните стойности, излишъкът на продукта над съставната му част, която трябва да служи за ново производство, част от който следователно може да бъде потребена непродуцируемо — е осезаемо само в отношението на естественото семе към неговия продукт. Необходимо е само част от реколтата да бъде върната отново непосредствено на земята като семе; в срещащи се в природата продукти, в елементите въздух, вода, земя, светлина и чрез внасяните с тора и по друг начин субстанции, семето тогава се възпроизвежда в увеличено количество като жито и т. н. Накратко, достатъчно е човешкият труд само да ръководи отчасти и механически да стимулира химическата обмяна на веществата (в земеделието) или пък да насочва самия възпроизводителен процес на живота (в скотовъдството), за да получи това повече, т. е. за да превърне същите природни вещества от непригодна в пригодна за потреблението форма. Ето защо истинската форма на всеобщото богатство е излишъкът на продуктите на земята (жито, добитък, суровини). Поради това, икономически погледнато, само *рендата* е форма на богатството. Получава се така, че първите пророци на капитала схващат само некапиталиста, *феодалния поземлен собственик* като представител на буржоазното богатство. Но и изводът, налагането на всички данъци върху рента, е тогава изцяло в полза на буржоазния капитал. На феодализма само по принцип е придадена буржоазна окраска — което е подвело някои феодали, например стария Мира-

бо, — за да го разорят в практиката. Всички други стойности представляват само суровина + труд; самият труд представлява житото или други продукти на земята, които трудът потребява; следователно фабричният работник и т. н. не прибавя към суровината повече от суровините, които потребява. Така че неговият труд, както и неговият работодател не добавят нищо към богатството — богатството е онова повече, което е свърхпогълнатите в производството стоки, — а само му придават приятни и полезни за потребление форми.

По времето на физиократите приложението на природните сили в промишлеността още не било развито, нито разделението на труда и т. н., което увеличава природната сила на самия труд. Обаче такъв е бил случаят по времето на А. Смит. Ето защо за него изобщо трудът е източник на стойностите, както и на богатството, обаче трудът създава принудена стойност също само доколкото при разделението на труда това повече се явява също като природен дар, като природна сила на обществото, както у физиократите като природна сила на земята. Оттук и тежестта, която А. Смит слага върху разделението на труда.

От друга страна, за него *капиталът* не се явява като съдържащ в себе си противоположно момента на наемния труд*, а както той излиза от обръщението, като пари, и затова възниква от обръщението, чрез *спестяване*. Така че първоначално капиталът [според Смит] не самонараства, защото присвояването на чужд труд не е включено в самото му понятие. Едва *след тсва*, след като вече е предположен като капитал, той се явява — *mauvais cercle*** — като *разпореждане с чужд труд*. Според А. Смит всъщност би трябвало трудът да получава като възнаграждение собствения си продукт, би трябвало заплатата = на продукта, следователно трудът да не е наемен труд и капиталът да не е капитал. Така че, за да включи печалбата и рентата като първоначални елементи на производствените разходи, т. е. за да изкара принудена стойност от производствения процес на капитала, той ги предполага в крайно сурова форма. Капиталистът не иска да дава на производството безвъзмездно използването на своя капитал, както и поземленият собственик — използването на своята земя. Те искат да получат нещо срещу това. По такъв начин те са включени със своите претенции като исторически факти, а не са обяснени. Всъщност работната заплата е *единствено икономически* обоснованата, тъй като е

* защото Смит наистина схваща труда като създаващ стойност, но схваща самия труд като потребителна стойност, като съществуваща сама за себе си производителност, изобщо като *човешка* природна сила (това го отличава от физиократите), а не като наемен труд, не в *специфичната* му определеност по форма в противоположност на капитала.

** — порочен кръг. *Ред.*

необходима съставна част от производствените разходи. Печалбата и рентата са само *приспадания* от работната заплата, произволно налагани от капитала и поземлената собственост в историческия процес и са обосновани *от закона*, а не икономически.

Но, от друга страна, тъй като във формата на поземлена собственост и капитал Смит пак противопоставя на труда средствата за производство и материалите за производство, по същество той го е положил като наеман труд. По такъв начин противоречия. Оттук колебанието му при определяне на стойността; поставянето на печалбата и поземлената рента на една дъска: погрешни [III—26] схващания за влиянието на работната заплата върху цените и т. н.

Сега *Рикардо* (виж пункт първи*). Обаче у него наемният труд и капиталът пак са схванати като естествена, а не като определена историческа обществена форма за произвеждане на богатството като погребителна стойност, т. е. формата им като такава, именно защото е естествена, е *безразлична* и не се схваща в *определената* ѝ връзка с формата на богатството, както и самото богатство във формата си на разменна стойност се явява като само формално опосредствуване на вещественото му съществуване; затова определеният характер на буржоазното богатство не е разбран — именно защото се явява като адекватна форма на богатството изобщо и затова в неговата политическа икономия, макар че се изхожда от *разменната стойност*, *определените икономически форми на самата размяна* не играят и *икономически* никаква роля, а се говори постоянно само за разпределение на общия продукт на труда и земята между трите класи, като че ли при основаното върху *разменната стойност* богатство се касае само до *потребителната стойност*, а разменната стойност е само церемониална форма, която у Рикардо изчезва съвсем както в разменната парите изчезват като средство за обръщение. Ето защо, за да изтъкне истинските закони на политическата икономия, той обича и към това отношение на парите да се отнася като към нещо само формално. Оттук и слабостите на учението му за самите пари.

* * *

Необходимо е точно да се развие понятието капитал, тъй като то е основното понятие на съвременната политическа икономия, също както самият капитал, чието абстрактно отражение е понятието му, е основата на буржоазното общество. От рязко очертаното схващане на основната предпоставка на отношението трябва да следват всички

* Вж. настоящия том, част I, стр. 249—251. *Ред.*

противоречия на буржоазното производство, както и границата, от което то води отвъд собствените си предели.

* * *

{Важно е да се отбележи, че богатството като такова, т. е. буржоазното богатство, е винаги изразено в най-висока потенция в разменната стойност, където то е положено като *посредник*, като опосредствуване на самите крайности потребителна стойност и разменна стойност. Тази среда се явява винаги като завършеното *икономическо* отношение, защото обхваща двете противоположности и в края на краищата винаги се явява като едностранно по-висока потенция по отношение на самите крайности; защото движението или отношението, което *първоначално* се явява като опосредствувашо двете крайности, диалектически неизбежно води дотам, че се явява като опосредствуване на самото себе си, като субекта, чиито моменти са само крайностите, самостоятелните предпоставки на които то сменя, за да положи чрез самото им снемане себе си като единствено самостоятелното. По такъв начин в сферата на религията Христос, посредникът между бога и човека — просто оръдие на обръщението между тях, — става тяхно единство, богочовек, и като такъв става по-важен от бога; светците по-важни от Христос; поповете по-важни от светците.

Цялостният икономически израз, сам едностранчив по отношение на крайностите, е винаги разменната стойност, където тя е положена като междинно звено; например пари в простото обръщение; дори капитал като посредник между производството и обръщението. В рамките на самия капитал една негова форма заема пак положението на потребителната стойност по отношение на другата като разменна стойност. Така например промишленият капитал се явява като производител по отношение на търговеца, който се явява като обръщение. По такъв начин първият представлява веществената страна, а вторият формалната, т. е. богатството като богатство. В същото време самият търговски капитал представлява от своя страна посредник между производството (промишления капитал) и обръщението (потребяващата публика), или между разменната стойност и потребителната стойност, като двете страни са положени последователно; ту производството като пари, а обръщението като потребителна стойност (потребяваща публика), ту първото като потребителна стойност (продукт), а второто като разменна стойност (пари).

Същото е и в самата търговия: търговецът на едро като посредник между фабриканта и търговеца на дребно, или между фабриканта и земеделеца, или между различни фабриканти, е същата тази по-висока среда. Същото представляват стъжките посредници по отношение на търговеца на едро. След това банкерът по отношение

на промишлениците и търговците; акционерното дружество по отношение на простото производство; финансистът като посредник между държавата и буржоазното общество на най-високо стъпало.

Богатството като такова се представя най-отчетливо и най-широко, колкото по-далече отстои от непосредственото производство и само от своя страна посредничи между страни, от които всяка, разгледана сама за себе си, е положена вече като икономически отношения на форми. Че парите се превръщат от средство в цел и че по-висшата форма на опосредствуване като капитал полага самата понизша пак като труд, само като източник на принадлежната стойност. Например борсовият посредник, банкерът и т. н. по отношение на фабрикантите и фермерите, които по отношение на него са относително положени в определението на труда (на потребителната стойност), докато той по отношение на тях се полага като капитал, като създание на принудена стойност; в най-чуждовищна форма — при финансиста.}

Капиталът е непосредствено единство на продукт и пари или, по-точно, на производство и обръщение. По такъв начин самият той е пак нещо *непосредствено*, а развитието му се състои в това да полага и сменя самия себе си като това единство, което е положено като определено и затова просто единство. Единството отначало се явява в капитала като нещо *просто*.

* * *

[III—27] {Рикардовият ход на мисли е просто следният:

Продуктите се разменят — следователно капитал срещу капитал — по количествата предметен труд, които се съдържат в тях. Работен ден винаги се разменя срещу работен ден. Това е предпоставка. Следователно самата размяна може да бъде оставена съвсем настрана. Продуктът — капиталът, положен като продукт — е *an sich** разменна стойност, към което размяната добавя само форма, у Рикардо — формална форма.

Сега въпросът е само в какви пропорции се разпределя този продукт. Тези *пропорции* са едни и същи независимо от това, дали се разглеждат като определени дялове от предположената разменна стойност или от нейното съдържание, от материалното богатство. Дори, тъй като размяната като такава е просто обръщение — пари като обръщение, — по-добре е съвсем да се абстрахираме от нея и да разглеждаме само дяловете от материалното богатство, които в рамките на производствения процес или като негов продукт се разпределят между различните агенти. Във формата на *размяна* всяка стойност и т. н. е само номинална; реална е тя във формата на *пропорция*. Цялата

* — «в себе си», скрито, потенциално. Ред.

размяна, доколкото не създава по-голямо материално разнообразие, е *номинална*. Тъй като винаги цял работен ден се разменя срещу цял работен ден, сборът на *стойностите* си остава същият — нарастването на производителните сили влияе само върху стдържанието на богатството, а не върху формата му. Ето защо умножаването на стойностите може да възникне само чрез увеличената трудност на производството, а последната може да настъпи само там, където природната сила на еднакви количества човешки труд не дава вече същите резултати, следователно където се намалява плодородността на природните елементи — в земеделието. Така че спадането на печалбите се предизвиква от рентата.

Преди всичко Рикардо изхожда от погрешната предпоставка, че винаги при всяко устройство на обществото се работи *цял работен ден*; и т. н. и т. н. (виж по-горе*.)

- [5] ВЛИЯНИЕ НА НАРАСТВАНЕТО НА ПРОИЗВОДИТЕЛНАТА СИЛА НА ТРУДА
ВЪРХУ ВЕЛИЧИНАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ.
НАМАЛЯВАНЕ ПРИРАСТА НА ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ
С УВЕЛИЧАВАНЕТО НА ПРОИЗВОДИТЕЛНАТА СИЛА НА ТРУДА]

Вече видяхме** : достатъчно е работникът да работи например само половин работен ден, за да живее цял ден и следователно на другия ден да може да започне същия процес отново. В неговата работоспособност — доколкото тя съществува в него като *живо същество* или съществува в него като живо ордие на труда — е предметен само половин работен ден. Целият жив ден (ден от живота) на работника е почиващият резултат, предметяването на половин ден труд. Като си присвоява целия работен ден чрез размяната срещу предметения в работника труд — т. е. срещу половин ден труд — и след това като го потребява в производствения процес с материала, от който се състои неговият капитал, капиталистът по такъв начин създава принадлежната стойност на капитала си — в приетия като предпоставка случай равна на половин ден предметен труд.

Да приемем, че сега производителните сили на труда се удвояват, т. е. че за едно и също време един и същ труд дава двойна *потребителна стойност*. (В сегашното отношение като потребителна стойност засега е определено само онова, което работникът потребява, за да поддържа живота си като работник; количеството средства за живот, срещу които той чрез посредничеството на парите разменя труда,

* Вж. настоящия том, част I, стр. 249—251. *Ред.*

** Пак там, стр. 247—248. *Ред.*

опредметен в неговата жива работоспособност.) Работникът би трябвало тогава да работи само $\frac{1}{4}$ ден, за да живее цял ден; тогава при размяната капиталистът трябва да дава вече само $\frac{1}{4}$ ден опредметен труд, за да увеличи посредством производствения процес своята принадена стойност от $\frac{1}{2}$ на $\frac{3}{4}$; като вместо $\frac{1}{2}$ ден опредметен труд той би печелил $\frac{3}{4}$ ден опредметен труд. Стойността на капитала, както излиза от производствения процес, би се повишила с $\frac{3}{4}$ вместо с $\frac{2}{4}$.* Следователно капиталистът би трябвало вече да кара работника да работи само $\frac{3}{4}$ ден, за да прибави към капитала същата принадена стойност, равна на $\frac{1}{2}$ или $\frac{2}{4}$ ден опредметен труд.

Обаче капиталът, представляващ всеобщата форма на богатството — парите, — е безграничният и безмерният стремеж да надхвърли пределите си. Всяка граница е и трябва да бъде ограничение за него. Иначе той би престанал да бъде капитал — произвеждащи себе си пари. Ако би престанал да чувствава определена граница като ограничение, а като в граница би се чувствувал добре в нея, самият той би се деградирал от разменна стойност в потребителна стойност, от всеобщата форма на богатството в определено субстанциално съществуване на богатството. Капиталът като такъв създава определена принадена стойност, защото не може изведнъж да създаде безкрайна принадена стойност; но той е постоянното движение да създава повече принадена стойност. Количествената граница му изглежда само като природно ограничение, като необходимост, която той постоянно се стреми да превъзмогне и да надхвърли.

{Ограничението се явява като случайност, която трябва да бъде превъзможната. Това личи дори при най-повърхностно разглеждане. Ако капиталът нарасне от 100 на 1000, сега вече тези 1000 са изходният пункт, от който трябва да става увеличението. Удесеторяването с 1000% не се брои за нищо; печалбата и лихвата сами отново се превръщат в капитал. Това, което се явяваше като принадена стойност, сега се явява като проста предпоставка и т. н., като включено в самото негово просто съществуване.}

И така (съвсем независимо от идващите по-късно определения, конкуренция, цени и т. н.), капиталистът ще кара работника да работи не само $\frac{3}{4}$ ден, защото този $\frac{3}{4}$ ден му доставя *същата принадена стойност*, колкото преди целият ден, а ще го кара да работи целия ден; а увеличението на производителната сила, което дава възможност на работника с $\frac{1}{4}$ работен ден да живее цял ден, сега се изразява просто в това, че сега той трябва да работи $\frac{3}{4}$ ден [III—28] за капитала, докато преди работеше за него само $\frac{2}{4}$ ден. Увеличената производителна сила на неговия труд, доколкото представлява

* Тук Маркс се абстрахира от стойността на постоянния капитал. Ред.

скъсяване на времето за заместване на предметения в него труд (за потребителната стойност, за средствата за съществуване), се явява като удължаване на работното му време за увеличаване стойността на капитала (за разменната стойност).

Погледнато от становището на работника, той сега трябва да извършва $\frac{3}{4}$ ден принадлеен труд, за да живее един ден, докато преди трябваше да извършва само $\frac{2}{4}$ ден принадлеен труд. Поради увеличението на производителната сила, поради удвояването ѝ, неговият принадлеен труд се е увеличил с $\frac{1}{4}$ ден. Тук трябва да се отбележи едно: Производителната сила се е удвоила, но принадленият труд на работника не се е удвоил, а е нараснал само с $\frac{1}{4}$ ден; принадлещата стойност на капитала също не се е удвоила, а също е нараснала само с $\frac{1}{4}$ ден. Вижда се следователно, че принадленият труд (от становището на работника) или принадлещата стойност (от становището на капиталиста) не расте в същата количествена пропорция, в която расте производителната сила. Откъде иде това?

Удвояването на производителната сила е скъсяване на необходимия труд (за работника) с $\frac{1}{4}$ ден, следователно и производството на принадлезна стойност е с $\frac{1}{4}$ ден по-голямо, защото първоначалното отношение се приемаше за $\frac{1}{2}$. Ако първоначално работникът трябваше да работи $\frac{2}{3}$ ден, за да живее един ден, принадлещата стойност би била $\frac{1}{3}$ ден, също както и принадленият труд. Следователно удвояването на производителната сила на труда би дало възможност на работника да ограничи труда си за необходимото до половината от $\frac{2}{3}$ и до $\frac{2}{3 \times 2}$, до $\frac{2}{6}$, или $\frac{1}{3}$ ден, а капиталистът би спечелил $\frac{1}{3}$ ден стойност. Целият пък принадлеен труд би станал $\frac{2}{3}$ ден. Удвояването на производителната сила, което в първия случай се изразяваше в $\frac{1}{4}$ ден принадлезна стойност и принадлеен труд, сега би се изразил в $\frac{1}{3}$ ден принадлезна стойност или принадлеен труд. Следователно множителят на производителната сила — числото, с която тя се умножава — не е множителят на принадления труд или на принадлещата стойност, а ако първоначалното отношение на предметия в цената на труда е $\frac{1}{2}$ от труда, предметен в 1 работен ден, който винаги се явява като граница*, удвояването е равно на $\frac{1}{2}$, разделена на 2 (на първоначалното отношение), което дава $\frac{1}{4}$. Ако първоначалното отношение е $\frac{2}{3}$, то е равно на удвояването, на $\frac{2}{3}$, разделени на $2 = \frac{2}{6}$, което дава $\frac{1}{3}$. И така, множителят на производителната сила все още е не

* Впрочем господата фабрикантите са го удължили чак до нощта; законът за десетчасовия работен ден. Виж отчета на Леонард Хорнър. Самият работен ден не се ограничава от естествения ден, а може да бъде удължен до късна нощ; това спада към главата за работната заплата.¹⁶⁷

множителят, а делителят на първоначалното отношение, множителят не на неговия числител, а на знаменателя му. Ако беше вярно първото, то на умножението на производителната сила би отговаряло умножението на принадлежната стойност. Но принадлежната стойност е винаги равна на частното от делението на първоначалното отношение на множителя на производителната сила. Ако първоначалното отношение е било $\frac{8}{9}$, т. е. ако работникът се нуждае от $\frac{8}{9}$ ден, за да живее, следователно ако капиталът при размяната срещу живия труд печели само $\frac{1}{9}$, а принадлежният труд е равен на $\frac{1}{9}$, то сега работникът ще може да живее с половината от $\frac{8}{9}$ работен ден, т. е. с $\frac{8}{18} = \frac{4}{9}$ (безразлично е дали делим числителя или умножаваме знаменателя) и капиталистът, който сега кара работника да работи целия ден, би получил общо принадлежна стойност от $\frac{4}{9}$ работен ден; като от нея се извади първоначалната принадлежна стойност от $\frac{1}{9}$, остава $\frac{3}{9}$, или $\frac{1}{3}$. Следователно тук удвояването на производителната сила = нарастване на принадлежната стойност или принадлежното време с $\frac{1}{3}$.

Това иде просто от обстоятелството, че принадлежната стойност е винаги равна на отношението на целия работен ден към онази част от работния ден, която е необходима, за да поддържа живота на работника. Единицата, с която се изчислява принадлежната стойност, е винаги дроб, т. е. определена част от един ден, която точно представлява цената на труда. Ако тя = $\frac{1}{2}$, то умножението на [III—29] производителната сила = свеждането на необходимия труд до $\frac{1}{4}$; ако тя е = $\frac{1}{3}$, необходимият труд се намалява на $\frac{1}{6}$; следователно в първия случай общата принадлежна стойност = $\frac{3}{4}$; във втория = $\frac{5}{6}$; относителната принадлежна стойност, т. е. принадлежната стойност по отношение на предишната, в първия случай = $\frac{1}{4}$, във втория = $\frac{2}{6}$, или $\frac{1}{3}$.

Следователно стойността на капитала нараства не в същата пропорция, в която се умножава производителната сила, а в пропорцията, в която съставната част на работния ден, която изразява принадлежността на работника част, се дели на увеличението на производителната сила, а множителя на производителната сила. С колко производителната сила на труда увеличава стойността на капитала зависи следователно от първоначалното отношение, в което делът на предметения в работника труд стои към неговия жив труд. Този дял винаги се изразява като дробна част от целия работен ден, $\frac{1}{3}$, $\frac{2}{3}$ и т. н. Увеличаването на производителната сила, т. е. умножаването й с известно число, е равно на разделяне на числителя или на умножаване на знаменателя на тази дробна част със същото това число. Следователно колко голямо или малко е увеличението на стойността, зависи не само от числото, което изразява умножението на производителната сила, а също и от даденото преди това отношение, което отразява частта от работния ден, което отговаря на цената на труда. Ако това

отношение е $\frac{1}{3}$, удвояването на производителната сила на труда на работния ден = намаляване на тази част на $\frac{1}{6}$; ако то е $\frac{2}{3}$, то намаляване на същата на $\frac{2}{6}$.

Опредметеният труд, който се съдържа в цената на труда, е винаги равен на дробна част от целия ден; изразен аритметически, той винаги е дроб; винаги е числово отношение, никога не е цяло число. Ако производителната сила се удвои, ако се умножи с 2, работникът ще трябва вече да работи само $\frac{1}{2}$ от предишното време, за да изкара цената на труда, обаче зависи от първото дадено отношение, а именно от времето, което му е било необходимо преди умножаването на производителната сила, зависи колко работно време сега вече ще му е нужно за тази цел. Множителят на производителната сила е делителят на тази първоначална дробна част. Ето защо стойността или принадлежният труд расте не в същата количествена пропорция като производителната сила. Ако първоначалното отношение е $\frac{1}{2}$ и производителната сила се удвои, *необходимият* (за работника) работно време се намалява на $\frac{1}{4}$ и принадлежната стойност нараства само с $\frac{1}{4}$. Ако производителната сила се учетвори, първоначалното отношение става $\frac{1}{8}$ и стойността нараства само с $\frac{1}{8}$.

Стойността никога не може да бъде равна на целия работен ден; т. е. определена част от работния ден трябва винаги да бъде разменяна срещу предметния в работника труд. Изобщо принадлежната стойност е само отношение на живия труд към предметния в работника труд; *ето защо единият член на отношението трябва винаги да остава*. Вече с това, че отношението е постоянно като отношение, макар че факторите му се сменят, е дадено определено отношение между умножаването на производителната сила и умножаването на стойността. Ето защо, от една страна, виждаме, че относителната принадлежната стойност е точно равна на относителния принадлежният труд: ако [необходимият] работен ден е бил $\frac{1}{2}$ и производителната сила се удвои, принадлежщата на работника част, *необходимият труд*, се намалява на $\frac{1}{4}$ и новодобавената стойност е също точно $\frac{1}{4}$; но сега общата стойност е $\frac{3}{4}$. Докато принадлежната стойност се е покачила с $\frac{1}{4}$, т. е. в съотношение 1:4, общата принадлежната стойност = $\frac{3}{4}$ = 3:4.

Да приемем сега, че първоначално *необходимият* работен ден е бил $\frac{1}{4}$ и производителната сила се удвои, тогава *необходимият труд* се намалява на $\frac{1}{8}$ и принадлежният труд или принадлежната стойност е точно = $\frac{1}{8}$ = 1:8. Напротив, общата принадлежната стойност = 7:8. В първия случай първоначалната обща принадлежната стойност беше = 1:2 ($\frac{1}{2}$) и след това се покачи на 3:4; във втория случай първоначалната обща принадлежната стойност беше $\frac{3}{4}$ и след това се покачи на 7:8 ($\frac{7}{8}$). В първия случай тя е нараснала от $\frac{1}{2}$, или $\frac{2}{4}$, на $\frac{3}{4}$; във втория — от $\frac{3}{4}$, или $\frac{6}{8}$, на $\frac{7}{8}$; в първия случай с $\frac{1}{4}$, а във втория с $\frac{1}{8}$; т. е. в

първия случай тя се е покачила двойно по-високо, отколкото във втория; [III—30] но в първия случай общата принадлежна стойност е само $\frac{3}{4}$, или $\frac{6}{8}$, докато във втория тя е $\frac{7}{8}$, следователно с $\frac{1}{8}$ повече.

Да приемем, че *необходимият* труд е $\frac{1}{16}$, така че общата принадлежна стойност = $\frac{15}{16}$; а той при предишното отношение беше $\frac{5}{8}$ = $\frac{10}{16}$; следователно общата принадлежна стойност, която приемаме, е с $\frac{5}{16}$ по-висока, отколкото в предишния случай. Да приемем сега, че производителната сила се удвои, така че *необходимият* труд = $\frac{1}{32}$; а той преди беше = $\frac{2}{32}$ ($\frac{1}{16}$); следователно принадлежното време се е увеличило с $\frac{1}{32}$, а значи и принадлежната стойност. Ако разгледаме общата принадлежна стойност, която беше $\frac{15}{16}$, или $\frac{30}{32}$, сега тя е $\frac{31}{32}$. В сравнение с предишното отношение (*където необходимият труд* беше $\frac{1}{4}$, или $\frac{8}{32}$) общата принадлежна стойност е сега $\frac{31}{32}$, докато преди беше $\frac{30}{32}$, следователно е нараснала с $\frac{1}{32}$. Но погледнато относително, тя вследствие удвояването на продукцията се е увеличила в първия случай с $\frac{1}{8}$ или $\frac{4}{32}$, докато сега се е увеличила само с $\frac{1}{32}$, следователно с $\frac{3}{32}$ по-малко.

Ако *необходимият труд* би бил вече намален на $\frac{1}{1000}$, общата принадлежна стойност би била = $\frac{999}{1000}$. Ако сега производителната сила се увеличи хиляда пъти, *необходимият труд* би се намалил на $\frac{1}{999\ 999\ 000}$ работен ден и общата принадлежна стойност би възлизала на $\frac{1\ 000\ 000}{999\ 999\ 000}$ от един работен ден; докато преди това увеличение на производителната сила тя възлизаше само на $\frac{999}{1000}$ или $\frac{999\ 000}{1\ 000\ 000}$; следователно тя би нараснала с $\frac{999}{1\ 000\ 000}$ = $\frac{1}{11}$ (на това отгоре

$\frac{1}{11 + \frac{1}{999}}$), т. е. с хилядократното повишаване на производителната

сила общата принадлежна стойност би се повишила с по-малко от $\frac{1}{11}$, т. е. с по-малко от $\frac{3}{33}$, докато в предишния случай само от удвояването на производителната сила се повиши с $\frac{1}{32}$. Ако *необходимият труд* се намали ст $\frac{1}{1000}$ на $\frac{1}{1\ 000\ 000}$, той се намалява точно с $\frac{999}{1\ 000\ 000}$ (тъй като $\frac{1}{1000} = \frac{1000}{1000}$), т. е. с колкото се е увеличила принадлежната стойност.

Ако резюмираме това, ще намерим:

Първо. Увеличението на производителната сила на живия труд увеличава *стойността* на капитала (или намалява *стойността* на работника) не с това, че увеличава количеството на създадените същия труд продукти или потребителни стойности — производителната сила на труда е негова природна сила, — а защото намалява *необходимия* труд, така че в същата пропорция, в която го намалява, създава *принаден труд* или, което е същото, принадлежна стойност; тъй като принадлежната стойност на капитала, която той придобива чрез производствения процес, се състои изобщо само от принадлежния труд

свърх *необходимия* труд. Увеличението на производителната сила може само да увеличи принадлежащия труд — т. е. излишъка труд, предметен в капитала като продукт, свърх труда, предметен в разменната стойност на работния ден — само доколкото намалява отношението на *необходимия труд* към *принадения труд* и само в пропорцията, в която то намалява това отношение. Принадената стойност е точно равна на принадлежащия труд; увеличението ѝ се измерва точно с намаляването на *необходимия труд*.

Второ. Принадената стойност на капитала се увеличава не пропорционално с множителя на производителната сила, т. е. с числото, с което се умножава произсдителната сила (положена като единица, като множимо), а с излишъка на дробната част на живия работен ден, която първоначално представлява *необхсдимия труд*, над същата тази дробна част, разделена на множителя на производителната сила. Така че ако *необходимият труд* = $\frac{1}{4}$ от живия работен ден и производителната сила се удвои, стойността на капитала не нараства двойно, а [III—31] с $\frac{1}{8}$; което е равно на $\frac{1}{4}$ или $\frac{2}{8}$ (първоначалната дробна част от работния ден, която представлява *необходимия труд*) — $\frac{1}{4}$ делено на 2, или = $\frac{2}{8} - \frac{1}{8} = \frac{1}{8}$. (Ако стойността се удвои, може да се каже и че се е увеличила $\frac{4}{2}$ или $\frac{16}{8}$ пъти. Така че ако в горния пример ¹⁵⁸ производителната сила бе нараснала с $\frac{16}{8}$, печалбата би се увеличила с $\frac{1}{8}$. Нарастването на печалбата би се отнесло към увеличаването на производителната сила както 1:16.) That is it*. (Ако дробната част е била $\frac{1}{1000}$ и производителната сила нарасне хилядократно, стойността на капитала няма да нарасне хилядократно, а с по-малко от $\frac{1}{11}$; тя нараства с $\frac{1}{1000} - \frac{1}{1\ 000\ 000}$. Т. е. с $\frac{1000}{1\ 000\ 000} - \frac{1}{1\ 000\ 000} = \frac{999}{1\ 000\ 000}$.)

Така че *абсолютната сума*, с която капиталът увеличава стойността си чрез определеното увеличение на производителната сила, зависи от *дадената дробна част* от работния ден, от съответната част от работния ден, която представлява *необходимия труд* и която следователно изразява първоначалното отношение между *необхсдимия труд* и живия работен ден. Следователно увеличаването на производителната сила в определена пропорция може например в *различните страни* различно да увеличи стойността на капитала. Едно всеобщо увеличение на производителната сила в една и съща пропорция може в различните отрасли на промишлеността различно да увеличи стойността на капитала и ще я увеличи според различното отношение на *необходимия труд* към живия работен ден в тези отрасли. Естествено, при система на свободна конкуренция това отношение би било същото във всички отрасли, ако навсякъде трудът би бил прост труд, следо-

* — Това е то. Ред.

вателно *необходимият труд* би бил един и същ (ако представляваше едно и също количество опредметен труд).

Трето. Колкото по-голяма е принадлежната стойност *преди увеличаването на производителната сила*, колкото по-голямо е количеството на предварително положените принадлежен труд или принадлежна стойност на капитала, или колкото по-малка е вече дробната част от работния ден, която представлява еквивалента на работника и изразява *необходимия труд*, толкова по-малко е нарастването на принадлежната стойност, което капиталът получава от увеличаването на производителната сила. Принадената стойност на капитала расте, но във все по-малка пропорция по отношение на развитието на производителната сила. Така че колкото по-развит е вече капиталът, колкото повече принадлежен труд е създаден, толкова по-яростно трябва да развива производителната сила, за да самонарасне, т. е. да прибави принадлежна стойност, макар и в по-малка пропорция — защото винаги негова граница си остава отношението между дробната част от деня, която изразява *необходимия труд*, и целия работен ден. Той може да се движи само в рамките на тези граници. Колкото по-малка е вече дробната част, която се пада на *необходимия труд*, колкото по-голям е *принаденият труд*, толкова по-малко някое увеличение на производителната сила може чувствително да намали *необходимия труд*, тъй като знаменателят е нараснал извънредно много. Самонарастването на стойността на капитала става по-трудно, колкото повече е вече нараснал. Увеличаването на производителните сили би станало безразлично за капитала, както и самото нарастване на стойността, тъй като пропорциите му биха станали минимални, и капиталът би престанал да бъде капитал.

Ако *необходимият труд* би бил $\frac{1}{1000}$ и производителната сила се утроеше, *необходимият труд* би спаднал на $\frac{1}{3000}$, или принадлежният труд би нараснал само с $\frac{2}{3000}$. Но това става не защото е нараснала работната заплата, или делът на труда в продукта, а защото тя е спаднала вече толкова ниско, разгледана по отношение на продукта на труда или по отношение на живия работен ден.

{Самият опредметен в работника труд се показва тук като дробна част от своя собствен жив работен ден; защото това е същото отношение, като онова, в което опредметеният труд, който работникът получава от капиталиста като заплата, стои към целия работен ден.}

(В тази абстракция всички тези положения са верни само за отношението на това стъпало. Ще следват други отношения, които значително ги модифицират. Всичко това, доколкото се разглежда съвсем в общ вид, *спада изобщо вече към учението за печалбата.*)

Общо взето, засега следното. Развитието на производителната сила на труда — най-напред полагането на принадлежния труд — е не-

обходимо условие за нарастването на стойността или за увеличаването на капитала. Следователно като безкраен стремеж към обогатяване капиталът се стреми към безкрайно увеличаване на производителните сили на труда и ги извиква на живот. Обаче, от друга страна, всяко увеличаване на производителната сила на труда — независимо от това, че увеличава потребителните стойности за капиталиста — е увеличаване производителната сила на капитала и от сегашната гледна точка е производителна сила на труда само доколкото е производителна сила на капитала.

[B] АБСОЛЮТНА И ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

[1] ЗА НАРАСТВАНЕТО НА СТОЙНОСТТА НА КАПИТАЛА.
[ГРЕШКИ И НЕЯСНОТИ У РИКАРДО ПО ТОЗИ ВЪПРОС]

[III — 32] Отсега е вече ясно и поне може предварително да бъде намекнато следното: само по себе си повишението на производителната сила не повишава цените. Например бушелът пшеница. Ако половин работен ден се е определявал в един бушел пшеница и ако това е била цената на работника, принадлежният труд може да произведе само 1 бушел пшеница. Следователно 2 бушела пшеница е стойността на един работен ден и ако в пари това = 26 шил., 2 бушела пшеница = 26 шил. Един бушел пшеница = 13 шил.

Ако сега производителната сила се удвои, бушелът пшеница ще бъде вече = само на $\frac{1}{4}$ работен ден = $\frac{6}{12}$ шил. Цената на тази единица стока е спаднала поради повишаването на производителната сила. Обаче общата цена е останала; само че сега принадлежният труд е $\frac{3}{4}$ работен ден. Всяка четвъртинка = 1 бушел пшеница = $6\frac{1}{2}$ шил. Следователно общият продукт = 4 бушела = 26 шил. Колкото и преди. Стойността на капитала се е увеличила вместо 13 с $18\frac{1}{2}$. Стойността на труда се е намалила от 13 на $6\frac{1}{2}$; материалната продукция се е увеличила от 2 бушела на 4. Сега на $18\frac{1}{2}$.

Ако се е удвоила производителната сила и в производството на злато, така че, ако 13 шил. са били преди продуктът на половин работен ден и половин работен ден е бил *необходимият труд*; сега — на $\frac{1}{4}$ работен ден, а работникът произвежда 52 шил., или $52 - 13 = 39$ шил. повече. Сега 1 бушел пшеница = 13 шил.; както и преди същата цена за единица стока; но общият продукт = 52 шил., а преди = само на 26 шил. Обаче, от друга страна, сега тези 52 шил. купуват 4 бушела, докато предишните 26 купуваха само 2.

Well*. Преди всичко е ясно, че ако капиталът вече дотолкова е увеличил принадлежания труд, че в производствения процес се потребява целият жив работен ден (а тук ние приемаме работния ден като естественото количество работно време, което работникът може да постави на разположение: той винаги поставя на разположение работоспособността си за *определено време*, т. е. за *определено работно време*), увеличаването на производителната сила не може да увеличи работното време, следователно не може да увеличи и предметеното работно време. В продукта е предметен един работен ден независимо от това, дали *необходимото работно време* е представено от 6 или от 3 часа, от $\frac{1}{2}$ или от $\frac{1}{4}$ работен ден. Принадената стойност на капитала е нараснала; т. е. нараснала е стойността му по отношение на работника — защото, ако преди е била $=\frac{2}{4}$, сега тя е $=\frac{3}{4}$ предметено работно време; но стойността му е нараснала, защото е нараснало не *абсолютното*, а *относителното количество труд*; т. е. нараснало е не общото количество труд, както и преди, работи се един ден; следователно няма абсолютно нарастване на принадлежното време (принаденото работно време); а *се е намалило количеството необходим труд*, а с това се е увеличил относителният принадлежен труд.

И наистина, по-рано работникът работеше целия ден, но само $\frac{1}{2}$ ден принадлежно време; сега той работи, както и преди, целия ден, но $\frac{3}{4}$ работен ден принадлежно време. Следователно дотолкова цената (стойността на златото и среброто се приема за неизменна) или разменната стойност на капитала не се е увеличила от удвояването на производителната сила. Следователно това засяга *нормата на печалбата*, а не цената на продукта или стойността на капитала, който в продукта отново е станал стока. Но фактически по този начин се увеличават и абсолютните стойности, защото се увеличава частта на капитала, която е положена като капитал — като самонарастваща стойност. (*Натрупване на капиталите*.)

Да вземем предишния си пример.** Нека *капиталът* = 100 талера, при което в производствения процес да се разпада на следните части: 50 талера памук, 40 талера работна заплата, 10 талера оръдия на труда. Да приемем едновременно, за да опростим сметката, че всички оръдия на труда се поглъщат в един производствен акт (а това тук е още съвсем безразлично), следователно стойността им изцяло би се появила отново във формата на продукта. Да приемем, че в този случай — трудът при обмяната срещу 40 талера, които изразяват работното време, предметено в неговата жива работо-

* — Е, добре. *Ред.*

** Вж. настоящия том, част I, стр. 236—241. *Ред.*

способност — да кажем 4 часа работно време, — би дал на капитала 8 часа. Като вземем оръдията и суровината по предпоставката, съвкупният продукт би възлязъл на 100 талера, ако работникът работеше само 4 часа, т. е. ако суровината и оръдията му принадлежаха и той работеше само 4 часа. Той би увеличил 60-те талера с 40, които би могъл да потреби, тъй като, първо, възстановява 60-те талера — необходимите за производството суровина и оръдия — и [второ,] добавя към тях принадлежна стойност от 40 талера като възпроизводство на собствената си жива работоспособност или на предметеното в него време. Той би могъл все отново да започва работата, тъй като в производствения процес би възпроизвеждал както [III — 33] стойността на суровината и оръдията, така и стойността на работоспособността, при това стойността на работоспособността той би възпроизвеждал с това, че би увеличавал постоянно стойността на суровината и оръдията с 4 часа предметен труд. Сега обаче той би получил 40-те талера работна заплата вече само ако работи 8 часа, следователно ако добавя към материала на труда и оръдията, които сега му противостоят като капитал, принадлежна стойност от 80 талера, докато първата принадлежна стойност от 40 талера, която той добавяше към тях, отговарят точно само на стойността на неговия труд. Така той би добавял принадлежна стойност точно = на принадлежния труд или на принадлежното време.

{За пункта, до който сме стигнали, още съвсем не е нужно да приемаме, че с принадлежния труд или с принадлежното време трябва да се увеличават още и материалът, и оръдията. Как самият принадлежен труд увеличава суровината виж у *Бебедж*, например златарски работи и т. н.¹⁵⁹}

И така, стойността на капитала би се увеличила от 100 на 140 талера.

{Да приемем още, че суровината се удвои и оръдието на труда (за по-проста сметка) също се удвои. В такъв случай разходите на капитала сега биха възлизали на 100 талера памук, 20 талера оръдия, следователно 120 талера, а 40 талера за труд, както и преди; общо 160 талера. Щом принадлежният труд от 4 часа увеличава 100 талера с 40%, той ще увеличи 160 талера с 64 талера. Така че общият продукт = 224 талера. Тук все още се приема, че нормата на печалбата при нарастването на капитала си остава същата, а самите материал и оръдия на труда още не се разглеждат като реализации на принадлежен труд, като капитализиране на принадлежен труд; както видяхме*, колкото по-голямо е вече положеното принадлежно време, т. е. колкото по-голяма е величината на капитала като такъв, тол-

* Вж. настоящия том, част I, стр. 264—265. *Ред.*

кова повече отнапред се полага, че *абсолютното увеличение на работното време* е невъзможно, а относителното му увеличение чрез увеличаване на производителната сила намалява в геометрическа прогресия.)

Разгледан като проста разменна стойност, капиталът би бил сега абсолютно по-голям, 140 талера вместо 100; но фактически само би била създадена нова стойност, т. е. не само стойност, която е необходима за възстановяване на 60-те талера, авансирани за материала и оръдията на труда, и 40-те талера за труда, но и нова стойност от 40 талера. Намиращите се в обръщение стойности биха били увеличени с 80 талера, а предметеното работно време — с 40 талера.

Да приемем сега същата предпоставка. 100 талера капитал; а именно 50 за памук, 40 талера за труд, 10 за оръдия на производството; нека принадлежното работно време си остане същото, както в предишния случай, а именно 4 часа, а общото работно време 8 часа. Тогава във всички случаи продуктът ще бъде = само на 8 часа работно време = 140 талера. Да приемем сега, че производителната сила на труда се удвои; т. е. 2 часа да са достатъчни на работника, за да увеличи стойността на суровината и оръдията толкова, колкото е нужно за запазване на неговата трудоспособност. Ако 40 талера биха били предметеното работно време от всичките 4 часа, тогава 20 талера биха били предметеното работно време от 2 часа. Тези 20 талера изразяват сега същата потребителна стойност, която преди изразяваха 40 талера. Разменната стойност на работоспособността се е намалила наполовина, защото половината от първоначалното работно време създава същата потребителна стойност, а разменната стойност на потребителната стойност е измерена само чрез предметеното в нея работно време.

Но както и преди, капиталистът кара работника да работи 8 часа и продуктът на работника представлява следователно, както и преди, работно време от 8 часа = 80 талера работно време, докато стойността на суровината и оръдието си е останала същата, а именно 60 талера; общо 140 талера, както и преди.

(За да живее, самият работник би имал нужда да прибавя към 60-те талера суровина и оръдия вече само стойност от 20 талера, следователно би създавал вече само стойност от 80 талера. Поради удвояването на продукцията общата стойност на неговия продукт би се намалила от 100 на 80 талера, с 20 талера, т. е. с $\frac{1}{5}$ от $100 = 20\%$.)

Но принадлежното време или принадлежната стойност на капитала е сега 6 часа вместо 4, или 60 талера вместо 40. Нарастването му е 2 часа, 20 талера. Сега сметката би трябвало да се направи така: за суровина 50, за труд 20, за оръдия 10; разходи = 80 талера:

печалба = 60 талера. Както и преди, капиталистът би продавал продукта за 140 талера, но би извлякъл печалба 60 вместо предишните 40 талера. Следователно, от една страна, той, както и преди, пуска в обръщението само същата разменна стойност, 140 талера. Обаче принадлежната стойност на капитала му е нараснала с 20 талера. Така че [увеличил се е] само делът му в 140-те талера, нормата на печалбата му. Фактически работникът е работил за капиталиста 2 часа по-дълго¹⁶⁰¹⁶¹¹⁶²¹⁶³¹⁶⁴¹⁶⁵¹⁶⁶¹⁶⁷¹⁶⁸¹⁶⁹¹⁷⁰¹⁷¹¹⁷²¹⁷³¹⁷⁴¹⁷⁵¹⁷⁶¹⁷⁷¹⁷⁸¹⁷⁹¹⁸⁰¹⁸¹¹⁸²¹⁸³¹⁸⁴¹⁸⁵¹⁸⁶¹⁸⁷¹⁸⁸¹⁸⁹¹⁹⁰¹⁹¹¹⁹²¹⁹³¹⁹⁴¹⁹⁵¹⁹⁶¹⁹⁷¹⁹⁸¹⁹⁹²⁰⁰²⁰¹²⁰²²⁰³²⁰⁴²⁰⁵²⁰⁶²⁰⁷²⁰⁸²⁰⁹²¹⁰²¹¹²¹²²¹³²¹⁴²¹⁵²¹⁶²¹⁷²¹⁸²¹⁹²²⁰²²¹²²²²²³²²⁴²²⁵²²⁶²²⁷²²⁸²²⁹²³⁰²³¹²³²²³³²³⁴²³⁵²³⁶²³⁷²³⁸²³⁹²⁴⁰²⁴¹²⁴²²⁴³²⁴⁴²⁴⁵²⁴⁶²⁴⁷²⁴⁸²⁴⁹²⁵⁰²⁵¹²⁵²²⁵³²⁵⁴²⁵⁵²⁵⁶²⁵⁷²⁵⁸²⁵⁹²⁶⁰²⁶¹²⁶²²⁶³²⁶⁴²⁶⁵²⁶⁶²⁶⁷²⁶⁸²⁶⁹²⁷⁰²⁷¹²⁷²²⁷³²⁷⁴²⁷⁵²⁷⁶²⁷⁷²⁷⁸²⁷⁹²⁸⁰²⁸¹²⁸²²⁸³²⁸⁴²⁸⁵²⁸⁶²⁸⁷²⁸⁸²⁸⁹²⁹⁰²⁹¹²⁹²²⁹³²⁹⁴²⁹⁵²⁹⁶²⁹⁷²⁹⁸²⁹⁹³⁰⁰³⁰¹³⁰²³⁰³³⁰⁴³⁰⁵³⁰⁶³⁰⁷³⁰⁸³⁰⁹³¹⁰³¹¹³¹²³¹³³¹⁴³¹⁵³¹⁶³¹⁷³¹⁸³¹⁹³²⁰³²¹³²²³²³³²⁴³²⁵³²⁶³²⁷³²⁸³²⁹³³⁰³³¹³³²³³³³³⁴³³⁵³³⁶³³⁷³³⁸³³⁹³⁴⁰³⁴¹³⁴²³⁴³³⁴⁴³⁴⁵³⁴⁶³⁴⁷³⁴⁸³⁴⁹³⁵⁰³⁵¹³⁵²³⁵³³⁵⁴³⁵⁵³⁵⁶³⁵⁷³⁵⁸³⁵⁹³⁶⁰³⁶¹³⁶²³⁶³³⁶⁴³⁶⁵³⁶⁶³⁶⁷³⁶⁸³⁶⁹³⁷⁰³⁷¹³⁷²³⁷³³⁷⁴³⁷⁵³⁷⁶³⁷⁷³⁷⁸³⁷⁹³⁸⁰³⁸¹³⁸²³⁸³³⁸⁴³⁸⁵³⁸⁶³⁸⁷³⁸⁸³⁸⁹³⁹⁰³⁹¹³⁹²³⁹³³⁹⁴³⁹⁵³⁹⁶³⁹⁷³⁹⁸³⁹⁹⁴⁰⁰⁴⁰¹⁴⁰²⁴⁰³⁴⁰⁴⁴⁰⁵⁴⁰⁶⁴⁰⁷⁴⁰⁸⁴⁰⁹⁴¹⁰⁴¹¹⁴¹²⁴¹³⁴¹⁴⁴¹⁵⁴¹⁶⁴¹⁷⁴¹⁸⁴¹⁹⁴²⁰⁴²¹⁴²²⁴²³⁴²⁴⁴²⁵⁴²⁶⁴²⁷⁴²⁸⁴²⁹⁴³⁰⁴³¹⁴³²⁴³³⁴³⁴⁴³⁵⁴³⁶⁴³⁷⁴³⁸⁴³⁹⁴⁴⁰⁴⁴¹⁴⁴²⁴⁴³⁴⁴⁴⁴⁴⁵⁴⁴⁶⁴⁴⁷⁴⁴⁸⁴⁴⁹⁴⁵⁰⁴⁵¹⁴⁵²⁴⁵³⁴⁵⁴⁴⁵⁵⁴⁵⁶⁴⁵⁷⁴⁵⁸⁴⁵⁹⁴⁶⁰⁴⁶¹⁴⁶²⁴⁶³⁴⁶⁴⁴⁶⁵⁴⁶⁶⁴⁶⁷⁴⁶⁸⁴⁶⁹⁴⁷⁰⁴⁷¹⁴⁷²⁴⁷³⁴⁷⁴⁴⁷⁵⁴⁷⁶⁴⁷⁷⁴⁷⁸⁴⁷⁹⁴⁸⁰⁴⁸¹⁴⁸²⁴⁸³⁴⁸⁴⁴⁸⁵⁴⁸⁶⁴⁸⁷⁴⁸⁸⁴⁸⁹⁴⁹⁰⁴⁹¹⁴⁹²⁴⁹³⁴⁹⁴⁴⁹⁵⁴⁹⁶⁴⁹⁷⁴⁹⁸⁴⁹⁹500 като че ли при предишното отношение той е работил 10 вместо 8 часа, като че ли е увеличил своето *абсолютно работно време*.

Но фактически е възникнала и *нова стойност*; а именно 20 талера повече са положени като *самостоятелна* стойност; като предметен труд, който е станал свободен, освободен от необходимостта да служи само за размяна на предишната работна сила. Това може да се представи по два начина. Или с 20-те талера се поставя в движение толкова повече труд, колкото повече от тях стават *капитал* и създават увеличена разменна стойност, т. е. превръщат повече предметен труд в изходен пункт на новия производствен процес; или капиталистът разменя 20-те талера като пари срещу стоки извън онези, които в производството са му нужни като промишлен [III — 34] капитал; следователно всички стоки освен труда и самите пари се разменят срещу 20 талера повече; срещу 2 часа повече предметено работно време. Така че *разменната им стойност* се е повишила именно с тази *освободила се сума*.

Наистина, 140 талера са 140 талера, както много «остроумният» френски издател на физиократите възразява на *Боагилбер*.¹⁶⁰ Обаче погрешно е, че тези 140 талера представлявали само повече потребителна стойност; те представляват по-голяма част *самостоятелна разменна стойност, пари, потенциален капитал*; т. е. богатство, положено като *богатство*. Това признават самите икономисти, когато по-късно приемат, че чрез натрупването на капиталите се натрупва масата не само на потребителните стойности, но и на *разменните стойности*; тъй като според самия Рикардо¹⁶¹ елементът на натрупването на капиталите е също така пълно положен от относителния принадлеен труд — а и не би могло да бъде другояче, — както и от абсолютния.

От друга страна, вече в най-добре от самия Рикардо¹⁶² развитата теза е заложено, че тези добавъчни 20 талера, които са създадени само от увеличаването на производителната сила, могат пак да станат капитал. Преди от тези 140 талера можеха (като засега оставим без внимание потреблението на капиталиста) само 40 да станат нов капитал; 100 талера не стават капитал, а остават капитал; а сега 60, следователно налице е с разменна стойност от 20 талера

по-голям капитал. Така че разменните стойности, *богатството като такова* се е увеличило, при все че все още общата му сума не е нараснала непосредствено. Защо богатството се е увеличило? Защото се е увеличила онази част от общата сума, която не е само средство за обръщение, а пари, т. е. която не е само еквивалент, а *разменна стойност сама по себе си*.

Освободените 20 талера или се натрупват като пари, т. е. се прибавят към наличните разменни стойности във всеобщата (абстрактната) форма на разменната стойност; или всички те са в обръщение, а тогава се покачват цените на купуваните с тях стоки; всички те представляват повече пари, а тъй като производствените разходи на златото не са спаднали (по-скоро са се увеличили в сравнение със стоката, произведена със станалия по-производителен капитал), представляват повече предметен труд (което води до това, че излишъкът, който отначало се явяваше на страната на единия произвеждащ капитал, сега се явява на страната на другите капитали, които произвеждат поскъпналите стоки); т. е. тези 20 талера се използват като капитал направо от самия първоначално циркулиращ капитал. Така е положен нов капитал от 20 талера — сума от самозапазващо се и самонарастващо богатство. Капиталът се е увеличил с разменна стойност от 20 талера.

(Всъщност обръщението още не ни засяга, тъй като тук имаме работа с капитала изобщо, а обръщението може само да посредничи между формата на капитала като пари и формата му като капитал; първият капитал може да реализира парите като такива, т. е. да ги размени срещу стоки, които потребява повече, отколкото е потребявал преди; обаче в ръцете на производителя на тези стоки тези пари стават капитал. Следователно те стават капитал пряко в ръцете на първия капитал или по околел път, в ръцете на друг капитал. Обаче другият капитал всеки път е капитал като такъв; а тук ние имаме работа с *капитала като такъв*, да кажем с капитала на цялото общество. Различието и т. н. на капиталите още не ни засяга.)

Изобщо тези 20 талера могат да се явят само в две форми. Като пари, така че самият капитал пак съществува в определението на още непревърнали се в капитал пари — в определението на своя изходен пункт, в абстрактно самостоятелната форма на разменната стойност, или на всеобщото богатство. Или пък самите освободени 20 талера съществуват отново като капитал, като ново господство на предметен труд над жив. Като всеобщо богатство, материализирани във формата на пари (на нещо, каквото е само абстрактно) или като *нов жив труд*.

{В дадения пример производителната сила се е удвоила, покачила

се е със 100%, а стойността на капитала [принадената стойност] се е покачила с 20%.]

(Всяко увеличение на масата на приложения капитал може да увеличи *производителната сила* не само в аритметическа, но и в геометрическа прогресия; докато в такъв случай — като увеличител на производителната сила — той може да увеличи печалбата само в много по-малка прогресия. Следователно въздействието на увеличението на капитала върху увеличението на производителната сила е безкрайно по-голямо, отколкото въздействието на увеличението на производителната сила върху нарастването на капитала.)

От тези 140 талера посредством парите като средство за обръщение капиталистът *потребява* за себе си като потребителни стойности, да кажем, 20 талера. Така при първата предпоставка капиталистът можеше да започне процеса на самонарастване на стойността с по-голям капитал, с по-голяма разменна стойност от само 120 талера (спрямо 100). След удвояването на производителните сили той може да направи това със 140 талера, без да ограничи потреблението си. По-голяма част от разменните стойности се затвърдяват като разменна стойност, вместо да изчезнат в потребителната стойност (все едно дали това затвърдяване става направо или посредством производство). Да се създаде по-голям капитал означава да се създаде по-голяма разменна стойност, при все че от нарастването на производителността разменната стойност в *непосредствената* ѝ форма като проста разменна стойност не е била увеличена, тя е била увеличена в потенциалната ѝ форма като *капитал*.

Този по-голям капитал от 160 талера* представлява абсолютно повече предметен труд, отколкото преди капиталът от 100 талера [III — 35]. Ето защо той поставя в движение и повече, поне сравнително, жив труд и затова в края на краищата възпроизвежда по-голяма проста разменна стойност. Капиталът от 100 талера при 40% произвеждаше продукт или проста разменна стойност от 40 талера; капиталът от 160 талера произвежда проста разменна стойност от 64 талера. Тогава тук увеличаването на разменната стойност във формата на капитал е положено още непосредствено като увеличаване на разменната стойност в простата ѝ форма.

Да се има това предвид е от най-голяма важност. Не е достатъчно да се каже като Рикардо¹⁶³, че се увеличава не разменната стойност, т. е. абстрактната форма на богатството, а само разменната стойност като капитал. При това Рикардо има предвид само първоначалния производствен процес. Обаче щом се увеличава относителният принаден труд — а следователно се увеличава абсолютно и

* Вж. настоящия том, част I, стр. 266—269. *Ред.*

капиталът, — тогава неизбежно в обръщението се увеличава и *относителната разменна стойност, съществуваща като разменна стойност*, парите като такива, и затова чрез посредничеството на производствения процес се увеличава *абсолютната разменна стойност*. С други думи, от същото количество разменна стойност — или пари, — а продуктът на процеса на нарастване на стойността се явява именно в тази проста форма (продуктът е принадлежна стойност само по отношение на капитала, на стойността, каквато е съществувала преди производствения процес; а сам по себе си, разгледан като самостоятелно съществуване, той е само *количествено определена разменна стойност*) — се е освободила част, която съществува не като еквивалент за вече налични разменни стойности или за вече налично работно време. Ако разменната стойност се разменя срещу наличните, тя не им дава еквивалент, а повече от еквивалент и по такъв начин освобождава на тяхната страна част от принадлежната стойност. В покой тази освободила се част от разменната стойност, с която се е обогатило обществото, може да бъде само пари, в такъв случай се е увеличила само абстрактната форма на богатството; а в движение тя може само да се реализира в *нов жив труд* {било като се постави в движение почиващ по-рано труд, или като се създадат *нови работници* (като се ускори нарастването на населението), или пък като се разшири нов кръг на разменни стойности, на намиращите се в обръщение разменни стойности, което може да се получи от страна на производството, като освободилата се разменна стойност открие *нов отрасъл на производството*, следователно нов обект на размяната, предметния труд във формата на нова потребителна стойност; или като се постигне същото, с това, че чрез разширяване на търговията в кръга на обръщението се включи труд, предметен в нова страна}. Следователно този нов жив труд трябва да бъде създаден.

Формата, в която Рикардо се старее да си обясни работата (а в това отношение той е крайно неясен), не казва нищо друго, освен че той веднага въвежда определено отношение, вместо просто да каже, че от една и съща сума прости разменни стойности една по-малка част се полага във формата на проста разменна стойност (еквивалент), а една по-голяма част — във формата на пари; (на пари като първоначалната, допотопната форма, от която все отново възниква капиталът; на пари в определения им като пари, не като монета и т. н.); че следователно се увеличава частта, положена като разменна стойност сама по себе си, т. е. като стойност, че се увеличава *богатството във формата му като богатство* (докато

* — всъщност. Ред.

Рикардо стига тъкмо до погрешното заключение, че богатството се увеличава само във формата на *материалното, веществено* богатство като потребителна стойност). Ето защо възникването на *богатството като такова*, доколкото не произтича от рента, т. е. според Рикардо произтича не от *увеличение* на производителната сила, а, обратно, от нейното *намаление*, е за него *съвсем неразбираемо* и той се заплита в най-чудовищни противоречия.

Да опитаме да вникнем в този въпрос във формата, в която Рикардо я представя. Нека капитал от 1000 поставя в движение 50 работници; или 50 живи работни дни; чрез удвояване на производителната сила той би могъл да постави в движение 1000 работни дни. Обаче последните не съществуват в предпоставката и се вмъкват произволно, защото иначе — ако не се прибавят *повече действителни работни дни* — той не разбира увеличаването на разменната стойност чрез нарастване на производителната сила. От друга страна, никъде у него не е развито *нарастването на населението като елемент на увеличаването на разменните стойности*; дори никъде не е ясно и определено казано.

Нека дадената предпоставка бъде капитал 1000 и работници 50. Правилният извод, който Рикардо също прави (Ср. тетрадката¹⁶⁴), е следният: 500 капитал може с 25 работници да произведе същата като по-рано потребителна стойност; другите 500 с другите 25 работници основават ново предприятие и също произвеждат разменна стойност от 500. Печалбата си остава същата, тъй като произтича не от размяната на едните 500 срещу другите 500, а от пропорцията, в която 500 първоначално се разделяха на печалба и работна заплата, а размяната е, напротив, размяна на еквиваленти, която не може да увеличи стойността, както не може да я увеличи и *външната търговия*, което изрично изтъква Рикардо¹⁶⁵. Тъй като размяната на еквиваленти не означава нищо друго освен, че стойността, която е съществувала в ръцете на *A* преди размяната с *B*, продължава да съществува в ръцете му и след размяната с *B*.

Съвкупната стойност, или съвкупното богатство, си е останало същото. Но потребителната стойност, или *веществото на богатството*, се е удвоило. Доколкото се разглежда *увеличаването на производителните сили*, няма абсолютно никакво основание изобщо да расте *богатството като богатство, разменната стойност като такава*. Ако производителните сили отново се удвоят в двата [III — 36]* отрасли, то капитал *A* и капитал *B* могат на свой ред да се

* На горния край на този лист от ръкописа: (*парите сами по себе си не трябва да бъдат характеризирани нито като потребителна стойност, нито като разменна стойност, а като стойност.*)

разпадат всеки на два капитала по 250 с 12 $\frac{1}{2}$ работни дни. Сега съществуват 4 капитала със същата разменна стойност от 1000 ф. ст., потребяват както и преди общо 50 живи работни дни {би било *au fond* погрешно да се каже, че живият труд потребява капитала, в производствения процес капиталът (определеният труд) потребява живия труд} и произвеждат четири пъти повече потребителни стойности, отколкото преди удвояването на производителните сили.

Рикардо е твърде класичен, за да върши глупости като онези, които уж го подобряват, като заявяват, че вследствие увеличаването на производителните сили по-голямата стойност възниквала, защото в обръщението единият продавал по-скъпо. Вместо да размени капиталът 500, след като се е превърнал в стока, в проста разменна стойност, срещу 500, той го разменя срещу 550 (по 10%), но тогава очевидно другият ще получи в разменна стойност само 450 вместо 500 и общата сума ще си остане 1000, както и преди. Това в търговията се случва доста често, но само обяснява печалбата на единия капитал със загубата на другия, следователно не обяснява *печалбата на капитала изобищо*, а без тази предпоставка не съществува печалба нито на едната, нито на другата страна.

И така Рикардовият процес може да продължава, без да съществува друг предел освен *повишението на производителната сила* (а последното е пак веществено и лежи непосредствено извън самото *икономическо отношение*), което може да се постигне с капитал от 1000 и с 50 работници. Виж следния пасаж у Рикардо.

«Капиталът е част от богатството на една страна, която се използва за бъдещото производство, и той може да бъде увеличен по същия начин като богатството» [D. Ricardo. On the Principles of Political Economy, and Taxation. 3rd edition. London, 1821, стр. 327 (Руски превод, том I, стр. 230)].

(Работата е там, че у него богатство означава изобилие от потребителни стойности, а един и същ предметен труд, разгледан от становището на простата размяна, може да се изрази в безгранично много потребителни стойности и все си остава *една и съща разменна стойност*, докато остава едно и също количество предметен труд, тъй като неговият *еквивалент* се измерва не с масата потребителни стойности, в които той съществува, а със собственото му количество.)

«Добавъчният капитал ще бъде еднакво ефективен при производството на бъдещото богатство независимо от това, дали е получен чрез усъвършенстване на методите на труда и машините или чрез производително използване на по-голяма част от дохода; защото богатството» (потребителна стойност) «винаги зависи от *количеството* на произведените стоки» (изглежда, зависи малко и от разнообразието им) «без оглед на лекотата, с която са били произведени употребените при производството им средства» (т. е. без оглед на количеството на опред-

метеното в тях работно време). «Определено количество облекло и провизии ще поддържа и ще дава занятие на същия брой хора. . . ; но това облекло и тези провизии ще имат два пъти по-голяма стойност» (*разменна стойност*), «ако при производството им са били използвани [не 100, а] 200 души» [(пак там, стр. 327—328) (Руски превод, т. I, стр. 230—231)].

Ако вследствие увеличаването на производителната сила 100 души произвеждат толкова потребителни стойности, колкото преди 200, тогава:

«ако от тези 200 работници уволнят половината, останалите 100 ще произведат толкова, колкото преди 200-те. Следователно половината капитал може да бъде изтеглена от отрасъла; освободил се е толкова капитал, колкото труд. А тъй като едната половина от капитала извършва същата служба, която преди е вършел целият, сега са образувани два капитала и т. н.»¹⁶⁶ (сравни пак там, стр. 39, 40 — за външната търговия¹⁶⁷, към което ще трябва да се върнем).

Тук Рикардо говори не за работния ден (че ако капиталистът преди разменяше половин определен работен ден срещу целия жив работен ден на работника, той печелеше au fond само половин жив работен ден, тъй като другата половина той дава на работника в предметена форма и я получава от него в жива форма, т. е. половината от работния ден плаща на работника), а за едновременни работни дни, т. е. за работни дни на различни работници; обаче това с нищо не изменя същността, а променя само израза. По такъв начин всеки от тези работни дни носи принадлежно време. Ако преди капиталистът имаше за предел *един* работен ден, сега той има 50 работни дни и т. н. Както казахме, в тази форма с увеличаването на капиталите чрез производителността не е положено увеличение на разменните стойности и затова според Рикардо населението би могло и да спадне, да приемем от 10 000 000 на 10 000, без да се намали разменната стойност или количеството на потребителните стойности (виж края на книгата му¹⁶⁸).

Не сме ние тези, които ще отречат, че в *капитала* се съдържат противоречия. Напротив, целта ни е да ги разкрием напълно. Обаче Рикардо *не ги разкрива*, а просто ги отхвърля, като смята, че разменната стойност е безразлична за образуването на богатството. С други думи, той твърди, че в обществото, основано на разменната стойност и на богатство като резултат от такава стойност, не съществуват противоречията, в които с развитието на производителните сили и т. н. изпада тази форма богатство, и че в такова общество увеличението на стойността не е необходимо условие за увеличение на богатството, [III — 37] че следователно стойността като форма на богатството съвсем не влияе на самото това богатство и на развитието му, т. е. Рикардо разглежда разменната стойност като нещо само *формално*.

Но сега все пак отново му иде наум, 1) че за капиталистите важно е стойността, 2) че исторически с развитието на производителните сили (той би трябвало да помисли и за развитието на международната търговия) расте *богатството като такова*, т. е. сумата на стойностите. Как да се обясни това? Капиталите се натрупвали по-бързо, отколкото населението; от това се покачвала заплатата; от това нараствало населението, от това — цените на житото, от това — трудността на производството, а от това — *разменните стойности*. Следователно по околел път най-сетне Рикардо стига до разменните стойности.

Тук, където не става дума за по-голяма трудност на производството, а, обратно, за нарастване на производителните сили, засега съвсем ще изоставим момента за рентата. С натрупването на капиталите, казва Рикардо, се покачвала заплатата, ако същевременно не нараства населението; работникът се оженвал, давал се стимул на производството [на деца] или пък децата му живеели по-добре, не умирали преждевременно и т. н. Накратко, населението нараствало. Обаче нарастването му предизвиквало конкуренция между работниците и по такъв начин принуждавало работника да продава работоспособността си на капиталиста пак по нейната *стойност* или временно и под нея. Сега натрупаният капитал, който в това време е нараствал по-бавно, разполагал с излишъка — който преди е изхарчвал във формата на заплата, т. е. като монета, за да купува потребителната стойност на труда — пак като пари, за да ги влага като капитал в живия труд, а тъй като сега разполагал и с по-голямо количество работни дни, неговата *разменна стойност* отново нараствала.

(Дори това не е добре развито у Рикардо, а е примесено с теорията за рентата; тъй като излишъкът, който капиталът по-рано губел във формата на заплата, сега нарастването на населението му го отнемало във формата на рента.) Но в теорията ну дори нарастването на населението не е добре разбираемо. Той никъде не е показал, че има *иманентно* отношение между целия опредметен в капитала труд и живия работен ден (дали последният е представен като работен ден от 50×12 часа или като дванадесетчасов труд на 50 работници, е безразлично за отношението) и че това иманентно отношение е именно *отношението на частта на живия работен ден*, или на еквивалента за опредметения труд, с който се заплаща работникът, към живия работен ден; където цялото е самият ден, а иманентното отношение е променливото отношение (самият ден е постоянна величина) между *частта на необходимите работни часове* и *частта на принадлежните работни часове*. Именно защото не е изяснил това отношение, той освен това не е изяснил (нещо, което

досега не ни занимаваше, тъй като ставаше дума за *капитала като такъв* и развитието на производителните сили се взимаше като външно отношение), че самото развитие на производителната сила предполага както увеличаването на капитала, така и едновременните работни дни, обаче в рамките на дадената граница на капитала, който поставя в движение един работен ден (макар и такъв от 50×12 часа, 600 часа), самото то е границата за развитието на неговата производителна сила.

Заплатата включва не само работника, но и неговото възпроизводство; така че ако умре даден екземпляр от работническата класа, да го замести друг; ако умрат 50-те работници, да има 50 нови, които да ги заместят. Самите 50 работници — като живи работоспособности — представляват не само разходите за собственото им производство, но и разходите, които е трябвало да бъдат заплащани на родителите им; свръх заплатата им като индивиди, за да се заместят чрез 50 нови индивиди. Следователно населението нараства и без повишение на работническата класа. Защо тогава то не нараства достатъчно бързо? и трябва да получава специален стимул? Само защото на капитала не му стига да получава само повече «богатство» в Рикардовия смисъл, а иска да командува повече *стойност*, повече предметен труд. Но според него той може да го командува само когато спада работната заплата; т. е. когато за същия капитал срещу предметен труд се получават в замяна повече живи работни дни и затова се създава повече стойност. За да накара работната заплата да спада, той предполага нарастване на населението. А за да докаже тук нарастването на населението, той предполага, че се увеличава търсенето на работни дни, с други думи, че капиталът може да купува повече *предметен труд* (предметен в работна сила), че следователно е нараснала *стойността* на капитала. Но първоначално той изхождаше от право противоположната предпоставка и мина по околния път само *защото* изхождаше от нея. Ако 1000 ф. ст. можеха да купят 500 работни дни и производителната сила нарасне, капиталът може или да продължи да използва 500-те в същия отрасъл, или да се раздвои и да използва 250 в единия отрасъл, а 250 в другия, така че и капиталът да се раздвои на 2 капитала по 500. Обаче капиталът не може никога да командува повече от 500 работни дни, тъй като иначе според Рикардо би трябвало да са се увеличили не само произведените от капитала потребителни стойности, но и тяхната *разменна стойност, предметеното работно време*, което капиталът командува. Следователно според неговата предпоставка не може да има по-голямо търсене на труд. Ако все пак има такава

[III — 38], нараснала е *разменната стойност* на капитала. Сравни *Малтусовата* «Op value», който *чувства* противоречията, но сам се заплита, когато се опитва да *разсъждава* самостоятелно.¹⁶⁹

(2) ПОСТОЯНЕН И ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

(а) Запазване на стойността на постоянния капитал
в процеса на производството]

Ние винаги говорихме само за двата елемента на капитала, за двете части на живия работен ден, от които едната представлява заплатата, а другата — печалбата, едната — необходимият труд, а другата — принадлежният труд. Къде тогава остават другите две части на капитала, които са реализирани в материала на труда и в оръдията на труда? Що се отнася до простия производствен процес, трудът предполага съществуването на оръдие, което облекчава труда, и материал, в който трудът се отразява и който трудът формира. Тази форма му придава потребителна стойност. В размяната тази потребителна стойност става разменна стойност, доколкото съдържа предметен труд. Но като съставни части на капитала те стойности ли са, които трудът трябва да възстанови?

Така, в по-горния пример* (а подобни упреци се отправят масово към Рикардо; че разглеждал само печалбата и заплатата като съставни части на производствените разходи, а не машината и материала) изглежда, че ако капиталът 100 — разпадащ се на 50 за памук, 40 за работна заплата, 10 за инструмент, а работната заплата от 40 талера = 4 часа предметен труд — накара работника да работи 8 часа, последният, който трябва да възпроизведе 40 талера за заплата, 40 талера принадлежно време (печалба), 10 талера инструмент, 50 талера памук = 140 талера, произвежда само 80 талера. Защото 40 талера са продуктът на едната половина от работния ден, 40 — другата, принадлежната половина. Обаче 60 талера са стойността на другите две съставни части на капитала. Тъй като действителният продукт на работника е 80 талера, той може да възпроизведе само 80, а не 140. Той по-скоро би намалил стойността на тези 60; тъй като от 80-те 40 заместват работната му заплата; а останалите 40 принадлежният труд са с 20 по-малко от 60. Вместо печалба от 40 капиталистът би имал 20 загуба от първоначалната част от своя капитал, която се състои от оръдия и материал.

Как освен 80-те работникът да създаде още 60 талера стойност,

* Вж. настоящия том, част I, стр. 266—269. *Ред.*

щом едната половина от неговия работен ден създава, както показва заплатата му, с оръдия и материал само 40 талера; другата половина — също толкова; а тъй като разполага само с единия работен ден, той не може за един работен ден да изработи два.

Да приемем, че 50-те талера материал = x фунта памучна прежда; 10-те талера оръдия = стан. Що се отнася преди всичко до *потребителната стойност*, ясно е, че ако памукът нямаше вече формата на прежда, а дървото и желязото — формата на стан, работникът не би могъл да произведе *тъкан*, по-сложна потребителна стойност. В производствения процес 50-те талера и 10-те талера не са за него *нищо повече освен прежда и стан, не са разменни стойности*. Неговият труд им е придал по-сложна потребителна стойност и им е прибавил едно количество предметен труд от 80 талера, а именно 40 талера, с които той възпроизвежда работната си заплата, и 40 талера принадлежно време. Потребителната стойност — тъканта — съдържа един работен ден повече, от който обаче едната половина възстановява само онази част от капитала, в замяна на която е получено правото за разпореждане със способността към труд. Предметеното работно време, което се съдържа в преждата и стана и което образува частта от стойността на продукта, не е било създадено от работника; за него те са били и си остават материал, на който той е придал нова форма и в който той е вложил нов труд. Единственото условие е да не ги е прахосал, а той не е направил това, доколкото неговият продукт има потребителна стойност, и то по-сложна потребителна стойност, отколкото преди. Сега продуктът съдържа две части предметен труд — работния ден на работника и онзи труд, който вече независимо от него и преди неговия труд се съдържа в неговия материал (преждата) и в стана. Предметеният по-рано труд беше условие за *неговия* труд; едва този предметен по-рано труд превърна неговия труд в труд, но на работника не струва нищо. Да приемем, че преждата и станът не са били вече предположени като съставни части на капитала, като *стойности*, и че те не са *му* стрували нищо. Тогава стойността на продукта би била 80 талера, ако работникът е работил цял ден, 40 талера, ако е работил половин ден. Тя би била тъкмо = един предметен работен ден. Действително в производството преждата и станът не му струват нищо; но това не сменя предметеното в тях работно време, което остава и само придобива друга форма. Ако в същия работен ден работникът би трябвало освен тъканта да създаде още и преждата и стана, процесът би бил фактически невъзможен. Следователно обстоятелството, че те не изискват неговия труд нито като потребителни стойности в първоначалната им форма, нито като разменни стойности, а са *налице*, води именно до това, че, като добавя един рабо-

тен ден, той създава продукт с по-голяма стойност, отколкото стойността, създавана за един работен ден. Обаче той създава този продукт, доколкото не е принуден да създава това повече свръх работния ден, а го *заварва* като материал, като предпоставка. Следователно може да се говори, че той възпроизвежда тези стойности само доколкото *без* труда те биха изгнили, биха били безполезни; но също така *трудът без тях* би бил безполезен. Доколкото работникът възпроизвежда тези стойности, това става не защото той им придава по-висока разменна стойност или влиза в някакъв процес с разменната им стойност, а защото изобщо ги подлага на простия процес на производството, защото изобщо *работи*. [III — 39] Но това не му струва повече работно време *наред* с онова, което му трябва за тяхната преработка и увеличаването на стойността им. Това е условие, при което капиталът го е поставил да работи. Той възпроизвежда стойностите само с това, че им придава по-висока стойност, а това придаване на по-висока стойност е = неговия работен ден. Иначе той ги оставя, каквито са. Запазването на старата им стойност става с това, че им се прибавя нова стойност, а не с това, че самата стара стойност се *възпроизвежда*, създава. Тъй като материалът и оръдието са продукт на предишен труд, един продукт на предишен труд, една сума от по-рано определен труд остава елемент на *продукта* на този работник, освен новата си стойност продуктът съдържа и старата си стойност.

По такъв начин работникът фактически възпроизвежда в този продукт само онзи работен ден, който той добавя, а запазването на старата стойност не му струва абсолютно нищо, освен онова, което му струва добавянето на новата. За него това е само материал и си остава материал, както и да изменя формата си; следователно е налице *независимо* от неговия труд. Обстоятелство, че самият този материал, който остава, тъй като само придобива друга форма, съдържа вече работно време, е дело на капитала, а не на работника; това работно време също така е *независимо* от неговия труд и продължава да съществува *след* този труд, както е съществувало преди него. Това така наречено възпроизводство не струва на работника никакво работно време, а е условие на работното му време, тъй като не се състои в нищо друго, освен да полага наличното вещество като материал на своя труд, да се отнася към него като към материал.

И така, работникът възстановява старото работно време чрез самия *акт* на труда, а не чрез добавяне на специално за тази цел работно време. Той го възстановява просто като добавя *ново* работно време, с което старото се запазва в продукта и става елемент на нов продукт. Следователно с работния си ден работникът не възстано-

явява суровината и оръдието, доколкото са стойности. Следователно капиталистът получава това запазване на старата стойност също така *gratis*, както и принадлежния труд. Обаче той го получава *gratis* не защото не струва нищо на работника, а защото то е резултат от обстоятелството, че материалът и оръдието на труда се намират в ръцете му вече по *предпоставка* и затова работникът не може да *работи*, без да превърне намиращия се вече в предметна форма в ръцете на капиталиста труд в материал на своя труд и затова да консервира и опредметения в този материал труд. Ето защо капиталистът не плаща нищо на работника за това, че преждата и станът — тяхната стойност — се появяват по стойност отново в тъканта, следователно се запазват. Това запазване става просто чрез добавяне на нов труд, който добавя по-голяма стойност.

Следователно от първоначалното отношение между капитала и труда произтича, че същата тази услуга, която живеят труд оказва на опредметения чрез отношението си като жив труд, не струва на капитала нищо, както не струва нищо и на работника, а изразява само отношението, че материалът и оръдието на труда са по отношение на работника капитал, *независими* от работника предпоставки. Запазването на старата стойност не е откъснат от добавянето на новата стойност акт, а става само; явява се като естествен резултат от добавянето на новата стойност. Обаче обстоятелството, че това запазване не струва нищо на капитала и не струва нищо и на работника, е вече положено в отношението между *капитала и труда*, което само по себе си е вече печалба за единия и работна заплата за другия.

Отделният капиталист може да си въобрази (и за неговата сметка това му върши същата работа), че ако притежава капитал от 100 талера — 50 талера памук, 40 талера средства за живот, за да издържа труда, 10 талера оръдие на труда — и към производствените си разходи пресметне 10% печалба, трудът трябва да му възпроизведе 50 талера за памук, 40 талера — за средства за живот, 10 талера за оръдие на труда и 10% към 50, към 40 и към 10; така че в представата на капиталиста трудът му създава 55 талера суровина, 44 талера средства за живот и 11 талера оръдие на труда, всичко = 110. Но за икономистите това е странна представа, при все че с голяма претенциозност е била използвана като нещо ново срещу Рикардо.

Ако работният ден на работника = 10 часа и той за 8 часа може да създаде 40 талера, т. е. да създаде заплата си, или (което е същото) да запази и възстанови работоспособността си, той употребява $\frac{4}{10}$ ден, за да възстанови на капитала заплата, и му дава $\frac{1}{5}$ принадлежен труд, или 10 талера. По такъв начин в замяна на 40-те талера заплата,

в замяна на 8 часа опредметен труд, капиталът получава 10 часа жив труд и този излишък образува цялата му печалба. Следователно целият опредметен труд, създаден от работника, е 50 талера и каквито и да са разходите за оръдия на труда и суровина, към тях работникът не може да добави нито талер повече, тъй като неговият ден не може да се опредмети в по-голямо количество опредметен труд. Обстоятелството, че като прибавя 50 талера — 10 часа труд (от които 8 само възстановяват заплатата) — към 60-те талера суровина и оръдия, той едновременно запазва материала и оръдията — а те се запазват именно защото отново влизат в контакт с живия труд и се използват като оръдия и материал, — не струва труд на работника (той не би имал и излишно време за такъв труд), нито пък му се заплаща от капиталиста. Тази живителна природна сила на труда — обстоятелството, че като използва материала и оръдията, ги запазва в една или друга форма, следователно запазва и опредметения в тях труд, разменната им стойност — става, както и всяка природна или обществена сила, която не е продукт на предишен труд, или не е продукт на такъв предишен труд, който трябва да бъде повтарян (например историческото развитие на работника и т. н.), *сила на капитала*, а не на труда. Така че не се и заплаща от капитала. Също както не се плаща на работника за това, че може да мисли и т. н.

[III—40] Видяхме*, че първоначално обособилата се спрямо обръщението *стойност* — т. е. стоката, за която определението на разменната стойност не е само формално, мимолетно определение, за да се размени срещу друга потребителна стойност и в края на краищата да изчезне като обект на потреблението, — *парите като пари*, изтеглените от обръщението и утвърдили се *негативно* по отношение на него пари са предпоставката, от която възниква *капиталът*. От друга страна, продуктът на капитала, доколкото той не е просто собственото му *възпроизводство* (това възпроизводство е обаче само формално, тъй като от трите части на неговата стойност действително се потребява, следователно се възпроизвежда само една, тази, която възстановява работната заплата; докато печалбата не е възпроизводство, а добавяне на стойност, прингдена стойност), има за резултат пак стойността, която не влиза вече като еквивалент в обръщението, и, от друга страна, още не е отново издигната в капитал, т. е. *негативно* обособила се по отношение на обръщението стойност — *пари* (в тяхната трета, адекватна форма**). Както парите отначало се явяваха като предпоставка на капитала, като негова причина, сега те се явяват като негово следствие. В първото движение па-

* Вж. настоящия том, ч. I, стр. 178—201. *Ред.*

** Пак там, стр. 146—148. *Ред.*

рите произтичаха от простото обръщение; във второто движение те произтичат от производствения процес на капитала. В първото движение *те преминават* в капитал; във второто движение те се явяват като положена от самия капитал предпоставка на капитала; затова вече сами *по себе си* са положени като капитал; в себе си вече съдържат идеалното отношение към капитала. Те вече не преминават просто в капитал, а в тях като *пари* вече е положено, че могат да бъдат превърнати в капитал.

[б) Запазване на потребителната стойност на постоянния капитал чрез новия жив труд]

И така, увеличаването на стойностите е резултат на самонарастването на капитала; безразлично дали това самонарастване е резултат на абсолютно или на *относително принадлежно време*, т. е. на действително увеличение на абсолютното работно време или на увеличение на относителния принуден труд, т. е. на намаление на онази съставна част на работния ден, която е определена като необходимо работно време за запазване на работоспособността; като *необходим* труд изобщо.

Живото работно време не възпроизвежда нищо друго освен онази част от предметеното работно време (от капитала), която се явява като еквивалент за правото на разпореждане с живата работоспособност и която затова като еквивалент трябва да възстанови предметното в тази работоспособност работно време, т. е. да възстанови производствените разходи на живите работоспособности, с други думи, да запази живота на работниците като работници. Онова, което живият труд произвежда върху това, не е възпроизводство, а създаване на ново, и то създаване на стойност, защото представлява предметяване на ново работно време в потребителна стойност. обстоятелството, че едновременно бива запазено съдържашщото се в суровината и оръдиата на труда работно време, е резултат *не на количеството на труда*, а на неговото *качество* като труд изобщо; а общото му качество, което не е негова специална квалификация — не е специфично определен труд, — а само, че *трудът като труд е труд*, не се заплаща специално, тъй като капиталът е купил *това качество* при размяната с работника.

Обаче еквивалентът за това качество (специфичната потребителна стойност на труда) се измерва просто с *количеството* работно време, което го е произвело. Като използва оръдието като оръдие и като формира суровината, работникът прибавя преди всичко към стойността на суровината и оръдието толкова нов труд, колкото е = на съдър-

жащото се в заплатата му работно време; онова, което добавя в повече, е принадлежно работно време, принадлежна стойност. Обаче чрез простото отношение — че оръдието се използва като оръдие и суровият материал се полага като суров материал на труда, — чрез простия процес — че те влизат в контакт с труда, че са положени като средство и предмет на труда и по такъв начин са положени като предметяване на живия труд, като моменти на самия труд — те се запазват не по форма, не по субстанция, а субстанцията им, икономически погледнато, е предметено работно време. Предметеното работно време престава да съществува в едностранна предметна форма и затова престава като проста вещь да се подлага на разлагане от химическия и т. н. процес, защото то се полага като материален начин на съществуване — средство и обект — на живия труд.

От просто предметеното работно време, в чието вещно битие трудът остава още само като изчезнала, като *външна форма* на неговата природна субстанция, която е външна на самата тази субстанция (например формата на масата по отношение на дървесината или формата на валяка по отношение на желязото), като само съществуваща във външната форма на вещественото, се развива безразличието на веществото по отношение на формата; то я запазва не поради някакъв жив, иманентен закон на възпроизводството, както например дървото запазва формата си като дърво (дървесината се запазва като дърво в определена форма, защото тази форма е форма на дървесината; докато формата като маса е по отношение на дървесината случайна, а не иманентната форма на субстанцията ѝ), съществува само като външна по отношение на вещественото форма, или самата тя съществува само веществено. Ето защо разрушението, на което е подложено нейното вещество, разрушава също така и нея. Но положени като условия на живия труд, те биват отново одухотворени. Предметният труд престава да съществува мъртъв във веществото като външна, безразлична форма, тъй като самият той отново е положен като момент на живия труд, като отношение на живия труд към себе си в предметен материал, като *предметност* на живия труд (като средство и обект) (*предметните условия* на живия труд).

С това, че като се осъществява по такъв начин в материала, живият труд изменя самия този материал, изменение, което се определя от целта на труда и целесъобразната дейност на труда (изменение, което не се свежда като при мъртвия предмет само към полагане на формата като външна на веществото, към полагане на само мимолетна привидност на съществуването му), материалът се запазва по такъв начин в определена форма, а изменението ѝ формата на веществото се подчинява на целта на труда. Трудът е живият, съзидателният огън: преходността на нещата, тяхната временност [III—41], като

тяхното формиране от живото време. В простия производствен процес — като оставим настрана процеса на увеличение на стойността — се използва преходността на формата на нещата, за да се положи тяхната използваемост.

Когато памукът се превръща в прежда, преждата — в тъкан, тъканта — в щампосана или глъдко боядисана тъкан, а те, да кажем, се превръщат в дреха, то 1) субстанцията на памука се е запазила във всички тези форми. (В химическия процес навсякъде в регулирания от труда обмен на веществата са се обменяли еквиваленти (природни) и т. н.); 2) Във всички тези последователни процеси веществото е придобило по-полезна форма, защото тя повече го е приспособявала за потреблението, докато най-сетне то е придобило формата, в която може направо да стане предмет на потреблението, когато следователно потребяването на веществото и снемането на неговата форма стават човешко потребление, а изменението му е самото му използване. Веществото на памука се запазва във всички тези процеси; то изчезва в едната форма на потребителна стойност, за да *отстъпи място на по-висока форма, докато се получи предметът като предмет на непосредственото потребление.*

Обаче с това, че памукът е положен като прежда, той е положен в определено отношение към по-нататъшен вид труд. Ако този труд не настъпи, не само безполезно му е положена формата, т. е. предишният труд не е утвърден чрез новия, а и веществото е похабено, защото като прежда има потребителна стойност само доколкото се обработи отново: памукът вече е потребителна стойност само по отношение на употребата му от по-нататъшния труд; вече той е потребителна стойност само доколкото формата му като прежда се сменя от формата му като тъкан; докато памукът в битието му като памук може да има безкрайно много приложения.

По такъв начин без по-нататъшния труд потребителната стойност на памука и преждата, материалът и неговата форма, биха били похабени; потребителната стойност би била унищожена, вместо да бъде произведена. Материалът и формата му, веществото и формата му се запазват чрез по-нататъшния труд — запазват се като потребителна стойност, докато придобият облика на потребителната стойност като такава, чието използване е потреблението. Следователно в простия производствен процес е заложено, че предишното стъпало на производството се запазва чрез по-късното и че чрез полагането на по-високата потребителна стойност се запазва старата или се изменя само доколкото се повишава като потребителна стойност. Именно живият труд запазва потребителната стойност на незавършения продукт на труда, като превръща този продукт в материал на по-нататъшен труд. Обаче живият труд запазва незавършения продукт на

труда, т. е. предпазва го от негодност и гибел само като го обработва съобразно целта си, като изобщо го превръща в обект на нов жив труд.

Това запазване на старата потребителна стойност не е процес, който протича наред с повишаването или завършването ѝ чрез нов труд, а става чрез самия този нов труд по повишаване на потребителната стойност. С това, че трудът по тъкането превръща преждата в тъкан, т. е. третира преждата като суровина на тъкането (специфичен вид на живия труд) — (а преждата има потребителна стойност само когато се изтъкава), — трудът на тъкача запазва потребителната стойност, която е имал памукът като такъв и която е запазил специфично като прежда. Трудът на тъкача запазва продукта на труда, като го превръща в суровина на нов труд; обаче 1) не прибавя допълнителен труд и 2) не запазва наред с това потребителната стойност на суровината чрез друг труд. *Той запазва полезността на памука като прежда, като изтъкава преждата.* (Всичко това спгдѣ към 1-а глава за производството изобщо.) *Запазва памука чрез изтъкаването.* Това запазване на труда като продукт, или на потребителната стойност на продукта на труда, с това, че продуктът става суровина на нов труд, че отново се полага като материална предметност на целесъобразния жив труд, е дѣдено в простира производствен процес. По отношение на потребителната стойност трудът притежава качеството, че запазва наличната потребителна стойност с това, че я повишава, и я повишава, като я превръща в предмет на нов, определен от крайната цел труд; като отново я превръща от формата на безразличното съществуване във формата на предметния материал на труда, във формата на тялото на труда.

(Същото важи и за оръдието. Едно вретено се запазва като потребителна стойност само като се използва за прѣдене. Иначе вследствие на определената форма, прѣдѣдена тук на желязото и дървото, биха пропѣднали за потреблението както трудът, който им прѣдѣл тази форма, така и веществото, на което е прѣдѣдена тази форма. Само защото вретеното се полага като средство на живия труд, като предметен момент на съществуване на неговата жизненост, се запазва както потребителната стойност на дървото и желязото, така и тяхната форма. Предназначението му като оръдие на трудѣ да бѣде изхабено, но да бѣде изхабено в процеса на прѣдене. По-голямата производителност, която то придава на труда, създава повече потребителни стойности и по такъв начин възстановява изхабената при потреблението на оръдието потребителна стойност. Това най-ясно се проявява в земеделието, тъй като там [продуктът] се явява най-лесно непосредствено като жизнено средство и потребителна стойност, защото най-първоначално се явява като потребителна стойност за разлика от

разменната стойност. Ако мотиката създава на земеделеца двойно повече жито, отколкото би могъл да получи иначе, той може да употреби по-малко време за произвеждане на самата мотика; той има достатъчно продоволствие, за да направи нова мотика.)

Обаче в процеса на нарастване на стойността стойностните съставни части на капитала — една от които съществува във формата на материал, а другата съществува във формата на оръдие — се явяват по отношение на работника, т. е. по отношение на живия труд (тъй като само като такъв работникът съществува в този процес), не като стойности, а като прости моменти на производствения процес; като потребителни стойности за труда, като предметните условия на неговата ефективност, или като негови предметни моменти. Обстоятелството, че работникът ги запазва, като използва оръдието като оръдие и като придава на суровината [III—42] по-висока потребителна стойност, е заложено в природата на самия труд. Но като съставни части на капитала запазените по такъв начин потребителни стойности на труда са разменни стойности и като такива се определят от съдържатите се в тях производствени разходи, от количеството на предметения в тях труд. (При потребителната стойност важи само *качеството* на вече предметения труд.) Количеството на *опредметения труд* се запазва с това, че *качеството му като потребителни стойности за по-нататъшен труд* се запазва чрез контакта с живия труд.

Потребителната стойност на памука, както и потребителната му стойност като прежда се запазва с това, че като прежда бива изтъкан, че съществува в тъкането като един от предметните му моменти (наред със стана). *Следователно с това се запазва и количеството работно време, което се е съдържало в памука и памучната прежда. Това, което в простия производствен процес се явява като запазване на качеството на предишния труд — а с това и на материала, в който е положен, — в процеса на нарастване на стойността се явява като запазване на количеството на вече предметения труд. За капитала това е запазване на количеството на предметения труд посредством производствения процес; а за самия жив труд е само запазване на вече съществуващата, за труда съществуващата, потребителна стойност.*

Живият труд добавя *ново количество труд*; но той не чрез това *количествено добавяне* запазва предметеното вече количество труд, а чрез *качеството* си като *жив труд*, а с това, че се отнася като труд към потребителните стойности, в които съществува миналият труд. Но живият труд не се и заплаща за това качество, което той притежава като жив труд — не биха го и купували, ако не беше жив труд, а заради съдържателното се в самия него *количество* труд. Както за

всички други стоки, заплаща се само *цената* на неговата потребителна стойност. Специфичното качество, което той притежава — като добавя ново количество труд към вече предметеното количество труд, едновременно да запазва предметения труд в качеството му като предметен труд, — не му се заплаща, а и на работника то не струва нищо, тъй като е природно свойство на неговата работоспособност.

В производствения процес е *снето* отделянето на труда от предметните моменти на неговото съществуване — оръдието и материала. *На отделянето почива съществуването на капитала и наемния труд. Снемането на отделянето, което действително става в производствения процес — иначе изобщо не би могло да се работи, — не се заплаща от капитала.* (Снемането не става и посредством размяната с работника, а само посредством самия труд в производствения процес. Обаче като такъв настоящ труд самият този труд е вече включен в капитала, вече е момент на последния. Следователно тази запазваща сила на труда се явява като *самозапазваща сила* на капитала. Работникът само е добавил нов труд; миналият труд — щом съществува капиталът — има вечно съществуване като стойност, съвсем независимо от вещественото му битие. Така се представя работата за капитала и за работника.) Ако трябваше да заплаща и снемането, капиталът би престанал да бъде капитал. Това спда изцяло към веществената роля, която по природата си трудът играе в производствения процес; към потребителната му стойност.

Обаче като потребителна стойност трудът принадлежи на капиталиста; само като разменна стойност — на работника. Живото качество на труда в производствения процес да запазва предметеното работно време е това, че превръща последното в предметен начин на съществуване на жив труд, не засяга работника. *Това присвояване, с което в самия производствен процес живият труд превръща оръдието и материала* в тяло на своята душа и с това ги възкресява из мъртвите, се намира фактически в противоречие с това, че трудът е безпредметен, т. е. че само в непосредствената жизнена дейност е действителност в работника, а работният материал и оръдието съществуват в капитала като съществуващи сами за себе си. (Да се върна на това.)

Процесът на нарастване стойността на капитала протича през и в простия производствен процес посредством обстоятелството, че живият труд се полага в съответното на природата му отношение към материалните моменти на неговото съществуване. Но доколкото влиза в това отношение, последното не съществува само за себе си, а за капитала; самият жив труд е вече момент на капитала.

И така, оказва се, че посредством процеса на размяната с работника капиталистът — като фактически заплаща на работника екви-

валент на съдържащите се в неговата работоспособност производствени разходи, т. е. като му дава средствата да поддържа работоспособността си, но си присвоява живия труд — получава две неща гратис: първо, принадлежащия труд, който увеличава стойността на капитала му, но наред с това и, второ, качеството на живия труд, което запазва материализирания в съставните части на капитала минал труд и по такъв начин запазва съществуващата вече стойност на капитала. Обаче това запазване не става с това, че живият труд *увеличава количеството на предметения труд*, че създава стойност, а просто с това, че при добавянето на ново количество труд той съществува като *жив* труд, в положеното от производствения процес иманентно отношение към материала и оръдието на труда; следователно чрез *качеството* си на жив труд. Но в това си качество самият той е момент на простия производствен процес и също не струва на капиталиста нищо, както преждата и стана не му струват с нищо повече от цената си, затеко също са моменти на производствения процес.

Когато например при търговски кризи и т. н. фабриките бъдат спрени, фактически се оказва, че машината ръждясва и преждата е безполезен баласт, а освен това се разваля, щом прекъсне отношението ѝ към живия труд. Когато капиталистът заставя работника [III—43] да работи само за да създава принудена стойност — да създава несъществуваща още стойност, — оказва се, че щом престане да кара работника да работи, загубва стойност и вече наличния му капитал; че следователно живият труд не само добавя нова стойност, но със самия акт на добавяне на нова стойност към старата стойност запазва, увековечава последната.

(По такъв начин се вижда ясно глупостта на отправия към Рикардо упрек, че за необходимите съставни части на производствените разходи смятал *само* печалбата и заплатата, а не и съдържащата се в суровината и оръдието част на капитала. Тъй като съдържащата се в тях стойност само се запазва, това не създава нови производствени разходи. Обаче що се отнася до самите тези налични стойности, всички те пак се свеждат до предметен труд — до необходим труд и принадлежен труд — до заплата и печалба. Чисто природният материал — тъй като в него *не* е предметен човешки труд, тъй като следователно е само материя и съществува независимо от човешкия труд — няма *стойност*, защото стойността е само предметен труд; няма стойност, както нямат общите елементи изобщо.)

И така, запазването на наличния капитал чрез увеличаващия стойността му труд не струва на капитала нищо и затова не спада към производствените разходи; при все че наличните стойности са запазени в продукта и следователно в размяната срещу тях трябва да бъдат дадени еквиваленти. Обаче *запазването на тези стойности в*

продукта не струва нищо на капитала и затова последният не може да го причисли към производствените разходи. Тези стойности не се и възпроизвеждат чрез труда, тъй като не се потребяват, освен доколкото се потребяват в тяхната безразлична към труда и съществуваща извън труда форма на съществуване; т. е. чрез труда *се потребява* (се сменя) именно *преходното у тях*. Реално се потребява само заплатата.

(3) СЪОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ ПОСТОЯННИЯ И ПРОМЕНЛИВИЯ КАПИТАЛ

(а) Различната роля на постоянния и променливия капитал при образуването на нормата на печалбата]

Да се върнем още веднъж към нашия пример.* 100 талера капитал, а именно 50 талера суров материал, 40 талера труд, 10 талера оръдие на производството. Нека на работника са нужни 4 часа, за да съед де 40-те талера, необходимите за живота му средства, или нужната за издръжката му част от производството; нека работният му ден е 8 часа. Следствие на това капиталистът получава гратис 4 часа в повече; приданата му стойност е равна на 4 определени часа, 40 талера; следователно неговият продукт = $50 + 10$ (запазени стойности, а не възпроизведени; като стойности останали *постоянни, неизменни*) + 40 талера (работна заплата, възпроизведена, защото е потребена във формата на работна заплата) + 40 талера принадлежна стойност. *Сума*: 140 талера.

И така, от тези 140 талера 40 са излишък. Капиталистът е трябвало да живее по време на производството и преди да започне да произвежда; да кажем 20 талера. Той е трябвало да ги притежава освен капитала си от 100 талера; следователно трябвало е в обръщението да има евиваленти за тях. (Как те са възникнали, тук не ни засяга.) Капиталът предполага обръщението като постоянна величина. Тези евиваленти са все отново налице. Следователно той потребява 20 талера от печалбата си. Те влизат в простото обръщение. И 100-те талера влизат в простото обръщение, но само за да бъдат отново превърнати в условия за ново производство — 50 талера суров материал, 40 талера средства за живот за работника, 10 талера за оръдие. Остават 20 талера принадлежна стойност, добавени като такава, новосъсденни. Тази принадлежна стойност представлява *пари*, стойност, положена негативно самостоятелно по отношение на обръщението. Тези пари не могат да влязат в обръщението само като евивалент, за да разменят предмети на простото потребление, тъй като обръщението

* Вж. настоящия том, част I, стр. 266—269, 278. *Ред.*

се предполага като постоянна величина. Но самостоятелното, илюзорното съществуване на парите е снето; те съществуват вече само за да нарастват по стойност; т. е. за да станат капитал.

Но за да станат капитал, парите трябва да бъдат отново разменени срещу моменти на производствения процес, срещу средства за живот за работника, суров материал и оръдие; всички тези неща се свеждат до предметен труд, могат да бъдат положени само чрез жив труд. Ето защо *парите*, доколкото сега вече съществуват *an sich** като капитал, са просто *асигнация за бъдещ* (нов) труд. Предметно те съществуват само като *пари*. Принадената стойност, прирастът на *опредметения труд*; доколкото той съществува сам по себе си, е *пари*; но парите са вече *an sich* капитал; като такива те са *асигнация за нов труд*. Тук вече капиталът не влиза в отношение само с наличен труд, но и с бъдещ. Освен това той вече не се явява като сведен към простите си елементи в производствения процес, а като сведен към *пари*; но вече не като *пари*, които са само абстрактната форма на всеобщото богатство, а са асигнация за реалната възможност на всеобщото богатство — за работоспособността, и то *формиращата се работоспособност*. Като такава асигнация материалното им съществуване като *пари* е безразлично и може да бъде заменено с всеки титул. Както притежателят на държавни ценни книжа, всеки капиталист притежава в новопридобитата си стойност асигнация за бъдещ труд и чрез присвояването на настоящия едновременно вече си е присвоил бъдещия. (Тази страна на капитала да се разработи по-нататък. Тук вече се проявява свойството на капитала да съществува като стойност, откъснато от субстанцията си. В това вече е заложена базата за кредита.) Ето защо натрупването му във формата на *пари* съвсем не е материално натрупване на материалните условия на труда, а е натрупване на титули на собственост върху труд, полагане на *бъдещ труд като наемен труд*, като потребителна стойност за капитала. За новосъздадената стойност няма налице *еквивалент*; възможността му — само в нов [III—44] труд.

И така в този пример чрез абсолютно прингдено работно време — 8 часа труд вместо 4 — е създадена нова стойност от 40 талера, *пари*, и то *пари*, които по форма вече са капитал (вече като *положена възможност* за капитал, а не както преди ставащия капитал едва с това, че преставаха да бъдат *пари* като такива); която нова стойност е добавена към старите стойности, към наличния свят на богатството.

Ако сега производителната сила се удвои, така че вместо 4 часа работникът трябва да дава само 2 часа *необходим труд*, и ако капиталистът го кара последователно както и преди да работи 8 часа,

* — «в себе си», потенциално. *Ред.*

сметката се оказва следната: 50 талера материал, 20 работна заплата, 10 оръдие на труда, 60 принадена стойност (6 часа, а преди 4). Прираст на абсолютна принадена стойност: 2 часа или 20 талера. Сума: 140 талера (в продукт).

Както и преди сумата е равна на 140 талера; от тях обаче 60 принадена стойност; от които, както преди, 40 за абсолютно увеличаване на принадлежното време, а 20 за относително. Но както преди, в «простата разменна стойност се съдържат само 140 талера. Само потребителните стойности ли са увеличили, или е създадена нова стойност? Преди капиталът трябваше да започва пак със 100, за да се увеличи отново с 40%. Какво става с 20-те принадена стойност? Преди капиталът изяждаше 20; оставаха му 20 стойност. Сега той изяжда 20; остават му 40. От друга страна, влизащият в производството капитал преди оставаше 100; сега е станал 80. Колкото стойност в едното определение е спечелено от едната страна, толкова от другата страна е загубено в другото определение.

Първият капитал влиза пак в производствения процес; пак произвежда 20 принадена стойност (като се спадне потреблението му). На края на тази втора операция има налице новосъздадена стойност, за която няма еквивалент и е равна на 20 талера, а заедно с първите двадесет талера на 40.

Да вземем сега втория капитал. Материал 50, работна заплата 20 (= 2 часа), оръдие на труда 10. Но за 2-та часа той произвежда стойност за 8, а именно 80 талера (от които 20 за производствени разходи). Остават 60, тъй като 20 възпроизвеждат заплата (следователно са изчезнали като заплата). $60 + 60 = 120$. На края на тази втора операция 20 талера потребление, остават 20 принадена стойност; заедно с първата [операция] 60.

При третата операция при първия [капитал] 60, при втория 80; при четвъртата операция при първия [капитал] 80, при втория 100. С колкото се е намалила разменната стойност на първия капитал като производителен капитал, с толкова капиталът се е увеличил като *стойност*.

Да приемем, че двата капитала могат да бъдат използвани като капитал заедно с принадлежната си стойност; т. е. че могат да разменят принадлежната си стойност срещу нов жив труд. Така ще се получи следната сметка (като оставим настрана потреблението): *първият капитал* произвежда 40%; вторият 60%. 40% от 140 са 56; 60% от 140 (а именно 80 капитал, 60 принадена стойност) са 84. Съвкупният продукт в първия случай $140 + 56 = 196$; във втория $140 + 84 = 224$. Следователно във втория случай абсолютната разменна стойност е с 28 по-висока.

Първият капитал има 40 талера повече за купуване на ново работно време; стойността на работния час се приемаше за 10 талера;

следователно той с 40 талера купува 4 нови работни часа, които му произвеждат 80 (от които 40 възстановяват заплатата), а именно дават 8 работни часа.¹⁷⁰ На края първият капитал $140 + 80$ {а именно възпроизводство на капитал от 100; принадлежна стойност 40, т. е. възпроизводство на 140. Първите 100 талера се възпроизвеждат като 140; вторите 40 (тъй като се изразходват само за купуване на нов труд, следователно не възстановяват *просто* някаква стойност — впрочем невъзможна предпоставка) произвеждат 80}. $140 + 80 = 220$.

Вторият капитал от 140; 80-те произвеждат 40; т. е. 80-те талера се възпроизвеждат като 120; но останалите 60 се възпроизвеждат (тъй като се изразходват *само* за купуване на *труд* и следователно не възстановяват просто някаква стойност, а възпроизвеждат себе си и полагат принадлежната стойност) като 180; следователно $120 + 120 = 240$. (Произвежда 40 талера повече от първия капитал, точно принадлежното време от 2 часа, защото първият е принадлежно време от 2 часа според приетото в първия капитал.) И така, в резултат по-голяма разменна стойност, защото е предметен повече труд; 2 часа повече принадлежен труд.

[III—45] Тук трябва да се отбележи още нещо: 140 талера при 40% носят 56; капиталът и лихвите¹⁷¹ заедно $= 140 + 56 = 196$; но ние получихме 220; според което лихвите на 140 биха били не 56, а 84; което би било 60% за $140(140 : 84 = 100 : x; x = \frac{8400}{140} = 60)$. Също така във втория случай: 140 при 60% $= 84$; капиталът и лихвите $= 140 + 84 = 224$; но ние получаваме 240; съгласно което лихвите на 140 не са 84, а 100; $(140 + 100 = 240)$; т. е. $\%(140 : 100 = 100 : x; x = \frac{100 \cdot 000}{140})$; $[x = 71\frac{3}{7}] \%$.

Откъде иде това? (В първия случай 60% вместо 40; във втория $70\frac{1}{7} \%$ вместо 60%.) В първия случай, където се получава 60 вместо 40, следователно 20 повече; във втория случай $70\frac{1}{7}$ вместо 60, следователно $10\frac{1}{7}$ повече. Така че откъде, първо, различието в двата случая и, второ, различието във всеки от случаите?

В първия случай първоначалният капитал $100 = 60$ (материал и оръдие на труда) и 40 труд; $\frac{2}{5}$ труд, $\frac{3}{5}$ (материал). Първите $\frac{3}{5}$ не носят никаква лихва; последните $\frac{2}{5}$ носят 100%. Обаче пресметнато върху целия капитал, той се е увеличил само с 40%; $\frac{2}{5}$ от $100 = 40$. Но 100% от последното дават само 40% от целите 100; т. е. увеличение на цялото с $\frac{2}{5}$. Сега ако от новоприбавения капитал от 40 също само $\frac{2}{5}$ се увеличат със 100%, това би дало увеличение на цялото с 16 . $40 + 16 = 56$. Последното заедно със $140 = 196$; което е действително 40% върху 156; капиталът и лихвата, взети заедно.

40 увеличени със 100%, удвоени, са 80; $\frac{2}{5}$ от 40, увеличени със 100%, са 16. От 80-те 40 възстановяват капитала. 40 са печалба.

Следователно сметката е: 100 капитал + 40 лихва + 40 капитал + 40 лихва = 220; т. е. капитал 140 с лихва 80; но ако бихме смятали: 100 капитал + 40 лихва + 40 капитал + 16 лихва = 196; т. е. капитал 140 с лихва 56.

Пресметнато е твърде много лихва, за 40 капитал 24; но $24 = \frac{3}{5}$ от 40 ($3 \times 8 = 24$), т. е. наред с капитала само $\frac{2}{5}$ от капитала са нараснали със 100%; следователно целият капитал е нараснал само с $\frac{2}{5}$, т. е. с 16%.

Начислено е с 24% повече лихва за 40 (със 100% за $\frac{3}{5}$ от капитала); 24 на 40 са 100% за 3×8 ($\frac{3}{5}$ от 40). Обаче на цялата сума от 140 се падат 60% вместо 40; т. е. за 40 е пресметнато 24 ($\frac{3}{5}$) повече, 24 за 40 са 60%. Следователно за капитал 40 е пресметнато 60% повече ($60 = \frac{3}{5}$ от 100). Но към 140 ние сме причислили 24 повече (и това е разликата между 220 и 196), следователно всичко $17\frac{1}{7}\%$ повече.¹⁷² Следователно към целия капитал сме причислили не 60%, както към 40 капитал, а само $17\frac{1}{7}\%$; което прави разлика от $42\frac{6}{7}\%$, съобразно с това, че към 40 от 140-те капитал сме причислили 24 повече.

Аналогично е при втория случай.¹⁷³

В първите 80, които произвеждат 140, бяха просто възстановени $50 + 10$; но 20 възпроизведоха четири пъти повече от себе си: 80; (20 възпроизводство и 60 принадлежна стойност). Щом 20 произвеждат три пъти по-голяма принадлежна стойност 60, то 60 ще произведат 180.

(б) Норма на печалбата и норма на принадлежната стойност]

[IV—1] Няма защо да се спираме по-дълго на тези крайно скучни изчисления. Смисълът е просто следният: Ако, както в нашия пръв пример, $\frac{3}{5}$ (60 от 100) представляват материал и оръдия, а $\frac{2}{5}$ (40) работна заплата и ако капиталът е носил 40% печалба, той накрая е равен на 140 (тези 40% печалба са все едно, че капиталистът при 6 часа необходимо работно време е заставял да се работи 12 часа, следователно е печелил 100% над необходимото работно време). Ако спечелените 40 талера пак работят като капитал при същите предпоставки — а на стъпалото, на което сме, предпоставките още не са се изменили, от 40-те талера $\frac{3}{5}$, т. е. 24 талера, трябва пак да бъдат употребени за материал и оръдия, а $\frac{2}{5}$ за труд; така че тогава и само работната заплата 16 се удвоява, става 32, по такъв начин 16 са възпроизведени, а 16 са принадлежен труд, следователно в края на производството общо $40 + 16 = 56$ или 40%. Съвкупният капитал от 140 би произ-

вел следователно при същите условия 196. Не бива, както се прави в повечето трудове по политическа икономия, да се приема, че 40-те талера са изразходвани изцяло за работна заплата, за купуване на жив труд, и че затова на края на производството носят 80 талера.

Когато се каже: Един капитал от 100 носи в дадено време 10%, а в друго 5%, няма нищо по-погрешно от това да се заключи, както правят Кери¹⁷⁴ и компания, че в първия случай делът на капитала в продукцията е бил $\frac{1}{10}$, а следователно делът на труда е бил само $\frac{9}{10}$; че във втория случай делът на капитала е бил само $\frac{1}{20}$, следователно делът на труда е бил $\frac{19}{20}$; че следователно тъй като спада нормата на печалбата, покачва се нормата на труда. Естествено от становището на капитала, който съвсем не съзнава природата на процеса на нарастване на своята стойност и който само по време на кризи има интерес да я осъзнава, печалбата от 10% върху капитал от 100 се разглежда, като че ли стойностните съставни части на капитала — материал, оръдия, работна заплата — са се увеличили еднакво с 10%, следователно капиталът като сума от 100 талера стойност, като даден брой стойностни единици, се е увеличил с 10%.

Фактически обаче се пита: 1) как съставните части на капитала са се отнасяли една към друга и 2) колко прингден труд капиталът е купил със заплата, с предметените в заплата работни часове. Ако ми е известна общата сума на капитала, съотношението между стойностните му съставни части (практически би трябвало и да зная каква част от оръдията за производство се изхавява в процеса, а следователно действително влиза в него) и ако ми е известна печалбата, тогава знам колко прингден труд е бил създаден.

Ако $\frac{3}{5}$ от капитала се е състоял от материал (за удобство тук се предполага, че в производството влиза целият материал, че той изцяло се потребява производително), следователно 60 талера, и ако работната заплата е била 40, и ако 100-те талера са донесли 10 талера печалба, то трудът, купен с 40 талера предметено работно време, е създавал в производствения процес 50 талера предметен труд, следователно е работил прингдено време или е създавал прингдена стойност в размер $25\% = \frac{1}{4}$ от необходимото работно време. Така че работникът, като работи един ден от 12 часа, е изработил 3 часа прингдено време, а необходимото му работно време, за да поддържа живота му един ден, беше 9 работни часове.

Наистина създадената в производството нова стойност е само 10 талера, но по действителната норма тези 10 талера трябва да се пресметнат към 40-те, а не към 100-те талера. Стойност са създали не 60-те талера, а работният ден. Следователно работникът е увеличил разменния срещу работоспособността капитал с 25%, а не с 10%. Съвкупният капитал е нараснал с 10%. 10 е 25% от 40, но е само 10%

от 100. Следователно нормата на печалбата на капитала съвсем не изразява нормата, с която живият труд увеличава предметения, тъй като това увеличение е = само на излишъка, с който работникът възпроизвежда работната си заплата, т. е. = на времето, което той работи повече, отколкото би трябвало да работи, за да произведе работната си заплата.

Ако в горния пример работникът не беше работник на капиталиста и ако той не се отнасяше към потребителните стойности, съдържащи се в 100-те талера като към капитал, а просто като към предметни условия на своя труд, то преди да започне производствения процес отново, той би притежавал 40 талера средства за живот, които той потребява по време на работния ден, и 60 талера оръдия и материал. Той би работил само $\frac{3}{4}$ ден, 9 часа, а на края на деня неговият продукт би бил не 110 талера, а 100, които той пак би разменил в горните пропорции и би започвал процеса все отново. Но той би работил и три часа по-малко, т. е. би си спестил 25% принадлежащ труд = 25% принадлежна стойност при размяната, която би направил между 40 талера средства за живот и своето работно време, а ако би работил веднъж три часа повече, защото е имал под ръка материал, както и оръдия, не би му хрумнало да каже, че е създад нова печалба 10%, а ще каже 25%, защото би могъл да купи една четвърт повече средства за живот — вместо за 40 талера за 50 талера, — а за него, за когото е важна потребителната стойност, биха имали ценност само средствата за живот.

Върху илюзията, че новата печалба не се [IV—2] създава чрез разменянето на предметените в 40-те талера 9 работни часове срещу 12 живи, че следователно не се създава принадлежна стойност от 25% спрямо тази част от капитала, а че съвкупният капитал равномерно се е увеличил с 10% — 10% върху 60 е 6 и върху 40 е 4 — почива *начисляването на сложна лихва* на прословутия д-р Прайс, което подобди високородния Пит към глупостта с неговия *погасителен фонд*.¹⁷⁶ Чрез тъждествеността на принадлежната печалба с принадлежното работно време — абсолютно и относително — е положена качествена граница за натрупването на капитала, *работният ден*, времето, през което в рамките на 24 часа може да функционира работоспособността на работника — степента на развитието на производителната сила, — населението, което изразява броя на едновременните работни дни и т. н. Напротив, ако принадлежната печалба се схваща само като лихва — т. е. като отношение, съгласно което капиталът се увеличава посредством някаква въображаема *slight of hand**, — то границата е само количествена и тогава е абсолютно неразбираемо защо капи-

* — ловкост на ръцете. *Ред.*

талът не прибавя всяко следващо утро лихвите към себе си като капитал и защо по такъв начин не създава лихва от лихвата си в безкрайна геометрична прогресия.¹⁷⁶ *Невъзможността* на Прайсовото нарастване на лихвата е била видяна от икономистите от практиката, но те никога не са открили съдържащата се в него грешка.

От 110-те талера, които се получават в края на производството, 60 талера (материал и оръдия), доколкото са стойности, са останали абсолютно непроменени. Работникът нищо не им е отнел и нищо не им е добавил. обстоятелството, че — чрез простия факт, че трудът му е жив труд — работникът безплатно запазва за капитала предметния труд, изглежда впрочем от становището на капиталиста, като че ли работникът трябва отгоре да заплати, за това, че той, капиталистът, му разрешава да влезе като труд в адекватната връзка с предметните моменти — с предметните условия. Що се отнася пък до останалите 50 талера, то 40 от тях представляват не просто запазване, а *действително възпроизвеждане*, тъй като капиталът ги е отчуждил от себе си във формата на заплата, а работникът ги е потребил; 10 талера представляват произведеното свръх възпроизведеното, а именно $\frac{1}{4}$ принадлежаен труд (от 3 часа).

Продукт на производствения процес са само тези 50 талера. Ето защо, ако работникът, както неправилно се твърди, делеше продукта с капиталиста по такъв начин, че той да получава $\frac{9}{10}$, той би трябвало да получи не 40 талера (а той ги е получил предварително, затова ги възпроизвежда; следователно фактически напълно ги възвръща на капитала и отгоре на това безплатно му запазва съществуващата вече стойност), което представлява само $\frac{9}{10}$; а би трябвало да получи 45, поради което за капиталиста биха останали само 5. Следователно на края капиталистът би имал само 65 талера като продукт на производствения процес, който той е започнал със 100 талера.

Обаче от възпроизведените 40 талера работникът не получава нищо, също както и от 10-те талера принадлежна стойност. Ако 40-те възпроизведени талера се схващат като предназначени да служат отново за заплата, т. е. отново да служат на капитала за купуване на жив труд, то, ако трябва да става дума за съотношение, може да се каже само това, че предметният труд (40 талера) от 9 часа купува жив труд от 12 часа (50 талера) и по такъв начин носи принадлежна стойност от 25% към действителния продукт (отчасти възпроизведен като фонд на работната заплата, отчасти новопроизведен като принадлежна стойност) на процеса на нарастване на стойността.

Засега първоначалният капитал 100 се състоеше:

[Материал]
50

[Оръдие]
10

[Насмен труд]
40

Произведена принадлежна стойност 10 талера (25% принадлежно време). Общо 110 талера.

Да приемем, че е било:

[Материал]	[Оръдие]	[Наеман труд]
60	20	20

Нека резултатът е 110 талера. Обикновеният икономист, както и още по-обикновеният капиталист, ще каже, че 10% са произведени равномерно от всички части на капитала. Пак 80 талера биха били само запазени; стойността им не би претърпяла изменение. Само 20-те талера биха се разменили срещу 30; следователно принадлежният труд би нараснал с 50%, а не с 25%, както преди:

Да вземем третия случай:

[Материал]	[Оръдие]	[Наеман труд]
70	20	10

Резултат 110. Тогава неизменящата се стойност 90. Новият продукт 20; следователно принадлежна стойност или принадлежно време 100%.

Тук имаме три случая, при които печалбата на целия капитал е все 10, но в първия случай създадената нова стойност е 25% спрямо предметения труд, изразходван за купуване на живия труд, във втория случай — 50%, в третия — 100%.

Дявол ги взел тези погрешни изчисления.* Но нищо от това. Да започнем отново.

В първия случай имаме:

Неизменила се стойност	Наеман труд	Принадена стойност	Сума
60	40	10	110

Ние цялото време приемаме работния ден = 12 часа. (Бихме могли да приемем нарастващ работен ден — например, че преди е бил само x часа, а сега е $x+b$ часа, — а производителността за неизменна; или че и двата фактора са променливи.)

[IV — 3] Ако работникът

за 12 часа произвежа	50 талера.
то за 1	$\frac{4}{5}$ талера,
за $9\frac{3}{5}$	40}
за $2\frac{2}{5}$	10} за 12 часа 50 талера

И така, необходимият труд на работника възлиза на $9\frac{3}{5}$ часа (40 талера); следователно принадлежният труд — $2\frac{2}{5}$ часа (стойност

* В настоящото издание тези грешки са поправени. *Ред.*

10 талера). $2\frac{2}{5}$ часа е $\frac{1}{5}$ част от работния ден. Принаденият труд на работника е $\frac{1}{5}$ от работния ден; така че = на стойност от 10 талера. Ако сега разгледаме тези $2\frac{2}{5}$ часа като процент, който капиталът е спечелил за предметените в $9\frac{3}{5}$ часа работно време при размяната им срещу живия труд, тогава $2\frac{2}{5} : 9\frac{3}{5} = 12\frac{1}{5} : 48\frac{1}{5}$, т. е. $12:48 = 1 : 4$. Следователно $\frac{1}{4}$ от капитала = 25% от него. Също така 10 талера: 40 талера = $1 : 4 = 25\%$.

Да обобщим сега целия резултат.

№ I Първоначален капитал	Неизменила се стойност	Стойност, възпроизведена в замяна на работната заплата	Принадена стойност на продукцията
100 талера	60 талера	40 талера ($9\frac{3}{5}$ работни часа)	10 талера
Обща сума	Принадено време и принадена стойност		% към разменения предметен труд
110 талера	$2\frac{2}{5}$ работни часа 10 талера		25%

(Би могло да се каже, че *оръдието на труда*, неговата стойност, трябва да бъде възпроизведена, а не само заместена, тъй като фактически то се изхабява, потребява се в производството. Това да се разгледа при *основен капитал*. Фактически стойността на оръдието се прибавя към стойността на материала; доколкото е предметен труд, тя сменя само формата си. Ако в горния пример стойността на материала беше 50, а тази на оръдието на труда 10, сега — когато оръдието се е изхабило за 5, стойността на материала е 55, а тази на оръдието 5; ако оръдието съвсем изчезне, стойността на материала ще достигне 60. Това е елемент на простия производствен процес. Оръдието не е било, подобно на заплата, потребено *извън производствения процес*.)

Да минем сега на втората предпоставка:

Първоначален капитал	Неизменила се стойност	Стойност, възпроизведена в замяна на работната заплата	Принадена стойност на продукцията	Обща сума
100	80	20	10 талера	110 талера

Ако работникът за 12 часа произведе 30 талера, за 1 час той произвежда $2\frac{1}{2}$ талера, за 8 часа — 20 талера, за 4 часа — 10 талера. 10 талера са 50% от 20 талера; толкова са 4 часа спрямо 8

часа; принадлежната стойност = 4 часа, $\frac{1}{3}$ ден, или 10 талера принадлежна стойност.

И така:

№ II)

Първоначален капитал	Неизменила се стойност	Стойност, възпроизведена вместо работна заплата	Принадена стойност на продукцията
100	80	20 талера (8 работни часа)	10 талера
Обща сума	Принадено време и принадлежна стойност		% към капитала
110	4 работни часа 10 талера		50%

Както в първия, така и във втория случай печалбата на съвкупния капитал $100 = 10\%$, но в първия случай действителната принадлежна стойност, която капиталът получава в производствения процес, е 25% , а във втория — 50% .

Предпоставките в № II са също така възможни, както тези в № I. Но съпоставени, тези в № II изглеждат безсмислени. Материалът и оръдието са увеличени от 60 на 80, производителността на труда е спаднала от $4\frac{1}{6}$ талера на $2\frac{3}{4}$ талера на час, а принадлежната стойност се е увеличила със 100% . (Но ако приемем, че по-големият разход за заплата в първия случай изразява повече работни дни, а във втория случай — по-малко, тогава предпоставката е правилна.)

Обстоятелството, че необходимата работна заплата, т. е. стойността на труда, изразена в талери, е спаднала, само по себе си би било безразлично. Независимо от това, дали стойността на един работен час се изразява в 2 или 4 талера, както в първия, така и във втория случай продуктът на 12 работни часа се разменя (в обръщението) срещу 12 работни часа и в двата случая принадлежният труд се явява като принадлежна стойност. Безсмислицата на предпоставката произтича от това, че 1) сме положили минимума на работното време за 12 часа, т. е. не можем да включим повече или по-малко работни дни; 2) колкото повече увеличаваме капитала на едната страна, толкова повече не само намаляваме *необходимия* труд, но сме принудени да намаляваме и неговата *стойност*; докато стойността си остава същата. Напротив, във втория случай цената би трябвало да се покачи. Обстоятелството, че работникът може да живее с по-малко труд, т. е. че произвежда повече за същите часове, би трябвало да се

прояви не в [IV — 4] намаляване на талерите за един необходим работен час, а в намаляване броя на необходимите работни часове.

Например ако работникът получава, както в първия пример, 4 $\frac{1}{8}$ талера, но потребителната стойност, която трябва да бъде *постоянна*, за да изразява *стойност* (а не цена), се е увеличила толкова, че работникът се нуждае вече не от 9 $\frac{3}{8}$, както в първия случай, а само от 4 часа, за да произведе своята жива работоспособност, това би трябвало да се изрази в увеличение на стойността. Но при приетите условия тук променлива е «неизменната се стойност», а неизменни са 10%, които тук са постоянни като добавка към възпроизведения труд, при все че изразяват различни процентни части от него.

В първия случай имаме по-малка «неизменна стойност», отколкото във втория, а съвкупният продукт на труда е по-голям, тъй като едната съставна част от 100 е по-малка, другата трябва да бъде по-голяма; а тъй като същевременно установената продължителност на абсолютното работно време остава неизменно, тъй като освен това съвкупният продукт на труда намалява, колкото се увеличава «неизменящата се стойност», и се увеличава, колкото последната намалява, то за едно и също работно време получаваме по-малък продукт (абсолютен) на труда, колкото повече капитал се прилага. Това би било съвсем правилно, тъй като ако от дадена сума например 100 се изразходва повече за «неизменяща се стойност», по-малко може да се изразходва за работно време и изобщо може да бъде създадена *относително* по-малко нова стойност по отношение на изразходвания капитал. Но тогава, за да бъде възможна печалбата за капитала, *работното време* не бива, както е в примера, да бъде фиксирано или, ако е фиксирано, не бива, както е в примера, *стойността на работния час* да намалява, което е невъзможно, ако се увеличава «неизменящата се стойност» и едновременно се *увеличава принадлежната стойност*; а би трябвало да намалява *броят* на работните часове. Но тъкмо това е взето за предпоставка в нашия пример. В първия случай приемаме, че за 12 часа труд се произвеждат 50 талера; а във втория — само 30 талера. В първия случай карае работника да работи 9 $\frac{3}{8}$ часа, а във втория — само 6, при все че за час произвежда по-малко. Това е абсурд.

Но няма ли все пак нещо правилно в тези числа, схванати другояче? Когато в съставните части на капитала влиза относително повече материал и оръдия в сравнение с труда, не се ли намалява абсолютната нова стойност, при все че относителната нараства? По отношение на даден капитал се използва по-малко жив труд; следователно макар и излишъкът на този жив труд над разходите за него да е по-голям и макар затова да се увеличава процентът към

работната заплата, т. е. процентът към действително потребения капитал, абсолютната нова стойност не става ли неизбежно относително по-малка, отколкото при капитала, който прилага по-малко материал и оръдия (това именно е главният момент в изменението на неизменящата се стойност, т. е. на стойността, неизменяща се като стойност в производствения процес) и повече жив труд, именно защото се прилага относително повече жив труд?

В такъв случай на увеличението на оръдията на труда отговаря нарастването на производителната сила, тъй като неговата принадлежна стойност, както и в предишния начин на производството, не е пропорционална на неговата потребителна стойност, на неговата производителна сила, а самото увеличение на производителната сила създава принадлежна стойност, макар и не в същото числено съотношение.

Увеличението на производителната сила, което неизбежно се изразява в увеличението на стойността на оръдията — на мястото, което те заемат в разходите на капитала, — неизбежно води до увеличаване на материала, тъй като трябва да бъде преработен повече материал, за да може да бъде произведена повече продукция. (Но увеличението на производителната сила има отношение и към качеството; обаче при даден продукт от определено качество — само към количеството; при определено дадено количество — само към качеството; може да има отношение и към дзете.)

При все че има налице само по-малко труд (необходим) по отношение на принадлежния труд, отколкото изобщо е необходимо, изобщо по-малко жив труд по отношение на капитала, не може ли така да се увеличи неговата принадлежна стойност, при все че по отношение на целия капитал тя намалява, т. е. при все че така наречената норма на печалбата спада?

Например да вземем капитал 100. Нека материалът да е първоначално 30. Оръдия 30. (Общо 60 неизменяща се стойност.) Работна заплата 40 (4 работни дни). Печалба 10. Тук печалбата е 25% нова стойност по отношение на предметения в работната заплата труд и 10% по отношение на капитала.

Нека сега материалът стане 40, а оръдията 40. Нека производителността се удвои, така че вече да са достатъчни 2 работни дни = 20. Да приемем сега, че абсолютната печалба е по-малка от 10; т. е. печалбата към целия капитал. Не може ли печалбата към ангажирания труд да бъде повече от 25%, т. е. в приетия случай да бъде повече от една четвърт от 20? Действително една трета от 20 е $6\frac{2}{3}$; т. е. по-малко от 10 [IV — 5], но все пак е $33\frac{1}{3}\%$ към приложния труд, докато в предишния случай беше само 25%. Тук на края бихме имали само $106\frac{2}{3}\%$, докато преди бихме имали 110, и

все пак със същата сума 100 принадлежният труд, принадлежната стойност би била по-голяма по отношение на приложения труд, отколкото в първия случай; но тъй като във втория случай абсолютната величина на приложения труд е с 50% по-малка, отколкото в първия случай, докато по-голямата печалба спрямо приложения труд съставлява само $8\frac{1}{3}$ повече, отколкото в първия случай, абсолютният резултат трябва да е по-малък, следователно трябва да е по-малка и печалбата към съвкупния капитал; защото $20 \times 33\frac{1}{3}$ е по-малко от 40×25 .

Целият този случай е невероятен и не може да важи като общ пример в политическата икономия, защото тук се приема увеличение на оръдиата на труда, увеличение на обработвания материал, при все че се намалил не само относителният, но и абсолютният брой на работниците. (Естествено, ако два фактора = трети, единият трябва да намалява, щом другият се увеличава.) Но увеличението на оръдието на труда по стойността, с която участва в капитала, и увеличението на материала по стойност при относително намален труд предполага разделение на труда в цялото, следователно предполага поне абсолютно увеличение на работниците, макар и не пропорционално на величината на приложения капитал.

Впрочем например при литографската машина, която всеки може да използва за отпечатване на литографии, да приемем, че *стойността* на първоначално изобретеното оръдие е била по-голяма от тази на оръдието, което, преди да бъдат изобретени тези удобни нещеница, се обслужвало от 4 работници; нека сега машината да се нуждае само от 2 работника (тук, както при много инструментоподобни машини, не става дума за по-нататъшно разделение на труда, а, напротив, изчезва качественото разделение). Нека първоначално оръдиата да са имали стойност 30, а необходимият труд (т. е. необходим за капиталиста, за да получава печалба) да е бил 4 работни дни.

(Има машини, например тръби за въздушно отопление, при които трудът като такъв съвсем извезва освен на един пункт. Тръбата се отваря на един пункт, а за да се пренесе топлината до другите пунктове, не са нужни никакви работници. Такъв изобщо е случаят (вж. Бабедж¹⁷⁷) при устройства за предаване на сила. Там, където по-рано силата [е била пренасяна] в материална форма от място на място от съответен брой работници, преди огняри, предаването от едно помещение в друго, което сега е станало физически процес, се е явявало тогава като труд на толкова и толкова работници.)

Ако капиталистът употреби тази литографска машина като източник на печалба, като капитал, а не като потребителна стойност, тогава материалът неизбежно се увеличава, тъй като капиталистът

може за същото време да отпечата повече литографии, а именно от това идва печалбата му. Ето защо нека този литограф използва оръдия 40, материал 40, работни дни 2 (20), които да му донесат $33\frac{1}{3}\%$, т. е. $6\frac{2}{3}$ спрямо 20. опредметено работно време, тогава, ако неговият капитал се състои, както и на другия, от 100, той ще му донесе само $6\frac{2}{3}\%$, но той ще печели $33\frac{1}{3}\%$ спрямо приложения труд; другият печели от капитала 10%, а спрямо приложения труд само 25%.

Получената за приложения труд стойност може да е по-малка, но печалбите на целия капитал са по-големи, ако останалите съставни части на капитала са съответно по-малки. Въпреки това сделката с $6\frac{2}{3}$ към целия капитал и $33\frac{1}{3}\%$ към приложения труд би могла да стане по-доходно от първоначално почиващата на 25% печалба от труда и 10% печалба от целия капитал.

{Да приемем например, че житото и т. н. поскъпне толкова, че издръжката на живота на работника се повиши по стойност с 25%. На първия литограф сега 4-те работни дни биха стрували 50 вместо 40. Инструментите и материалът му биха останали същите: 60 талера. Следователно той би трябвало да вложи капитал 110. Печалбата му с капитал 110 би била към 50-те талера за 4 работни дни 12 (25%). Следователно 12 талера към 110 (т. е. $9\frac{1}{8}\%$ към съвкупния капитал 110).

Другият литограф: машина 40; материал 40; но 2-та работни дни вместо 20 ще му струват 25% повече, т. е. 25. Следователно той би трябвало да вложи 105; принадлежата му стойност към труда би била $33\frac{1}{3}\%$, т. е. $\frac{1}{3}$, следователно $8\frac{1}{3}$. Така че със 105 той би спечелил $8\frac{1}{3}$; $13\frac{1}{8}\%$.¹⁷⁸

И така, да приемем за един цикъл от 10 години 5 добри и 5 лоши реколти при горните средни съотношения. Тогава за разлика от втория първият литограф би спечелил в първите 5 години 50 талера печалба, а във вторите $45\frac{5}{8}$; общо $95\frac{5}{8}$ талера; средната печалба през 10-те години $9\frac{7}{12}$ талера. Другият капиталист би спечелил първите 5 години $31\frac{1}{3}$; вторите 5 години $65\frac{5}{8}$; общо: $96\frac{23}{24}$ талера; средно през 10-те години $9\frac{84}{120}$ }

Тъй като № II обработва повече материал по същата цена, той доставя по-евтино. Срещу това би могло да се каже, че тъй като изхавява оръдието повече, той доставя по-скъпо; особено защото пропорцията, в която той потребява повече стойност на машини, е същата, в която той използва повече материал. Обаче практически е [IV — 6] погрешно, че машините се изхавяват в същата пропорция повече, т. е. че трябва да бъдат заместени точно толкова по-рано, колкото повече материал обработват. Но на всичко това

мястото не е тук. Да приемем, че в двата случая отношението между стойността на машината и материала е постоянно.

Примерът придобива значение едва когато приемем, от една страна, един по-малък капитал, който прилага повече труд, а по-малко материал и машини, но печели по-висок процент към целия капитал, и, от друга страна, един по-голям капитал, който прилага повече машини, повече материал и относително по-малко, но абсолютно също толкова работни дни, а печели по-малък процент към целия капитал, защото към труда, който е по-производителен, е приложено по-малко разделение на труда и т. н. При това трябва да се приеме, че потребителната стойност на машината (което по-горе не се приемаше) е значително по-висока от стойността ѝ; т. е. че обезценяването ѝ при използването ѝ в производството не става в същата пропорция, в която тя увеличава продукцията.

И така, както по-горе, печатна машина (първия път печатна машина, но ръчна; втория път автоматична печатна машина).

Нека *капитал I* 100 използва за материал 30; за ръчна печатна машина 30; за труд 4 работни дни = 40 талера; печалба 10%; т. е. 25% към живия труд ($\frac{1}{4}$ принадлежно време).

Нека *капитал II* 200 използва за материал 100, за *печатна машина* 60, 4 работни дни (40 талера); печалба за тези 4 работни дни $13\frac{1}{3}$ талера = 1 работен ден и $\frac{1}{3}$, докато в първия случай само 1 работен ден; обща сума: $213\frac{1}{3}$, т. е. $6\frac{2}{3}\%$, докато в първия случай 10%. Въпреки това в този втори случай принадлежната стойност от приложения труд е $13\frac{1}{3}$, а в първия случай е само 10. В първия случай 4 работни дни създават 1 принадлежен ден, а във втория случай 4 работни дни създават $1\frac{1}{3}$ принадлежни дни. Обаче във втория случай нормата на печалбата на целия капитал е с $\frac{1}{3}$, или с $33\frac{1}{3}\%$ по-малка, отколкото в първия, а общата сума на печалбата е с $\frac{1}{3}$ по-голяма.

Да приемем сега, че 30 и 100 материал са печатни коли и че оръдието се изхабява за едно и също време, за 10 години или $\frac{1}{10}$ за една година. Така № I ще трябва да възстанови $\frac{1}{10}$ от 30 в материала, т. е. 3; № II $\frac{1}{10}$ от 60, т. е. 6. В двата случая в годишното производство материалът не влиза повече (4-те работни дни могат да важат като дни от по 3 месеца), както бе разглеждано по-горе.

Капитал I продава 30 печатни коли за 30 материал + 3 оръдие и 50 (опредметено работно време) (производствено време) = 83.

Капитал II продава 100 печатни коли за 100 материал + 6 оръдие + $53\frac{1}{3}$ [(опредметено работно време) (производствено време)] = $159\frac{1}{3}$.

Капитал I продава 30 печатни листа за 83 талера; 1 печатен лист за $\frac{83}{30}$ талера = 2 талера и 23 сребърни гроша*.

Капитал II продава 100 печатни листа за 159 талера и 10 сребърни гроша; 1 печатен лист за $\frac{159 \text{ талера и } 10 \text{ сребърни гроша}}{100}$

т. е. за 1 талер 17 сребърни гроша и 8 пфенига.

И така ясно е, че капитал I е загазил, защото продава прекомерно скъпо. При все че в първия случай печалбата към целия капитал е била 10%, а във втория случай само $\frac{6^2}{3}$, все пак първият капитал е взел само 25% спрямо работното време, докато вторият капитал взима $33\frac{1}{3}\%$. При капитал I отношението на необходимия труд към целия приложен капитал е по-голямо и затова принадлежният труд, при все че е абсолютно по-малък, отколкото при капитал II, се проявява като по-голяма норма на печалбата за по-малкия съвкупен капитал. 4 работни дни към 6 талера са повече, отколкото 4 към 160 талера; при първия 1 работен ден се пада на 15 талера наличен капитал; при втория 1 работен ден — на 40 талера. Но при втория капитал трудът е по-производителен (което е положено както чрез *по-големия* машинен парк, затова и по-голямото място, което машините заемат сред стойностите на капитала; така и чрез *по-големия* материал, в който [IV — 7] се изразява работният ден, съдържаш повече принадлежно време и затова преработващ повече материал за същото време). Във втория случай се създава повече принадлежно време (относително принадлежно време, т. е. обусловено от развитието на производителната сила). В първия случай принадлежното време е $\frac{1}{4}$, а във втория — $\frac{1}{3}$. Ето защо във втория случай то създава за същото време повече потребителни стойности, както и по-голяма разменна стойност; последната обаче не в същата пропорция, както първите, защото, както видяхме, разменната стойност не нараства в същата числена пропорция, както производителността на труда. Ето защо цената на единица продукция е по-малка, отколкото съвкупната цена на продукцията — т. е. цената на единица продукция, умножена с броя на произведените продукти, е по-голяма.

Ако сега приемем общата сума на работните дни във втория случай, макар че е относително по-малка, отколкото в № 1, за *абсолютно по-голяма*, резултатът би бил още по-фрапантен. Ето защо печалбата на по-големия, работещ с повече машини капитал изглежда по-малка от печалбата на по-малкия, работещ с относително или абсолютно повече жив труд, именно защото *по-голямата печалба от*

* Един талер (саксонски) е равен на 30 сребърни гроша, а сребърният грош е равен на 10 пфенига. *Ред.*

живия труд, разпределена върху съвкупния капитал, в който приложеният жив труд е в по-малка пропорция към съвкупния капитал, изглежда по-малка, отколкото *по-малката печалба от живия труд*, като е в по-голяма пропорция към по-малкия съвкупен капитал. Обаче обстоятелството, че отношението в № II е такова, че може да бъде преработен повече материал и че по-голяма част от стойността е вложена в оръдия на труда, е само израз за производителността на труда.

Това е значи прочутият остър ум на нещастния Бастиа, който си беше твърдо внушил — на което господин Прудон не съумя да му отговори¹⁷⁹, — че тъй като нормата на печалбата на по-големия и по-производителен съвкупен капитал изглежда по-малка, частта на работника била станала по-голяма, докато тъкмо *обратно*, неговият *принаден труд* е станал по-голям.

Изглежда, че и Рикардо не е разбрал работата, тъй като иначе не би си обяснил периодичното спадане на печалбата само с покачването на заплатите, предизвикано от покачването на житните цени (а с това и на рентата). Обаче au fond* принадлежната стойност — доколкото нанстина е основа на печалбата, но все пак се различава от обикновено така наречената печалба — никога не е била разработена.

В дадения случай нещастният Бастиа би казал, че тъй като в първия случай печалбата е 10% (т. е. $\frac{1}{10}$), а във втория — само $3\frac{1}{3}$, т. е. $\frac{1}{33}$ (остави настрана частта от процента), работникът получава в първия случай $\frac{9}{10}$, а във втория — $\frac{32}{33}$. Не е вярно нито отношението в който и да е от двата случая, нито отношението между последните.

Що се отнася до по-нататъшното отношение между новата стойност на капитала към капитала като *индиферентна съвкупна стойност* (така изобщо ни се представяше капиталът, преди да преминем към производствения процес, и така трябва да ни се представи пак в края на този процес), това трябва да бъде разгледано отчасти под рубриката *печалба*, където новата стойност получава ново определение, отчасти под рубриката *натрупване*. Тук ни предстои само да разгледаме преди всичко природата на принадлежната стойност като еквивалент на абсолютното или относителното работно време, използвано от капитала отвъд необходимото работно време.

Обстоятелството, че извършващото се в производствения акт потребление на стойностната съставна част, която се състои от оръдия, съвсем не може да отличава оръдията за производство от материала — тук, където предстои само още да се обясни полагането

* — всъщност. Ред.

на принадлежната стойност, самонарастването на стойността, — прозвтича просто от това, че това потребление спада към самия прост производствен процес, че следователно още в последния — за да може от себе си да започне отново — стойността на потребеното оръдие (било на самата *проста потребителна стойност*, или на разменната стойност, ако производството се е развило вече до разделение на труда и се разменят поне излишъците) трябва да се намери отново в стойността (разменната стойност) или потребителната стойност на продукта. Оръдието загубва потребителната си стойност в същата степен, в която спомага да се повиши разменната стойност на суровия материал и служи като средство на труда. Този пункт трябва действително да бъде изследван, тъй като разграничаването между неизменилата се стойност като част от капитала, която се запазва, между другата част, която се възпроизвежда (*възпроизвежда се* за капитала; а от становището на действителното производство на труда — се *произвежда*), и между онази част, която се произвежда като нова стойност, е съществено важно.

[в) Нарастване на постоянната част на капитала
по отношение на променливата му част
като израз на нарастване производителността на труда]

Време е да приключим с въпроса за стойността, която е резултат от нарастването на производителните сили. Видяхме, че се създава *принадена стойност* (не само по-голяма потребителна стойност), също както при абсолютното нарастване на принудения труд. Ако е дадена определена граница, да кажем например, че е нужно работникът да работи само половин ден, за да си произведе средства за живот за *цял ден*, и ако е достигната естествената граница, в рамките на която работникът с дадено количество труд доставя принуден труд, то увеличението на абсолютното работно време е възможно, като *едновременно* се прилагат повече работници, като действителният работен ден се умножава едновременно, вместо само да се удължава (съгласно предпоставката отделният работник може да работи само 12 часа; ако трябва да се изкара принадлежното време от 24 часа, трябва да бъдат привлечени 2 работника). В този случай капиталът трябва, преди да навлезе в процеса на самонарастване на стойността, в акта на размяната с работника, да купи 6 работни часа повече, да даде повече от себе си; от друга страна, капиталът трябва средно да вложи повече в материал, който да бъде обработен (независимо от това, че допълнителният работник трябва да е *налице*, т. е. трудовото население трябва да е нараснало). И така, въз-

можността за по-нататъшния процес [IV — 8] на нарастване на стойността зависи тук от предварително натрупване на капитала (разгледан откъм веществената му страна).

Напротив, ако нарасне производителната сила, а оттук и относителното принадлежно време, тогава — тъй като от сегашното становище капиталът все още може да се разглежда като произвеждащ направо средства за живот, суровини и т. н. — е нужен по-малък разход за заплати, а нарастването на материала се създава от самия процес на нарастване на стойността. Обаче този въпрос се отнася по-скоро към *натрупването* на капиталите.

Да се върнем сега към онова място, където прекъснахме последния път.* Нарастващата производителност увеличава *принадената стойност*, при все че не увеличава абсолютната сума на разменните стойности. Тя увеличава стойностите, защото създава *нова стойност като стойност*, т. е. създава стойност, която не само следва да бъде разменена като еквивалент, а трябва да се утвърди като стойност, с една дума, създава повече пари. Въпросът е: увеличава ли тя в края на краищата и сумата на разменните стойности? Au fond** това е вече признато, тъй като и Рикардо признава, че с натрупването на капиталите растат спестяванията, следователно растат разменните стойности, които се произвеждат. Нарастването на спестяванията не означава нищо друго освен нарастване на самостоятелни стойности — пари. Обаче Рикардовата аргументация противоречи на това негово собствено твърдение.

Нашият стар пример.*** Нека 100 талера капитал; 60 талера неизменила се стойност; 40 талера заплати; произвежда 80 талера; следователно продуктът = 140.

{Тук пак се вижда, че принадлежната стойност от целия капитал = половината от новопроизведената стойност, тъй като едната половина от последната = необходимия труд. Какво е отношението на тази принадлежна стойност, която винаги е равна на принадлежното време, следователно = съвкупния продукт на работника минус частта, която образува заплатата му, зависи 1) от отношението на неизменящата се част на капитала към производителната му част; 2) от отношението, в което необходимото работно време се намира към принадлежното време (в горния случай отношението на принадлежното време към необходимото е 100%, което дава 40% към капитала 100); 3) следователно не само от посоченото в 2) отношение, но и от абсолютната величина на необходимото работно време.

* Вж. настоящия том, ч. I, стр. 271—278. *Ред.*

** — Вещност. *Ред.*

*** Вж. настоящия том, част I, стр. 266—269, 278, 290—295. *Ред.*

Ако от капитала 100 неизменящата се част би била 80, разменната срещу необходимия труд би била = 20, а ако последната създава 100% прингдено време, печалбата на капитала би била 20%.

Обаче ако капиталът = 200 при същото съотношение на постоянната и променливата част (а именно $\frac{3}{5}$ към $\frac{2}{5}$), сумата би била 200, което прави 40 на 100. В този случай абсолютното количество на печалбата би нараснало от 40 на 80, но отношението би си останало 40%.

Напротив, ако в тези 200 постоянният елемент би бил, да кажем, пак 120, количеството необходим труд 80, но ако последният се увеличава само с 10%, т. е. с 8, съвкупната сума би била = 208; следователно 4% печалба. Ако необходимият труд се увеличава само с 5, съвкупната сума би била 205; следователно $2\frac{1}{2}\%$.}

Нека тези 40 талера принадлежна стойност да представляват абсолютно работно време.

Да приемем сега, че производителната сила се удвоява: следователно, ако 40 талера [заплата] дават 4 часа необходим труд, сега работникът би могъл за 4 часа да произведе цял ден жив труд. Тогава принадлежното време би нараснало с $\frac{1}{3}$ (преди $\frac{2}{3}$ ден, за да произведе един цял ден, сега $\frac{1}{3}$ ден). От продукта на работния ден $\frac{2}{3}$ били прингдена стойност и ако необходимият работен час = 5 талера ($5 \times 8 = 40$), той сега би имал нужда само от $5 \times 4 = 20$ талера. Следователно на капитала се падат 20 талера добавъчна печалба, а именно 60 талера вместо 40. Накрая стойността на продукта е 140 талера, от които 60 = постоянната стойност, 20 = заплата и 60 = принадлежната печалба; общо 140. С 80 талера капитал сега капиталистът може да започне производството отново.

Нека капиталистът А да прилага капитала си 140 талера за ново производство на същото старо равнище на производството. По първоначалното съотношение той има нужда от $\frac{3}{5}$ за неизменящата част на капитала, т. е. $3 \times \frac{140}{5} = 3 \times 28 = 84$ талера; за необходимия труд остават 56 талера. За труд той преди прилагаше 40 талера, сега 56; $\frac{2}{3}$ от 40 повече. Следователно накрая капиталът му = $84 + 56 + 56 = 196$.

На равнището на нарасналото производство капиталистът В също така би използвал 140-те талера за ново производство. Ако от капитал 80 той употребява 60 като непроменлива стойност и само 20 за труд, то от 60-те той употребява 45 за непроменлива стойност и 15 за труд; т. е. сумата би била = първо, $60 + 20 + 20 = 100$ и, второ, $45 + 15 + 15 = 75$. Следователно неговият съвкупен резултат е 175, докато резултатът на първия = 196.

Увеличението на производителността на труда не означава

нищо друго, освен че същият капитал създава същата стойност с по-малко труд или че по-малкото труд създава същия продукт с по-голям капитал. По-малко необходим труд произвежда повече принаден труд. [IV — 9] Обстоятелството, че необходимият труд е по-малък по отношение на капитала, е за процеса на нарастване на стойността очевидно същото като: капиталът е относително по-голям по отношение на необходимия труд, който той поставя в движение; защото същият капитал поставя в движение повече принаден труд, следователно — по-малко необходим труд.

{Ако както в нашия случай се предполага, че капиталът си остава същият, т. е. че двамата капиталисти започват пак със 140 талера, тогава у по-производителния капитал по-голяма част трябва да се падне на капитала (а именно на непроменливата му част), а у по-непроизводителния капитал по-голяма част трябва да се падне на труда. Ето защо първият капитал от 140 талера поставя в движение необходимия труд от 56 талера, а този необходим труд предполага за своя процес непроменлива част на капитала от 84 талера. Вторият капитал поставя в движение труд от $20 + 15 = 35$, а непроменлив капитал $60 + 45 = 105$ (и от разгледаното по-рано следва още, че увеличението на производителната сила не увеличава стойността в същата степен, в която се увеличава самата производителна сила).}

{Както показахме вече, в първия случай абсолютната нова стойност е по-голяма, отколкото във втория случай, защото масата на приложения труд е по-голяма по отношение на непроменливата стойност; докато във втория случай тази маса на приложения труд е по-малка именно защото трудът е по-производителен. Обаче преди всичко различieto, обстоятелството, че в първия случай новата стойност беше само 40 талера, а във втория — 60 талера, изключва възможността първият капиталист да започне производството наново със същия капитал като втория капиталист; защото у двамата капиталисти част от новата стойност трябва като еквивалент да влезе в обръщението, за да живее капиталистът, и то от капитала. Ако и двамата капиталисти потребяват по 20 талера, първият ще започне новата работа със 120, вторият — също със 120 и т. н. Вж. по-горе.* Към всичко това трябва да се върнем още веднъж; но въпросът, как новата стойност, създадена чрез по-голямата абсолютна стойност, се отнася към новата стойност, създадена чрез абсолютно увеличения труд, спада към главата за *натрупването и печалбата*.}

Ето защо за машините се казва, че *пестят труд*; обаче, както правилно отбелязва *Лодърдейл*, само спестяването на труда не е:

* Вж. настоящия том, част I, стр. 292—293. *Ред.*

характерното; тъй като с помощта на машините човешкият труд върши и създава неща, които без тях абсолютно не би могъл да създаде¹⁸⁰. Последното се отнася до потребителната стойност на машините. *Спестяването* на необходим труд и създаването на *принаден труд* е характерното. По-голямата производителност на труда се изразява в това, че капиталът трябва да купува по-малко необходим труд, за да създава същата стойност и по-големи количества потребителни стойности, или че по-малко необходим труд създава същата разменна стойност, използва повече материал и създава по-голяма маса потребителни стойности.

И така, ако *свкупната стойност на капитала си остава същата*, нарастването на производителната сила предполага, че постоянната част на капитала (състоящ се в материал и машини) расте по отношение на променливата, т. е. към онази негова част, която се разменя срещу живия труд, която образува фонда на работната заплата. Едновременно нарастването на производителната сила се проявява в това, че по-малко количество труд поставя в движение по-голямо количество капитал. Ако нараства *свкупната стойност на капитала*, който влиза в производствения процес, то фондът на труда (тази променлива част на капитала) трябва *относително* да намалее в сравнение с отношението, в случай че производителността на труда, а следователно и отношението на необходимия труд към принадлежния труд си останаха същите.

Да приемем, че в горния случай капиталът 100 е бил земеделски капитал. 40 талера семе, тор и т. н., 20 талера оръдия на труда и 40 талера наемен труд при старото равнище на производството. (Приемаме, че тези 40 талера = 4 необходими работни дни). Те създават сума от 140 на старото равнище на производството. Нека плодородността се удвои поради подобряване на оръдията, било поради по-добри торове и т. н. В този случай продуктът трябва да бъде 140 (приемаме, че оръдията са потребени изцяло). Плодородността се удвоява, така че цената на необходимия работен ден спада наполовина; с други думи, нужни са само 4 половинки необходими работни дни (т. е. 2 цели), за да се произведат 8; 2 работни дни, за да се произведат 8 е все едно, че на отделния работен ден се пада $\frac{1}{4}$ (3 часа) за необходимия труд. Вместо 40 талера сега вече фермерът трябва да харчи за труд само 20 талера.

И така, на края на процеса съставните части на капитала са се изменили: предишните 40 талера за семе и т. н., които сега имат двойна потребителна стойност; 20 талера за оръдия на труда и 20 талера за труд (2 цели работни дни). Преди отношението между постоянната част на капитала и неговата променлива част е било = $60 : 40 = 3 : 2$; сега = $80 : 20$ или = $4 : 1$.

Ако разглеждаме целия капитал, необходимият труд бѣше = $\frac{2}{5}$; сега е $\frac{1}{5}$. Ако фермерът иска сега да продължи да прилага труда в предишното съотношение, с колко би трябвало да нарасне неговият капитал? Нека избегнем *порочната предпоставка*, че той и след удвояването на производителната сила е продължил да работи с 60 постоянен капитал и 40 фонд за труд, с която се вмъкват погрешни съотношения.

{При все че например за фермера е съвсем правилно, когато плодородието се удвои поради благоприятния сезон, или е правилно за всеки промишленник, когато производителната сила се удвои не в неговия отрасъл, а в онези, които го обслужват; следователно например ако необработената вълна струваше 50% по-евтино, освен това житото (следователно работната заплата), най-сетне оръдията; промишленникът, както и преди, би продължил, първо, да влага 40 талера в необработена вълна, но двойно по-голямо количество, освен това 20 талера за машини, 40 талера за труд.}

Всъщност с това се приема, че въпреки удвоената производителна сила капиталът е продължил да работи със същите съставни части, да прилага същото количество необходим труд, без да харчи повече за суров материал и оръдия на труда. {Ако приемем, че производителната сила се удвоява само при памука, а при машините е останала същата, то — това да се изследва по-нататък.}

И така, нека производителната сила се удвои, така че ако преди капиталистът е трябвало да харчи 40 талера за труд, сега да са му нужни само 20 талера.

{Ако се приеме, че 4 цели работни дни — всеки = 10 талера — са били необходими, за да създадат на капиталиста излишък от 4 цели работни дни, и че този излишък му се създава, като 40-те талера памук биват превърнати в прежда, то сега той има нужда само от 2 цели работни дни, [IV — 10] за да създаде същата стойност — а именно 8 работни дни. Преди стойността на преждата изразяваше принадлежно време от 4 работни дни, сега — от 6. С други думи, всеки от работниците се нуждаеше по-рано от 6 часа необходимо работно време, за да създаде 12 часа; сега — 3 часа. Необходимото работно време възлизаше на $12 \times 4 = 48$ часа, или 4 дни. Във всеки от тези дни принадлежното време = $\frac{1}{2}$ ден (6 часа). Необходимото работно време възлиза сега вече само на $12 \times 2 = 24$ часа, или 2 дни; 3 часа на ден.

За да създаде принадлежната стойност, всеки от 4-те работници трябваше да работи 6×2 часа, т. е. 1 ден; сега той трябва да работи вече само 3×2 , т. е. $\frac{1}{2}$ ден. Дали 4 работници работят $\frac{1}{2}$ ден или 2 работника — един (1 цял) ден, е все едно. Капиталистът би могъл да уволни 2 работника. Той дори би трябвало да ги уволни, тъй като

от определено количество памук може да направи само определено количество прежда; следователно той вече не може да заставя да работят 4 цели дни, а само 4 половини.

Но ако работникът трябва да работи 12 часа, за да получи 3 часа, т. е. *необходимата* си заплата, той, ако работи 6 часа, ще получи само $1\frac{1}{2}$ часа разменна стойност. Обаче ако с 3 необходими работни часа той може да живее 12 часа, с $1\frac{1}{2}$ часа той може да живее само 6 часа. Следователно ако се използваха всичките 4 работници, всеки от 4-те работници би могъл да живее само половин ден, т. е. от същия капитал не би могъл да поддържа живота на всички 4, а само на 2. Със стария фонд капиталистът би могъл на 4 работници да заплати за 4 половин дни; тогава той би плащал 2 повече и би правил подарък на работниците от производителната сила, тъй като може да приложи само 4 половин живи работни дни. Такива «възможности» не се срещат в практиката, а още по-малко може да се говори за тях тук, където става дума за капиталистическото отношение като такова.)

Сега 20 талера от капитала 100 не са приложени пряко в производството. Както и преди, капиталистът използва 40 талера за суровини, 20 талера за оръдия, т. е. всичко 60, но вече само 20 талера за труд (2 работни дни). От целия капитал 80 той използва $\frac{3}{4}$ (60) за постоянната част и само $\frac{1}{4}$ за труд. Следователно ако той използва останалите 20 талера по същия начин, тогава $\frac{3}{4}$ за постоянен капитал, $\frac{1}{4}$ за труд; т. е. 15 талера за постоянен капитал, 5 талера за труд. Тъй като се приема един работен ден = 10 талера, 5 талера биха били само = 6 часа = $\frac{1}{2}$ работен ден. С новата стойност, 20 талера, спечелена чрез производителността, капиталът би могъл да купи само $\frac{1}{2}$ работен ден повече, за да увеличава стойността си в същата пропорция (между постоянната и променливата част). Той би трябвало да нарасне три пъти повече (а именно 60) (заедно с освободените 20 = 80), за да може да използва изцяло уволнените 2 работника, т. е. да използва изцяло използваните по-рано 2 работни дни. При новото съотношение капиталът използва $\frac{3}{4}$ постоянен капитал, за да използва $\frac{1}{4}$ фонд на труда.

Ето защо при 20 талера цял капитал $\frac{3}{4}$ (т. е. 15) постоянен и $\frac{1}{4}$ (т. е. 5) труд = $\frac{1}{2}$ работен ден.

Така че при 4 по 20 талера цял капитал, то $4 \times 15 = 60$ талера постоянен, $4 \times 5 = 20$ талера работна заплата = $\frac{4}{2}$ работни дни = = 2 работни дни.

И така, ако производителността на труда се удвои, така че един капитал от 60 талера сурова вълна и оръдия да се нуждае вече само от 20 талера труд (2 работни дни), за да увеличи стойността си, там, където преди имаше нужда от [общо] 100, сега съвкуп-

ният капитал би трябвало да нарасне от 100 на 160 талера, т. е. изчисляващият се сега капитал от 80 би трябвало да се удвои, за да задържи целия губещ работата си труд. Но чрез удвояването на производителната сила се образува нов капитал от само 20 талера $= \frac{1}{2}$ от прилаганото по-рано работно време; а те стигат само за да приложат $\frac{1}{2}$ работен ден повече. Капиталът, който преди удвояването на производителната сила беше 100 талера и прилагаше 4 работни дни (при предпоставка, че $\frac{2}{5}$ от авансирания капитал бяха $= 40$ фонд за труд), сега, когато фондът за труд е спаднал на $\frac{1}{5}$ от 100, на 20 = 2 работни дни (но на $\frac{1}{4}$ от 80 — капитала, влизаш наново в процеса на увеличаване на стойността), би трябвало да се покачи на 160, да се повиши с 60%, за да може да прилага предишните 4 работни дни повече. Ако работата трябва да продължава с целия стар капитал, то с 20-те талера, освободени от фонда за труд вследствие увеличението на производителната сила, сега той може да прилага отново само $\frac{1}{2}$ работен ден. Преди със 100 талера той прилагаше $\frac{16}{4}$ (4 дни) работни дни; сега вече той би могъл да прилага само $\frac{10}{4}$.

И така, ако производителната сила се удвои, капиталът няма нужда да се удвоява, т. е. да нараства на 200, за да постави в движение същия необходим труд, 4 работни дни, а е достатъчно само да се удвои цялото минус освободената от фонда за труд част: $(100 - 20 = 80) \times 2 = 160$. (Напротив, първият капитал, преди да нарасне производителната сила, който изразходваше 100 — 60 постоянен, 40 работна заплата (4 работни дни), — беше достатъчно, за да прилага 2 дни повече, да нарасне от 100 само на 150; а именно с $\frac{3}{5}$ постоянен капитал (30) и $\frac{2}{5}$ фонд за труд (20). Докато — ако се приеме, че в двата случая работният ден се удвоява — вторият би възлизал на [IV — 11] 250; първият — само на 160.)

От оная част от капитала, която е освободена от фонда за труд вследствие на нарастването на производителната сила, една част отново трябва да бъде превърната в суров материал и оръдия, а друга част трябва да бъде разменена срещу жив труд; това може да стане само в онези пропорции между различните части, които са положени от новата производителност. То не може вече да стане в старото съотношение; тъй като отношението на фонда за труд към постоянния фонд се е намалило. Ако капиталът 100 прилагаше $\frac{2}{5}$ фонд за труд (40), а вследствие за удвояването на производителната сила вече само $\frac{1}{5}$ (20), то $\frac{1}{5}$ от капитала (20) се е освободила; заангажираната част от 80 талера прилага вече само $\frac{1}{4}$ като фонд за труд. Следователно 20-те — също така само 5 талера ($\frac{1}{2}$ работен ден). Така че сега целият капитал от 100 талера прилага 2 $\frac{1}{2}$ работни

дни, т. е. той би трябвало да нарасне на 160 талера, за да прилага пак 4 работни дни.

Ако първоначалният капитал би бил 1000 и ако би бил разделен по същия начин: $\frac{3}{5}$ постоянен капитал, $\frac{2}{5}$ фонд за труд, така че $600 + 400$ (нека 400 да е равно на 40 работни дни; работен ден = 10 талера). Сега удвояване на производителната сила на труда, така че за същия продукт са нужни 20 работни дни (=200 талера), тогава нужният капитал, за да се започне производството отново, би бил=800; а именно $600+200$; биха се освободили 200 талера. Ако последните се приложат в същата пропорция, то $\frac{3}{4}$ постоянен капитал=150 и $\frac{1}{4}$ фонд за труд =50. Ето защо, ако 1000-та талера бъдат изцяло използвани, тогава 750 постоянен капитал+250 фонд за труд=1000 талера. Но 250 фонд за труд биха били+25 работни дни (т. е. новият фонд може да приложи работното време само в новото съотношение, т. е. $\frac{1}{4}$; за да приложи цялото старо работно време, капиталът би трябвало да се *учетвори*).

Освободеният капитал 200 прилагаше фонд за труд $50=5$ работни дни ($\frac{1}{4}$ от освободеното работно време). (Самата отделена от капитала част от фонда за труд, приложена като капитал, е вече само в размер на $\frac{1}{4}$ фонд за труд; т. е. точно в съотношението, в което онази част от новия капитал, която е фонд за труд, се намира към съвкупната сума на капитала.) Следователно за да прилага 20 работни дни (4×5 работни дни), този фонд би трябвало да нарасне от 50 на $4 \times 50=200$; така че освободената част би трябвало да нарасне от 200 на 600, т. е. да се утрои; така че съвкупният нов капитал би възлизал на 800. По такъв начин съвкупният капитал би бил 1600, от които 1200 постоянна част и 400 фонд за труд.

Следователно, ако капиталът 1000 съдържаше първоначално фонд за труд 400 (40 работни дни) и поради удвояването на производителната сила се нуждае вече само от 200 фонд за труд, за да купи *необходимия труд*, т. е. вече само $\frac{1}{2}$ от предишния труд, капиталът би трябвало да нарасне с 600, за да прилага съвкупността на предишния труд (за да получи същото принадлежно време). Той би трябвало да може да прилага удвоения фонд за труд, а именно $2 \times 200=400$; но тъй като съотношението на фонда за труд към съвкупния капитал сега= $\frac{1}{4}$, то това изисква съвкупен капитал от $4 \times 400=1600$.

{И така, съвкупният капитал, който би бил необходим, за да се приложи старото работно време, е=*на стария фонд за труд, умножен със знаменателя* на дробта, която сега изразява отношението на фонда за труд към новия съвкупен капитал. Ако удвоението на производителната сила е свело това отношение до $\frac{1}{4}$, трябва да се умножи с 4; ако до $\frac{1}{3}$, трябва да се умножи с 3. Ако произво-

дителната сила е удвоена, то необходимият труд и с това фондът за труд се свежда до $\frac{1}{2}$ от предишната си стойност, но съставлява $\frac{1}{4}$, по отношение на новия съвкупен капитал 800 или $\frac{1}{6}$ по отношение на стария съвкупен капитал 1000. С други думи, новият съвкупен капитал е $= 2 \times \text{стария капитал} \text{ минус освободената част от фонда за труд}$; $(1000 - 200) \times 2 = 800 \times 2 = 1600$.

Новият съвкупен капитал изразява именно съвкупната сума на постоянния и променливия капитал, която е необходимата, за да се прилага половината от старото работно време (или $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ и т. н. $\frac{1}{x}$ според това, дали производителната сила се е увеличила 3, 4 . . . x пъти); следователно новият капитал трябва да бъде удвоен, за да прилага цялото старо работно време (или да бъде увеличен 3, 4 . . . x пъти, в зависимост от това, колко пъти е нараснала производителната сила). Тук винаги трябва да бъде дадено (технологически) отношението, в което първоначално се намирали частите на капитала; от това например зависи в какви дробни части увеличението на производителната сила ще се изрази като деление на *необходимия труд*.

Или, което е същото, новият съвкупен капитал $[IV - 12] = 2 \times \text{новия капитал}$, който вследствие новата производителна сила заема в производството мястото на стария (800×2). (Следователно ако производителната сила би нараснала 4, 5 и т. н. пъти, той би бил = 4, 5 пъти новия капитал и т. н. Ако производителната сила се е удвоила, то *необходимият* труд се е намалил на $\frac{1}{2}$; също така и фондът за труд. Следователно, както в горния случай, ако при капитал 1000 необходимият труд е възлизал на 400, т. е. на $\frac{2}{5}$ от съвкупния капитал, сега той възлиза на $\frac{1}{5}$, или на 200. Величината, с която се е намалил необходимият труд, е освободената част от фонда за труд $= \frac{1}{6}$ от стария капитал $= 200$. $\frac{1}{6}$ от стария $= \frac{1}{4}$ от новия. Новият капитал е $=$ на стария $+ \frac{3}{6}$ от последния. По-подробно за тези тънкости по-късно и т. н.)

Ако приемем същите първоначални съотношения между частите на капитала и същото увеличение на производителната сила, то за общите положения е съвсем безразлично дали са големи или малки размерите на капитала. Съвсем друг въпрос е дали съотношенията остават същите, ако капиталът се *увеличи* (но това спада към натрупването). Но при горните предпоставки виждаме, че увеличението на производителната сила изменя съотношенията между съставните части на капитала. Както за 100, така и за 1000 удвоението на производителната сила действа по същия начин, ако в двата случая първоначално $\frac{3}{6}$ са били постоянен капитал, а $\frac{2}{6}$ — фонд за труд. {Терминът *фонд за труд* се употребява тук само за удобство; още не сме изследвали капитала в тази му *определеност*. Засега две частит-

едната се разменя срещу стоки (материал и оръдия) а другата — срещу работоспособност.}

{Новият капитал — т. е. онази част от стария капитал, която поема неговата функция — е=на стария минус освободената част от фонда за труд; а тази освободена част=на дробната част, която изразяваше необходимия труд (или фондът за труд, което е същото), разделена с множителя на производителната сила. Следователно ако старият капитал е 1000, дробната част, която изразява необходимия труд или фонда за труд $=\frac{2}{5}$, а производителната сила се удвоява, тогава новият капитал, който поема функцията на стария, е=800; а именно: $\frac{2}{5}$ от стария капитал=400; последните, разделени на 2, на множителя на производителната сила, $=\frac{2}{10}=\frac{1}{5}$ от стария капитал=200. Следователно новият капитал=800, а освободената част от фонда за труд=200.}

Видяхме, че при тези условия един капитал 100 трябва да нарасне на 160, а един капитал 1000 — на 1600, за да прилага същото работно време (4 или 40 работни дни), и т. н.; двата трябва да нараснат с 60%, т. е. с $\frac{3}{5}$ от себе си (от стария капитал), за да могат отново да прилагат освободената $\frac{1}{5}$ част (в първия случай 20 талера, във втория — 200) — освободения фонд за труд — като фонд за труд.

[4] ДВОЯКАТА ТЕНДЕНЦИЯ НА КАПИТАЛА:
КЪМ РАЗШИРЯВАНЕ НА ПРИЛАГАНИЯ ЖИВ ТРУД
И КЪМ НАМАЛЯВАНЕ НА НЕОБХОДИМИЯ ТРУД]

{*Нотабене.* Видяхме по-горе^h, че едно и също процентно отношение спрямо съвкупния капитал може да изразява най-различни съотношения, в които капиталът създава своята принадлежна стойност, т. е. създава относителен или абсолютен принадлежен труд. Ако съотношението между неизменящата се стойностна част на капитала и изменящата се (разменяна срещу труд) би било такова, че последната $=\frac{1}{2}$ от съвкупния капитал — ако следователно капитал 100 с-дели на (50) (постоянен)+50 (променлив), — то разменяната срещу труд част трябваше да се увеличи само с 50%, за да донесе 25% към капитала; а именно 50+50 (+25)=125; докато в горния пример 75+25 (+25)=125; следователно разменяната срещу жив труд част се увеличава със 100%; за да донесе 25 към капитала. Виждаме тук, че ако се запазят предишните съотношения, т. е. ако остава също отношението на фонда за труд към съвкупния капитал (в горния пример $\frac{1}{4}$), то остава също и процентното отношение

* В к. настоящия том, част I, стр. 294—308. — *Ред.*

[на печалбата] към съвкупния капитал, колкото голям или малък да е той. А именно: 100 дават 125, 80 дават 100, 1000 дават 1250, 800 дават 1000, 1600 дават 2000 и т. н. — все=25%. Ако капитали, чиито съставни части, а следователно и производителната сила, се намират в различни съотношения, принасят същите проценти към целия капитал, то действителната принадлежна стойност трябва да е твърде различна в различните отрасли.

[IV—13]

Прилаган капитал	Постоянна чет	Променлива част	Принадена стойност	Стойност на продукта	Норма на печалбата
100	60	40	(първоначално съотношение)		
100	75	25	25	125	25%
160	120	40	40	200	25%

[VI—13]

{Така примерът е правилен, производителната сила е сравнена при същите съотношения със същия капитал *преди* увеличаването на производителната сила.

Нека капитал 100 прилага 50 постоянна стойност, 50=фонд за труд. Нека фондът се увеличи с 50%, т. е. с $1/2$; тогава съвкупният продукт=125. Нека 50-те талера фонд за труд прилагат 10 работни дни, да плащат за ден 5 талера. Тъй като новата стойност е $1/2$, принадлежното време трябва да е=5 работни дни, т. е. работникът, който би трябвало да работи само 10 работни дни, за да живее 15, трябва да работи за капиталиста 15, за да живее 15; а неговият. принадлежен труд от 5 дни образува принадлежната стойност на капитала. Изразено в часове, ако работният ден=12 часа, принадлежният труд=6 на ден. По такъв начин за 10 дни, или 120 часа, работникът работи в повече 60=5 дни.

Но нека при удвояването на [IV — 13] производителността съотношението на 100-те талера да е 75 и 25, т. е. същият капитал трябва вече да прилага само 5 работници, за да създаде същата стойност от 125 талера; така че 5-те работни дни=10; удвояват се; т. е. заплащат се 5 работни дни, а се произвеждат 10. Работникът би трябвало да работи само 5 дни, за да живее 10 (преди удвояването на производителната сила той трябваше да работи 10, за да живее 15; така че ако работеше 5 дни, можеше да живее само $7\frac{1}{2}$). Но той трябва да работи за капиталиста 10, за да живее 10; следователно последният печели 5 дни; един ден към един ден.

Изразено към един ден, преди той трябваше да работи $1/2$,

за да живее 1 (т. е. 6 часа, за да живее 12); сега той би трябвало да работи само $\frac{1}{4}$ (т. е. 3 часа), за да живее 1. Ако би работил един цял ден, би могъл да живее 2; ако би работил 12 часа, 24; ако би работил 6, 12 часа. Но сега той трябва да работи 12 часа, за да живее 12. Той би трябвало да работи само $\frac{1}{2}$, за да живее 1; а трябва да работи $2 \times \frac{1}{2} = 1$, за да живее 1. При старото положение на производителната сила той трябваше да работи 10 дни, за да живее 15, или 12 часа, за да живее 18; или 1 час, за да живее $1\frac{1}{2}$, или 8 часа, за да живее 12, т. е. $\frac{2}{3}$ ден, за да живее $\frac{2}{3}$. Обаче той трябва да работи $\frac{3}{3}$, за да живее $\frac{2}{3}$, т. е. да работи $\frac{1}{3}$ повече.

Удвояването на производителната сила повишава отношението на принуденото време от 1 : $1\frac{1}{2}$ (т. е. 50%) на 1 : 2 (т. е. 100%). В сравнение с предишното работно време: трябваше да работи 8, за да живее 12, т. е. необходимото време беше $\frac{2}{3}$ от целия работен ден; сега вече той трябва да работи само $\frac{1}{2}$; т. е. 6, за да живее 12. Ето защо сега капиталът прилага 5 работници вместо 10. Ако преди 10-те (струваха 50) произвеждаха 75, сега 5-те (струват 25) произвеждат 50; т. е. първите — само 50%; а вторите — 100%. Както и преди, работниците работят 12 часа; но в първия случай капиталът купуваше 10 работни дни, сега вече само 5.

Тъй като производителната сила се е удвоила, 5-те работни дни произвеждат 5 принудени работни дни, докато в първия случай 10 работни дни даваха само 5 принудени работни дни. Сега, когато производителната сила се е удвоила, т. е. се е повишила от 50% на 100%, 5 работни дни произвеждат 5 принудени дни. В първия случай 120 работни часа (= 10 работни дни) произвеждат 180, във втория 60 работни часа произвеждат 60; т. е. в първия случай принуденото време възлиза на $\frac{1}{3}$ от целия ден (50% към необходимото работно време); (т. е. 4 от 12 часа; необходимото време 8); във втория случай принадлежното време възлиза на $\frac{1}{2}$ от целия ден (100% към необходимото работно време) (т. е. 6 от 12 часа; необходимото време 6); затова в първия случай 10-те дни даваха 5 дни принадлежното време (труд), а във втория случай 5-те дават 5. Следователно относителното принудено време се е удвоило; в сравнение с първото отношение то е нараснало само от $\frac{1}{3}$ на $\frac{1}{2}$; т. е. с $\frac{1}{6}$, т. е. с $16\frac{2}{3}\%$.} [IV — 13]

[IV — 13] Тъй като принадлежният труд или принадлежното време е предпоставката на капитала, то следователно капиталът почива на основната предпоставка, че съществува излишък свръх необходимото за издръжката и запазването на рода на индивида работно време; че например индивидът трябва да работи само 6 часа, за да живее един ден, или да работи 1 ден, за да живее 2 дни и т. н. С развитието на производителните сили намалява необходимото работно време и с това се увеличава принадлежното време. Или пък — че един индивид може да работи за двама и т. н.

(«Богатството е време, с което можем свободно да разполагаме, и нищо повече» («The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord John Russel». London, 1821, [стр. 6]). «Ако целият труд на една страна би бил достатъчен само за осигуряване издръжката на цялото население, там очевидно няма *принаден труд*, следователно няма нищо, което може да бъде натрупано като капитал» [стр. 4]. «Истински богата е една нация, когато не съществува *лихва* или когато вместо 12 часа се работи 6 часа» [стр. 6]. «Колкото и да се *полага* на капиталиста, той може да получи само *принадения труд* на работника, тъй като работникът трябва да живее» [стр. 23].)

«Собственост. Произход от производителността на труда. Ако един човек може да присъвежда само за един човек, всеки би бил работник, следователно не може да има собственост. Ако трудът на един човек може да издържа петима, тогава на един човек, зает в производството, ще се падат четири бездейни. . . собствеността възниква от усъвършенствването на средствата за производство» (Piercy Ravenstone, M. A., Thoughts on the Funding System, and its Effects, London, 1824, [стр. 11]. «Увеличението на собствеността, увеличението на възможността да се издържат незаети хора и непроизводителен труд=капитал» [стр. 13]. «Самите машини рядко могат с успех да се използват за намаляване труда на отделния човек; *построяването на машината би изисквало повече време, отколкото може да се спести с използването ѝ. С действителна полза тя може да се използва само ако действа в голям мащаб, ако една машина може да помага на труда на хиляди*. Съответно на това машините се използват най-много в най-населените страни, където има най-много бездейни хора. Прилагането на машини се предизвиква не от недостиг на хора, а от лекостата, с която някои хора могат да бъдат привлечени на работа» [стр. 45]. По-малко от $\frac{1}{4}$ от английското население произвежда [IV — 14] онова, което се потребява от всички. Например по времето на Вилхелм Завсевателя броят на пряко участващите в производството по отношение на бездейните хора е бил много по-голям.¹⁸¹

Ако, от една страна, капиталът създава *принадения труд*, то *принуденият труд* от своя страна е *предпоставка* за съществуването на капитала. Цялото развитие на богатството почива на създаване на *разполагаемо време*. Отношението на *необходимото* работно време към *излишното* (такова е то преди всичко от становището на *необходимия труд*) се изменя на различните стъпала от развитието на производителните сили. На по-примитивните стъпала на размяната хората не са разменяли нищо друго освен своето *излишно работно време*; то е мярката на тяхната размяна, която затова обхваща само *излишни* продукти. В почиващото на капитала производство съществуването на *необходимото* работно време е обусловено от създаването на *излишно* работно време. На най-ниските стъпала на производството, първо, са създадени все още малко човешки потребности, затова и малко потребности трябва да са задоволяват. Ето защо *необходимото* работно време е ограничено не защото трудът е *непроизводителен*, а защото малко нещо е *необходимо*; второ, на всички стъпала на производството съществува известна общност на труда,

обществен характер на последния и т. н. По-късно обществената производителна сила се развива и т. н. (На това ще се върнем по-късно.)

* * *

Принаденото време съществува като излишък на работния ден свръх онази негова част, която наричаме *необходимо* работно време; второ — като увеличение броя на *едновременните работни дни*, т. е. на *работещото население*.

(Принаденото време може да бъде също създадено — но тук това следва само да се спомене мимоходом, тъй като спада към главата за наемния труд — и чрез насилствено удължаване на работния ден отвъд неговите естествени граници, както и чрез привличане на жени и деца към работещото население.)

Първото съотношение на принадлежното време на деня към неговото необходимо време може да се измени и се изменя чрез развитието на производителните сили, така че необходимият труд се ограничава с все по-малка част. Тогава същото важи съответно и за населението. Едно работещо население, да кажем от 6 милиона, може да бъде разглеждано като един работен ден от 6 X 12, т. е. 72 милиона часа, така че тук са приложими същите закони.

Както видяхме, закон за капитала е да създава принадлежен труд, разполагаемо време. Той може да прави това само като поставя в движение *необходим труд* — т. е. като влиза в размяна с работника. Ето защо негова тенденция е да създава колкото е възможно повече труд; също както негова тенденция е да свежда до минимум необходимия труд. Ето защо тенденция на капитала е както да увеличава работещото население, така и постоянно да полага част от последното като излишно население — население, което е безполезно, докато капиталът успее да го използва. (Оттук произтича правилността на теорията за излишното население и излишния капитал.)

Тенденция на капитала е както да прави човешкия труд излишен (относително), така и безгранично да разширява човешки труд. Стойност е само опредметен труд, а принадлежна стойност (увеличаване стойността на капитала) е само излишък свръх онази част от опредметения труд, която е необходима за възпроизвеждане на работоспособността. Обаче изобщо трудът е и си остава предпоставката, а принадлежният труд съществува само по отношение на необходимия, следователно само доколкото последният съществува. Ето защо капиталът трябва постоянно да полага необходим труд, за да полага принадлежен труд; той трябва да увеличава необходимия труд

(а именно *едновременните* работни дни), за да може да увеличава принадлежия; но той трябва също така да го сменя като необходим, за да го полага като принадлеен труд.

Естествено, ако се разглежда отделният работен ден, процесът е прост: 1) да се удължава работният ден до границите на природните възможности; 2) все повече да се скъсява необходимата му част (следователно безпределно да се повишават производителните сили). Но ако работният ден се разглежда пространствено — ако самото време се разглежда пространствено, — това представлява *паралелност на много работни дни*. С колкото повече работни дни капиталът може едновременно да влезе в размяна, при които той разменя *определен труд срещу жив*, толкова по-голямо е *едновременното* увеличение на стойността му. *На дадено стъпало от развитието на производителните сили* (а нищо не се изменя от това, че това стъпало е променливо) капиталът може да прескочи природната граница, образувана от живия работен ден на един индивид само като *наред* с единия работен ден постави едновременно *друг* — чрез пространствено добавяне на *повече едновременни работни дни*.

Например аз мога да дъжда принадлежия труд на работника А само до 3 часа; но ако добавя и дните на работниците В, С, Д. и т. н., ще станат 12 часа. Вместо 3 часа принадлежно време аз съм създал 12. Ето защо капиталът подтиква към увеличаване на населението и самият процес, с който се намалява необходимият труд, дава възможност да се включи в работата нов необходим труд (а следователно и нов принадлеен труд). (Т. е. *производството на работниците* става по-евтино, за същото време могат да бъдат произведени повече работници в същата степен, в която *необходимото работно време* намалява, или относително намалява времето, необходимо за *произвеждане на живата работна сила*. Това са тъждествени положения.)

(Това все още без оглед на обстоятелството, че увеличаването на населението увеличава производителната сила на труда, тъй като дава възможност за по-голямо разделение и по-голяма комбинация на труда. Увеличаването на населението е *природна сила* [IV — 15] на труда, която не се заплаща. На дадения етап на изследването *природна сила* ние наричаме *обществената сила*. Всички *природни сили на обществения труд* са сами исторически продукти.)

От друга страна, капиталът има тенденция — също както преди при отделния работен ден — сега по отношение на многото едновременни необходими работни дни (които, доколкото се разглежда само стойността, могат да бъдат разглеждани като *един работен ден*) да ги свежда до минимум, т. е. колкото може повече от тях да полага като *не необходими*, и както преди при отделния работен ден да

намалява необходимите работни часове, сега да намалява необходимите работни дни в отношението им към цялото предметно работно време. (Ако са необходими 6 работни дни, за да се произведат 12 излишни работни часа, капиталът се стреми за това да са необходими само 4 работни дни. Или 6-те работни дни могат да бъдат разгледани като един работен ден от 72 часа; ако успее да намали с 24 часа необходимото работно време, ще отпаднат 2 необходими работни дни, т. е. 2 работника.)

От друга страна, създаденият нов допълнителен капитал може да бъде употребен като такъв само като бъде отново разменен срещу жив труд. Оттук произтича тенденцията на капитала както да увеличава *работническото население*, така и постоянно да намалява неговата *необходима* част (постоянно да превръща част от него пак в резерв). И самото увеличение на населението е главното средство за намаляване на необходимата му част.

Au fond* това е само приложение на отношението спрямо *отделния работен ден*. Така че тук вече са заложени всички противоречия, които в съвременната теория за населението са били формулирани като такива, макар и да не са били разбрани. Капиталът като полагање на принуден труд е също толкова и в същия момент полагање и неполагање на необходимия труд; капиталът съществува само доколкото съществува и едновременно не съществува необходимият труд.

{Тук още не спета, но може вече тук да се спомене, че на създаването на принудения труд на едната страна отговаря създаване на минус-труд, на относително бездействие (или в най-добрия случай на *непроизводителен* труд) на другата страна. Това от само себе си се разбира както за капитала, така и за класите, с които капиталът дели; следователно за живеещите от принудения продукт паупери, лакеи, паразити и т. н., накратко за цялата опашка от прислужващи; за онази част от *обслужващата* класа, която не живее от капитала, а от джосда.

Между тази *обслужваща* класа и *трудещата се* класа има по отношение на цялото общество съществена разлика с оглед на създаването на *разполагаемото време*, както и с оглед на създаването на време за произведете на наука, изкуство и т. н. Ходът на развитието на обществото съвсем не е такъв, че тъй като един индивид е зголебил нуждите си, сега си създава изобилието, а тъй като един индивид или класа от индивиди бива принудена да работи повече, отколкото е необходимо за задоволяване на нуждите

* — Всъщност. Ред.

си, тъй като на едната страна се полага *принаден труд*, на другата страна се полага нетруд и принадлежно богатство.

В действителността развитието на богатството съществува само в тези противоположности: потенциално именно развитието на богатството представлява възможността за снемане на тези противоположности. С други думи, защото един индивид може да задоволява *собствените си* нужди само като едновременно задоволява нуждите и нещо свръх тези нужди на *друг* индивид. При робството това е брутално. Едза при условията на наемния труд това води до *промишленост, до промишлен труд*.

Ето защо Малтус е съвсем последователен, когато наред с принадлежния труд и добавъчния капитал изисква да има повече безделници, които да потребяват, без да произвеждат, или проповядва необходимостта от разточителство, разкош, прахосничество и т. н.}

Ако съотношението на необходимите работни дни към съвкупността от предметените работни дни е била $= 9 : 12$ (следователно принадлежен труд $= \frac{1}{4}$), то стремежът на капитала е да го сведе до $6 : 9$ (следователно принадлежен труд $= \frac{1}{3}$). (По-подробно това трябва да се разгледа по-късно, но главното трябва да се даде още тук, където става дума за общото понятие капитал).

[Отдел втори]

ПРОЦЕС НА ОБРЪЩЕНИЕТО НА КАПИТАЛА

(А) ВЪЗПРОИЗВОДСТВО И НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛА
В ПРОЦЕСА НА НЕГОВОТО ОБРЪЩЕНИЕ]

[1)] ПРЕМИНАВАНЕ НА КАПИТАЛА ОТ ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС
В ПРОЦЕСА НА ОБРЪЩЕНИЕТО. [ЕДИНСТВО И ПРОТИВОРЕЧИЕ
МЕЖДУ ПРОЦЕСА НА ЗАПАЗВАНЕ СТОЙНОСТТА НА ПРИЛАГАНИЯ КАПИТАЛ,
ПРОЦЕСА НА УВЕЛИЧАВАНЕ НА СТОЙНОСТТА МУ
И ПРОЦЕСА НА РЕАЛИЗАЦИЯ НА СТОЙНОСТТА НА ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПРОДУКТ]

Ние вече видяхме как посредством *процеса на увеличаване стойността* капиталът 1) запази стойността си посредством самата размяна (а именно размяната с живия труд); 2) увеличи стойността си, създаде принадена стойност. Като резултат от това единство на производствения процес и процеса на увеличаване на стойността сега се явява продуктът на процеса, т. е. самият капитал, какъвто той произтича като продукт от този процес, на който той е бил предпоставка — като продукт, който е стойност. С други думи, самата стойност се явява като продукт на този процес, и то *по-голяма стойност*, защото съдържа повече предметен труд, отколкото съдържа стойността, от която се изхождаше първоначално. Тази стойност като такава е *пари*. Но такъв е случаят само *an sich**; парите не са положени като такива; това, което засега е *полсжено*, е налице, е една стока с определена (мислена) цена, т. е. като цена, която съществува само мислено като определена парична сума и

* — «в себе си», потенциално. *Ред.*

която предстои да се реализира като такава едва при размяната, която следователно трябва отново да влезе в процеса на простото обръщение, за да бъде положена като пари. Ето защо сега пристъпваме към *третата страна на процеса*, в който капиталът е положен като такъв.

3) Там е работата, че при внимателно разглеждане *процесът на увеличаване стойността* на капитала — а парите стават капитал само чрез процеса на увеличаване на стойността — се явява едновременно като процес на *намаляване на стойността* му, на обезценяването му, и то в две посоки. Преди всичко, доколкото капиталът не увеличава абсолютното работно време, а чрез увеличаване на производителната сила намалява относителното необходимо работно време, той намалява собствените си производствени разходи, доколкото е бил предпоставен като определена сума стоки, т. е. той намалява разменната си стойност: част от съществуващия капитал постоянно бива обезценяван чрез намаляване на производствените разходи, при които той може да бъде *възпроизведен*; бива обезценяван не чрез намаляване на предметения в него труд, а чрез намаляване на живия труд, който сега е необходим, за да се определи в този определен продукт.

Това постоянно [IV — 16] обезценяване на *съществуващия* капитал не спада тук, тъй като в готов вид вече се предполага от капитала. Тук то трябва само да се отбележи, за да се намекне как по-късното вече се съдържа в общото понятие капитал. Въпросът за постоянното обезценяване на съществуващия капитал спада към учението за концентрацията и конкуренцията на капиталите.

Обезценяването, за което тук става дума, произтича от обстоятелството, че от формата на пари капиталът е преминал във формата на *стока*, на продукт, който има цена, която трябва да бъде реализирана. Като пари капиталът съществуваше като *стойност*. Сега той *съществува* като продукт, а само мислено съществува като цена; но не съществува като *стойност като такава*. За да *увеличи стойността си*, т. е. за да се запази и нарасне като стойност, той би трябвало от формата на пари да премине във формата на потребителни стойности (суровина — оръдия — работна заплата); но с това той би загубил *формата* като стойност и сега трябва отново да влезе в обръщението, за да положи отново тази форма на всеобщото богатство. Сега капиталистът влиза в процеса на обръщението вече не просто като разменящ, а като *производител*, противостоящ на другите разменящи като *потребители*. Те ще трябва да дадат в размяна пари, за да получат неговата стока за своето потребление, докато той дава в размяна своя продукт, за да получи техните пари. Да приемем, че този процес не сполучи — а поради простото им разделяне

възможността за такава несполука в отделния случай е дадена, — тогава парите на капиталиста са се превърнали в продукт без стойност и той не само не е спечелил нова стойност, но е загубил и първоначалната си стойност.

Дали случаят е такъв или не, във всеки случай обезценяването образува момент от процеса на увеличаване на стойността, което вече е заложено просто в обстоятелството, че продуктът на процеса в непосредствената си форма не е *стойност*, а най-напред трябва отново да влезе в обръщението, за да бъде реализиран като стойност. Така че ако посредством производствения процес капиталът е възпроизведен като стойност и нова стойност, същевременно той е положен като *не-стойност*, като нещо, което предстои *посредством размяната да бъде реализирано като стойност*.

Тези три процеса, чието единство образува капитала, са външни, разединени по време и пространство. Като такова преминаването от единия в другия, т. е. единството им, разглеждано по отношение на отделните капиталисти, е случайно. Те съществуват *независимо* един до друг въпреки *вътрешното* им *единство*, и всеки от тях — като предпоставка на другия. Общо взето, единството на тези три процеса трябва да се потвърждава, доколкото съвкупността на производството почива на капитала, следователно доколкото капиталът трябва да реализира всички необходими моменти на самоформирането си и да съдържа условията за осъществяването на това самоформиране. На стъпалото, до което сме стигнали засега, капиталът още не се явява като обуславящ самото обръщение (размяната), а само като негов момент, и то преставащ да бъде капитал тъкмо в мига, когато влиза в обръщението. Като *стока* изобщо капиталът споделя сега участва на стоката: става въпрос за случайност, дали тя ще бъде или няма да бъде разменена срещу пари; дали *цената* ѝ ще бъде или няма да бъде реализирана.

В самия производствен процес — където непрекъснато капиталът се предполагаше като стойност — *увеличаването на неговата стойност* изглеждаше изцяло зависимо само от отношението му като предметен труд към живия труд; т. е. от отношението на капитала към наемния труд. Но сега като продукт, като стока той изглежда зависим от обръщението, което лежи извън този процес. (Действително, както видяхме, обръщението се връща към производствения процес като към своя основа, но точно така отново произтича от него.) Като стока капиталът трябва 1) да бъде потребителна стойност и като такава да бъде предмет на потребността, обект на потреблението; 2) да бъде разменен срещу своя еквивалент, срещу пари. Едва при продажбата новата стойност може да се реализира.

Ако по-рано капиталът съдържаще предметен труд на цена

100, а сега на цена 110 (цената само изразява в пари размера на опредметения труд), то това трябва да изпъкне чрез обстоятелството, че съдържащият се сега в произведената стока труд се разменя срещу 110 талера. На първо време продуктът дотолкова е загубил стойността си, доколкото изобщо трябва да бъде разменен срещу пари, за да получи отново формата си като стойност.

В рамките на производствения процес увеличаването на стойността изглеждаше съвсем тъждествено с производството на принаден труд (с опредметяването на принадлесно време), а затова изглеждаше, че то няма други *граници* освен онези, които са били отчасти предположени, отчасти положени в самия този процес; които обаче по такъв начин винаги са положени в него като подлежащи на превъзможване *предели*.

Сега се явяват предели на производствения процес, които лежат *извън* него. Преди всичко, разглеждана съвсем повърхностно, стоката е разменна стойност само доколкото е едновременно *потребителна стойност*, т. е. доколкото е обект на потреблението (тук е още съвсем безразлично какъв вид потребление); тя престава да бъде разменна стойност, ако престане да бъде потребителна стойност (тъй като тя още съществува не като пари, а в определена форма на съществуване, съвпадаща с природното ѝ качество).

И така, първият ѝ предел е самото *потребление* — *потребността от нея*. (По досегашните предпоставки още по никакъв начин не може да става дума за *неплатежоспособна* потребност, т. е. за потребност от стока, която потребност от своя страна да не може [IV — 17] в замяна да даде стока или пари.) Но второ, за стоката трябва да има налице еквивалент, но тъй като първоначално обръщението беше предположено като постоянна величина — като имащо определени размери, — а, от друга страна, в производствения процес капиталът е създал нова стойност, изглежда, че за последната фактически не може да има налице еквивалент.

Следователно, когато капиталът излиза от производствения процес и отново влиза в обръщението, изглежда, че:

а) като *продукция* той среща предел в наличната величина на *потреблението* или на *потребителната способност*. Като определена потребителна стойност неговото количество е до известен пункт безразлично; но на определена степен — тъй като задоволява само определена потребност — той престава да бъде нужен за потреблението. Като *определена, едностранна, качествена* потребителна стойност, например жито, самото негово количество е само до известна степен безразлично; той е търсен само в определено количество, т. е. в известен *размер*. А този размер е даден отчасти от качеството му като потребителна стойност — от *специфичната* му

ползност, използваемост, — отчасти от броя на разменящите, които имат нужда от това определено потребление. Броят на потребителите, умножен с величината на потребността им от този специфичен продукт. Сама по себе си потребителната стойност няма безмерността на стойността като такава. Известни предмети могат да бъдат потребявани и са предмети на потребността само до известна степен. Например потребява се само определено количество жито и т. н. Ето защо като *потребителна стойност* продуктът среща предел в самия себе си — а именно пределът на потребността от него, — който предел обаче не се измерва сега с потребността на производителите, а със съвкупната потребност на разменящите. Там, където престава потребността от определена потребителна стойност, продуктът престава да бъде потребителна стойност. Като потребителна стойност продуктът се измерва с потребността от него. Но щом престане да бъде потребителна стойност, продуктът престава да бъде предмет на обръщението (доколкото не е пари).

в) А като *нова стойност* и изобщо *стойност* продуктът както изглежда среща предел във величината на *наличните еквиваленти*, преди всичко пари, но не като средство за обръщение, а като пари. Принадената стойност (относно първоначалната стойност това се разбира от само себе си) изисква добавъчен еквивалент. Сега последният се явява като втори предел.

с) Първоначално изглеждаше, че парите — т. е. богатството като такова, т. е. богатството, съществуващо във и посредством размяната срещу *чужд предметен труд* — рухват в себе си, докато не пристъпят към размяната срещу *чужд жив труд*, т. е. към производствения процес. Обръщението беше неспособно да се обновява от само себе си. От друга страна, сега производственият процес изглежда в задънена улица, ако не е способен да премине в процеса на обръщението. Като производство, почиващо на наемен труд, капиталът предполага обръщението като необходимо условие и момент на цялото движение. Тази определена форма на производството предполага тази определена форма на размяната, която намира израз в паричното обръщение. За да се подновява, целият продукт трябва да бъде превръщан в пари; не както на предишни стъпала на производството, когато размяната обхваща само излишното производство и излишните продукти, но съвсем не в тяхната цялост.

Това са противоречията, които от само себе си се предлагат на едно просто обективно, безпристрастно схващане. Как те постоянно се снемат в почиващото на капитала производство, но и постоянно се създават отново — а при това те се снемат само насилствено (при все че това снемане до известен пункт се явява само като спокойно изравняване), — е друг въпрос. Важното е засега да

се констатира съществуването на тези противоречия. Всички противоречия на обръщението оживяват отново в нова форма. Продуктът като потребителна стойност е в противоречие със себе си като стойност; т. е. доколкото е налице в определено качество, като специфична вещ, продукт с определени природни свойства, като субстанция на потребността в противоречие със субстанцията му, която той като стойност притежава изключително в *определения труд*. Но този път противоречието е положено вече не както в обръщението само като *просто формално различие*, а измереността чрез потребителната стойност е тук твърдо определена като измереност чрез съвкупната потребност на разменящите от този продукт, т. е. чрез размера на съвкупното потребление.

Съвкупното потребление се явява тук като *мярка* за продукта потребителна стойност и затова и като *разменна стойност*. В простото обръщение беше просто продуктът да се преведе от формата на отделна потребителна стойност във формата на разменна стойност. Неговият предел се явяваше само в това, че идвайки от първата форма, той поради *природните си свойства* съществуваше в специфична форма вместо във формата на стойност, в която беше направо разменим срещу всички други стоки. Сега обаче е положено, че в самите негови *природни свойства* е дадена *мярката* на неговото наличие. За да бъде преведена във всеобщата форма, потребителната стойност трябва да бъде налице само в определено количество, в *количестве*, чиято мярка не е заложена в *определения в него труд*, а произтича от *природата му като потребителна стойност*, и то *като потребителна стойност за други*.

От друга страна, предишното противоречие, че съществуващите сами за себе си [IV — 18] пари трябваше да пристъпят към това, да се разменят срещу жив труд, се проявява сега още по-силно, тъй като принадлежите пари или принадлежната стойност, за да бъдат такива, трябва да се разменят срещу принадлежна стойност. Следователно [продуктът] като стойност има също така за предел чуждото производство, както като потребителна стойност има за предел чуждото потребление. В последния случай мярката му е размерът на потребността от специфичния продукт, а в първия — количеството *определен труд*, който съществува в обръщението. С това безразличието на стойността като такава по отношение на потребителна стойност бива поставено в невярно положение, също както, от друга страна, субстанцията и мярката на стойността изобщо като предметен труд.

{Още не може да се премине към отношението между търсене, предлагане, цени, които в същинското си развитие предполагат капитала. Доколкото търсенето и предлагането са абстрактни катего-

рин и още не изразяват определени икономически отношения, те може би трябва да бъдат разгледани още при простото обръщение или простото производство?}

Тук — където се разглежда общото понятие капитал — важно е, че капиталът е *това единство на производство и увеличение на стойността* не *непосредствено*, а само като *процес*, който е свързан с условия и, както се оказва, с *външни условия*.

{По-горе, при процеса на увеличаване стойността на капитала, видяхме, че той предполага *простия производствен процес* като развит по-рано. Такова ще е положението с *търсенето и предлагането*, тъй като при простата размяна се предполага *потребност от продукта*. *Собствената* потребност на производителя (на непосредствения) като потребност при търсенето от страна на други. При самото изложение на този въпрос ще трябва да се изясни какво ще трябва да му се предпостави и тогава всичко това по-късно да се включи в първите глави.}

(2) СТРЕМЕЖ НА КАПИТАЛА КЪМ БЕЗГРАНИЧНО РАЗВИТИЕ
НА ПРОИЗВОДИТЕЛНИТЕ СИЛИ
ГРАНИЦИ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО.
СВРЪХПРОИЗВОДСТВО

Създаването на *абсолютна принадлежна стойност* от капитала — позече определен труд — има за условие, че кръгът на обръщението се разширява, и то постоянно се разширява. Създадената на един пункт *принадена стойност* изисква създаването на *принадена стойност* на друг пункт, срещу която да се размени; макар на първо време това да е производство на повече злато и сребро, повече пари, така че, ако принадлежната стойност не може непосредствено да стане отново капитал, тя във формата на пари да съществува като възможност за нов капитал. Ето защо условие на почиващото на капитала производство е *производството на все разширяващ се кръг на обръщението* или като пряко се разширява кръгът, или като в *последния се създават повече пунктове като производствени пунктове*.

Ако отначало обръщението се явяваше като дадена величина, тук то се явява като движещо се и разширяващо се от самото производство. Съобразно с това самото обръщение се явява вече като момент на производството. Ето защо както, от една страна, капиталът има тенденцията да създава все повече принадлежен труд, така той има допълнителната тенденция да създава повече пунктове за размяна, т. е. тук, от становището на *абсолютната принадлежна стойност* или *абсолютния принадлежен труд*, да предчизвиква повече прина-

ден труд като допълнение към себе си; au fond* да разпространява почивашото на капитала производство или съответния на капитала начин на производство. Тенденцията да създава *световния пазар* е дадена непосредствено в самото понятие капитал. Всяка граница се явява като подлежащо на превъзможване ограничение. Преди всичко всеки момент на самото производство да се подчини на размяната и да се ликвидира произвеждането на непосредствени, невлизаци в размяната потребителни стойности, т. е. на мястото на по-раншните, от становището на капитала първобитни начини на производство да се постави именно почивашото на капитала производство. Тук *търговията* се явява вече не като дейност, която се извършва между самостоятелните производства, за да разменят излишъците си, а като съществена всеобхватна предпоставка и момент на самото производство.

Разбира се, всяко насочено към непосредствената потребителна стойност производство намалява както броя на разменящите, така и изобщо сумата на разменните стойности, които се пускат в обръщението, и преди всичко намалява производството на принудени стойности. Оттук тежестта на капитала 1) постоянно да разширява обсега на обръщението, 2) във всички пунктове да превръща производството във водено от капитала производство.

От друга страна, производството на *относителна принадлежна стойност*, т. е. основаното на увеличаване и развитие на производителните сили производство на принудена стойност, изисква производство на ново потребление; изисква да се разширява потребителският кръг в рамките на обръщението също както преди се изискваше да се разширява производственият кръг. *Първо*, количествено разширяване на съществуващото потребление; *второ*, създаване на нови потребности чрез разпространяване на съществуващите потребности в по-широк кръг; *трето*, производство на *нови* потребности и откриване и създаване на нови потребителни стойности. С други думи това означава, че полученият принадлежен труд не остава само количествена добавка, а едновременно кръгът на качествените различия на труда (а с това и на принадлежния труд) бива постоянно увеличаван, все по-разнообразяван и все по-диференциран вътре в самия кръг.

Например, ако пореди удвояване на производителната сила вече е достатъчен капитал от само 50 талера, там, където преди е бил нужен такъв от 100 талера, така че се освобождава капитал от 50 талера и съответния му необходим труд, то [IV — 19] за освободените капитал и труд трябва да бъде създаден нов, качествено различен

* — всъщност, по същество. *Ред.*

производствен отрасъл, който задоволява и предизвиква нова потребност. Значението на старата промишленост се запазва, като се създава фонд за нова, където отношението между капитала и труда се слага в нова форма.

Следователно изследване на цялата природа, за да се открият нови полезни свойства на нещата; универсална размяна на продуктите на всички климати и страни; нови обработки (изкуствени) на природните предмети, с които им се придават нови потребителни стойности {по-късно да се намекне за ролята, която луксът е играл у Древните за разлика от съвременните}; всестранно изследване на земята както за да се открият нови полезни предмети, така и нови полезни свойства на старите; така и нови техни свойства като сурови материали и т. н.; ето защо развитие на природните науки до най-висока точка; също така развитие, създаване и задоволяване на нови потребности, произтичащи от самото общество. Култивирането на всички свойства на обществения човек и произвеждането на последния като човек с възможно най-богати свойства и връзки, а следователно и потребности — произвеждането му като възможно най-цялостен и най-универсален продукт на обществото (тъй като, за да може многостранно да потребява, той трябва да е способен за такова потребление, следователно трябва да бъде във висока степен култивиран) — е също така условие на основаното върху капитала производство. Това създаване на нови производствени отрасли, т. е. качествено ново принадлежно време, е не само разделение на труда, а отблъскване на определеното производство от себе си като труд с нова потребителна стойност; развитие на постоянно разширяваща се и все по-всеобхватна система от видове труд, видове производства, на които отговаря една постоянно разширяваща се и все по-богата система от потребности.

И така, както основаното върху капитала производство създава, от една страна, универсалната промишленост — т. е. принадлежен труд, създаващ стойност труд, — то, от друга страна, създава система на всеобща експлоатация на природните и човешките свойства, система на всеобща полезност, като носител на която се явява както самата наука, така и всички физически и духовни свойства, докато нищо освен този кръг на общественото производство и размяната не се явява като *само по себе си по-високо*, само за себе си правомерно. По такъв начин едва капиталът създава буржоазното общество и универсалното присвояване от членовете на обществото както на природата, така и на самата обществена взаимовръзка. Оттук голямото цивилизоващо влияние на капитала; създаването от него на такова обществено стъпало, в сравнение с което всички предшшни изглеждат само като *местни развития* на чове-

чеството и като *природопоклонство*. Едъз при капитала природата става само предмет за човека, само въпрос на полезност; тя престава да бъде признавана като сила сама за себе си, а самото теоретично познание на нейните самостоятелни закони се явява само като хитрост, за да я подчинят на човешките потребности било като предмет на потреблението, било като средство за производство. Съгласно тази си тенденция капиталът прекрачва както националните ограничения и националните предразсъдъци, така и обожествяването на природата, традиционното, затворено в определени граници самодоволно задоволяване на съществуващи потребности и възпроизводството на стария начин на живот. Капиталът е разрушителен по отношение на всичко това и е постоянно революционизиращ, разрушаващ всички прегради, които спъват развитието на производителните сили, разширяването на потребностите, многообразието на производството и експлоатацията и размяната на природните и духовните сили.

Обаче от обстоятелството, че капиталът полага всяка такава граница като ограничение и затова *идеално* я е преминал, съвсем не следва, че той *реално* я е превъзмогнал, а тъй като всяко такова ограничение противоречи на предназначението му, неговото производство се движи в противоречия, които постоянно се превъзмогват, но и постоянно се полагат. Нещо повече. Универсалността, към която капиталът неудържимо се стреми, среща в собствената си природа ограничения, които на известно стъпало от развитието му сочат него самия като най-голямото ограничение на тази тенденция и затова всъят към ликвидирането му чрез самия него.

Ето защо икономистите, които като Рикардо схващат производството като непосредствено тъждество със самонарастването на стойността на капитала, които следователно, без да се замислят нито за пределите на потреблението, нито за съществуващите предели на самото обръщение, доколкото то на всички пунктове трябва да изтъква еквиваленти, имат предвид само развитието на производителните сили и нарастването на промишленото население — предлагането без оглед на търсенето, — са схващали положителната същност на капитала по-правилно и по-дълбоко, отколкото онези, които като Сисмонди подчертават пределите на потреблението и на наличния кръг от еквиваленти, макар че Сисмонди по-дълбоко е схванал ограничеността на почиващото върху капитала производство, отрицателната му едностранчивост. Рикардо [вижда] повече универсалната тенденция на капитала, Сисмонди — специфичната му ограниченост.

Целият спор дали от становището на капитала *свръхпроизводството* е възможно и необходимо, се върти около това, дали проце-

сът на нарастване на стойността на капитала в производството непосредствено полага нарастването ѝ в обръщението; дали [IV — 20] положеното в *производствения процес* нарастване на стойността на капитала е реалното нарастване на неговата стойност. Естествено, и Рикардо подозира, че *разменната стойност* не е стойност извън размяната и че само чрез размяната се утвърждава като стойност; но пределите, на които производството се натъква по такъв начин, той разглежда като случайни, като предели, които се превъзможват. Следователно в същността на капитала той включва самото превъзможване на такива предели, при все че в изложението той често изпада в абсурд: докато *Сисмонди*, напротив, не само подсчртава, че производството се натъква на предели, но и че тези предели се създават от самия капитал, който по такъв начин изпада в противоречия, за които той предугажда, че неизбежно ще донесат капитала до гибел. Ето защо той би желал да постави отвън предели за производството чрез обичая, закона и т. н.; които именно като само външни и изкуствени предели ще бъдат неизбежно погасени от капитала. От друга страна, Рикардо и цялата негова школа никога не са разбирали действителните *съвременни кризи*, в които това противоречие на капитала се разразява в силни бури, които все повече и повече застрашават самия капитал като основа на обществото и самото производство.

Опитите, които са правени от ортодоксално икономическо становище, да се отрича *всеобщото върхупроизводство* в даден момент, са наистина детински. Или — виж например Мак—Кълък¹⁸² — за да спасят *основаното върху капитала* производство, се абстрахират от всичките му специфични свойства, от определенията на понятието му, и го схващат, обратно, като просто производство заради *непосредствената потребителна стойност*. От съществените отношения се абстрахират напълно. Фактически, за да очистят капиталистическото производство от противоречията, направо го отхвърлят и отричат. Или, по-остроумно, както например *Мил*¹⁸³ (подражаван от блудчавия Сей): *предлагането и търсенето* били тъждествени, следователно трябвало да си отговарят. А именно, предлагането било търсене, измерено със собственото му количество.

Тук голяма бърканица: 1) тази тъждественост на предлагането, така че е търсене, измерено със собственото му количество, е вярна само доколкото предлагането е *разменна стойност* = определено количество предметен труд. Дотолкова предлагането е мярка на собственото му търсене — що се отнася до *стойността*. Но като такава стойност предлагането се реализира едва чрез размяната срещу пари, а като обект на размяната срещу пари то зависи 2) от своята *потребителна стойност*; а като потребителна стойност предлагането зависи от количеството на съществуващите потребности от

него, от нуждата от него. Обаче като потребителна стойност предлагането съвсем не се измерва с предметения в него труд, а към него се прилага мерило, което стои извън природата му като разменна стойност.

Или по-нататък се казва: *самото предлагане е търсене на определен продукт с известна стойност* (която се изразява в исканото количество от продукта). Следователно, ако предлаганият продукт е неприсъден, това е доказателство, че е произведено твърде много от предлаганата стока и твърде малко от стоката, която предлаганият търси. Следователно нямало общо свръхпроизводство, а свръхпроизводство на един или няколко артикули, обаче имало недостатъчно производство на други. При това по-късно пак се забравя, че онова, което произвеждащият капитал търси, е не определена потребителна стойност, а *стойност* сама по себе си, следователно пари — пари не в определението на средство за обръщение, а като всеобща форма на богатството, или, от една страна, като форма на реализация на капитала, и, от друга страна, като форма на възвръщане на капитала към първоначалното му дръмещо състояние.

Обаче твърдението, че се произвеждали твърде *малко пари*, всъщност не означава нищо друго освен да се твърди, че производството не съвпада с увеличаването на стойността и следователно е *свръхпроизводство*, или, което е същото, че то е производство, непревръщаемо в пари, непревръщаемо в *стойност*, че то не се оправдава в обръщението. Оттук илюзията на паричните фокусници (и Прудон и т. н.), че имало недостиг на *средства за обръщение* — по-ряди скъпотията на парите — и трябвало изкуствено да се създават повече пари. (Виж и бирмингамците, например «*Близнаците*»¹⁸⁴.)

Или се казва, че от *обществена гледна точка производството и потреблението* са едно и също, че следователно никога не могло да има от едното повече или несъответствие между двете. Под обществена гледна точка тук се разбира абстракцията, която *оставя настрана* именно определената обществена структура и определените обществени отношения, а затова и противоречията, които произтичат от тях. Например още *Шорх*, възразявайки на Сей, е отбелязал много правилно, че голяма част от потреблението не е потребление за непосредствена употреба, а е потребление в производствения процес, например потребление на машини, въглища, масло, необходими сгради и т. н.¹⁸⁵ Това потребление [IV — 21] съвсем не е твърдествено с потреблението, за което тук става дума. *Малтус* и *Сисмонди* също така правилно са отбелязали, че например потреблението на работниците съвсем не е само по себе си *задоволяващо* капиталиста потребление.¹⁸⁶ Тук съвсем се изхвърля моментът на нарастване на стойността и просто се противопоставят производството и потребле-

нието, т. е. предполага се производство, почиващо непосредствено върху *потребителната стойност*, а не върху капитала.

Или, изразено *социалистически*: труд и размяна на труда, т. е. производство и размяна на продукцията (обръщение), в това се състоял целият процес; как тогава може да се получи несъответствие освен поради недоглеждане или неправилно пресмятане? Тук нито трудът се разглежда като наемен труд, нито капиталът — като капитал. От една страна, се приемат резултатите на почиващото върху капитала производство; от друга страна, се отричат предпоставката и условието на тези резултати — необходимият труд като труд, положен посредством и заради принудения труд.

Или — например *Рикардо*¹⁵⁹, — тъй като самото производство се регулира от производствените разходи, то се регулирало само, а ако в някой отрасъл на производството не се увеличава стойността, капиталът се изтегля от него в известна степен и се хвърля на друго място, където е нужен. Но независимо от това, че самата тази необходимост на изравняването *предполага* неравенството, дисхармонията, а затова и противоречието — във всеобщата криза на свръхпроизводство противоречието е не между различните видове производителен капитал, а между промишления и заемния капитал, между капитала, направо включен в производствения процес, и капитала, който като пари се явява самостоятелно (относително) извън производствения процес.

Най-сетне: *пропорционално производство* (това го има вече и у Рикардо и т. н.) само ако тенденцията на капитала да се разпределя в правилни пропорции, то също така необходима негова тенденция е — тъй като безмерно се стреми към принадлеен труд, добавъчна производителност, добавъчно потребление и т. н. — да излиза извън пропорциите.

(В *конкуренцията* тази вътрешна тенденция на капитала се явява като принуждение от страна на *чужд* капитал, което с постоянно *марш!* го тласка извън правилната пропорция. Свободната конкуренция, както господин *Уейкфийлд* правилно подушва в коментара си към Смит¹⁶⁸, *никога още* не е била разработена от икономистите, колкото и да се бръщолели за нея и колкото и да е основата на цялото буржоазно, почиващо върху капитала производство. Тя е била разбираана само отрицателно, т. е. като отрицание на монополи, корпорации, законодателни регламентации и т. н. Като отрицание на феодалното производство. Но тя трябва да е и нещо *сама по себе си*, тъй като само нула е празно отрицание, абстрахиране от един предел, който веднага възкръсва отново например във формата на монопол, природни монополи и т. н. По понятие *конкуренцията* не е нищо друго освен вътрешната *природа на капитала*, не-

говото съществено определение, което се явява и реализира като взаимно въздействие на многото капитали, нищо друго освен вътрешната тенденция като външна необходимост. Капиталът съществува и може да съществува само като много капитали и затова неговото самоопределение се явява като взаимно въздействие на капиталите.)

Капиталът е както постоянно полагаане, така и постоянно снемане на *пропорционалното производство*. Съществуващата пропорция винаги неизбежно се сменя чрез създаване на принадлежни стойности и увеличаване на производителните сили. А изискването е производството да бъде *едновременно и равномерно* разширявано в *същата пропорция* поставя външни изисквания към капитала, които съвсем не произтичат от самия него; същевременно излизането извън дадената пропорция в един отрасъл на производството изтласква от нея всички отрасли, и то в нееднакви пропорции. Досега (тъй като още не сме стигнали до определението на капитала като *оборотен капитал* и още имаме от едната страна обръщението, а от другата страна имаме капитала, т. е. имаме производството като предпоставка на обръщението или като основа, от която то произтича) още от гледна точка на производството обръщението съдържа отношението към потреблението и производството — с други думи, принадлежният труд се явява като еквивалент и настъпва спецификация на труда във все по-богата форма.

В простото понятие капитал трябва *an sich** да се съдържат цивилизиращите тенденции и т. н.; а не да се явяват, както у досегашните икономисти, само като външни следствия. Също така и проявяващите се по-късно противоречия следва да бъдат изтъкнати в капитала още в латентен вид.

Досега в процеса на увеличаване на стойността виждахме само безразличието на отделните моменти едни към други — че те вътрешно се обуславят и външно се търсят; но че могат да се намерят или да не се намерят, да се покриват или да не се покриват, да си отговарят или да не си отговарят. Вътрешната необходимост на взаимосвързаното цяло и съществуването му като самостоятелни, безразлични един към друг моменти са вече ос- [IV — 22]нова за противоречия.

Впрочем ние още съвсем не сме приключили. Противоречието между производството и увеличаването на стойността — чието единство е капиталът съгласно понятието си — трябва да бъде схванато още по-иманентно, отколкото само безразличното, привидно не-

* — потенциално. *Ред.*

зависимо проявление на отделните моменти на процеса, или по-скоро на съвкупността от процеси един към друг.

Да погледнем на работата по-отблизо: *Преди всичко има предел, присъщ не на производството изобщо, а на основаното върху капитала производство.* Този предел е двояк, или по-точно един и същ, но разглеждан в две посоки. Достатъчно е тук да се докаже, че капиталът съдържа едно *специфично* ограничение на производството — което противоречи на общата му тенденция да прекрачва всеки предел на производството, — за да разкрием основата на *свръхпроизводството*, основното противоречие на развития капитал; за да разкрием изобщо, че капиталът не е, както мислят икономистите — *абсолютната* форма за развитието на производителните сили, че не е абсолютна форма за това развитие като форма на богатството, която абсолютно да съвпада с развитието на производителните сили.

Стъпалата на производството, които предхождат капитала, разглеждани от гледна точка на последния, се явяват като окови за производителните сили. Но правилно разбран, самият капитал се явява като условие за развитие на производителните сили, докато те се нуждаят от външен остен, който едновременно се явява като тяхна прегреда: дисциплиниране на производителните сили, което на известно стъпало в развитието им става излишно и тягостно; също както корпорациите и т. н. Тези иманентни граници трябва да съвпадат с природата на капитала, със съществените определения на самото негово понятие. Тези необходими граници са:

1) *необходимият труд* като граница на разменната стойност на живата работоспособност или на заплатата на промишленото население;

2) *принадената стойност* като граница на принуденото работно време; а с оглед на относителното принудено работно време, като предел за развитието на производителните сили;

3) което е същото — *превърщането в пари*, изобщо разменната стойност като граница на производството; или почиващата на стойността размяна, или почиващата на размяната стойност като граница на производството. Това е

4) пак същото като *ограничение на производството на потребителни стойности* от разменната стойност; или състоятелството, че реалното богатство трябва да приеме *определена*, различна от самото него форма, следователно не абсолютно идентична с него форма, за да стане изобщо обект на производството.

От друга страна, от *общата тенденция на капитала* произтича (същото онова, което при простото обръщение се явяваше така, че парите като средство за обръщение се явяваха просто като мимо-

летни, без самостоятелна необходимост и затова не като граница и предел), че капиталът забравя и се абстрахира от:

1) необходимия труд като граница на променливата стойност на живата работоспособност; 2) принадлежната стойност като граница на принадлежния труд и развитието на производителните сили; 3) парите като граница на производството; 4) ограничаването на производството на потребителни стойности от разменната стойност.

Нисс* свръхпроизводството, т. е. внезапното *припомняне* на всички тези необходими моменти на основаното върху капитала производство; оттук всеобщото обезценяване вследствие на забравянето им. Заедно с това пред капитала се поставя задачата от по-високо стъпало на развитието на производителните сили и т. н. д: започва отново своя опит с все по-голям колапс *като капитал*. Ето защо ясно е, че колкото по-високо е развитието на капитала, толкова повече той се явява като предел за производството — а затова и на потреблението, — като оставим настрана другите противоречия, които превръщат капитала в обременителен предел за производството и обмяната.

{Цялото *кредитно дело* и свързаното с него раздуване на търговията, спекулацията и т. н. почива на необходимостта да се разшири и прескочи пределът на обръщението и на сферата на размяната. В отношенията между народите това изглежда по-грандиозно, по-класически, отколкото в отношенията между индивидите. Така например англичаните са принудени да *кредитират* чужди нации, за да ги имат като свои купувачи. Au fond** английският капиталист върши двойно размяна с *производителния* английски капитал: 1) като английски капиталист, 2) като янки и т. н. или под каквато и форма да е пласирал парите си.}

{Намек за капитала като *предел на производството* се среща например у *Ходскин*:

«При сегашното състояние всяко натрупване на капитал увеличава сумата на печалбата, която се изисква от работниците, и прави невъзможен всеки труд, който би осигурявал само необходимото за прилично съществуване на работника «[*Thomas Hodgskin. Popular Political Economy. London. 1827, стр. 246* (Руски превод, стр. 201)]. «*Печалбата* е ограничение за производството.»¹⁸⁹

Чрез външната търговия се разширяват границите на сферата на размяната и се създава възможност за капиталистите да потребяват повече принадлежен труд:

* — Оттук. *Ред.*

** — Всъщност. *Ред.*

«За редица години светът може да вземе от нас не повече, отколкото ние можем да вземем от света. . . Дори печалбите, които нашите търговци получават от тяхната външна търговия, се заплащат от тукашните потребители на стоките, които се внасят в замаяна на изнесените. . . Външната търговия е само стокообмен заради удобствата и удоволствията на капиталиста. [IV—23] Но той може да потребява стоки само до известен предел. Той разменя памучни изделия и т. н. срещу вина и коприна на чужди страни. Но последните *представяват принаден труд на нашето собствено население* също както сукната и памучните изделия, и по този път *разрушителната сила на капиталиста се увеличава безгранично*. Така се надхитря природата («The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy, in a Letter to Lord Russel.» London, 1821, стр. 17—18).

Доколко *препълненият пазар* е свързан с *предела* на необходимия труд:

«Увеличеното търсене от страна на работниците означава готовността им да взимат за себе си по-малка част от продукта и да оставят по-голяма част от тези, които ги наемат; и ако се говори, че това *намалява* потреблението и с това увеличава препълването на пазара, аз мога само да кажа, че препълненият пазар е синоним на висока печалба». («An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, London, 1821, стр. 59).

С това напълно е изразена едната страна на противоречието.

«Практиката да се прилага трудът само където и когато той може да произведе свръх разходите по издръжката на работника още и печалба за капиталиста, противоречи. . . на природните закони, регулиращи производството» (*Ходскин*. Цит. съч., стр. 238). [Руски превод, стр. 196].

«Колкото повече капиталът натрупва, толкова повече нараства *цялата сума на печалбата, която капиталистът изисква за себе си*; с това се създава *изкуствено препятствие* за нарастване на производството и населението» (пак там, стр. 246). [Руски превод, стр. 201].

Противоречията между капитала като оръдие на производството изобщо и като оръдие на производството на стойност са разработени от *Малтус* по следния начин:

«Печалбите винаги се измерват със *стойността* и никога с *количеството*. . . *Богатството* на една страна зависи, от една страна, от *количеството на продуктите* получени с нейния труд, а от друга страна, от *онова приспособяване на това количество към потребностите и покупателната способност на наличното население*, което по пресмятанията ще придаде стойност на това количество продукти. Нищо по-сигурно от това, че богатството не се определя само от тези фактори. Но богатството и стойността са може би най-тясно свързани с обстоятелството, че *стойността е необходима за произвеждане на богатство*. . . Стойността, която се придава на стоките, т. е. трудът, който хората са готови да пожертвуват, за да получат тези стоки, може при сегашното положение на нещата да се счита за *почти единствената причина* за съществуването на богатството. . . Потреблението и търсенето на рибелниците, заети с производителен труд, са *съвсем недостатъчни* да дадат стимул за натрупване и прилагане на капитал. . . *Само производителните сили не осигуряват създаването на съответна степен*

на богатство, също както и нарастването на населението не го осигурява. . . За това е необходимо *такова разпределение на продуктите* и такова приспособяване на тези продукти към потребностите на онези, които ги потребяват, при което постоянно да се увеличава *разменната стойност на цялата маса продукти*; . . . т. е. производителните сили се привеждат в действие в пълна степен само при наличие на безпрепятствено търсене за всичко, което се произвежда («Principles of Political Economy», 2nd edition. London, 1836, стр. 266, 301, 302, 315, 361, 311, 361).

Наистина, от една страна, такова търсене се предизвиква от постоянно възникващите нови промишлени отрасли (и от *взаимно обусловено* разширяване на старите), от което старите получават нови пазари и т. н. Действително самото производство създава търсене, като използва в същия отрасъл повече работници и като създава нови отрасли, в които нови капиталисти заангажират нови работници и от своя страна стават пазар за старите. Но, от друга страна,

«търсенето, създавано от самия производителен работник, никога не може да бъде *достатъчно* търсене, защото не обхваща цялото количество продукт, което работникът произвежда. Ако беше така, нямаше да има печалба, следователно нямаше да има мотив да се заангажира работникът. Самото съществуване на печалба от някоя стока предполага *търсене извън онова търсене от страна на работниците, които са произвели тази стока* [пак там, стр. 405 бел. на издателя], «Както работниците, така и капиталът могат да се окажат в повече в сравнение с възможността да бъдат прилагани с печалба» [пак там, стр. 414, бел.].

{Относно пункт 3*, към който скоро ще преминем, трябва да се отбележи, че предварителното натрупване, като каквото капиталът се явява по отношение на труда и посредством което капиталът се разпорежда с труда, не е отначало нищо друго освен самият *принаден труд* във формата на *принаден продукт*, а от друга страна — *асигнация за чужд съществуващ труд*^{1.0}.}

Разбира се, тук още не става дума за това, да се разгледа свръхпроизводството, неговата определеност, а само заложбата за него, както тя първоначално е положена в самото отношение на капитала. Ето защо тук още ще трябва да се откажем да взимаме под внимание другите притежаващи и потребяващи и т. н. класи, които не произвеждат, а живеят от дохода си, следователно разменят с капитала, образуват разменни центрове за него. Ние можем само дотолкова частично да ги вземем под внимание (но по-добре при *натрупването*), доколкото са много важни за историческото образувание на капитала.

При производството, почиващо на робство, също както и при патриархалното селско-промишлено производство, където по-голяма част от населението задоволява непосредствено с труда си по-голя-

* Вж. настоящия том, част I, стр. 242—243. *Ред.*

мата част от потребностите си, кръгът на обръщението и на размяната е много стеснен и по-специално при първото производство робът съвсем не фигурира като *разменящ*. Но при почиващото на капитала производство потреблението във всички пунктове е опосредствувано от размяната и трудът никога няма потребителна стойност *непосредствено* за трудещите се. Цялата [IV — 24] база на това производство е трудът като разменна стойност и като създаващ разменна стойност.

Е добре. Преди всичко за разлика от роба самият наемен работник е самостоятелен център на обръщението, разменящ, създаващ разменна стойност и получаващ такава чрез размяната. *Първо*, чрез размяната между онази част от капитала, която е определена като заплата, и живата работоспособност *разменната стойност* на тази част от капитала е непосредствено положена, преди капиталът да излезе от производствения процес и отново да влезе в обръщението, т. е. самото това може още да бъде схванато като акт на обръщението. *Второ*, по отношение на всеки капиталист съвкупната маса на всички други работници с изключение на неговите собствени работници се явява не като работници, а като потребители, като притежатели на разменни стойности (заплати), на пари, които те разменят срещу неговата стока. Те са също толкова центрове на обръщението, от които изхожда актът на размяната и с които се запазва разменната стойност на капитала. Те образуват относително много голяма част — при все че, ако се има предвид същинският промишлен работник, не толкова голяма, колкото обикновено си въобразяват — от потребителите. Колкото по-голям е техният брой — числеността на промишленото население — и колкото по-голяма е масата пари, с които те разполагат, толкова по-голяма е разменната сфера за капитала. Видяхме, че е тенденция на капитала да увеличава по възможност масата на промишленото население.*

Всъщност тук още съвсем не ни занимава отношението на единия капиталист към работниците на *другите* капиталисти. Това отношение само показва илюзията на всеки капиталист, но с нищо не изменя изобщо отношението на капитала към труда. Всеки капиталист знае за своя работник, че не му противостои като производител към потребител и желае по възможност да ограничи неговото потребление, т. е. способността му да разменя, заплатата му. Естествено, той желае работниците на *другите* капиталисти да бъдат по възможност големи потребители на *неговата* стока. Обаче отноше-

* След този абзац в ръкописа на отделен ред от Маркс е написано: «Януари (1858)». Репродукция от тази страница на ръкописа вж. на стр. 345 от настоящия том. *Ред.*

на неговите работи и т.н. (1958)

Във връзка с това трябва да се подчертава, че в политическата икономия се разглежда не само политическата система, но и икономическата система, която е тясно свързана с нея. Това означава, че политическата икономия е комплексна наука, която изучава взаимодействието между политическите и икономическите процеси.

(1958)

Във връзка с това трябва да се подчертава, че в политическата икономия се разглежда не само политическата система, но и икономическата система, която е тясно свързана с нея. Това означава, че политическата икономия е комплексна наука, която изучава взаимодействието между политическите и икономическите процеси.

Във връзка с това трябва да се подчертава, че в политическата икономия се разглежда не само политическата система, но и икономическата система, която е тясно свързана с нея. Това означава, че политическата икономия е комплексна наука, която изучава взаимодействието между политическите и икономическите процеси.

Във връзка с това трябва да се подчертава, че в политическата икономия се разглежда не само политическата система, но и икономическата система, която е тясно свързана с нея. Това означава, че политическата икономия е комплексна наука, която изучава взаимодействието между политическите и икономическите процеси.

Във връзка с това трябва да се подчертава, че в политическата икономия се разглежда не само политическата система, но и икономическата система, която е тясно свързана с нея. Това означава, че политическата икономия е комплексна наука, която изучава взаимодействието между политическите и икономическите процеси.

нието на всеки капиталист към своите работници е *изобщо отношението между капитала и труда*, същественото отношение. Но именно от това възниква илюзията — вярна за отделния капиталист за разлика от всички други, — че освен *неговите работници* цялата останала работническа класа му противостои като *потребител и разменящ*, не като работник, а като даващ пари. Забравя се, че както казва Малтус,

«самото съществуване на печалба от някаква стока предполага *търсене* *извън онова търсене от страна на работника, който е произвел «тази стока»,* и че затова *«търсенето на самия работник никога не може да бъде достатъчно търсене»* [«Principles of Political Economy», 2nd edition. London, 1836, стр. 405, бел. на издателя.]

Тъй като едно производство поставя в движение друго и затова си създава потребители в лицето на работниците на *чуждия капитал*, търсенето на работническата класа, което е положено от самото производство, *изглежда* за всеки отделен капитал «достатъчно търсене». Това положено от самото производство търсене тласка производството отвъд *пропорцията*, в която то би трябвало да произвежда с оглед на работниците; от една страна, производството е принудено да излиза от тези рамки; от друга страна, ако *търсенето извън онова на самите работници* изчезне или се намали, настъпва крах. Тогава самият капитал разглежда *търсенето от страна на работника* — т. е. плащането на заплатата, върху която почива това търсене — не като печалба, а като загуба. Т. е. проявява се *иманентното отношение между капитала и труда*.

Тук пак конкуренцията между капиталите, безразличието им един към друг и самостоятелността им един от друг, води до това, че отделният капитал се отнася към работниците на целия останал капитал *не като към работници*. Нипс* напорът да се излезе извън правилната пропорция. От отношението на владетеля капиталът се отличава именно по това, че *работникът* му противостои като потребител и създател на разменна стойност, че във формата на *притежател на пари*, във формата на пари той става прост център на обръщението — един от безкрайно многото негови центрове, където определеността му като работник е заличена.

{Съвсем същото е със създаденото от самото производство търсене на суровини, полуфабрикати, машини, съобщителни средства и на потребяваните в производството помощни материали: бои, възглица, сало, сапун и т. н. Това търсене като платежоспособно, полагащо разменна стойност, е достатъчно и задължително, докато производителите разменят помежду си. Неговата недостатъчност се

* — Отгук. Ред.

проявява, щом крайният продукт намери границата си в непосредственото и окончателното потребление. И тази *привидност*, която тласка производството отвъд правилната пропорция, почива върху същността на капитала, която е — това трябва да се разгледа по-подробно при конкуренцията — нещо отблъскващо се, т. е. много съвсем безразлични един към друг капитали. Доколкото единият капиталист *купува* от други, купува или продава стока, те се намират в просто разменно отношение; не се отнасят един към друг като капитал. *Правилната* (въображаема) пропорция, в която те трябва взаимно да си разменят, за да могат в края на краищата като капитал да увеличат стойността си, лежи *извън* отношението им един към друг.}

Преди всичко: капиталът принуждава работниците към принуден труд върху необходимия труд. Само така капиталът увеличава стойността си и създава принадена стойност. Но, от друга страна, капиталът полага необходимия труд само *дотокова* и *доколкото* той е принадлеен труд, който *може да бъде реализиран* като *принадена стойност*. Следователно капиталът полага принадлежния труд като условие за необходимия, а принадлежната стойност — като граница за предметен труд, за стойност изобщо. Щом капиталът не може да положи принадлежния труд, той не полага и необходимия труд, а на капиталистическа основа само капиталът може да полага необходимия труд. Следователно капиталът ограничава — чрез *artificial check*^{*}, както казват англичаните — труда и създаването на стойност, и то по същата причина, по която и доколкото той полага принадлеен труд и принадлежната стойност. Така че по самата си природа капиталът полага [IV — 25] *предел* за труда и за създаването на стойност, който е в противоречие с тенденцията му да ги разширява безгранично. И тъй като, от една страна, капиталът полага един *специфичен* за него предел, а, от друга страна, тласка към прекрочване на *всеки* предел, той е живо противоречие.

{Тъй като стойността образува основата на капитала и следователно той съществува по необходимост само чрез размяна срещу *равностойност*, той неизбежно се отблъсква от себе си. Ето защо *универсален капитал*, без противостоящи му чужди капитали, с които той разменя — а от сегашната гледна точка не му противостои нищо друго освен наемният труд или той самият, — е безсмислица. Отблъскването на капиталите един от друг е заложено още в капитала като реализирана разменна стойност.}

По такъв начин, ако капиталът, от една страна, превръща принадлежния труд и *размяната* му срещу *принаден труд* в усло-

* — изкуствено препятствие. Вж. настоящия том, част, I, стр. 342. *Ред.*

вие на необходимия труд и следователно в условие на полагането на *работоспособността* като разменен център — следователно откъм тази страна вече стеснява и обуславя сферата на размяната, — то, от друга страна, за него е също така съществено да ограничава потреблението на работника до необходимото за възпроизвеждане на неговата работоспособност — да превръща *стойността*, която изразява *необходимия труд* в предел за реализацията на работоспособността, а затова и на *разменната способност* на работника, и да се стреми да свежда до минимум отношението на този необходим труд към принудения труд. [Това създава] нов предел за сферата на размяната, който обаче също като първия е идентичен с тенденцията на капитала да се отнася към всяка граница на самонарастването на неговата стойност като към предел. Следователно тук безмерното увеличаване на неговата стойност — безмерното полагане на стойност — е абсолютно идентично с полагането на предел на сферата на размяната, т. е. на възможността да се увеличи стойността — да се реализира положената в производствения процес стойност.

С *производителната сила* е също така. От една страна, тенденцията на капитала да повишава до крайност производителната сила е необходима, за да се увеличава относителното *принадено време*. От друга страна — за да се намалява *необходимото работно време*, следователно и способността на работниците да разменят. Освен това, както видяхме*, относителната *принадена стойност* нараства в много по-малка степен, отколкото производителната сила, при това отношението намалява толкова повече, колкото повече е била вече повишена производителната сила. *Обаче масата на продуктите нараства в подобна пропорция* — ако не беше така, би се освободил нов капитал, както и труд, — които не биха влезли в обръщението. Обаче в същата степен, в която расте масата на продуктите, расте и трудността да се реализира съдържашото се в тях работно време, защото се покачва изискването към потреблението.

(Тук се занимаваме още само с това, че *процесът на нарастване на стойността* на капитала е едновременно и *процес на намаляване на стойността му*. Въпросът, доколко капиталът, докато има тенденцията да повишава безмерно производителните сили, *заедно с това прави едностранчива*, лимитира и т. н. *главната производителна сила*, самия човек, изобщо доколко капиталът има тенденция да ограничава производителните сили, не спада към това място.)

И така, капиталът полага *необходимото работно време* като предел за разменната стойност на живата работоспособност, *принаденото работно време* като предел за необходимото работно време,

* Вж. настоящия том, част I, стр. 257—265. *Ред.*

а *принадената стойност* като предел за принадлежното работно време; при това капиталът едновременно тласка към прекрачване на всички тези предели, доколкото си противопоставя *работоспособността* като просто разменящо нещо, като пари, а принадлежното работно време — като единствения предел, защото е създател на принадлежната стойност. (Или, като се вземе под внимание първата страна на това отношение, капиталът полага размяната на принадлежните стойности като предел за размяната на необходимите стойности.)

В един и същ момент капиталът полага *налични стойности* в обръщението — или, което е същото, съотношението между положената от него стойност и стойностите, *предположени* в самия него и в обръщението — като предел, като необходим предел за създаването от него стойност; а, от друга страна, той полага своята производителност като единствен предел и единствена създателка на стойностите. Следователно капиталът тласка непрекъснато, от една страна, към намаляване на собствената си стойност, а, от друга страна, към спъване на производителните сили и на определяващия се в стойности труд.

(3) ОТРИЦАНИЕ НА СВРЪХПРОИЗВОДСТВОТО ОТ БУРЖОАЗНИТЕ ИКОНОМИСТИ.
 НЕУСПЕШЕН СПИТ ЗА ОБЯСНЯВАНЕТО МУ ОТ ПРУДОН.]
 КАК Е ВЪЗМОЖНО РАБОТНИКЪТ В ЦЕНАТА НА КУПУВАНАТА ОТ НЕГО СТОКА
 ДА ЗАПЛАЩА ПЕЧАЛБАТА И Т. И. И ВЪПРЕКИ ТОВА
 ДА ПОЛУЧАВА НЕОБХОДИМАТА СИ РАБОТНА ЗАПЛАТА

{Глупостта за невъзможността на свръхпроизводството (с други думи, твърдението, че производственият процес и процесът на увеличаване стойността на капитала са непосредствено идентични) е изразена поне софистки, т. е. остроумно, както споменахме по-горе*, от Джеймс Мил в такъв смисъл, че предлагането = на собственото му търсене, следователно, че предлагането и търсенето се покриват. С други думи, това означава само, че стойността се определя от работното време, следователно *размяната нищо не добавя към нея*, при което само се забравя, че размяната трябва да се състои; а това зависи (в последна сметка) от *потребителната стойност*. Така че, както казва Мил, ако търсенето и предлагането не се покриват, това иде оттам, че от определен продукт (предлагания) е произведено твърде много, а от другия (търсения) — твърде малко. Това твърде много и твърде малко не се отнася до разменната стойност, а до потребителната стойност. От предлагания продукт има повече, отколкото се «нуждаят» от него, към това се свежда

* Вж. настоящия том, част 1, стр. 336. *Ред.*

цялата работа. Следователно излиза, че свръхпроизводството произтича от потребителната стойност и затова — от самата размяна.

У Сей това е дадено още по-глупаво: продуктите се разменят само срещу продукти¹⁹¹; ето защо в краен случай от едни е произведено твърде много, от други — твърде малко. При това той забравя 1) че стойности се разменят срещу стойности и един продукт се разменя срещу друг, доколкото е стойност, т. е. доколкото е или става пари; 2) че продуктите се разменят срещу труд. Добрият човек застава на становището на *простата размяна*, при която действително не е възможно свръхпроизводство, защото действително се касае не за разменната стойност, а за потребителната стойност. Свръхпроизводството се състои във връзка с увеличаването на стойността, а не иначе.}

[IV — 26] Ето защо Прудон, който наистина чува да бият камбаните, но никога не знае къде те бият, извежда свръхпроизводството от това, «че работникът не може да си откупи своя продукт»¹⁹². Под това той разбира, че на продукта се начислява лихва и печалба; т. е. че цената на продукта е завишена над действителната му стойност. Това преди всичко доказва, че той нищо не разбира от определението на стойността, което, общо казано, не може да включва никакви надбавки. В търговската практика капиталистът *A* може да измами капиталиста *B*. Онова, което единият е турил в джоба си в повече, у другия ще е в по-малко. Но ако съберем двете заедно, сумата на тяхната размяна = на сумата на предметеното в стоките им работно време, само че от него капиталистът *A* е турил в джоба си повече, отколкото му се е полагало в сравнение с *B*. От всички приходи, които получава капиталът, т. е. съвкупната маса от капиталисти, се приспада 1) постоянната част на капитала; 2) работната заплата, или предметеното работно време, необходимо, за да се възпроизведе живата работоспособност. Следователно те не могат да разпределят помежду си нищо друго освен принадлежната стойност. Пропорциите — справедливи или несправедливи, — в които те разпределят тази принадлежна стойност помежду си, абсолютно нищо не променят в размяната и разменното отношение между капитала и труда.

Би могло да се каже, че самото *необходимо работно време* (т. е. работната заплата), което следователно не включва печалба, а, напротив, трябва да се спада от прихода, се определя от своя страна от *цените* на продукти, които вече включват печалбата. Иначе откъде би могла да дойде печалбата, получавана от капиталиста при размяната с работника, когато пряко не прилага? Например: работникът на фабриканта-предач разменя заплата си срещу толкова и толкова бушела жито. Но в цената на всеки бушел вече е включена печалбата на фермера, т. е. на капитала. Така че *цената*

на средствата за живот, които самото необходимо работно време купува, включва вече принадлежно работно време. Преди всичко е ясно, че заплатата, която фабрикантът-предач плаща на работниците си, трябва да бъде достатъчно голяма, за да купи необходимия бушел пшеница, каквато и печалба за фермера да влиза в цената на бушела пшеница; но че, от друга страна, работната заплата, която фермерът плаща на работниците си, трябва също така да е достатъчно голяма, за да им набави необходимото количество дрехи, каквато и печалба за фабриканта-предач и фабриканта-тъкач да влиза в цената на тези дрехи.

[IV — 27] Цялата работа идва просто от това, че 1) се смесват цената и стойността; 2) привнасят се отношения, които не засягат определянето на стойността, като такава.

Да приемем преди всичко — отношението по самото понятие, — че самият капиталист *A* произвежда всички средства за живот, от които се нуждае работникът, т. е. които представляват сумата от потребителните стойности, в които се определява неговият необходим труд. Следователно с парите, които получава от капиталиста — тук, в тази сделка парите се явяват само като средство за обръщение, — работникът би трябвало да купи обратно от капиталиста съответна (представляваща неговия необходим труд) част от продукта. Цената на съответна част от продукта на капиталиста *A* е за работника, разбира се, същата като за всеки друг разменящ. От момента, от който купува от капиталиста, специфичното му качество като работник е заличено; в неговите пари е изчезнала всяка следа от отношението и операцията, посредством които те са били получени; в обръщението той противостои на капиталиста просто като *П* [пари], а капиталистът му противостои като *С* [стока]; работникът противостои на капиталиста като реализатор на цената на *С*, която е затова също така предварително положена за него, както и за всеки друг представител на *П*, т. е. купувач.

Е, добре. Но в цената на съответната част от стоката, която той купува, е включена печалбата, в която се явява припадащата се на капитала принадлежна стойност. Ето защо, ако неговото необходимо работно време представлява 20 талера = определена съответна част от продукта, то ако печалбата е 10%, капиталистът му продава стоката за 22 талера.

Така мисли Прудон и затова заключава, че работникът не може да си изкупи своя продукт, т. е. определящата неговия необходим труд съответна част от съвкупния продукт. (Към другото му заключение, че затова капиталът не можел да разменя адекватно и затова имало свръхпроизводство, ще се върнем веднага.) За по-

нагледно, да кажем, че 20-те талера на работника = 4 шефела* жито. Според Прудон, ако 20 талера са изразената в пари стойност на 4-те шефела, а капиталистът ги продава за 22 талера, работникът не би могъл да изкупи 4-те шефела, или би могъл да купи само $3\frac{7}{11}$ шефела. С други думи, той си въобразява, че паричната сделка изопачава отношението. 20 талера е цената на необходимия труд = 4 шефела и капиталистът дава тази цена на работника; но щом последният поиска за своите 20 талера да получи 4-те шефела, той получава само $3\frac{7}{11}$. Тъй като с това той не би получил *необходимата* заплата, той не би могъл изобщо да живее, и по такъв начин господин Прудон доказва прекалено много.

{Тук не се отнася обстоятелството, че в практиката както като обща тенденция, така и пряко посредством *цената*, както например при системата на плащане заплата в стоки, капиталът се стреми да измами *необходимия труд* и да намали работната заплата под нормалното ѝ равнище — както физическо, така и обусловено от определено състояние на обществото. Тук навсякъде ще трябва да приемаме, че се заплаща *икономически справедливата* заплата, т. е. определената от общите закони на политическата икономия. Противоречията трябва тук да произтичат от самите общи отношения, а не от измамничествата на отделните капиталисти. А как всичко това става в реалната действителност, се отнася към учението за заплатата.}

Обаче предпоставката е, да извинява, погрешна. Ако 5 талера изразяват *стойността* на един шефел, т. е. предметеното в него работно време, а 4 шефела изразяват необходимата работна заплата, то капиталистът А продава тези 4 шефела не за 22 талера, както мисли Прудон, а за 20 талера. Но работата е следната. Нека съвкупният продукт (включително необходимото и принадлежното работно време) да е 110 талера = 22 шефела; от тях нека 16 шефела = 80 талера да представляват авансирания капитал за семена, машини и др.; 4 шефела = 20 талера да представляват необходимото работно време; 2 шефела = 10 талера да представляват принадлежното работно време. Капиталистът продава всеки шефел по 5 талера по необходимата стойност на шефела, и все пак от всеки шефел той печели 10%, или $\frac{1}{2}$ талер = 15 сребърни гроша. Откъде идва това? Защото той продава 22×5 вместо 20×5 . Капитала, който той трябва да изхарчи в повече, за да произведе 2 шефела повече, тук можем да положим за = 0, тъй като тези 2 шефела могат да се сведат изцяло към принадлежния труд, към основно оране, изкореняване на плевелите, разхвърляне на минерални торове, които да не му струват нищо, и т. н.

* Шефел — старинна немска насипна мярка. *Ред.*

[IV — 28] Съдържащата се в 2-та допълнителни шефела стойност не му е струвала нищо и затова образува излишък свръх разходите му. обстоятелството, че от 22-те шефела той продава 20 за толкова, колкото са му стрували, за 100, а 2, които не са му стрували нищо — чиято стойност обаче = на съдържащия се в тях труд, — за 10 талера, е за него същото, като да е продал всички, всеки шефел по 15 сребърни гроша по-скъпо, отколкото са му стрували. (По $\frac{1}{2}$ талер, т. е. 10% върху 5 талера = $\frac{5}{10}$.) Следователно, макар че от прсдените на работника 4 шефела той печели 2 талера, работникът получава шефела по неговата необходимая стойност. Капиталистът печели от тях 2 талера само защото наред с тези 4 шефела продава още 18 по същата цена. Ако продадеше само 16, нямаше да спечели нищо, тъй като общо би получил $5 \times 20 = 100$, авансирания си капитал.

И в манифактурата е възможно да не растат разходите на капитал, за да се продаде принадлежната стойност; т. е. не е необходимо да нараснат разходите за суровини и машини. Да приемем, че същият продукт само чрез ръчен труд — масата на необходимите суровини и оръдия се взема за постоянна — получава по-завършен вид, по-висока потребителна стойност и следователно потребителната стойност на продукта нараства чрез допълнителен ръчен труд не като се увеличава количеството на продукта, а като се повишава качеството му. Разменната стойност на продукта — предметеният в него труд — просто нараства пропорционално на този труд. Ако тогава капиталистът продаде с 10% по-скъпо, съответната част от продукта, изразена в пари, която представлява необходимия труд, се заплаща на работника и ако продуктът е делим, работникът би могъл да купи тази съответна част. Печалбата на капиталиста би дошла не от това, че той продава на работника тази съответна част с надбавка над стойността, а от това, че с целия продукт той продава съответна част, която не е заплатил и която именно представлява *принаденото работно време*.

Продуктът като стойност е винаги делим; но в натуралната си форма може и да не е такъв. Тук печалбата идва винаги от това, че цялата стойност съдържа съответна част, която не е заплатена от капиталиста, и затова във всяка кратна част на цялото се плаща известна част принадлежен труд. Така е в горния пример. Когато капиталистът продава 22 шефела, т. е. когато продава 2, които представляват принадлежен труд, това е все едно, като че ли към всеки шефел той продава $\frac{1}{10}$ повече, т. е. $\frac{1}{10}$ принадлежна стойност. Ако е бил произведен само 1 часовник при същото съотношение между труда, капиталата и принадлежната стойност, то с $\frac{1}{10}$ работно време качеството на

часовника е било повишено с $\frac{1}{10}$ от стойността, която не е струвала нищо на капиталиста.

Трети случай — когато капиталистът, както е най-често в манифактурата (но не и в добивната промишленост), се нуждае от повече суровина (нека оръдията останат постоянни, при все че нищо не се изменя, ако се приемат за променливи), в която се определя принадлежното работно време.

(Всъщност това още не спада тук, тъй като тук може или трябва да се предположи, че капиталът произвежда суровината, например памука, а производството на принадлеен продукт неизбежно на някой пункт се свежда *само* към принадлеен труд или — което повече отговаря на *действителното* — предполага *едновременно* принадлеен труд във всички пунктове на обръщението.)

Да приемем, че той изприда 25 фунта памук, които му струват 50 талера и за което му трябва машини (които приемаме, че изцяло се потребяват в производствения процес) за 30 талера и 20 талера работна заплата, като получава 25 фунта прежда, които той продава за 110 талера. Тогава той продава единия фунт прежда за $4\frac{2}{5}$ талера, т. е. 4 талера и 12 сребърни гроша. Следователно ако работникът иска да купи прежда, той ще получи $4\frac{8}{11}$ фунта от нея. Ако работникът работеше за себе си, той също би продавал единия фунт за 4 талера и 12 сребърни гроша и не би имал печалба — ако приемем, че извършва само необходимия труд; но той ще изпреде по-малко памук.

[IV — 29] Както знаем, стойността на един фунт прежда се състои изключително от количеството на предметеното в него работно време. Да приемем сега, че стойността на 1 фунт прежда = 5 талера. Ако приемем, че $\frac{4}{5}$, т. е. 4 талера, представляват памук, оръдия и т. н., тогава 1 талер представлява реализирания в памука посредством оръдията труд. Ако за да живее чрез предене, да кажем, един месец, работникът се нуждае от 20 талера, той би трябвало — тъй като за изпридане на един фунт прежда изкарва 1 талер, а трябва да изкара 20 — да изпреде 20 фунта прежда. Ако той самият притежаваше памук, оръдия и т. н. и работеше за себе си, т. е. ако беше господар на себе си, той би трябвало да продаде 20 фунта прежда, тъй като от всеки фунт би изкарвал само $\frac{1}{5}$, един талер, а $1 \times 20 = 20$. Ако работи за капиталиста, трудът, който изприда 20 фунта памук, представлява само необходимия труд; тъй като съгласно предпоставката от 20 фунта прежда, т. е. от $20 \times 5 = 100$, 80 талера представляват само купения памук, оръдията и т. н., а нововъзпроизведената стойност представлява само *необходимия труд*.

От 20-те фунта прежда 4 фунта = 20 талера биха представля

вали необходимия труд, а 16 фунта биха представлявали само постоянната част на капитала ($16 \times 5 = 80$ талера). Във всеки следващ фунт, който капиталистът кара работника да изработи свръх 20-те, се съдържа $\frac{1}{5}$ принуден труд, за капиталиста принудена стойност. (Опредметен труд, който капиталистът продава, без да е платил за него.) Ако капиталистът накара работника да изпреде 1 фунт повече, той ще спечели 1 талер, при 10 фунта повече — 10 талера. От 10 фунта прежда или 50 талера капиталистът би получил 40 талера, за да възстанови разходите си, и 10 талера принуден труд; т. е. 8 фунта прежда, за да купи материал за 10 (машини и памук) и 2 фунта прежда или тяхната стойност, които не са му стрували нищо.

Ако обобщим сметката на капиталиста, ще намерим:

Разходи на капиталиста		Принадена стойност	[Стойност на продукта]
[Постоянен капитал]	Работна заплата		
80+40=120 талера (суровини, оръдия и т. н.)	20 талера	10 талера	150 талера

Общо капиталистът е произвел 30 фунта прежда ($30 \times 5 = 150$); фунтът по 5 талера, точно по *стойността* на един фунт, т. е. определен само по предметения в него труд и получаващ стойността само от него. От тези 30 фунта 24 представляват постоянен капитал, 4 отиват за работна заплата, а 2 образуват *принадената стойност*. Ако тази принадлежна стойност се пресметне, както това прави капиталистът, върху съвкупния му разход, който възлиза на 140 талера (или 28 фунта прежда), ще се получи $\frac{1}{14} = 7\frac{1}{7}\%$ (при все че в дадения случай принудената стойност възлиза на 50% по отношение на труда).

[IV — 30] Да приемем, че производителността на труда нараства толкова, че капиталистът е в състояние със същия разход на труд да произведе 40 фунта прежда. По нашата предпоставка той би продал тези 40 фунта по действителната им стойност, а именно по 5 талера фунта, от които 4 талера представляват предметен в памук и т. н. труд, а 1 талер представлява новопридобавен труд. Следователно той би продавал 40 фунта прежда по 5 талера за фунт = $40 \times 5 = 200$; от тези 40 фунта прежда би трябвало да се приспеднат 20 фунта за необходим труд = 100. Остават 100. От първите 20 фунта прежда капиталистът не би спечелил ни стотинка; от останалите 100 талера би

трябвало да се приспадат $\frac{4}{5} = 4 \times 20 = 80$ за материал и т. н. Остават 20 талера.

Чрез разход от 200 талера капиталистът би спечелил 20, т. е. 10%. 10% върху съвкупния разход. Но фактически това са 20 върху вторите сто талера, или вторите 20 фунта прежда, за които не е заплатил необходимия труд.

Да приемем сега, че капиталистът е в състояние да произведе двойно повече, да кажем, 80 фунта. . . 400 талера. От тях се спадат 20 фунта за необходим труд = 100 талера. Остават 300 талера, от които $\frac{4}{5}$, т. е. 240, се спадат за материал и т. н. Остават 60 талера. Печалба 60 върху $400 = 6$ върху $40 = 15\%$. В горния пример фактически разходите на капиталиста са само 180, върху които той печели 20, т. е. $11\frac{1}{9}\%$.

Колкото по-малка става частта от разходите, която представлява необходимия труд, толкова по-голяма е печалбата, при все че тя не е в очевидно отношение към действителната принадлежна стойност, т. е. към действителния принадлежен труд. Например за да спечели 10%, капиталистът трябва да произведе 40 фунта прежда; а работникът трябва да изпреде само $20 =$ необходимия труд. Принадлежният труд = на необходимия, 100% принадлежна стойност. Това е наш стар закон. Но не е това, за което тук става дума.

В горния пример за 40-те фунта прежда *действителната стойност* на един фунт е 5 талера и работникът — ако би развивал собствена дейност *като работник*, който би могъл сам да се авансира, за да използва суровината и т. н. дотолкова, че да може да живее като работник — би продавал, също както капиталистът, единия фунт за 5 талера. Обаче той би произвеждал само 20 фунта прежда и при продажбата им би употребил $\frac{4}{5}$, за да получи нови суровини, и $\frac{1}{5}$, за да живее. От 100-те талера той би изкарал само своята работна заплата. Печалбата на капиталиста идва не от това, че продава фунта прежда твърде скъпо — той го продава по неговата *точна стойност*, а от това, че го продава *над производствените разходи*, които фунтът прежда струва *на него* (не които фунтът прежда струва фактически, тъй като останалата $\frac{1}{5}$ струва на работника принадлежния труд). Ако капиталистът би продал над 5 талера, той би продал *под* стойността и купувачът би получил безплатно онази $\frac{1}{5}$ труд, която се съдържа във всеки фунт прежда свръх разходите на капиталиста и т. н.

Обаче капиталистът смята по следния начин: щом стойността на 1 фунт прежда = 5 талера, тогава стойността на 40 фунта = 200 талера; от тях за разходи се приспадат 180 талера; остават 20 талера. Капиталистът не смята, че от [IV — 31] вторите 100 талера печели 20, а че от целия си разход 180. . . печели 20. Това му дава

11 $\frac{1}{9}$ % печалба, вместо 20%. Освен това той смята, че за да получи тази печалба, той трябва да продаде 40 фунта. 40 фунта по 5 талера му носи не $\frac{1}{5}$, т. е. 20%, а в 20 талера, разпределени на 40 фунта, т. е. $\frac{1}{2}$ талер на фунт прежда. При цената, по която капиталистът продава единия фунт прежда, той печели на 5 талера $\frac{1}{2}$ талер; т. е. на 10 талера печели 1 талер; 10% от продажната цена.

Цената се определя от цената на съответната единица (1 фунт), умножена с продавания брой; тук 1 фунт прежда по 5 талера $\times$ 40. Колкото и правилно да е това определяне на цената за кесията на капиталиста, толкова то е в състояние в теорията да заблуди, тъй като сега изглежда, като че ли за всеки отделен фунт прежда се извършва надбавяне над действителната стойност, а възникването на принадлежната стойност в отделния фунт прежда е станало невидимо. Това определяне на цената чрез умножаване стойността на единицата (мярката) на потребителната стойност (фунт, аршин, центнер и т. н.) по произведения брой от тази единица е важно по-късно в теорията за цените. От това между другото следва, че спадането на цената на единицата и нарастването на нейния брой — което настъпва с нарастването на производителните сили — показва, че печалбата се покачва по отношение на труда, или че необходимият труд спада по отношение на принадлежния труд — а не обратното, както мисли господин Бастиа¹³³ и др.

Ако например производителността на труда би нараснала до толкова, че работникът да произвежда за същото време два пъти повече фунтове, отколкото преди — при което се приема, че например 1 фунт прежда, колкото и да струва, му изпълнява същата служба и че, за да живее, му е нужно само прежда, облекло, — то добавената чрез труда в 20 фунта прежда стойност би възлизала вече не на $\frac{1}{5}$, а само на $\frac{1}{10}$, защото за $\frac{1}{2}$ време би превърнал 20-те фунта памук в прежда. Към 80-те талера, които струва суровината, биха се добавили следователно вече не 20 талера, а само 10. 20-те фунта биха стрували 90 талера, а единият фунт $\frac{90}{20}$ или $4\frac{9}{20}$ талера.¹³⁴

Обаче ако съвкупното работно време би останало същото, то сега вместо 40 трудът би превърнал 80 фунта памук в прежда: 80 фунта прежда, по $4\frac{9}{20}$ талера единия фунт = 356 талера.

Сметката на капиталиста би била:

Общ приход 356 талера; приспадат се за труд 90; остават 266. От тях се приспадат $239\frac{17}{89}$ за разходи и т. н. Остават $26\frac{72}{89}$. Следователно печалбата на капиталиста е $26\frac{72}{89}$, вместо 20. Да кажем 27 (което е малко повече — със $\frac{17}{89}$). Съвкупните разходи 330; печалба 12%, при все че на отделен фунт би имал по-малка печалба.¹³⁵

Печалбата на капиталиста от стойността на мярката (единицата) потребителна стойност — фунт, аршин, квартал и т. н. — намалява пропорционално на намаляването на отношението на живия труд (на новоприбавения труд) към суровината и т. н.; т. е. пропорционално на намаляването на работното време, необходимо, за да се придаде на суровината онази форма, която единицата изразява (аршин сукно и т. н.). Но от друга страна — тъй като това е тъждествено с увеличената производителност на труда, т. е. с нарастването на принадлежното работно време, — нараства броят на тези единици, в които се съдържа принадлежното работно време, т. е. работно време, за което капиталистът не плаща.¹⁸⁶

Освен това от казаното по-горе излиза, че цената може да падне под стойността, а капиталът все още може да има печалба, само че той трябва да продава такъв брой, умножен по единицата, който да превишава онзи брой, умножен по единицата, който образува необходимата цена на труда. Ако отношението на труда към суровината и т. н. е $\frac{1}{5}$, тогава капиталистът може например да продава само по $\frac{1}{10}$ [IV — 32] над постоянната стойност, тъй като принадлежният труд не му струва нищо. Тогава той подарява $\frac{1}{10}$ на потребителя [$\frac{1}{2}$] от принадлежния труд, и използва само $\frac{1}{10}$ за себе си. Това е много важно при конкуренцията; именно Рикардо не го е догледал.

В основата на определянето на цената лежи определянето на стойността; но към това се добавят нови елементи. Цената, която първоначално се явява само като изразена в пари стойност, се определя по-нататък като величина със собствена специфика. Ако 5 талера представляват *стойността* на един фунт прежда, т. е. ако в 5 талера се съдържа същото работно време, което се съдържа и в един фунт прежда, то нищо от това определение на стойността не се изменя от това, дали се оценяват 4 пъти или 4 милиона пъти, повече фунта прежда. Моментът на *броя на фунтовете* е придобива решаващо значение при *определянето на цената*, защото изразява в друга форма отношението на принадлежния труд към необходимия. При въпроса за *закона за десетчасовия работен ден*¹⁸⁷ това става популярно и нагледно.

[4] ПРОЦЕСЪТ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО НАТРУПВАНЕ]

[а] Превръщането на принадлежния труд в капитал като специфична особеност на капиталистическото натрупване]

От казаното по-горе следва по-нататък:

Като човек, който се ограничава само с *необходимия* труд, ме-

сечно работникът би изпридал само 20 фунта прежда, би използвал суровини, машини и т. н. само за 80 талера. Освен суровините, машините и т. н., които са необходими за *възпроизвеждане*, за самозапазване на работника, капиталистът *по необходимост* трябва да изразходва капитал в суровини (и машини, макар и не в същото съотношение) за предметяване на принадлежния труд. (В земеделието, в риболова, накратко в добиващите отрасли на производството това изразходване на постоянен капитал не е абсолютно необходимо, но винаги, когато се предприемат в голям мащаб, т. е. *промишлено*; но тогава то се явява не като допълнителен разход на самата суровина, а на оръдията за добиването ѝ.) Тези добавъчни разходи — т. е. предоставянето на материала за принадлежния труд, предоставянето на предметните елементи за неговото осъществяване — всъщност образуват специфичното, така наречено *предварително натрупване* на капитала; натрупване на запаса (да кажем, засега все още), *специфично* за капитала. Тъй като е глупаво, както ще видим после по-подробно, да се смята за специфично за капитала обстоятелството, че предметните условия на живия труд трябва изобщо да бъдат налице — били те дадени от природата или създадени исторически. Тези *специфични аванси*, които капиталът прави, не означават нищо друго, освен че за *увеличаване на стойността* си капиталът използва предметения принадлежен труд — принадлежен продукт — в нов жив принадлежен труд, вместо, както египетските царе или етруската жреческа аристокрация, да го влагат (изразходват) в пирамиди и т. н.

При *определяне на цената* (както ще видим това и за печалбата) се прибавя още и *измамата, взаимното изиграване*. Единият може при размяната да спечели онова, което другият загубва; те — капиталът като класа — могат да поделят помежду си само принадлежната стойност. Обаче пропорциите откриват простор за индивидуалното надхитряне (като оставим настрана търсенето и предлагането), което няма нищо общо с определянето на стойността като такава.

Следователно няма нищо общо с откритието на господин Прудон, че работникът не можел да изкупи собствения си продукт. То почива на обстоятелството, че той (Прудон) нищо не разбира нито от определянето на стойността, нито от определянето на цената. Но като оставим това пак настрана, неговият извод, че *затова* имало свръхпроизводство, е погрешен в тази абстрактност. В отношенията на робство за господарите не произтича никаква пречка от обстоятелството, че работниците не конкурират с тях като потребители. (Впрочем *производството на разкош*, както то се проявява у двоевните народи, е необходим резултат на отношенията на робството. Не свръхпроизводството, а *свръхпотреблението и безумното потребление*, което избива в чудовищност и причудливост, характеризира залеза на античната държава.)

* * *

След като излезе от производствения процес като *продукт*, капиталът трябва да бъде отново превърнат в пари. Парите, които се явяваха по-рано само като реализирана стока, сега се явяват като *реализиран капитал*, или реализираният капитал се явява като *пари*. Това е едно определение на парите (както и на капитала). Че масата на парите като средство за обръщение няма нищо общо с трудността да се реализира, т. е. да *увеличи стойността* си, капиталът произтича вече от предидущото изложение.

(б) Образуване на обща норма на печалбата и влиянието ѝ върху работната заплата на работника.

Реализация на принадлежната стойност в размяната между капиталистите]

[IV — 33] Да приемем, че в горния пример, където капиталистът, като продава фунта прежда по 5 талера — а именно 40 фунта по 5 талера всеки, — следователно като продава фунта прежда по действителната му стойност и по такъв начин на 5 талера (продажната цена) печели $\frac{1}{2}$ талер, 10% върху продажната цена, или на $4\frac{1}{2}$ талера печели $\frac{1}{2}$, т. е. $11\frac{1}{9}\%$ върху своя разход, да приемем, че сега той продава само с 10%, че на $4\frac{1}{2}$ талера взима само $\frac{9}{20}$ талера печалба (което прави $\frac{1}{20}$ разлика от $\frac{1}{2}$ талера на $4\frac{1}{2}$ талера; тъкмо разлика от $1\frac{1}{9}\%$).

И така, нека той продава фунта по $4\frac{1}{2}$ талера + $\frac{9}{20}$ талера; т. е. по $4\frac{19}{20}$ талера, или 40-те фунта за 198 талера. Възможни са сега различни случаи. Капиталистът, с когото той разменя, на когото продава своите 40 фунта — да приемем, че този капиталист е притежател на сребърна мина, следователно е производител на сребро, — му заплаща само 198 талера, следователно му дава 2 талера по-малко предметен в сребро труд срещу предметения в 40 фунта памучна прежда труд. Да приемем, че у този капиталист *V* съотношенията на разходите са съвсем същите и т. н. Ако и капиталистът *V* взима само 10% вместо $11\frac{1}{2}\%$, той би имал право за 200 талера да иска не 40 фунта прежда, а само $39\frac{3}{5}$. Следователно не е възможно двамата капиталисти едновременно да си продават с по $1\frac{1}{9}\%$ по-ниско, т. е. единият да предлага 40 фунта прежда за 198 талера, а другият да предлага 200 талера за $39\frac{3}{5}$ фунта прежда — нещо, което не може да се случи. В приетия случай капиталистът *V* би заплатил при купуването на 40 фунта прежда $1\frac{1}{9}\%$ по-малко; т. е. освен печалбата, която той получава не в размяната,

а която само се потвърждава в размяната — печалба от $11\frac{1}{9}\%$, — той чрез загубата на другия капиталист би спечелил още $1\frac{1}{9}\%$ повече, т. е. $12\frac{2}{9}\%$. От собствените си работници — от приведения в движение труд посредством собствения му капитал — той би спечелил $11\frac{1}{9}\%$; а тези $1\frac{1}{9}\%$ повече са принадлежен труд на работниците на капиталиста *A*, който труд си присвоява капиталистът *B*.

Следователно *нормата на печалбата* може в един или друг отрасъл на производството да спадне, защото конкуренцията и т. н. принуждава капиталиста да продава под стойността, т. е. да използва част от принадлежната стойност не за себе си, а за купувачите си. Но общата норма не може да спадне по такъв начин; тя може да спадне само защото *относително* се е намалил принадлежният труд по отношение на необходимия труд, а както видяхме вече, това настъпва, когато постоянният капитал е вече много голям в сравнение с променливия или, иначе казано, поставеният в движение от капитала жив труд — частта от капитала, която се разменя срещу жив труд — е твърде малък в сравнение с онази част от капитала, която се разменя срещу машини и суровини. Тогава общата норма на печалбата може да спадне, при все че абсолютната принадлежна стойност се покачва.

С това стигаме до един друг пункт. Изобщо *обща норма на печалбата* е възможна само защото в единия отрасъл на производството нормата на печалбата е твърде голяма, а в другия е твърде малка, т. е. защото част от принадлежната стойност — която отговаря на принадлежния труд — преминава от единия капиталист към другия. Ако например в 5 отрасъла нормата на печалбата е съответно *a) 15%*, *в) 12%*, *с) 10%*, *d) 8%*, *e) 5%*, средната норма на печалбата е 10% , но за да съществува тази средна норма на печалбата в реалността, капиталистите *A* и *B* трябва да дадат 7% на *D* и *E*, а именно 2 на *D* и 5 на *E*, докато за *C* си остава старото положение.

Еднаквостта на нормата на печалбата за равен капитал от 100 е невъзможна, тъй като условията за принадлежния труд са все още различни в зависимост от производителността на труда и съотношението между суровини, машини и работна заплата, както и от мащаба, в който изобщо трябва да се произвежда. Но ако приемем, че отрасълът е необходим (например печенето на хляб), трябва да му се осигурят средните 10% . Но това може да стане само като *a* и *в* отстъпят част от своя принадлежен труд на *e*. По такъв начин капиталистическата класа разпределя до известна степен съвкупната принадлежна стойност, така че до известна степен равномерно участва пропорционално на *величината* на капиталите вместо според действителните принадлежни стойности, създадени от капиталистите в отделните отрасли на производството. По-голямата печалба — която

произтича от действителния принадлеен труд, от действително създадената принадлеа стойност в рамките на един производствен отрасъл — бива смъкната от конкуренцията до средното равнище, а по-ниската принадлеа стойност в другия производствен отрасъл бива повишена до това равнище вследствие на изтегляне на капитали от същия, следователно вследствие на благоприятно слагашото се съотношение между търсенето и предлагането. Самата конкуренция не може да понижи това ниво, а има само тенденцията да създава такова ниво. Останалото спада към отдела за конкуренцията.

Това изравняване на нивото се осъществява посредством съотношението на цените в различните отрасли, които цени в едните отрасли спадат *под стойността* си, а в другите се *покачват* над нея. Поради това възниква привидността, като че ли равна сума капитал в различни отрасли създава *равен принадлеен труд, или равна принадлеа стойност*.

* *

[IV — 34] Като приемаме в горния пример, че капиталистът *A*, принуден, да кажем, от конкуренцията, да продава преждата с 10% печалба вместо с $11\frac{1}{9}\%$ и затова продава фунта прежда с $\frac{1}{20}$ талера по-евтино, работникът би получавал при тази предпоставка 20 талера в пари, необходимата му работна заплата като преди; но в прежда вместо 4 фунта той би получил $4\frac{4}{90}$ фунта. В прежда той би получил над необходимата си работна заплата $\frac{4}{20}$ талера = $\frac{1}{5}$ талера, или 6 сребърни гроша, т. е. 1% от работната си заплата.¹⁸⁸

Ако работникът работи в отрасъл, чийто продукт е съвсем извън сферата на неговото потребление, той не би спечелил ни стотилка от тази операция, а за него работата се свежда до това, че част от принадлеия си труд той извършва вместо пряко за капиталиста *A*, косвено за капиталиста *B*, т. е. чрез посредничеството на капиталиста *A*. От това, че капиталистът *A* отпуска безплатно част от предметения в неговия продукт труд, работникът може да спечели само ако самият той е потребител на този продукт и само в такава степен, в каквата е такъв потребител. Следователно, ако потреблението на прежда съставлява $\frac{1}{10}$ от разхода на работника, от тази операция той ще спечели точно $\frac{1}{50}$ талера, т. е. $7\frac{1}{5}$ пфенига* (от 2-та талера [с колкото капиталистът продава по-евтино 40-те фунта прежда] на работника се падат $\frac{2}{100}$ талера, т. е. точно 1%); това се равнява на $\frac{1}{10}\%$ от цялата му работна заплата от 20 талера.

* 1 талер (пруски) = 30 сребърни гроша, а 1 сребърен грош = 12 пфенига.
Ред.

Тези $7\frac{1}{5}$ пфенига са онази част, която работникът би получил от собствения си принадлежащ труд, равен на 20 талера. Към такива именно съотношения се свежда в най-добрия случай добавъчната заплата, която работникът получава при спадане на цената под необходимата стойност в отрасъла, в който самият той работи. В най-добрия случай — а той е невъзможен — пределът (в посочения казус) е 6 сребърни гроша, или 1%, т. е. ако работникът можеше да живее изключително от прежда; т. е. в най-добрия случай неговата добавъчна заплата се определя от отношението на необходимото работно време към принадлежното работно време. В същинските производства на предмети за разкош, от чисто потребление самият работник е изключен, тази добавъчна заплата винаги = 0.

Да приемем сега, че капиталистите *A*, *B*, *C* разменят помежду си; у всеки от тях съвкупният продукт да е = 200 талера. *A* произвежда прежда, *B* — жито, *C* — сребро; отношенията на принадлежния труд към необходимия, както и на разходите към печалбата да са съвсем еднакви. *A* продава 40 фунта прежда не за 200, а за 198 талера и губи $1\frac{1}{9}\%$ от печалбата; също така *B* продава своите, да кажем, 40 бушела жито за 198 вместо за 200; но *C* разменя изцяло своя определетен в 200 талера труд. Отношението между *A* и *B* е такова, че ако всеки изцяло размени с другия, никой не губи. *A* би получил 4 бушела жито, *B* — 40 фунта прежда, но всеки от тях — само стойност от 198 талера. *C* срещу 198 талера получава 40 фунта прежда или 40 бушела жито, като в двата случая плаща 2 талера по-малко, или получава $\frac{2}{5}$ фунта прежда или $\frac{2}{5}$ бушела жито повече.

Но да приемем, че отношението се образува така, че *A* продава 40-те си фунта прежда за 200 талера на производителя на сребро *C*, но че последният трябва да заплати 202 талера на производителя на жито *B*, т. е. че *B* получава 2 талера над стойността на житото. Между преждата на *A* и среброто на *C* всичко е наред; двете стоки се разменят по стойност; обаче поради обстоятелството, че за *B* цената се е покачила над стойността, 40-те фунта прежда и 200-те талера сребро, изразени в жито, са спаднали с $1\frac{1}{9}$, т. е. фактически с 200-те талера двамата не биха могли вече да купят 40 бушела жито, а вече само $39\frac{2}{5}$. $39\frac{2}{5}$ бушела жито биха стрували 200 талера, или 1 бушел жито вместо 5 талера би струвал $5\frac{1}{20}$ талера, 5 талера и $1\frac{1}{4}$ сребърни гроша.

Да приемем в последното съотношение, че $\frac{1}{2}$ от потреблението на работника се състои от жито; потреблението му на прежда беше $\frac{1}{10}$ от прихода му, а потреблението му на жито — $\frac{5}{10}$. От тази $\frac{1}{10}$ той печелеше $\frac{1}{10}\%$ от съвкупната си работна заплата; а от житото той губи $\frac{5}{10}$; следователно, вместо да спечели, той общо губи $\frac{4}{10}\%$. Дори капиталистът да му заплатеше необходимия труд, заплатата

му би паднала под необходимата заплата вследствие завишаването на цената от страна на житаря *B*. Ако това продължава, необходимата му *работна заплата* би трябвало да се *покачи*.

Следователно, ако това [на намалена цена] продаване на преждата от страна на капиталиста *A* се дължи на покачване на цените на *житото* или на други потребителни стойности, които заемат най-съществената част в потреблението на работника, над стойността им, работникът на капиталиста *A* губи в същата пропорция, в която потреблението му на посъкпналния продукт е по-голямо от това на произвеждания от самия него по-евтин продукт. Но ако капиталистът *A* продаваше преждата $1\frac{1}{9}\%$ над стойността ѝ, а капиталистът *B* продаваше житото $1\frac{1}{9}\%$ под стойността му, в най-добрия случай работникът не би могъл, ако потребяваше само жито, да спечели повече от 6 сребърни гроша, а тъй като приемаме, че половината от потреблението му е в жито, той би могъл да спечели само 3 сребърни гроша, т. е. $\frac{1}{2}\%$ [IV — 35] от работната си заплата, равна на 20 талера.

И така, за работника могат да настъпят и трите случая: печалбата или загубата му при тази операция да $e=0$; тази операция може да намали неговата необходима работна заплата, така че тя вече да не достига, следователно да я накара да спадне под необходимия минимум; на трето място, тази операция може да му донесе добавъчна работна заплата, която се свежда до крайно малък дял от собствения му принадлеен труд.

* * *

По-горе видяхме, че ако отношението на необходимия труд към другите условия на производството $=\frac{1}{3}$ (20 от 100 съвкупни разходи), т. е. $=20\%$ от съвкупната стойност (в 20 фунта прежда $=4$ фунта прежда, или от 100 талера 80 за суровини и оръдия, 20 за труд), а отношението на принадлежния труд към принадлежния е 100% (а именно еднакво количество), то капиталистът печели $11\frac{1}{9}\%$ спрямо своите разходи.

Ако капиталистът вземаше само 10% печалба и подареше на потребителите тези $1\frac{1}{9}\%$, или 2 талера (ако им прехвърляше тази част от принадлежната стойност), работникът, доколкото е потребител, също щеше да печели и в най-добрия (невъзможен) случай, когато той живее само от продуктите на своя господар, щеше, както видяхме, да се получи следното: загуба за капиталиста $1\frac{1}{9}\%$, т. е. 2 талера; печалба за работника 1% , т. е. 6 сребърни гроша (или $\frac{1}{5}$ талер на 20 талера работна заплата).

Ако приемем, че капиталистът продава фунта прежда за $4\frac{16}{20}$

($4\frac{3}{4}$) вместо за 5 талера, тогава работникът би спечелил на един фунт $\frac{5}{20}$, а на 4 фунта $\frac{20}{20} = 1$; но 1 на $20 = \frac{1}{20} = 5\%$. Капиталистът би продал 40-те фунта по $4\frac{15}{20} = \frac{95}{20}$ талера $\times 40 = 190$ талера. Разходите му са 180, печалбата му $= 10 = 5\frac{5}{9}\%$. Загубата му $= 5\frac{5}{9}\% = 10$ талера.

Ако капиталистът продаваше фунта прежда по $4\frac{12}{20}$, работникът би спечелил $\frac{8}{20}$ талера на фунт, $\frac{32}{20}$ на 4-те фунта, 1 талер и $\frac{12}{20}$, или $1\frac{3}{5}$ талера върху цялата си заплата, т. е. $8\frac{48}{119}\%$. Капиталистът би загубил 16 талера от съвкупната си принадлезна стойност, или би получил общо 184 талера, т. е. би имал 4 талера печалба върху $180 = \frac{1}{45}$ от $180 = 2\frac{2}{9}\%$; загубил би $8\frac{8}{9}\%$ от печалбата.

Най-сетне да приемем, че капиталистът продава фунта прежда по $4\frac{1}{2}$ талера; 40-те фунта за 180; печалбата му $= 0$, а загубата $= 11\frac{1}{9}\%$. Капиталистът прави на потребителя подарък от принадлезната стойност, или от принадлезното работно време на работника, така че печалбата на работника $= \frac{1}{2}$ талер на фунт прежда $= \frac{4}{2}$ талера $= 2$ талера, т. е. 2 талера върху $20 = 10\%$ (все още по-малко от $\frac{1}{2}$ фунт прежда).

[IV — 36] Напротив, ако капиталистът би повишил работната заплата с 10% , от 20 на 22 талера — например защото в неговия отрасъл търсенето на труд се е покачило над предлагането, — докато продължава да продава фунта прежда по неговата стойност, т. е. по 5 талера, печалбата му би спаднала само с 2 талера, от 20 на 18 талера, т. е. с $1\frac{1}{9}\%$, и все още би била 10% .¹⁹⁹

Оттук следва, че ако капиталистът би продавал (например с оглед на господин Прудон) стоките си по производствените разходи, които те са му стрували, и съвкупната му печалба $= 0$, това би било само прехвърляне на принадлезната стойност или принадлезното работно време от капиталиста *A* върху *B*, *C*, *D* и т. н., а по отношение на работника в най-добрия случай печалбата — неговият дял от собствения му принадлезен труд — би била ограничена в онази част от заплатата, която той потребява в поевтинената стока; а ако би изхарчвал за нея цялата си работна заплата, печалбата не би могла да надмине отношението на необходимия труд към съвкупния продукт (в горния пример $20 : 200 = \frac{1}{10}$, а $\frac{1}{10}$ от $20 = 2$ талера).

По отношение на чуждите работници случаят е съвсем същият: те печелят от поевтинялата стока само в пропорцията, 1) в която потребяват последната, 2) пропорционално на величината на тяхната заплата, която се определя от необходимия труд. Ако например поевтинялата стока е жито — едно от главните средства за живот, — най-напред неговият производител, фермерът, а след това и всички други капиталисти биха направили откритието, че необходимата заплата на работника не е вече необходима заплата, а че е над

нейното равнище; следователно бива намалена; което в края на краищата само увеличава принадлежната стойност на капиталите a , b , c и т. н. и принадлежния труд на заетите в тях.

Да вземем 5 капиталисти: A , B , C , D и E . Нека E произвежда една стока, която се потребява само от работници. В такъв случай той би реализирал печалбата си само чрез размяна на стоката си срещу работна заплата; но както и в другите случаи, печалбата му не би произхождала от размяната на стоката му срещу парите на работниците, а от размяната на неговия капитал срещу жив труд. Да приемем, че във всичките 5 отрасли необходимият труд е $\frac{1}{5}$; нека във всички тях принадлежният труд да е $\frac{1}{5}$; а постоянният капитал във всички да е $=\frac{3}{5}$. Капиталистът E разменя своя продукт срещу $\frac{1}{5}$ от капитала a , $\frac{1}{5}$ от капитала b , $\frac{1}{5}$ от капитала c , $\frac{1}{5}$ от капитала d и $\frac{1}{5}$ съставлява работната заплата на собствените му работници. От тази последна $\frac{1}{5}$, както видяхме, той не би спечелил нищо, или по-точно печалбата му не би произтичала от това, че той дава на работниците $\frac{1}{5}$ от капитала си в пари, а те от своя страна купуват от него същата тази $\frac{1}{5}$ като продукт — не би произтичала от размяната с тях като *потребители* или като центрове на обръщението. Цялата му сделка с тях като с потребители на неговия продукт почива на това, че той им дава продукта си във формата на пари, а те му връщат същите пари срещу точно същата съответна част от продукта. Към работниците на капиталистите A , B , C капиталистът E не се отнася като капиталист към работници, а като C към P , като продавач към купувач.

Съгласно предпоставката работниците на капиталистите A , B , C , D не потребяват нищо от собствените им продукти. Наистина капиталистът E разменя $\frac{1}{5}$ от продукта на капиталистите A , B , C и D срещу $\frac{4}{5}$ от своя продукт; но тази размяна е по околел път само работната заплата, която капиталистите A , B , C и D плащат на собствените си работници. Те дават на работниците пари, всеки $\frac{1}{5}$ от стойността на своя продукт, т. е. $\frac{1}{5}$ от своя продукт за заплащане на необходимия труд, а с полученото работниците купуват стоката на капиталиста E в размер на $\frac{4}{5}$ от стойността на неговия продукт или капитал. По такъв начин тази размяна с E е само косвена форма, в която те авансират оная част от капитала, която представлява необходим труд, т. е. която представлява *приспадане* от техния капитал. Следователно те не могат да спечелят от това. Печалбата произтича от реализацията на останалите $\frac{4}{5}$ на капиталите a , b , c , d и тази реализация се състои именно в това, че всеки получава обратно чрез размяната предметния в неговия продукт труд в друга форма. Тъй като между тях съществува разделение на труда, $\frac{3}{5}$ заместват на всеки от тях неговия постоянен капи-

гал — суровини и оръдия. Във взаимната реализация на последната $\frac{1}{5}$ част се състои тяхната печалба — реализацията на принадлежното работно време, полагаането му като принадлежна стойност.

Не е нужно капиталите a, b, c, d да си разменят изцяло взаимно $\frac{4}{5}$ от стойността на своите продукти. Тъй като капиталистите са едновременно и големи потребители и съвсем не могат да живеят с въздух, а също така като капиталисти не живеят от труда си, те нямат друго за размяне или за потребяване освен продукта на чуждия труд. Това означава, че за потреблението си те разменят именно онази $\frac{1}{5}$ част, която представлява принадлежното работно време, създадения посредством капитала труд. Да приемем, че всеки от тях потрпява $\frac{1}{5}$ от тази $\frac{1}{5}$ част, т. е. $\frac{1}{25}$, във формата на своя [IV — 37] собствен продукт. Тогава остават още $\frac{4}{25}$ посредством размяната било да се използват като капитал, било да се превърнат в потребителна стойност за собствено потребление. Нека капиталистът A размени $\frac{2}{25}$ с капиталиста B , $\frac{1}{25}$ с капиталиста C и $\frac{1}{25}$ с капиталиста D , а нещо подобно да вършат и капиталистите B, C, D .

Приетият от нас случай, когато капиталът е изцяло реализира печалбата си в размяната срещу заплата, е най-благоприятният, или по-скоро изразява единственото правилно съотношение, при което е възможно капиталът да реализира своята създадена в *производството* принадлежна стойност в *размяната* чрез потреблението на работниците. Обаче в този случай капиталите a, b, c, d могат да реализират своята стойност само чрез взаимна размяна, т. е. чрез размяна между самите капиталисти. Капиталистът E не потребява от своята собствена стока, тъй като $\frac{1}{5}$ от стойността ѝ той е изплатил на собствените си работници, $\frac{1}{5}$ е разменил срещу $\frac{1}{5}$ от капитала a , $\frac{1}{5}$ — срещу $\frac{1}{5}$ от капитала b , $\frac{1}{5}$ — срещу $\frac{1}{5}$ от капитала c , $\frac{1}{5}$ — срещу $\frac{1}{5}$ от капитала d . От тази размяна капиталистите A, B, C, D не получават печалба, тъй като това е съответната $\frac{1}{5}$, с която те са заплатили на собствените си работници.

Съобразно с приетото от нас съотношение от $\frac{2}{5}$ суровини, $\frac{1}{5}$ машини, $\frac{1}{5}$ средства за живот за работниците, $\frac{1}{5}$ — принадлежен продукт, с който господа капиталистите едновременно живеят и реализират своята принадлежна стойност, ние се нуждаем (ако съвкупният продукт на всеки от капиталистите $A, B, C, D, E=108$) от един производител E за средствата за живот на работниците, 2 капиталисти A и B , които произвеждат суровини за всички други, 1 C , който произвежда машините, един D , който изготвя принадлежния продукт.

Сметката би била следната (производителят на машини и всеки от останалите капиталисти трябва да произвежда за себе си съответна част от своята стока):

	За труд	Суровини	Машини	Принаден продукт	{Стойност на продукта}
A фабрикант на суровини	20	40	20	20	100
B фабрикант на суровини	20	40	20	20	100
C производител на машини	20	40	20	20	100
E производител на средства за живот за работниците	20	40	20	20	100
D производител на принадлежния продукт	10	20	10	10	50

И така, капиталистът *E* разменя целия си продукт от 100 талера срещу работната заплата 20 талера за собствените си работници, 20 за работниците на суровини *A*, 20 за работниците на суровини *B*, 20 за работниците на производителя на машини *C*, 20 за работниците на производителя на принадлежния продукт *D*; срещу това той разменя 40 за суровини, 20 за машини, 20 той получава обратно за средства за живот и 20 му остават за купуване на принадлежния продукт, с който той самият живее. Същото правят другите в тази пропорция. Онова, което съставлява тяхната принадлежна стойност, е $\frac{1}{5}$, или 20, които всички те могат да разменят срещу принадлежния продукт. Ако потребяваха целия принадлежния продукт, накрая те биха били в същото положение като в началото и принадлежната стойност на капиталa им не би нараствала.

Да приемем, че те потребяват само 10, т. е. $\frac{1}{10}$, половината от принадлежната стойност; тогава производителят на принадлежния продукт *D* сам би потребявал 10 по-малко; а и всеки от другите би потребявал 10 по-малко. Общо той би продал следователно само половината си стока = 50 и не би могъл да възобнови работата си.

Следователно да приемем, че капиталистът *D* произвежда потребителски стоки само за 50 талера.²⁰⁰ Тогава на 400-те талера, които съществуват във вид на суровини, машини, средства за живот на работниците, се падат само 50 за потребителски стоки за капиталистите. Но сега всеки от капиталистите притежава излишък от 10, от които 5 в суровини, $2\frac{1}{2}$ в машини, $2\frac{1}{2}$ в средства за живот на работниците, а от тези 10 талера капиталистът трябва да спечели $2\frac{1}{2}$ (като преди от 80—20). Със своите 40 капиталистът *D* е спечелил 10 и следователно може в същата пропорция да увеличи производството си, а именно — с 5. Следващата година той ще произведе $5\frac{1}{2}$ повече, т. е. $56\frac{1}{2}$.

[IV — 38] Този пример може да бъде приведен по-късно, може и да не бъде приведен. Възшност тук не му е мястото. Във всеки случай ясно е, че тук реализацията става във взаимната размяна между капиталистите, защото макар капиталистът *E* да провежда само за потреблението на работниците, все пак във формата на работна заплата той разменя $\frac{1}{5}$ от стойността на продукта на капиталиста *A*, $\frac{1}{5}$ от *B*, $\frac{1}{5}$ от *C* и $\frac{1}{5}$ от *D*. Също така капиталистите *A*, *B*, *C*, *D* разменят с капиталиста *E*: не пряко, но косвено, тъй като всеки от тях се нуждае да получи от него $\frac{1}{5}$ от стойността на продукта като средства за живот за работниците си. Реализацията се състои в това, че всеки от тях разменя своя собствен продукт срещу съответни части от продуктите на другите четирима, и то така, че част от принадлежащия продукт е предназначен за потреблението на капиталиста, а другата част се превръща в добавъчен капитал, с който да приведе в движение нов труд. Реализацията се състои в *реалната възможност* за още по-голяма реализация — производство на нови и по-големи стойности.

Тук е ясно, че ако капиталистите *D* и *E*, от които капиталистът *E* произвежда всички потребявани от работника стоки, а капиталистът *D* произвежда всички потребявани от капиталиста стоки, биха произвели прекалено много — а именно прекалено много по отношение на пропорционалния дял на предназначената за работниците част от капитала или прекалено много по отношение на потребяемата от капиталистите част от капитала (прекалено много по отношение на пропорцията, в която те трябва да увеличат капитала, при което тази пропорция по-късно получава минимална граница в лицето на лихвата), — би имало *всеобщо свърхпроизводство* не защото би било произведено относително *твърде малко* стоки, предназначени за потребление от работниците, или *твърде малко* стоки, предназначени за потребление от капиталистите, а защото би било произведено *от двата вида стоки твърде много* — *твърде много не с оглед на потреблението*, а с оглед да се запази *правилното съотношение между потреблението и увеличението на стойността; твърде много с оглед на увеличението на стойността*.

[в] Пропорции на капиталистическото натрупване.
Обезценяване на капитала по време на кризи]

С други думи: На дадено равнище от развитието на производителните сили (тъй като това развитие ще определя отношението на необходимия труд към принадлежащия труд) има постоянно отношение, в което продуктът се дели: на части, отговарящи на суровина, маши-

ни, необходим труд, принадлеен труд, и, най-сетне, самият принадлеен труд се дели на една част, която отива за потребление, и друга част, която отново става капитал. Това същностно деление на капитала се явява при размяната по такъв начин, че за размяната между капиталите има определени и ограничени — макар и постоянно изменящи се в хода на производството — пропорции. Ако например това отношение е $\frac{2}{5}$ суровина, $\frac{1}{5}$ машини, $\frac{1}{5}$ работна заплата, $\frac{1}{5}$ принадлеен продукт, от който половината от своя страна е предназначена за потребление, а другата половина — за ново производство, това деление в рамките на капитала се явява при размяната като разпределение, да кажем, между 5 капитала. Във всеки случай с това отношение са дадени както сумата на размяната, която може да бъде извършена, така и пропорциите, в които всеки от тези капитали трябва както да разменя, така и да произвежда. Ако например отношението между необходимия труд и постоянната част на капитала е, както в горния пример = $\frac{1}{5} : \frac{3}{5}$, то ние видяхме, че капиталът, който работи за потреблението на капиталистите и работниците, взети заедно, не бива да бъде по-голям от $\frac{1}{5}$ и $\frac{1}{10}$ на 5-те капитала, всеки от които представлява единица, т. е. не бива да бъде по-голям от $1 \frac{1}{2}$ капитал.

Също така е дадено отношението, в което всеки капитал трябва да разменя с другия, който представлява определен момент от самия него. Най-сетне е дадено и отношението, в което всеки капитал трябва изобщо да разменя.

Ако например делът на суровината = $\frac{2}{5}$, капиталите, които произвеждат суровината, могат в някой краен пункт да разменят винаги само $\frac{3}{5}$, докато $\frac{2}{5}$ трябва да се разглеждат като постоянни (например като семена в земеделието и т. н.). Сама по себе си *размяната* придава безразлично съществуване на тези същностно определени един спрямо друг моменти; те съществуват независимо един от друг; вътрешната им необходимост *се проявява* в кризата, която насилствено слага край на привидното им безразличие един към друг.

По-нататък една революция в производителните сили изменя тези съотношения, *изменя* самите тези отношения, чиято основа — от становището на капитала, а затова и от становището на реализацията на принадлеената стойност чрез размяната — винаги *си остава отношението на необходимия към принадлежния труд* или, ако искате, отношението на различните моменти на определения към живия труд. Възможно е, както видяхме, освободеният поради увеличението на производителните сили капитал, както и освободената жива работоспособност да стоят неизползвани, защото не са налице в пропорциите, в които трябва да върви производството въз основа на новоразвитите производителни сили. Ако производството напредва, като

остава безразлично към тези изменения, в края на краищата при размяната на едната или другата страна ще се окаже някой минус, някоя отрицателна величина.

Пределът се състои винаги в това, че размяната — а следователно и производството — става винаги така, че съотношението на принадлежащия труд спрямо необходимия си остава все същото, тъй като това е = неизменност на нарастването на стойността на капитала. Второто отношение — пропорцията между потребяваната от капитала част от принадлежащия продукт и другата част, която отново бива превърната в капитал — се определя от първото отношение. Първо, *величината на подлежащата на разделяне на тези две части сума зависи от това първоначално отношение*; второ, ако създаването на принадлежащата стойност на капитала почива на създаването на принадлеен труд, то увеличаването на капитала като капитал (натрупването, а без него капиталът не може да образува основата на производството, тъй като би оставал [IV — 39] стагниращ и не би бил елемент на прогреса, е необходимо вече поради простото нарастване на населението и т. н.) е зависимо от превръщането на част от този принадлеен продукт в нов капитал. Ако принадлещата стойност просто се потребяваше, капиталът *не* би нараствал по стойност и *не* би произвеждал като *капитал*, т. е. като стойност, която произвежда стойност.

Ние видяхме, че ако 40 фунта прежда на стойност 200 талера — защото съдържат предметено в 200 талера работно време — бъдат разменени за 198, не само фабрикантът на преждата губи $1\frac{1}{2}\%$ печалба, но и продуктът му е обезценен, продаден е *под* реалната си стойност, при все че е продаден по *цена*, която все още носи на фабриканта 10% печалба. От друга страна, производителят на сребро печели 2 талера, запазва 2 талера като освободил се капитал. Въпреки това има обезценяване, ако се разглежда съвкупната сума, защото сумата е 398 талера вместо 400. Тъй като в ръцете на производителя на сребро 200-те талера прежда сега имат стойност само 198, за него е все едно, като че ли производителността на труда на работниците му се е увеличила дотолкова, че наистина в 200 талера се съдържа същият предметен труд, както и преди, но 2 талера от тях са преминали от сметката на необходимите разходи в сметката на принадлещата стойност, като че ли за необходимия труд е заплатил 2 талера по-малко.

Обратното би могло да се случи само ако производителят на сребро би бил в състояние да препродаде за 200 талера 40-те фунта прежда, които е купил за 198 талера. Да кажем, че ги е продал на един фабрикант на коприна, който за 40-те фунта прежда му е дал стойността от 200 талера във вид на коприна, тогава той би имал 202 талера. В такъв случай 40-те фунта прежда биха били продадени

за истинската им стойност, макар и не от първа ръка — от производителя им, — то от втора ръка — от техния купувач, — а общата сметка би била следната: разменени 3 продукта, всеки съдържащ предметен труд на стойност 200 талера; следователно *сумата* на стойностите на капиталите е равна на 600. Нека *A* е фабрикантът на прежда, *B* — фабрикантът на сребро, *C* — фабрикантът на коприна: *A* 198, *B* 202 (а именно: 2 излишък от първата размяна и 200 в коприна), *C* 200. Сума 600. В този случай съвкупната стойност на капиталите е останала същата, а е настъпило само разместване, като *B* е получил в повече част от стойността, която *A* е получил в по-малко.

Ако *A*, фабрикантът на прежда, би могъл да продъде прежда само за 180 талера (колкото преждата струва *на него*), а прежда за 20 талера абсолютно не може да пласира, тогава предметен труд за 20 талера би загубил стойността си. Същото би се случило, ако стойност за 200 талера той би отстъпил за 180 талера на *B*, на фабриканта на сребро; тъй като за *A* такава необходимост би възникнала вследствие на свръхпроизводство на прежда, то и *B* не би могъл да пласира съдържащата се в 40 фунта прежда стойност за повече от 180, в резултат на което биха се освободили 20 талера от неговия капитал. Той би имал в ръцете си относителна добавъчна стойност от 20 талера, но сумата от абсолютна стойност — предметено работно време, доколкото е разменимо — би си останала, както и преди, само 200 — а именно 40 фунта прежда за 180 и 20 талера освободен капитал. За него това би било равносилно, като да са се намалили производствените разходи на преждата, т. е. поради повишаване на производителната сила на труда в 40 фунта прежда да се съдържа за 20 талера по-малко работно време, или ако работният ден = 4 талера, да са нужни 5 работни дни по-малко, за да се превърнат *x* фунта памук в 40 фунта прежда; следователно да трябваше да дава по-малко предметено в сребро работно време срещу предметеното в прежда работно време. Обаче общата сума на наличните стойности би била 380 вместо 400. Следователно би имало *общо обезценяване* от 20 талера, или унищожаване на капитал, възлизащо на 20 талера.

Следователно има *всеобщо обезценяване*, при все че *обезценяването* на преждата — че фабрикантът на прежда продава 40 фунта прежда за 180 вместо за 200 — с необходимост се проявява като поскъпване на среброто, като обезценяване на преждата по отношение на среброто, а едно всеобщо спадане на цените изобщо винаги включва поскъпване на парите, т. е. на стоката, в която се оценяват всички останали стоки. Така че при криза — при всеобщо спадане на цените — едновременно до известен момент става *всеобщо обезценяване* или *унищожаване на капитал*. Спадането на стойността може да бъде

всеобщо, абсолютно, а не само относително, както *спадането на цените*, тъй като стойността изразява не само — като цената — отношението на една стока към друга, а изразява отношението на цената на стоката към предметения в нея труд, т. е. отношението на едно количество предметен труд към друго количество предметен труд от същото качество. Ако тези количества не са равни, става *обезценяване*, което не се компенсира с покачване на другата страна, тъй като другата страна изразява твърдо, неизменящо се от размяната количество предметен труд. При всеобщи кризи това обезценяване обхваща дори самата жива работоспособност.

Съгласно [IV — 40] споменатото по-горе унищожаване на стойност и капитал, което става по време на криза, съвпада — или е равносилно — с всеобщо нарастване на *производителните сили*, което впрочем настъпва не поради действително увеличаване на производителната сила на труда (доколкото това става по време на кризи, не спада тук), а поради намаляване на наличните стойности на суровините, машините, работната сила. Например фабрикантът на фабрични произведения губи капитал при продажбата на продуктите си (да кажем прежда), но купува същата стойност на по-ниска цена във вид на памук, труд и т. н. За него това е същото, както ако *действителната стойност* на труда, на памука и т. н. се е намалила; т. е. като че ли поради повишена производителна сила на труда те са били произведени по-евтино.

От друга страна, внезапно всеобщо нарастване на производителните сили също би обезценило относително всички *налични стойности*, в които е предметен труд на по-ниско равнище на производителните сили, и затова би унищожил наличен капитал, както и налична работна сила. Другата страна на кризата се свежда до действително намаляване на производството, на живия труд, за да се възстанови правилното съотношение между необходимия и принадлежния труд, върху което при последна сметка всичко почива. (Следователно в никакъв случай, както мисли лорд Овърстън — като истински лихвар: че кризите се свеждат просто до огромни печалби за едни и страшни загуби за други.)

[г) Полагане на капитал като пари в различните им функции.
«Капиталът изобщо» като икономическа категория]

Размяната не изменя вътрешните условия на увеличаването на стойността; но ги изхвърля навън; придава им самостоятелна форма едно спрямо друго и по такъв начин позволява единството да съществува само като вътрешна необходимост, която затова външ-

но се проявява насилствено като кризи. Ето защо в същността на капитала са положени и двете: както обезценяването на капитала чрез производствения процес, така и снемането на това обезценяване и създаването на условия за увеличаване стойността на капитала. Движението, в което това действително става, може да бъде разгледано едва след като бъде разгледан *реалният* капитал, т. е. след като бъде разгледана конкуренцията и т. н., действителните реални условия. Не му е още мястото тук. От друга страна, без размяната не би съществувало производството на капитала като такъв, тъй като *увеличаването на стойността* като такава не съществува без размяна. Без размяна би ставало дума само за измерване и т. н. на произведената *потребителна стойност*, изобщо само за потребителната стойност.

След като посредством производствения процес капиталът 1) е увеличил стойността си, т. е. създал е нова стойност; 2) е загубил стойността си, т. е. преминал е от формата на пари във формата на определена стока, той 3) заедно с новата си стойност увеличава стойността си, като продуктът отново бъде хвърлен в обръщението и като *С* бива разменен срещу *Л*. На стадия, на който се намираме сега, когато се разглежда само капиталът изобщо, действителните затруднения на този трети процес са налице само като *възможности* и затова са снетн също като *възможности*. Ето защо продуктът сега е положен като отново превърнат в пари.

И така, сега капиталът е пак положен като пари и затова парите са положени в *новото* определение на *реализиран капитал*, а не само като реализирана цена на стоката. С други думи, реализираната в цената стока е сега реализиран капитал. Ние ще разгледаме по-късно това ново определение на парите или по-точно на капитала като пари. Преди всичко съобразно с природата на парите в капитала — когато е превърнат в пари — се проявява само измерението на новата стойност, която той е създал, т. е. повтаря се първото определение на парите като всеобща мярка на стоките; но сега като мярка на принадлежната стойност — на нарастването на стойността на капитала. Във формата на пари това нарастване на стойността се явява като измерено в себе си, като имащо мярка в себе си.

Първоначално капиталът беше 100 талера; сега, когато е 110, мярката на увеличението на стойността му е положена в собствената му форма — като съотношение на върналия се от производствения процес и размяната капитал (върнал се към паричната си форма) към първоначалния капитал, а не вече като съотношение между два качествено нееднакви вида труд: между опредметения и живия труд или между необходимия труд и създадения принадлежностен труд. Когато капиталът е положен като пари, той по този начин е положен в пър-

вото определение на парите — като мярка на стойността. Но тук тази стойност е неговата собствена стойност, или мярката на самия него, отрицание. На това ще се върнем пак (при печалбата).

Втората форма на парите беше формата им като средство за обръщение и откъм тази страна паричната форма на капитала се явява само като мимолетен момент, за да размени отново капитала, но не както при парите изобщо като средство за обръщение, да го размени срещу стоки — потребителни стойности — за потребление, а за да го размени срещу специални потребителни стойности: от една страна, суровина и оръдия, от друга страна, жива работоспособност, от които капиталът може да възобнови обръщението си като капитал.

[IV—41] В това определение той е *циркулиращ* капитал, за което по-късно. Но неговият резултат като пари в определението на средство за обръщение е началото на производствения акт, изхождащ от *положения* капитал, а това е пунктът, който ще разгледаме най-напред, преди да продължим по-нататък.

(Наистина в първото определение — като *мярка* — *новата стойност* се явява измерена, но различието е само формално: вместо принаден труд — пари, т. е. прингден труд, опредметен в определена стока. Но и *качествената* природа на тази нова стойност, т. е. самата измервана величина, претърпява изменение, което предстои да бъде разгледано едва по-късно.

Пак като средство за обръщение изчезването на паричната форма е също още само *формално*. Тя става *съществена* едва след като е завършен не само първият кръгооборот, но и вторият. Така че в резултат ние пак стоим в началото на *процеса на увеличаване на стойността*. Ето защо на *този пункт* ние подхващаме по-нататъшния ход.)

Третата форма на парите като самостоятелна, отнасяща се отрицателно към обръщението стойност е капиталът, но не онзи, който, излязъл като стока от производствения процес, отново влиза в размяна, за да стане пари, а капиталът, който във формата на отнасяща се към себе си стойност става стока, влиза в обръщението. (*Капитал и лихва*.) Тази трета форма предполага капитала в предишните форми и едновременно образува прехода от *капитала* към *специфичните капитали*, към реалните капитали; тъй като сега, в тази последна форма, капиталът по самото си понятие се разпада вече на два самостоятелно съществуващи капитала. Тогава с двойствеността е дадена изобщо множествеността. Такъв е ходът на това развитие на капитала.

{Преди да продължим, необходимо е да направим още следната бележка. Наистина за разлика от специфичните капитали *капиталът изобщо* се явява 1) *само като абстракция*, но не като произволна

абстракция, а като абстракция, която подхваща *differentia specifica** на капитала за разлика от всички други форми на богатството или на начините, по които се развива производството (общественото). Това са определения, които са присъщи на всеки капитал като такъв или които превръщат в капитал всяка сума стойности. А различията вътре в тази абстракция са също така абстрактни особености, които характеризират всеки вид капитал, тъй като е тяхно потвърждаване или отрицание (например основен капитал или оборотен капитал).

2) Обаче за *разлика* от специфичните реални капитали самият капитал изобщо има *реално* съществуване. Макар и да не е *разбрано*, това е признато от обикновената политическа икономия и образува много съществен момент от учението ѝ за изравняванията ѝ т. н. Например макар да принадлежи на отделни капиталисти, капиталът в тази *всеобща* форма, в *елементарната си форма* на капитал, образува капитала, който се натрупва в банките или се разпределя от тях и, както казва Рикардо,²⁰¹ се разпределя по толкова удивителен начин пропорционално на потребностите на производството. Освен това чрез заеми и т. н. този капитал образува общо равнище между различните страни. Ето защо, ако например е закон на капитала изобщо, че за да увеличи стойността си, той трябва да се положи двойко и в тази двойка форма трябва двойко да увеличава стойността си, то например капиталът на отделна нация, която в противоположност на друга представлява капитал *par excellence*** , ще трябва да се предоставя в заем на трета нация, за да може да увеличава стойността си. В този случай двойкото полагане,отнасянето към себе си като към нещо чуждо става дяволски реално. Ето защо, докато общото е, от една страна, само *мислена differentia specifica*, то е едновременно *специфична* реална форма наред с формата на отделното и единичното.

(По-късно ще се върнем на този пункт, който, макар да има повече логически, отколкото икономически характер, все пак ще има голямо значение в хода на нашето изследване.)

Така е и в алгебрата. Например a, b, c са изобщо числа; въобще; но освен това те са цели числа за разлика от $a/b, b/c, c/b, c/a, b/a$ и т. н., които впрочем предполагат тези цели числа като общи елементи.}

* — специфична отличителна черта. *Ред.*

** — в истинския смисъл на думата. *Ред.*

[д) Образуване на добавъчен капитал.

Превръщане на условията на капиталистическото производство в резултати на самия наемен труд.

Възпроизводство на отношението между труда и капитала]

[IV—42] И така, самата нова стойност*, положена отново като капитал, влизаща като предметен труд в разменния процес с живия труд и затова разпадаща се на една постоянна част — обективните условия на труда: материал и оръдие — и на условията за субективното условие на труда, съществуването на живата работоспособност: необходимите за работника средства за живот. При това второ появяване на капитала в тази форма се изясняват пунктове, които при първото му появяване — при парите, които от определеното си като стойност преминават към определеното на капитал — бяха съвсем неясни. Сега те са разкрити от самия процес на производство и увеличение на стойността. При първото появяване самите *предпоставки* изглеждаха като да произтичат външно от обръщението; изглеждаха като външни предпоставки за възникването на капитала; затова изглеждаха като да не произтичат от вътрешната му същност и да не се обясняват с нея. Тези *външни* предпоставки сега ще се явят като моменти на движението на самия капитал, така че самият той ги предполага като свои собствени моменти, както и да възникват исторически.

Вътре в самия производствен процес принадлежната стойност, създавана чрез принудата на капитала, се явяваше като *принаден труд*; явяваше се дори във формата на жив труд, който обаче, тъй като не може да създава от нищо, заварва обективните си условия. Сега този *принаден труд* се явява предметен като *принаден продукт*, а за да се реализира като капитал, този *принаден продукт* се разпада на две форми: на *обективно условие на труда* — материал и оръдие, и на *субективно условие на труда* — средства за живот за предстоящия да бъде пуснат в работа жив труд.

Естествено, всеобщата, разбираща се от само себе си предпоставка е всеобщата форма като стойност: предметен труд, и то излизащ от обръщението предметен труд. Освен това: принадлежният продукт в своята цялостност — обективиращ принадлежния труд в неговата цялостност — се явява сега като *добавъчен капитал* (в сравнение с първоначалния капитал, преди да е предприел този оборот), т. е. като особения се разменна стойност, която противостои на живата работоспособност като своя *специфична потребителна стойност*. Всички моменти, които противостояха на живата работоспособност

* — Има се предвид новосъздадената принадлежна стойност. *Ред.*

като *чужди, външни* сили, които я потребяват и използват при известни, *независещи от самата нея условия*, сега се полагат като *неин собствен продукт и резултат*.

Първо. Принадената стойност или *принаденият продукт* не е нищо друго освен определена сума предметен жив труд — сумата на принадлежния труд. Тази нова *стойност*, която противостои на живия труд като самостоятелна, разменяща се с него стойност, като капитал, е *продуктът на труда*. Самата тя не е нищо друго освен *излишъкът на труда изобич над необходимия труд* — в обективна форма и затова като стойност.

Второ. Специфичните облици, които тази стойност трябва да приеме, за да се увеличи отново, т. е. за да се положи като капитал — от една страна, като суровина и оръдие, а, от друга страна, като средства за живот за труда по време на производствения акт, — са затова също така само *специфични* форми на самия принадлежния труд. Суровината и оръдията са произведени от самия този принадлежния труд в такива съотношения, или самият той е положен обективно като суровина и оръдия в такова съотношение, което позволява не само определена сума необходим труд — т. е. жив труд, който възпроизвежда средствата за живот (тяхната стойност) — да се предметява в него, и то да се предметява постоянно, следователно да може все отново да започва разпадането на обективните и субективните условия за самозапазването и самовъзпроизвеждането му, а и с това, че живият труд извършва този възпроизводствен процес на своите предметни условия, едновременно да е положил суровината и оръдията в такова съотношение, че той като *принаден труд*, като *труд върху необходимия*, да може да се реализира в тях и по такъв начин да може да ги превърне в материал за *ново* създаване на стойност. Ето защо обективните условия на *принадения труд*, които се ограничават със съотношението между суровината и оръдията отвъд изискванията на необходимия труд; докато обективните условия на необходимия труд се разпадат в рамките на своята обективност на обективни и субективни, на вещни моменти на труда и субективни моменти (средства за живот за живия труд); се явяват сега положени като продукт, резултат, обективна форма, външно съществуване на самия принадлежния труд. Напротив, като чуждо на самия жив труд, като деяние на капитала, се явяваше първоначално обстоятелството, че оръдията и средствата за живот бяха налице в обем; който позволяваше на живия труд да се осъществява не само като *необходим*, но и като *принаден труд*.

Трето. Самостоятелното за себе си битие на стойността по отношение на живата работоспособност — затова и битието ѝ като капитал, — обективното, студеното безразлично, *отчуждеността* на

обективните условия на труда по отношение на живата [IV—43] работоспособност, които стигат дотам, че тези условия противостоят на личността на работника в лицето на капиталиста — като олицетворения със собствена воля и собствен интерес, — това абсолютно *разграничаване, отделяне* на собствеността, т. е. на вещните условия на труда от живата работоспособност — обстоятелството, че те ѝ противостоят като *чужда собственост*, като реалност на друго юридическо лице, като абсолютна сфера на *неговата* воля; а, от друга страна, че затова трудът се явява като *чужд труд* по отношение на олицетворената в капиталиста стойност или по отношение на условията на труда — това абсолютно разграничаване между собствеността и труда, между живата работоспособност и условията на реализацията ѝ, разграничаване между предметния труд и живия труд, разграничаване между стойността и дейността, създаваща стойност — а следователно и отчужденост на съдържанието на труда по отношение на самия работник, това разграничаване се явява сега също като продукт на самия труд, като опредметяване, обективизиране на собствените му моменти. Защото посредством самия нов производствен акт — който само потвърди предшестващата го размяна между капитала и живия труд — принадлежният труд, а затова и принадлежната стойност, принадлежният продукт, изобщо съвкупният резултат на труда (както на принадлежния, така и на необходимия) е бил положен като капитал, като разменна стойност, противостояща на живата работоспособност самостоятелно и безразлично или само като нейна потребителна стойност.

Работоспособността само си е присвоила субективните условия на необходимия труд — средствата за живот за произвеждащата работоспособност, т. е. възпроизвеждането ѝ само като работоспособност, откъсната от условията на осъществяването ѝ — и е положила самите тези условия като *вещи*, като *стойности*, които ѝ противостоят като чужда повеляваща персонафикация. Работоспособността излиза от процеса не само не по-богата, но излиза от него по-бедна, отколкото е влязла в него. Защото работникът не само е създал условията на необходимия труд като принадлежащи на капитала, но заложената в него възможност за увеличаване на стойността, възможност за създаване на стойност съществува сега също като принадлежна стойност, като принадлежен продукт, с една дума, като капитал, като господство над живата работоспособност, като надарена със собствена власт и воля стойност по отношение на работоспособността с нейната абстрактна, лишена от обективност, чисто субективна бедност. Работоспособността е произвела не само чуждото богатство и собствената бедност, но и отношението на това богатство като отнасящо се към себе си богатство към работоспособността като към бедност, чрез

потребяването на която богатството всмуква нови жизнени сили и отново нараства.

Всичко това произтичаше от размяната, при която работникът разменяше живата си работоспособност срещу известно количество опредметен труд, само че сега този опредметен труд, тези съществуващи извън него условия на неговия живот и самостоятелното битие на тези вещни условия извън самата работоспособност се явяват сега като *негов собствен продукт*, като положени от самия него както като негово собствено обективизиране, така и обективирането му като сила, независима от самия него и по-скоро господстваща над него, господстваща чрез собствената му дейност.

В *добавъчния капитал* всички моменти са продукт на *чуждия* труд, т. е. превърнат в капитал *чужд принадлежаен труд*: средства за живот за необходимия труд; обективните условия — материал и оръдия, — за да може необходимият труд да възпроизведе стойността, разменена срещу него във вид на средства за живот; най-сетне необходимото количество материал и оръдия, за да може в тях да се реализира нов принадлежаен труд, т. е. да бъде създадена нова принадлежаена стойност.

Тук е отпаднала привидността, която още съществуваше при първото разглеждане на производствения процес, като че ли капиталът привнася някаква стойност от своя страна, от обръщението. Сега обективните условия на труда се явяват по-скоро като негов продукт както доколкото са изобщо стойност, така и доколкото са потребителни стойности за производството. Но ако по такъв начин капиталът се явява като продукт на труда, то и продуктът на труда се явява като капитал — вече не като прост продукт, нито като разменна стока, а като *капитал*; т. е. опредметен труд като господство над жив труд, като разпореждане с него. Като продукт на труда се явява и обстоятелството, че продуктът на труда се явява като *чужда собственост* със самостоятелен по отношение на живия труд начин на съществуване, както и като съществуваща за себе си *стойност*; че продуктът на труда, опредметеният труд е надарен от самия жив труд със собствена душа и се утвърждава като *чужда сила* по отношение на живия труд.

Следователно разгледана от гледна точка на труда, тази чужда сила се явява с такова действие в производствения процес, че в същото време трудът отблъсква от себе си своето осъществяване в обективни условия като чужда реалност и затова полага себе си като лишена от субстанция, само бедна работоспособност в противоположност на тази отчуждена от труда реалност, принадлежаща не на труда, а на други; че трудът полага собствената си действителност

не като битие за себе си, а само като битие за друг, а затова и само като друго битие или битие на друг в противовес на себе си.

Този процес на осъществяване е и процес на обезсъществуване на труда. Трудът се полага обективно, но тази си обективност той полага като свое собствено небитие или като битие на своето небитие — капитала. Трудът се връща към себе си като проста възможност за полагане на стойност или за увеличаване на стойността, защото цялото действително богатство, светът на действителната стойност, както и реалните условия на собственото му [IV—44] осъществяване са положени като самостоятелни съществувания, противопоставени на него. Вследствие на производствения процес почиващите в собственото лоно на живия труд възможности съществуват като действителности извън него — но като *чужди* нему *действителности*, които образуват богатството противно на него.

Доколкото принадлежният продукт се използва отново като добавъчен капитал, отново влиза в производствения процес и в процеса на самонарастване на стойността, той се разпада на 1) средства за живот на работниците за размяне срещу живата работоспособност; нека тази част на *капитала* бъде наречена *фонд на труда*; този фонд на труда, предназначена за поддържане на работоспособността част — и за прогресиращото ѝ поддържане, тъй като добавъчният капитал постоянно расте, — се явява сега както като продукт на *чуждия* труд, чужд на *капитала* труд, така и като 2) другите негови съставни части — вещните условия за възпроизводството на една стойност=на тези средства за живот+принадна стойност.

Освен това, ако се разглежда този добавъчен капитал, разпадането на капитала на една постоянна, допотопно преди труда съществуваща част — суровини и оръдия на труда — и една променлива част — а именно разменимите срещу жива работоспособност средства за живот — се явява чисто формално, тъй като и двете части еднакво са *положени* от труда и еднакво са положени от него като свои собствени *предпоставки*. Това вътрешно разпадане на капитала се явява сега по-скоро по такъв начин, че собственият продукт на труда — обективираният принадлеен труд — се разпада на две съставни части: 1) на обективните условия за ново използване на труда и 2) на фонд на труда за запазване на възможността за този жив труд, т. е. за запазване на живата работоспособност като жива — но се разпада така, че работоспособността може да си присвоява отново определената като фонд на труда част от своя собствен резултат — от своето собствено налично битие в обективна форма, — може да извлича тази част от формата на противостоящото ѝ чуждо богатство само като възпроизвежда не само собствената си стойност, но и като увеличава стойността на онази част от новия капитал, която представлява

обективните условия за осъществяване на нов принадлеен труд и добавъчно производство, т. е. на производство на принадлени стойности. Самият труд е създал нов фонд за прилагане на нов необходим труд, или, което е същото, фонд за издръжка на нова жива работоспособност, на нови работници, но едновременно е създал и условието, че този фонд може да бъде употребен само като върху принадлещата част на добавъчния капитал бъде приложен нов принадлеен труд. Следователно в произведения от труда добавъчен капитал — принадлежна стойност — е създадена едновременно и реалната необходимост от нов принадлеен труд и по такъв начин самият добавъчен капитал е едновременно реалната възможност за нов принадлеен труд и нов добавъчен капитал.

Тук се вижда колко прогресивно посредством самия труд се разширява обективният свят на богатството като чужда по отношение на труда сила и придобива все по-широко и по-пълно съществуване, така че относително, по отношение на създадените стойности, т. е. на реалните условия за създаване на стойност, бедната субективност на живата работоспособност образува все по-ярък контраст. Колкото повече се обективира трудът, толкова по-голям става обективният свят на стойностите, който му противостои като чужд свят, като чужда собственост. Чрез създаването на добавъчен капитал трудът сам си налага принудата все отново да създава добавъчен капитал и т. н. и т. н.

По отношение на първоначалния недобавъчен капитал отношението за работната сила дотолкова се е изменило, че 1) онази част на капитала, която се разменя срещу необходим труд, е възпроизведена от самия този труд, така че вече не идва към него от обръщението, а е негов собствен продукт; и 2) частта от стойността, която във вид на суровина и оръдие представлява реалните условия за използване на живия труд, е била запазена в производствения процес от самия труд, но тъй като всяка потребителна стойност по самата си природа се състои от преходен материал, а разменната стойност е налице, съществува само във вид на потребителна стойност, това запазване = опазване от пропадане, т. е. отрицание на преходната природа на притежаваните от капиталистите стойности; затова = на полагането им като съществуваща сама по себе си стойност, като *непреходно богатство*. Ето защо едва в производствения процес посредством живия труд тази първоначална сума от стойности е била положена като капитал.

* * *

Сега от гледна точка на капитала: доколкото се разглежда *добавъчният капитал*, капиталистът представлява съществуваща за

себе си стойност, пари в третия им момент, богатство чрез просто присвояване на чужд труд, тъй като всеки от моментите на добавъчния капитал — материал, оръдие, средства за живот — се свежда до чужд труд, който капиталистът не си присвоява чрез размяна срещу налични стойности, а който си е присвоил без размяна. Наистина, като първоначално условие за този добавъчен капитал се явява размяната на част от принадлежащите му стойности или на притежаване от него *опредметен труд* срещу чужда жива работоспособност.

Като условие за образуване на *добавъчен капитал I*, ако наречем така добавъчния капитал, който произтича от първоначалния производствен процес, т. е. като условие за *присвояването на чужд труд, на предметен чужд труд*, се явява притежаването на *стойности* на страната на капиталиста, част от които той *формално* разменя срещу живата работоспособност. Казваме формално, защото живият труд трябва и да върне, да възстанови на капиталиста *разменните* стойности. Но както и да е. Във всеки случай като условие за формиране на *добавъчен капитал I*, т. е. за присвояване на чужд труд или на стойностите, в които се е предметил, се явява размяната на принадлежащи на капиталиста стойности, хвърлени от него в обръщението и предадени от него на живата работоспособност — стойности, които не [IV—45] произтичат от неговата *размяна* с живия труд, т. е. не от отношението му като *капитал* към *труда*.

Но нека сега си представим добавъчен капитал, хвърлен отново в производствения процес, реализиращ отново в размяната своята принадлежна стойност и явяващ се отново като нов добавъчен капитал в началото на трети производствен процес. Този *добавъчен капитал II* има предпоставки, различни от тези на добавъчен капитал I. Предпоставката на добавъчен капитал I бяха стойности, принадлежащи на капиталиста и хвърлени от него в обръщението, по-точно в размяната срещу живата работоспособност. Предпоставката на добавъчен капитал II не е нищо друго освен съществуването на добавъчен капитал I; т. е., с други думи, предпоставката, че капиталистът вече си е присвоил чужд труд без размяна. Това го поставя в положение да започва процеса все отново. Наистина, за да създаде добавъчен капитал II, той трябваше да размени част от стойността на добавъчен капитал I във формата на средства за живот срещу жива работоспособност, но онова, което той разменяше по такъв начин, бяха от самото начало стойности, които той не беше пуснал в обръщението от собствени фондове, а чужд предметен труд, който той си беше присвоил без какъвто и да било еквивалент и които той сега отново разменя срещу чужд жив труд, както и материалът и т. н., в които този нов труд се осъществява и създава принадлежна стойност, са попаднали в ръцете му без размяна, чрез просто присвояване.

Минало присвояване на чужд труд се явява сега като просто условие за ново присвояване на чужд труд; с други думи, обстоятелството, че чужд труд в обективна (вещна) форма, във формата на съществуващи стойности се намира в собственост на капиталиста, се явява като условие той да може да си присвоява чужда *жива* работоспособност, а оттук и принадлеен труд, труд без еквивалент. Обстоятелството, че капиталистът вече е противостоял на живия труд като капитал, се явява като единствено условие за това, че той не само се запазва като капитал, но като нарастващ капитал си *присвоява* все повече чужд труд без еквивалент, т. е. разширява своята мощ, съществуването си като капитал спрямо живата работоспособност и, от друга страна, все отново полага живата работоспособност в нейната субективна, лишена от субстанция бедност като жива работоспособност.

Собственост — минал или обективиран чужд труд — се явява като единствено условие за по-нататъшно присвояване на настоящ или жив чужд труд. Тъй като е бил създаден добавъчен капитал I чрез проста размяна между предметен труд и живата работоспособност — размяна, основана изцяло на законите на размяната на еквиваленти, оценени чрез съдържащото се в тях количество труд или работно време — и *тъй като*, изразено юридически, тази размяна не предполагаше нищо друго освен правото на собственост на всеки върху своите продукти и свободното разпореждане с тях — но тъй като затова отношението на добавъчен капитал II към I е следствие от това първо отношение, — ние виждаме странното следствие, че на страната на капитала правото на собственост се превръща диалектически в правото върху чужд продукт или в правото на собственост върху чужд труд, в правото на присвояване на чужд труд без еквивалент, а на страната на работоспособността — в задължението да се отнася към собствения си труд или към собствения си продукт като към *чужда собственост*. Правото на собственост се превръща в правото на едната страна да си присвоява чужд труд и задължението на другата страна да зачита продукта на собствения труд и самия собствен труд като стойности, принадлежащи на други.

Сбаче размяната на еквиваленти, която се явяваше като първоначалната операция, изразяваща юридически правото на собственост, се е обърнала по такъв начин, че от едната страна се разменя само привидно, тъй като разменената срещу живата работоспособност част от капитала, първо, е сама *чужд труд*, присвоен без еквивалент, и второ, *трябва с излишък да бъде възстановена от работоспособността*, следователно фактически не се дава, а се превръща от една форма в друга. И така, отношението на размяна е изцяло отпаднало или е *само привидност*.

Освен това първоначално правото на собственост беше основано на собствен труд. Собствеността се явява сега като право върху чужд труд и като невъзможност за труда да си присвоява собствения продукт. Пълното разделение между собствеността, и труда и дори между богатството и труда се явява сега като следствие от закона, който изхождаше от тяхната тъждественост.

Най-сетне, като резултат от производствения процес и процеса на увеличаване на стойността се явява преди всичко възпроизводството и новото производство на *самото отношение между капитала и труда, между капиталиста и работника*. Това социално отношение, производствено отношение, се явява фактически като още по-важен резултат от процеса, отколкото са неговите материални резултати. При това в рамките на този процес работникът произвежда себе си като работоспособност и противостоящия му капитал, както, от друга страна, капиталистът произвежда себе си като капитал и противостоящата му жива работоспособност. Всеки възпроизвежда себе си, като възпроизвежда другия, отрицанието си. Капиталистът произвежда труда като чужд труд; трудът произвежда продукта като чужд продукт. Капиталистът произвежда работника, а работникът — капиталиста и т. н.

(5) ПЪРВОНАЧАЛНО НАТРУПВАНЕ НА КАПИТАЛ

(а) Исторически предпоставки на капитала и отношението им към вече съществуващото капиталистическо производство)

След като веднъж е предположено основаното върху капитала производство — всъщност парите са се превърнали в капитал едва в *края на първия производствен* процес, който при своето възпроизводство и ново производство има за резултат добавъчен капитал I; а самият добавъчен капитал I е *положен*, реализиран като добавъчен капитал едва след като е произвел добавъчен капитал II, следователно след като са изчезнали лежащите още извън движението на *действителния* капитал предпоставки на преминаващите в капитал пари, следователно след като фактически капиталът сам, съобразно иманентната си същност е положил условията, от които изхожда в производството, — условието, че капиталистът трябва да вкара в обръщението [IV—46] стойности, създадени чрез собствен труд или както и да е — само не чрез вече наличен, минал наемен труд, — за да се положи като капитал, спада към допотопните условия на капитала, към неговите *исторически предпоставки*, които именно като такива *исторически* предпоставки са минали предпоставки и затова спадат

към историята на неговото образуване, но съвсем не спадат към съвременната му история, т. е. не спадат към действителната система на подчинения му начин на производство.

Ако например бягството на крепостните към градовете е едно от историческите условия и предпоставки на градския строй, то не е условие, не е момент на действителността на развития градски строй, а спада към миналите предпоставки, предпоставките на ставането му, които са снети в неговото налично битие. Условията и предпоставките на ставането, на възникването на капитала предполагат именно, че той още не съществува, че тепърва става; следователно те изчезват при действителния капитал, при капитала, който сам, изхождайки от своята действителност, полага условията на своето осъществяване. Така например, ако при първоначалното ставане на парите, т. е. на съществуващата за себе си стойност, предпоставка за капитал е натрупване — макар и чрез спестяване на създадени със собствен труд продукти и стойности и т. н. — на страната на капиталиста, което той е постигнал като некапиталист, следователно ако предпоставките на ставането от парите капитал се явяват като дадени външни предпоставки за възникването на капитала, то щом капиталът стане такъв, той си създава собствените предпоставки, а именно: притежаването на реалните условия за създаване на нови стойности без размяна — посредством своя собствен производствен процес.

Тези предпоставки, които първоначално се явяваха като условия на неговото ставане — и затова още не можеха да произхождат от действието му като капитал, — сега се явяват като резултати на неговото собствено осъществяване, като действителност, като положени от него, явяват се не като условия на възникването му, а като резултати на неговото съществуване. Той вече не изхожда от предпоставки, за да стане, а самият той е предпоставен и като изхожда от себе си, самият той създава предпоставките за запазването и нарастването си. Ето защо условията, които са предшествовали създаването на добавъчен капитал I, или които изразяват ставането на капитала, не спадат към сферата на начина на производство, на който капиталът служи като предпоставка, а остават зад него като исторически подстъпи към ставането му, също както процесите, чрез които Земята от течно море от огън и пара е преминала в сегашната си форма, остават извън живота ѝ като готова Земя. Това означава, че отделните капитали все още могат да възникват например чрез натрупване на запаси. Обаче натрупаният запас се превръща в капитал едва чрез експлоатация на труда.

Буржоазните икономисти, които разглеждат капитала като вечна и природосъобразна (а не историческа) форма на производството, се стремят след това да го оправдаят отново, като представят усло-

вията на ставането му като условия на настоящото му осъществяване, т. е. като представят моментите, при които капиталистът все още си присвоява като некапиталист — защо тепърва става такъв, — за същинските условия, при които той си присвоява като *капиталист*. Тези опити на апологетиката доказват нечистата съвест и безсилието да приведат в хармония начина на присвояване на капитала като капитал с прокламираните от самото общество на капитала *общи закони на собствеността*.

От друга страна, което е много по-важно за нас, нашият метод показва пунктовете, където трябва да бъде включено историческото разглеждане, т. е. където буржоазната икономика като само исторически облик на производствения процес сочи отвъд пределите си към предишни исторически начини на производство. Ето защо, за да се разкрият законите на буржоазната икономика, не е необходимо да се напише *действителната история на производствените отношения*. Обаче правилното им разглеждане и извеждане като сами исторически формирали се отношения води винаги към първи уравнения, които — както например емпиричните числа в природните науки — говорят за минало, лежащо зад тази система. Наред с правилното схващане на настоящото тези намеци дават тогава и ключа за разбиране на миналото — самостоятелен труд, до който, надяваме се, също ще стигнем. От друга страна, това правилно разглеждане води и до пунктовете, където се очертава снемането на настоящия облик на производствените отношения и по такъв начин — предчувствие за бъдещото, формиращо се движение. Ако, от една страна, добуржоазните фази се явяват като *само исторически*, т. е. снети предпоставки, то сегашните условия на производството се явяват като *снемачи сами себе си* и затова като полагащи *исторически предпоставки* за нов обществен строй.

Да разгледаме сега преди всичко формиралото се отношение, превърналата се в капитал стойност и живия труд като само противостояща му потребителна стойност, така че живият труд да се явява само като средство, за да се реализира предметният, мъртъв труд, да го изпълни с оживителна душа и да погуби собствената си душа по него — а като резултат да е произвел, от една страна, създаденото богатство като чуждо, а като свое само бедността на живата работоспособност, — то работата се свежда просто до това, че в самия процес и чрез него са положени реалните вещи условия на живия труд (а именно материалът, в който да се реализира, оръдието, с което да се реализира [IV—47], и средствата за живот, с които у живата работоспособност да се раздухва пламъкът за труд и да се предпазва от угасване, да се вливат необходимите сокове за нейния жизнен процес), положени са като чужди, самостоятелни съществувания, т. е.

като начин на съществуване на *чуждо лице*, като нещо противостоящо на живата работоспособност, която е също изолирана от тях и субективна, като обособили се, съществуващи сами за себе си стойности и затова като стойности, които образуват чуждото за работоспособността богатство, богатството на капиталиста.

Обективните условия на живия труд се явяват като *отделни, обособени* стойности по отношение на живата работоспособност като субективно налично битие, което затова се явява по отношение на тях само като стойност от *друг вид* (различна от тях не като стойност, а като потребителна стойност). Веднъж предположено, производственият процес може само да произведе отново това отделяне, да го възпроизведе, и то да го възпроизведе в по-голям мащаб. Видяхме как производственият процес върши това. Обективните условия на живата работоспособност се предполагат като самостоятелно по отношение на нея съществуване, като обективността на един различен от живата работоспособност и самостоятелно противостоящ ѝ субект; ето защо възпроизводството е *реализацията*, т. е. разширяването на тези *обективни условия* е едновременно възпроизводството и ново-производството им като богатство на чужд субект, безразлично и самостоятелно противостоящ на работоспособността. Онова, което се възпроизвежда и произвежда на ново, е не само наличното битие на тези обективни условия на живия труд, *а наличното им битие като самостоятелни, т. е. принадлежащи на чужд субект стойности, противопоставени на тази жива работоспособност.*

Обективните условия на труда придобиват субективно съществуване по отношение на живата работоспособност: капиталът става капиталист; от друга страна, само субективното налично битие на работоспособността по отношение на нейните собствени условия ѝ придава една само безразлична обективна по отношение на последните форма: тя е само *стойност* с отделна потребителна стойност *наред* със собствените условия на своето използване като *стойности* с друга потребителна стойност. Ето защо, вместо тези условия да бъдат реализирани в производствения процес като условия на осъществяване на работоспособността, тя, напротив, излиза от производствения процес само като условие за увеличаване и запазване на тяхната стойност като съществуваща за себе си стойност, противостояща на работоспособността.²⁰²

Материалът, който работоспособността обработва, е *чужд* материал; също както оръднето е *чуждо* оръдие; а трудът на работника се явява само като придатък към тях към субстанцията и затова трудът се опредметява в нещо, което не *му* принадлежи. Дори самият жив труд се явява като *чужд* по отношение на живата работоспособност, чийто труд, чието проявление той е, защото той е отстъпен на

капитала срещу определен труд, срещу продукта на самия труд. Работоспособността се отнася към труда като към чужд труд и ако капиталът би поискал да ѝ плати, без да я кара да работи, тя с удоволствие би сключила сделката. Следователно нейният собствен труд ѝ е също така чужд — а той е чужд и по отношение на управлението, — както материалът и оръдието. Ето защо за нея и продуктът се явява като комбинация от чужд материал, чуждо оръдие и чужд труд — като *чужда собственост*, а след производството тя само е обедняла с изразходваната жизнена сила, а иначе отново започва трепането си като чисто субективна работоспособност, отделена от своите жизнени условия.

Разбирането на продуктите на труда като свои собствени и оценяването на откъсването на труда от условията на осъществяването му като несправедливо, принудително е огромно осъзнаване, което само е продукт на почиващия върху капитала начин на производство, и е също така съдбоносен погребален звън, както с осъзнаването на роба, че *не може да бъде собственост на трето лице*, с осъзнаването му, че е личност, робството влачи вече само изкуствено съществуване и не може да продължава да служи за основа на производството.

Напротив, ако разглеждаме първоначалното отношение преди парите да влязат в процеса на самонарастване на стойността, появяват се различни условия, които трябва да са възникнали исторически или трябва да са дадени, та парите да станат капитал, а трудът да стане полагащ капитал, създаващ капитал, наемен труд. (*Наемният труд*, който тук се взема в строгия икономически смисъл, в който единствено ни е нужен — а по-късно ще трябва да го разграничаваме от други форми на труда срещу негдница, — е труд, полагащ капитал, произвеждащ капитал, т. е. жив труд, който както предметните условия за своето осъществяване като дейност, така и обективните моменти на съществуването си като *работоспособност* произвежда като чужди сили, противостоящи на самия него, като *съществуващи за себе си, независими от него стойности*.)

Съществените условия са положени в самото отношение, както то се явява първоначално: 1) на едната страна наличието на живата работоспособност като само *субективно* съществуване, отделено от моментите на обективната си действителност; затова отделено както от *условията* на живия труд, така и от *средствата за съществуване*, от *средствата за живот*, от средствата за самозапазване на живата *работоспособност*; живата възможност за труд в тази пълна абстракция — на едната страна; 2) намиращата се на другата страна стойност, или определен труд, трябва да представява натрупване от потребителни стойности, достатъчно голямо, за да осигури предметните условия не само за произвеждане на продуктите или стойности-

те, необходими, за да се възпроизведе или запази живата работоспособност, а и за да поглъща принадена стойност — да [IV—48] доставя материала за нея; 3) свободно отношение на размяна — парично обръщение — между двете страни; основано върху разменни стойности — а не основано върху отношение на господство и подчинение — отношение между полюсите; т. е. следователно производство, което не доставя средствата за живот непосредствено на производителя, а е опосредствувано чрез размяната, и също така не може непосредствено да завладее чуждия труд, а трябва да го купува от самия работник, да го придобие чрез размяна; най-сетне 4) едната страна — тази, която представлява предметните условия на труда във форма на самостоятелни, съществуващи за себе си стойности — трябва да се явява като *стойност* и да смята за крайна цел полагаането на стойност, самонарастването на стойността, правенето на пари, а не непосредственото потребление или създаването на потребителна стойност.

Докато *двете* страни си разменят труда само във формата на *опредметен труд*, отношението е невъзможно; то е също така невъзможно, ако самата *жива работоспособност* се явява като собственост на другата страна, следователно не се явява като разменяща. (На това не противоречи обстоятелството, че в рамките на буржоазната система на производство е възможно робство на отделни пунктове. Тогава обаче робството е възможно само защото то не съществува на други пунктове и се явява като аномалия спрямо самата буржоазна система.)

Условията, при които това отношение се явява първоначално, или които се явяват като исторически предпоставки на неговото ставане, проявяват от пръв поглед двустранен характер: на едната страна — разлагане на по-низши форми на живия труд, на другата страна — разлагане на по-благоприятни отношения [за непосредствените производители]*.

Най-напред е първата предпоставка, че е премахнато отношението на робство или крепостничество. Живата работоспособност си принадлежи на себе си и чрез размяната разполага с проявата на собствената си сила. Двете страни си противостоят като личности. *Формално* отношението им е отношение между равни и свободни разменящи изобщи.

Обстоятелството, че тази форма е *привидност*, и то *измамна привидност*, се явява, доколкото се разглежда юридическото отношение, като нещо, лежащо *извън* това отношение. Онова, което сво-

---

* Допълнението в квадратни скоби е взето от ръкописа от 1861—1863 г., където Маркс е възпроизвел цялото това място (тетрадка XXII, стр. 1397). *Ред.*

бодният работник продава, е винаги само определено, специално количество изява на сила; над всяка специална изява стои работоспособността като тоталност. Работникът продава отделната изява на сила на отделния капиталист, комуто независимо противостои като *единична* личност. Ясно е, че това не е отношението му към съществуването на капитала като капитал, т. е. към капиталистическата класа. Обаче по такъв начин, що се отнася до отделната, действителна личност, на работника е предоставено широко поле за избор, за произвол, а затова и на формална свобода. При отношение на робство работникът принадлежи на *отделния, специалния* собственик, чиято работна машина той е. Като цялост на изява на сила, като работоспособност, той е принадлежаща другиму вещь и затова не се отнася като субект към отделната си изява на сила или към живото трудово дело. При отношението на крепостничество той се явява като момент на самата поземлена собственост, придаък към земята, също като работния добитък. При отношението на робство работникът не е нищо друго освен жива работна машина, която затова има стойност за други, или по-точно е стойност. Самата работоспособност в своята цялост се явява по отношение на работника като негова собственост, като един от моментите му, с който той се разпорежда като субект и който той запазва, като го отчуждава. Това следва по-късно да се доразвие при наемния труд.

(б) Личните услуги като противоположност
на производителния наемен труд]

Размяната на предметен труд срещу жив труд още не конструира нито капитала на едната страна, нито наемния труд на другата страна. Цялата класа на така наречените *слуги* — от ваксаджията до краля — спада към тази категория. Също така и свободният надничар, когото срещаме спорадично навсякъде, където било азнатската община, било западната община, състояща се от свободни поземлени собственици, се разпада на отделни елементи — вследствие на увеличаване на населението, освобождаване на военнопленници, случайности, от които отделният човек обеднява и загубва обективните условия за своя самозадоволяващ труд, последица от разделение на труда и т. н.

Ако *A* разменя една стойност или пари, следователно предметен труд, за да получи от *B* услуга, следователно жив труд, това може да спада:

1) *Към отношението на просто обръщение*. Фактически двамата си разменят само потребителни стойности; единият — средства

за живот, а другият — труд, услуга, която първият иска да потреби било пряко — лична услуга, — било първият дава на втория материала и т. н., с който последният чрез своя труд, чрез опредметяване на труда си създава за първия потребителна стойност, предназначена да бъде потребена от него. Например, ако някой селянин вземе в къщата си странствуващ шивач, каквито по-рано се срещаха, и му даде плат, за да му направи дрехи. Или ако дам пари на някой лекар, за да ми позакърпи здравето. Важното в тези случаи е услугата, която и двамата си правят. Do ut facias тук се явява съвсем наравно с facio ut des или do ut des²⁰³.

Човекът, който от плат ми прави дреха, за което съм му дал материала, ми дава потребителна стойност. Но вместо да ми я даде направо в предметна форма, той ми я дава във формата на дейност. Аз му давам готова потребителна стойност, той ми изготвя друга. Тук разликата между миналия, опредметения труд и живия, настоящия труд се явява като само формална разлика в различните времена на труда, който веднъж е в минало свършено, а другия път е в сегашно време. И действително, явява се само като формална разлика, произтичаща от разделението на труда и размяната, дали *B* сам произвежда средствата за живот, с които трябва да съществува, или ги получава от *A* и вместо да произведе направо средствата за живот, произвежда дреха, срещу което ги получава при размяната от *A*. В двата случая той може да вземе притежаваната от *A* потребителна стойност само като му даде срещу нея еквивалент, който в последна сметка винаги се свежда до негов собствен жив труд, каквато и предметна форма да приеме било преди да е била приключена размяната или вследствие на последната. Сега дрехата съдържа не само определен придаващ форма труд — определена, вследствие на движението на труда придадена на плата форма на полезност, — а съдържа известно количество труд и затова съдържа не само потребителна стойност, а и *стойност* изобщо, *стойност* като такава. Но тази стойност не съществува за *A*, тъй като той потребява дрехата, а не е търговец на дрехи. Следователно при размяната той е получил труда не като *полагащ стойност* труд, а като дейност, създаваща полза, потребителна стойност.

[IV—49] При лични услуги тази потребителна стойност се потребява като такава, без да преминава от формата на дейност във формата на вещ. Ако, както това често се случва в примитивни условия, извършващият услугата получава не *пари*, а самите непосредствени потребителни стойности, отпада дори привидността, че на едната или на другата страна ставало въпрос за *стойности* за разлика от потребителни стойности. Но дори да приемем, че *A* плаща пари за услугата, това не е превръщане на парите му в капитал, а по-скоро

полагането им като просто средство за обръщение, за да се получи предмет за потребление, определена потребителна стойност. Ето защо този акт не е акт, който произвежда богатство, а, напротив, е акт, който потребява богатство. За *A* работата съвсем не се състои в това, че в плата се обективира труд като такъв, известно работно време, следователно *стойност*, а че се задоволява известна *потребност*. *A* знае, че парите му не *увеличават стойността* си, а *загубват стойността* си, като ги превръща от формата на стойност във формата на потребителна стойност. Тук при размяната трудът се взима не като потребителна стойност за производство на стойност, а като отделна потребителна стойност, като стойност за потреблението. Колкото по-често *A* повтаря размяната, толкова повече той обеднява. За него тази размяна не е *акт на обогатяване*, не е акт на *създаване на стойност*, а акт на *обезценяване* на налични, намиращи се в негово владение стойности. Парите, които *A* разменя тук срещу живия труд — натурална услуга, или услуга, която се обективира във *вещ*, — са не *капитал*, а доход, пари като средство за обръщение за получаване на потребителна стойност, у която формата на стойност е положена само мимолетно, не са пари, които чрез купуването на труда искат да се запазят и да нараснат като такива. Размяната на *парите като доход*, като просто средство за обръщение срещу жив труд, никога не може да положи парите като капитал, затова никога не може да положи труда като наеман труд в икономически смисъл.

Няма нужда подробно да се обяснява, че да се потребяват (изразходват) пари не означава да се произвеждат пари. В условия, в които по-голямата част от принадлежащия труд се явява като земеделски труд и затова поземленият собственик се явява като собственик както на принадлежащия труд, така и на принадлежащия продукт, доходът на поземления собственик образува фонда на труда за свободния работник, за манифактурния (тук занаятчийски) работник в противоположност на земеделските работници.

Размяната със занаятчиите е форма на потребление на поземления собственик, който направо дели другата част от дохода си непосредствено с цял куп живеещи край него срещу лични услуги, често дори привидни. В азиатски общества, където монархът се явява като изключителен притежател на принадлежащия продукт на страната, възникват цели градове, които *au fond** не са нищо друго освен ски-тащи лагери, вследствие на размяната на неговия доход с тези *free-hands***, както ги нарича Стюърт.²⁰⁴ В това отношение — макар че *може*, но не *непременно*, да е противоположно на робството и кре-

* — всъщност. *Ред.*

** — «свободни ръце». *Ред.*

постничеството няма ни следа от наемен труд, тъй като под различни форми на общата организация на труда то все се повтаря. Тъй като *парите* опосредствуват тази размяна, определянето на цената и за двете страни става важно, но само за *A*, защото той не иска да заплати прекомерно скъпо *потребителната стойност* на труда, а не защото го е грижа за *стойността* на труда. обстоятелството, че тази цена се определя първоначално условно и традиционно и постепенно икономически — отначало от отношението между търсенето и предлагането, а накрая от производствените разходи, с които могат да бъдат произведени самите продавачи на такива живи услуги, — не изменя с нищо същността на отношението, тъй като определянето на цената си остава както преди само формален момент за размяната на прости потребителни стойности. Но самото това определяне се поражда от други отношения, от общите — действащи като че ли зад гърба на този отделен акт на размяна — закони и самоопределянето на господстващия начин на производство.

Една от формите, в която най-напред в древните общества се явява този вид на заплащане, е *армията*. Заплатата [Sold] на проствия солдат също се свежда до минимум — определя се само от производствените разходи, с които той може да бъде набавен. Но това, срещу което той разменя услугата си, е доходът на държавата, а не *капитал*.

В самото буржоазно общество към тази рубрика, към тази категория спада всяка размяна на лични услуги срещу доход — и труд за лично потребление, готвене, шиене и т. н., градинарска работа и т. н., чак до всички непроизводителни класи, държавни служители, лекари, адвокати, учени и т. н. Всички домашни слуги и т. н. Всички тези работници, от най-дребния до висшия, си опосредствуват чрез услугите си — често пътя наложени — дял от принадлежния продукт, от *дохода* на капиталиста. Но никой няма и да помисли, че чрез размяна на дохода си срещу такива услуги, т. е. чрез личното си потребление, капиталистът се полага като капитал. Напротив, с това той изразходва плодовете на своя капитал. обстоятелството, че самите пропорции, в които доходът се разменя срещу такъв жив труд, се определят от общите закони на производството, с нищо не изменя природата на отношението.

Напротив, както вече споменахме в Главата за *парите**, тук всъщност извършващият услугата е онзи, който полага *стойност*; който разменя потребителна стойност — известен вид труд, услуга и т. н. — срещу *стойност*, срещу *пари*. Ето защо в Средните векове

---

* Вж. настоящия том, част I, стр. 199-200. Това място се намиране в Главата за парите, а в Главата за капитала. *Ред.*

отчасти в противоположност на потребяващата поземлена аристокрация насочващите се към производство и натрупване на пари изхождат от тази страна, от страната на живия труд; те натрупват и по такъв начин стават *двойните** капиталисти за по-късен период. Отчасти освободеният крепостен става капиталист.

Ето защо, дали получаващият заплата получава надница или хонорар, или заплата по щатна таблица и дали той изглежда познатен или по-нищожен от заплащания за услугата, не зависи от отношението изобщо, а от природното, специфичното качество на услугата.

Наистина, при предпоставка, че капиталът е господстващата сила, всички тези отношения повече или по-малко губят *почтено-стта си*. Но тук още не му е мястото на това — това *развенчаване* на личните услуги, какъвто възвишен характер и да им е приписала традицията и т. н.

Следователно не е просто размяната на *определен* срещу *жив труд* — които от тази гледна точка се явяват като две различни определения, като потребителни стойности с различна форма, единият като определение в обективна, а другият в субективна форма, — която конституира капитал и затова конституира наемен труд, а размяна на определен труд като *стойност*, обособила се стойност, срещу жив труд като *негова* потребителна стойност, като потребителна стойност не за определено, специално използване или потребление, а като потребителна стойност за *стойността*.

[IV—50] При размяната на пари срещу труд или услуга за непосредствено потребление винаги се извършва действителна размяна. Обстоятелството, че от двете страни се разменят *количества труд*, представлява само *формален* интерес, за да се измерват една спрямо друга *отделните* форми на полезност на труда. Това засяга само *формата* на размяната, но не образува *съдържанието* ѝ. При размяната на капитал срещу труд *стойността* не е мерило за размяната на две потребителни стойности, а е самото *съдържание на размяната*.

2) Във времена на разлагане на *предбуржоазни* отношения споредично се срещат свободни работници, чиито услуги се купуват не с цел за потребление, а за *производство*; но, *първо*, дори в голям мащаб това е само за производство на *непосредствени* потребителни стойности, а не на стойности; и, *второ*, ако например благородникът привлече свободния работник към своите крепостни и продава част от неговия продукт, така че свободният работник създава за него *стойност*, тази размяна се състои само заради излишеството и се

* — потенциално. Ред.

извършва само в интерес на излишеството, в интерес на *потребление на лукс*; така че аи фонд тя е само замаскирана покупка на чужд труд за непосредствено потребление или като потребителна стойност. Впрочем там, където броят на тези свободни работници нарасне и това отношение се разпространи, старият начин на производство — общинското, патриархалното, феодаалното и т. н. — е в процес на разложение и се подготвят елементите за действителния наемен труд. Обаче тези свободни ратаи могат и да се появят, както например в Полша и т. н., и пак да изчезнат, без да се промени начинът на производство.

{За да изразим отношенията, в които влизат капиталът и наемният труд, като *отношения на собственост* или като *нейни закони*, достатъчно е да изразим поведението на двете страни в *процеса на увеличаване на стойността* като *процес на присвояване*. Например обстоятелството, че принадлежният труд се полага като принадлежаща стойност на капитала, означава, че работникът не си присвоява продукта на своя собствен труд, че за него този продукт се явява като *чужда собственост* и че, обратно, *чуждият труд* се явява като *собственост на капитала*. Този втори закон на буржоазната собственост, в който първият закон преминава — и който посредством правото на наследство получава съществуване, независимо от преходността на отделните капиталисти, — се издига в закон също както и първият. Първият закон е твърдението между труда и собствеността; а вторият закон е трудът като отречена собственост или собствеността като отрицание на чуждостта на чуждия труд.

Фактически, в производствения процес на капитала, както ще стане още по-ясно при по-нататъшното му разглеждане, трудът е тоталност — комбинация от трудове, — отделните съставни части от която са си чужди, така че съвкупният труд като тоталност *не* е дело на отделния работник, а и съвместно дело на различните работници той е само доколкото те не се отнасят един към друг като комбиниращи, а са комбинирани. В комбинацията си този труд се явява също така служещ на чужда воля и чужда мисъл и ръководен от нея — имащ *духовното* си *единство* извън себе си, — както и подчинен в материалното си единство на *предметното единство* на *машините*, на основния капитал, който като *одушевано чудовище* обективира научната мисъл и фактически е обединяващото, като съвсем не се отнася като оръдие към отделния работник, а по-скоро последният съществува при него като одушевена единична точкостност, като жива изолирана принадлежност.

По такъв начин комбинираният труд е в две посоки комбинация *an sich**; нито комбинация като отношение на съвместно трудещите

* — в себе си, потенциално. *Ред.*

се индивиди един към друг, нито като тяхно пресягане, като излизат било извън специфичната или отделната си функция, било извън оръдието на труда. Ето защо, ако работникът се отнася към продукта на своя труд като към чужд, то и отношението му към комбинирания труд е също така като към чужд, както и отношението му към собствения му труд като наистина негова, но чужда му, принудителна проява на живот, която затова се схваща от А. Смит като *време, жертва* и т. н.²⁰⁵ Самният труд, както и неговият продукт, е *отречен като такъв на отделния, изолирания работник*. Сега отреченият изолиран труд е фактически положеният *задружен или комбиниран труд* — както като дейност, така и преминалият в неподвижната форма на обект — е едновременно положен непосредствено като нещо друго от действително съществуващия единичен труд — както като *чужда обективност* (чужда собственост), така и като *чужда субективност* (субективността на капитала). Следователно капиталът представлява както труда, така и неговия продукт като отречен изолиран труд и затова като собственост на изолирания работник. Ето защо капиталът е съществуването на обществения труд — комбинацията му като субект и като обект, — но самото това съществуване като самостоятелно съществуващо в противоположност на действителните моменти на труда, следователно самото то като *отделно* съществуване наред с тях. Ето защо от своя страна капиталът се явява като *заграбващ субект* и като *собственик на чужд труд*, а самото негово отношение е отношение на също такава пълно противоречие, както и отношението на наемния труд.}

[Б] ФОРМИ: ПРЕДШЕСТВУВАЩИ КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО²⁰⁶

(1) ПРИРОДНИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ПРИСВОЯВАНЕ
ОТ ИНДИВИДА НА ОБЕКТИВНИТЕ УСЛОВИЯ НА ТРУДА, РАЗЛИЧНИ ФОРМИ
НА ОБЩИНАТА]

а) Първоначалната собственост на работещите индивиди;
върху природните условия на своя труд]

Ако свободен труд и размяна на този свободен труд срещу пари с цел да се възпроизведат и умножат парите, т. е. с цел свободният труд да бъде погълнат от парите като потребителна стойност не за лично потребление, а като потребителна стойност за пари, е предпоставка на наемния труд и едно от историческите условия за капитала, откъсването на свободния труд от обективните условия на него-

вого осъществяване — от средството на труда и материала на труда — е друга предпоставка. Следователно преди всичко откъсване на работника от земята като негова природна лаборатория и затова разлагане на дребната свободна поземлена собственост, както и на общата поземлена собственост, почиваща върху източната община.

В двете форми работникът се отнася към обективните условия на своя труд като към своя собственост; това е природното единство на труда с неговите вещи предпоставки. Ето защо работникът има предметно съществуване независимо от труда. Индивидът се отнася към себе си като собственик, като господар [IV—51] на условията на своята действителност. По същия начин той се отнася и към другите и — в зависимост от това, дали тази *предпоставка* е положена като изхождаща от общината или от отделните семейства, които образуват общината — индивидът се отнася към другите като към съсобственици, като към също толкова възплъщения на общата собственост, или като към самостоятелни собственици наред с него, като към самостоятелни частни собственици, наред с които е положена самата (по-рано поглъщаща всичко и обхващаща всички) обща собственост като отделен *ager publicus** наред с многото частни поземлени собственици.

В двете форми индивидите се държат не като работници, а като собственици и като членове на една община, които едновременно работят. Целта на този труд не е *създаване на стойност*, при все че те могат да извършват принадлежаен труд, за да си доставят чрез размяна *чужди*, т. е. принадлежни продукти, а целта му е издръжката на отделния собственик и семейството му, както и на цялата община. Самото полагане на индивида като *работник* (в тази голота) е *исторически* продукт.

[б) Азиатска форма на собственост]

В първата форма на тази поземлена собственост като първа предпоставка се явява преди всичко една стихийно възникнала община: семейство и разраслото се в племе²⁰⁷ семейство или получило се чрез бракове между разни семейства, или комбинация от племена. Тъй като можем да приемем, че *пастирството*, изобщо *номадството* е първата форма на съществуване, че племето не е уседнало на определено място, а че е опасвало, каквото е срещало — хората не са по природа заседнали (само в случай че са попаднали в толкова особено плодородна природна среда, така че да седят на някое дърво като маймуни; инак скитат като диви зверове), — *племенната общност*, природната

* — обществено поле (така в древния Рим се наричал държавният поземлен фонд). *Ред.*

община се явява не като *резултат*, а като *предпоставка на съвместното присвояване* (временно) и *използване на земята*.

След като в края на краищата хората започнат да водят уседнал живот, вече от различни външни (климатични, географски, физически и т. н.) условия, както и от природните им наклонности — от племенния им характер, — ще зависи как тази първоначална общност ще се модифицира повече или по-малко. Стихийно възникналата племенна общност — общността по кръв, език, обичаи и т. н. — или, ако искате, стадността е първата предпоставка за *присвояването на обективните условия* на живота на хората, както и на тяхната възпроизвеждаща се и определяваща се дейност (дейността им като пастири, ловци, земеделци и т. н.).

Земята е голямата лаборатория, арсеналът, който доставя както средството на труда, така и материала на труда, а така и седалището, *базата* на общината. Хората наивно се отнасят към земята като към *собственост на общината*, и то произвеждащата се и възпроизвеждащата се чрез живия труд община. Само като звено, като член на тази община отделният човек се държи като *собственик* или *притежател*.

Действителното *присвояване* чрез трудовия процес става при тези *предпоставки*, които самите не са *продукт* на труда, а се явяват като негови природни или *божествени* предпоставки. Самата тази форма, в основата на която лежи същото основно отношение, може да се реализира твърде различно. Например на нея съвсем не противоречи обстоятелството, че както в повечето основни *азиатски* форми, *обединяващото единно начало*, което стои над всички тези малки общини, се явява като висшия *собственик* или като *единствения собственик*, поради което действителните общини се явяват само като *наследствени* притежатели. Тъй като *единното начало* е действителният собственик и действителната предпоставка на общата собственост, самото то може да изглежда като нещо *особено*, стоящо над множеството действителни отделни общини, където отделният човек фактически е лишен от собственост, или собствеността (т. е. отношението на отделния човек към *природните* условия на труда и възпроизводството като към принадлежащи му, като към обективни условия, като заварено във вид на неорганична природа тяло на неговата субективност) му изглежда опосредствувана, отстъпена от единното начало (реализирано в лицето на деспота като баща на множеството общини) на отделния човек чрез посредничеството на отделната община. Ето защо принадлежният продукт (който въпреки че се определя със закон вследствие на действителното присвояване чрез труд) принадлежи от само себе си на това висше единно начало.

Ето защо при условията на източния деспотизъм и липсата на

собственост, която липса юридически изглежда, че съществува при тези условия, фактически като основа съществува тази племенна или общинна собственост, породена най-често от комбинацията между промишленост и земеделие вътре в малката община, която по такъв начин става способна да се самоиздържа и съдържа в себе си всички условия за възпроизводство и разширено производство. Част от нейния принадлеен труд принадлежи на по-висшата общност, която в края на краищата съществува като *личност*, и този принадлеен труд се проявява както в налога и т. н., така и в съвместните работи за възхвала на единното начало, отчасти на действителния деспот, отчасти на въображаемото племенно същество, на бога.

Този вид общинна собственост, доколкото тя тук действително се реализира в труда, може да се проявява или така, че малките общини да вегетират независимо една до друга, а вътре в тях самите отделният човек заедно със семейството си да работи независимо на определения му участък*, или пък единното начало може да се разпростре и върху общността на самия труд, което може да представлява цяла система, както в Мексико, особено в Перу, у древните келти, у някои индийски племена.

Освен това общността в рамките на племенния строй може да се прояви повече по такъв начин, че единното начало да е представено в лицето на старейшината на основното семейство или като връзка между отците на семействата. Съобразно с това — по-деспотична или по-демократична форма на това общество. Тогава общите условия на действителното присвояване чрез труда, *канал* (много важни при азиатските народи), съобщителни средства и т. н. са дело на висшето единно начало — на витаещото над малките общини деспотично правителство. Тук същинските градове се образуват наред с тези села само там, където мястото е особено благоприятно за външна търговия, или там, където държавният глава и сатрапите му разменят дохода си (принадения продукт) срещу труд, т. е. изразходват дохода си като фонд за труд.

(в) Антична форма на собственост

[IV—52] Втората форма на собственост — а тя, както и първата, е породила съществени разновидности: местни, исторически и т. н., — продукт на по-подвижен живот, на историческо развитие, на

* Определен труд за *общ запас*, така да се каже, за *застраховка*, от една страна, и за *посрещане на разходите на общината като такава*, следователно за война, за богослужение и т. н.; господарското владение в първоначалния смисъл се среща едва тук, например в славянските общини, в румънските и т. н. Тук е заложен преходът към ангарията и т. н.

съдбините и измененията на първоначалните племена, предполага също *общината* като първа предпоставка, но не както в първия случай, като субстанция, от която индивидите са само акциденции или на която те са чисто, естествено възникнали, съставни части. Тя предполага като база не земята, а града като вече създадено седалище (център) на земеделците (собствениците на земята). Орната площ се явява като територия на града; вече не селото като прост прида-тък към земята.

Сама по себе си земята — колкото пречки и да създава за обработването ѝ, за действителното ѝ присвояване — не поставя пречка за отнасянето към нея като към неорганична природа на живия индивид, като към негова работилница, като към средство на труда, предмет на труда и средство за живот на субекта. Трудностите, които общината среща, могат да произхождат само от други общини, които или вече са завзели земите, или обезпокояват общината при заемането им. Ето защо войната е голямата обща задача, голямата съвместна работа, която се налага било за да се завземат обективните условия за живото съществуване, било за да се опазва и увековечава завземането им. Ето защо състоящата се от семейства община отначало е организирана военно — като военна и войскова организация — и това е едно от условията за съществуването ѝ като собственичка. Концентрирането на жилищата в града е основа на тази военна организация.

Сам по себе си племенният строй води до висши и по-низши родове, различие, което се развива още по-силно вследствие на смесване с покорени племена и т. н.

Общинната собственост — като държавна собственост, *ager publicus* — е отделена тук от частната собственост. Тук самата собственост на отделния човек не е непосредствено общинна собственост, както в първия случай, където следователно тя не е собственост на отделния човек, отделно от общината, който е по-скоро само притежател.

Колкото по-малко собствеността на отделния човек може фактически да бъде използвана само чрез съвместен труд — както например напонтелните канали на Изток, — колкото повече чисто *стихийно* създалият се характер на племето се разрушава от историческото движение, от преселение; освен това колкото повече племето се отдалечава от първоначалното си местонахождение и завзема *чужди* земи, следователно попада в съществено нови условия на труда и енергията на отделния човек е по-развита — колкото повече общият му характер се появява и трябва да се появява като негативно единство спрямо външния свят, — толкова повече са дадени условията отделният човек

да стане *частен собственик* на земя — на отделен парцел, — чиято обособена обработка се предоставя на него и семейството му.

Общината — като държава — е, от една страна, взаимното отношение между тези свободни и равни частни собственици, обединяването им по отношение на външния свят, а е същевременно и тяхна гаранция. Тук общинният строй почива толкова на обстоятелството, че членовете ѝ се състоят от трудещи се поземлени собственици, парцелни селяни, колкото и на обстоятелството, че самостоятелността на последните се крепи на взаимната им връзка като членове на общината, на осигуряването на *ager publicus* за общите потребности, на общата слава и т. н. Тук членуването в общината продължава да бъде предпоставка за присвояването на земи, но като член на общината отделният човек е частен собственик. Той се отнася към частната си собственост като към земя, но едновременно и като към своето битие като член на общината, а запазването му като такъв е също така запазване на общината, както и обратно и т. н. При все че тук общината е *продукт на историческото развитие*, не само фактически, но се и създава като такъв, следователно като *възникнала*, тя тук е предпоставка на *собствеността* върху земята — т. е. на отношението на трудещия се субект към природните предпоставки на своя труд като към нещо, което му принадлежи, — обаче тази принадлежност е опосредствувана от съществуването му като член на общината, чрез съществуването на общината, следователно е опосредствувана от една *предпоставка*, която се разглежда като божествена, и т. н.

Концентрация в града със селска местност като негова територия; дребно селско стопанство, работещо за непосредствено потребление; промишленост като странично домашно занятие на жените и дъщерите (предене и тъчене) или обособила се само в отделни отрасли (*fabri** и т. н.).

Предпоставката за по-нататъшното съществуване на общината е запазването на равенството между нейните свободни самоиздържащи се селяни и собствения труд като условие за по-нататъшното съществуване на тяхната собственост. Те се отнасят като собственици към природните условия на труда; но тези условия трябва постоянно чрез личен труд да се полагат действително като условия и обективни елементи на личността на индивида, на неговия личен труд.

От друга страна, насочеността на тази малка войниствена община тласка извън тези предели и т. н. (Рим, Гърция, евреите и т. н.).

«След като авгурите — казва Нибур — бяха уверили Нума, че боговете одобряват неговия избор, благочестивият цар се погрижил най-напред не за богослужението в храмовете, а за хората. Той разпределил земите, които Ромул

* — занаятчи (в древния Рим). *Ред.*

бил спечелил във войната и предоставил за завземане, и учредил култа на Термин*. Всички древни законодатели, и преди всичко Мойсей, основават успеха на своите предписания за добродетелност, справедливост и добри нрави на поземлена собственост или поне на осигурено наследствено земевладение за възможно най-голям брой граждани» (*Niebuhr. Römische Geschichte. Erster Theil, 2-te Ausgabe, 1827, стр. 245*).

Индивидът е бил поставен в такива условия за изкарване на прехраната си, че целта му е била не придобиване на богатство, а самоиздръжката, възпроизводството си като член на общината, възпроизводството си като собственик на поземлен участък и в това си качество като член на общината.

По-нататъшното съществуване на общината е възпроизводството на всички нейни членове като самоиздържащи се селяни, чието принадлежно време принадлежи именно на общината, на военното дело и т. н. Собствеността върху собствения труд е опосредствувана от собствеността върху условието на труда — върху участъка земя, която собственост от своя страна е гарантирана от съществуването на общината, а последната пък е гарантирана от принадлежния труд на членовете на общината във формата на военна служба и т. н. Членът на общината се възпроизвежда не чрез коопериране в създаващия богатство труд, а чрез коопериране в труда за общите интереси (въображаеми и действителни), с цел да се поддържа съюзът отвътре и навън. Собствеността е собственост на квиритите²⁰⁸, римска; частният поземлен собственик е такъв само като римлянин, но като римлянин той е частен поземлен собственик.

[г) Германска форма на собственост, отликата ѝ от азиатската и от античната форма на собственост]

[IV—53] [Друга] форма на собственост на работещите индивиди (самоиздържащите се членове на общината) върху природните условия на своя труд е *германската*. Тук членът на общината като такъв не е съпритежател на общата собственост**, както при специфично

* — римски бог на синорите и разграничителните знаци. *Ред.*

** Там, където собствеността съществува *само* като общинна собственост, отделният член като такъв е само *притежател* на определена част, наследствена или не, тъй като всяка част от собствеността принадлежи не на някой член за себе си, а като непосредствен член на общината, т. е. в непосредствено единство с нея, а не в отличие от нея. Следователно отделният човек е само притежател. Следователно съществува само *обща* собственост и само *частно* владение. Начинът на това владение по отношение на общата собственост може да бъде исторически, местно и т. н. твърде много изменен, според това, дали самият труд се извършва изолирано от самия частен притежател или от своя страна е определян от общината или от витаещото над отделната община единно начало.

източната форма; а и земята не е, както при римската и гръцката (накратко, при класически-античната) форма, заета от общината, не е римска земя. Част от нея остава на разположение на общината като такава, а не на отделните ѝ членове: *ager publicus* в различните му форми. Другата част от земята се разпределя и всеки парцел земя е римски поради това, че тя е частната собственост, достояние на римлянин, принадлежащият му дял от лабораторията; но и той е римлянин само доколкото притежава това суверенно право над част от римската земя.

{«В древността градският занаят и търговията били малко уважавани, докато земеделието било много уважавано; през Средните векове — противоположната оценка» [*Нибур*, пак там, стр. 418].}

{«Първоначално правото на *ползване* на общинната земя чрез *владее* принадлежало на патрициите, които след това предавали земята в лено владее на клиентите си; *предоставянето на собственост* от *ager publicus* се полагащо изключително на плебеите; всички асигнации били в полза на плебеите и като компенсация за някакво участие в общинната земя. *Същинската поземлена собственост*, с изключение на територията край стените на града, била първоначално в ръцете на плебеите (по-късно включени селски общини). [пак там, стр. 435—436].}

«Основният характер на римския плебей е, че е съвкупност от селяни, като това е изразено в квиритската им собственост. Древните единодушно са почитали земеделието като *същинското занятие* на свободния човек, като школа за войника. В него се запазва старият корен на нацията; тя се изменя в градовете, където се заселват чужди търговци и занаятчи, а и местните отиват там, където ги привлича доходът. Навсякъде, където има робство, освободеният се стреми да се издържа с такива занятия, с които после често натрупва богатства: така и в древността тези занятия най-често са били в техни ръце и поради това не са били достойни за гражданина; оттук мнението, че допускането на занаятчиите до пълноправно гражданство е рисковано (като правило у древните гърци те са били изключени). «На никой римлянин не било позволено да живее като търговец или занаятчия.»²⁰⁹ Древните не са имали и понятието за достойна цехова организация, както в историята на средновековните градове; и дори тук войнственият дух спадал, колкото повече цеховете се налагали над патрицианските родове и накрая съвсем угаснал; следователно угаснала и почитта към градовете отвън и тяхната свобода» [пак там, стр. 614—615].}

{«Племената на древните държави се основавали по два начина: или по *родове* или по *територии*. *Родовите племена* са по-стари от териториалните и почти навсякъде се изместват от последните. Крайната, най-строгата им форма е *кастовото устройство*, където едната каста е отделена от другата: смесени бракове не са разрешени; по достойнство са съвсем различни; всяка има изключителна, неизменяна професия. . .

Първоначално *териториалните племена* отговаряли на разпределянето на местността на области и села, така че онзи, който по времето, когато било направено това разделяне (в Атика по времето на Клистен), бил жител на някое село, бил записван като негов демуот във филата²¹⁰, към чиято територия спадало селото. Обикновено потомците му оставали в същата фила и в същия дом независимо от местожителството им, поради което това разделяне придобило привидността на разделяне по произход. . .

Тези римски *родове* не са кръвни роднини. Към общото име Цицерон добавя като отличителен признак произхода от свободни. Римските родове имали общи

саса*, което по-късно (още по времето на Цицерон) изчезнало. Най-дълго се запазило наследяването на умрелите членове на рода, неоставили роднини и ненаправили завещание. В най-древни времена членовете на рода имали задължението да помагат на нуждаещите се измежду тях, изпаднали в изключително положение. (При германците първоначално навсякъде, най-дълго при дитмаршенците²¹¹.) Родовете представлявали съсловни корпорации. В древния свят нямало по-общо деление от това на родове. . . Така при гелите²¹² благородните Кямпбели и васалите им образували един клан» [пак там, стр. 317—335].)

Тъй като патрицият представлява общината в по-висока степен, той е *владетелят* на *ager publicus* и се ползва от него чрез клиентите си и т. н. (а по-късно постепенно си го присвоява).

Германската община не се концентрира в града; чрез което просто концентриране (града като център на селския живот, като местожителство на селяните, както и като център на военното ръководство) общината като такава притежава тогава външно съществуване, различно от това на отделния член. Класическата древна история е история на градовете, но на градове, основани върху поземлена собственост и земеделие; историята на Азия е един вид неразчленено единство на град и село (същинските големи градове тук трябва да се разглеждат само като станове на монарха, като нарастък върху същинската икономическа конструкция). Средновековието (германската епоха) изхожда от селото като отправна точка на историята, чието по-нататъшно развитие след това протича в противоположността между града и селото. Съвременната история е урбанизиране на селото, а не както в античния свят — аграризиране на града.

[V—1]** При обединяването в града общината като такава притежава икономическо съществуване; самото *съществуване* на града като такъв се отличава от простото множество от независими къщи. Тук цялото не се състои от своите части. То е един вид самостоятелен организъм. При германците, където отделните глави на семейство се заселвали в горите, отделени от големи разстояния, дори *външно* погледнати, общината съществува само чрез поредното обединяване на членовете ѝ, при все че *вътрешното* им единство е положено в произхода, в езика им, в общото им минало и история и т. н.

Следователно *общината* се явява като *обединение*, а не като *съюз*, като единение, чиито самостоятелни субекти са собствениците на земя, а не като единство. Ето защо общината не съществува фактически като *държава*, като *държавен организъм*, както при древните, защото не съществува като *град*. За да получи общината действително съществуване, свободните собственици на земя трябва да се съберат на

* — светци. Ред. ■

** Тук започва петата тетрадка на ръкописа. На корицата има надпис: «Тетрадка V. Януари 1858 г. (започната на 22 януари)». Ред.

събрание, докато например в Рим тя *съществува* извън тези събрания в наличието на *самия град* и на чиновниците, поставени начело, и т. н.

Наистина и при германците се среща *ager publicus*, общинната земя или народната земя, за разлика от собствеността на отделния член. Той е ловен район, пасбище, сечище и т. н., онази част от земята, която не може да бъде разделена, ако трябва в тази определена форма да служи като средство за производство. Впрочем този *ager publicus* не се е явявал както например при римляните, като отделно икономическо битие на държавата наред с частните собственици, така че последните са всъщност *частни* собственици като такива, доколкото са били *изключени*, лишени (като плебеите) от ползването на *ager publicus*.

При германците *ager publicus* се явява по-скоро само като допълнение на индивидуалната собственост и фигурира като собственост само доколкото като общо притежание на едно племе се защитава от неприятелски племена. Не собствеността на отделния индивид се явява като опосредствувана от общината, а съществуването на общината и на общинната собственост се явява като опосредствувано, т. е. като отношение на самостоятелните субекти един към друг. Икономическото цяло се съдържа *au fond** във всяка отделна къща, която сама по себе си образува самостоятелен център на производството (промишленост само като домашна странична работа на жените и т. н.).

В античния свят градът с принадлежащите му земи е икономическото цяло; при германците — отделното жилище, което само се явява само като пункт в спадащата към него земя и не е концентрация на много собственици, а семейство като самостоятелна единица. В азиатската (поне преобладаващата) форма няма собственост, а само владение на отделното лице; общината е същинският действителен собственик, следователно има собственост само като *обща собственост* върху земята.

При античните народи (римляните като най-класически пример, тъй като при тях това е в най-чиста, най-релефна форма) противоположната форма на държавна поземлена собственост и частна поземлена собственост, така че последната е опосредствувана от първата или самата първа форма съществува в тази двойка форма. Ето защо частният поземлен собственик е едновременно градски гражданин. Икономически гражданството се свежда до простата форма, че селянинът е жител на град.

В германската форма селянинът не е гражданин на държавата, т. е. не е жител на град, а основа е изолираното, самостоятелно се-

* — всъщност. *Ред.*

мейно жилище, гарантирано от съюза с други такива семейни жилища от същото племе и сборовете им за такава взаимна гаранция в случай на война, по повод на религиозни обреди, разрешаване на правни въпроси и т. н. Тук индивидуалната поземлена собственост не се явява нито като противоположна форма на поземлената собственост на общината, нито като опосредствувана от нея, а, напротив. Общината съществува само във взаимните отношения на тези индивидуални поземлени собственици като такива. Общинната собственост като такава се явява само като обща принадлежност към индивидуалните заселвания на племето и присвоени земи.

Тук общината не е нито субстанцията, спрямо която отделният човек се явява само като акциденция, нито е общото, което като такава е някакво *единно начало* както в представата на отделния човек, така и в съществуването на града и на градските му потребности за разлика от потребностите на отделния човек, или в градските земи на общината като нейно отделно битие за разлика от отделното икономическо битие на члена на общината. Напротив, общината, от една страна, сама по себе си като общото по език, кръв и т. н. е предпоставка на индивидуалния собственик, но, от друга страна, като битие тя съществува само в тяхното *действително събрание* за общи цели, и доколкото тя има отделно икономическо съществуване — в лицето на общо използваните ловни райони, пасбища и т. н. — тя се използва по такъв начин от всеки индивидуален собственик като такъв, а не (както в Рим) като представител на държавата. Това е действително обща собственост на индивидуалните собственици, а не собственост на съюза на тези собственици като имащи в самия град съществуване отделно от себе си като отделни индивиди.

[д) Ограниченият характер на производствените отношения на общинния строй. Богатството в древния свят, в буржоазното общество и при комунизма]

Тук всъщност важно е следното. Във всички тези форми, в които поземлената собственост и земеделието образуват базата на икономическия строй и затова производството на потребителни стойности е икономическата цел, *възпроизводството на индивида* в определените отношения към неговата община, в които той образува нейната база, е налице:

1) Присвояване (не чрез труд, а като предпоставка на труда) на природното условие на труда — *земята* като първоначално оръдие на труда, лаборатория и склад на суровини. Индивидът просто се отнася към обективните условия на труда като към свои; отнася

се към тях като към неорганична природа на своята субективност, в която последната реализира себе си. Главното обективно условие на труда не се явява самото като *продукт* на труда, а се заварва като *природа*. [V — 2] От едната страна — живият индивид, от другата — земята като обективно условие на неговото възпроизводство.

2) Обаче това *отношение* към земята като към собственост на трудещия се индивид (който затова от самото начало се явява не просто като трудещ се индивид в тази абстрактност, а има в собствеността върху земята *обективен начин на съществуване*, който е *предпоставка* на неговата дейност, а не се явява само като неин резултат, т. е. е също така предпоставка на неговата дейност, както кожата му, сетивните му органи, които той наистина също възпроизвежда и развива, и т. н. в процеса на живота, на които от своя страна са предпоставка на този възпроизводствен процес) е веднага опосредствуван от естественото повече или по-малко исторически развито и видоизменено съществуване на индивида като *член на община* — естественото му съществуване като член на племе и т. н.

Един изолиран индивид толкова малко би могъл да има собственост върху земя, колкото и да говори. Наистина той би могъл да се ползва от земята като субстанция, както правят животните. Отношението към земята като към собственост винаги е опосредствувано от мирно или насилствено завладяване на земи от племето, от общината в някоя повече или по-малко естествено възникнала или вече исторически по-развита форма. Тук индивидът никога не може да се появи в обособеността, в която той се явява само като свободен работник. Ако обективните условия на неговия труд са предпоставени като принадлежащи му, тогава самият той е субективно предпоставен като член на някоя община, чрез която е опосредствувано отношението му към земята. Отношението му към обективните условия на труда е опосредствувано от съществуването му като член на общината; от друга страна, действителното съществуване на общината се определя от определената форма на неговата собственост върху обективните условия на труда. Дали тази опосредствувана от принадлежността към общината собственост се явява като *обща собственост*, при която отделният човек е само притежател и няма частна собственост върху земята или дали собствеността се явява паралелно в двойката форма на държавна и частна собственост, но така че последната се явява като положена от първата и затова само гражданинът на държавата е и трябва да бъде частен собственик, а, от друга страна, собствеността му като гражданин на държавата има едновременно отделно съществуване, или най-после дали общинната собственост се явява само като допълнение към индивидуал-

ната собственост, а последната се явява като база и общината изобщо няма самостоятелно съществуване освен в *събрането* на членовете на общината и обединяването им за общи цели — тези различни форми на отношение на членовете на общината или племето към земята на племето (към земята, на която то е заседнало) зависят отчасти от природните наклонности на племето, отчасти от икономическите условия, при които то вече действително се отнася към земята като собственик, т. е. присвоява си плодовете ѝ чрез труд, а последното от своя страна ще зависи от климата, от физическия състав на почвата, от физически обусловения начин на експлоатирането ѝ, от отношението към враждебни или съседни племена и от измененията, внесени от преселвания, исторически събития и т. н.

За да продължава общината като такава да съществува по стария начин, необходимо е възпроизводството на членовете ѝ при предварително положените обективни условия. Самото производство, увеличаването на населението (и то спада към производството) неизбежно премахва постепенно тези условия, разрушава ги, вместо да ги възпроизвежда и т. н., и вследствие на това общинният строй загива заедно с отношенията на собственост, върху които е бил основан.

Неизбежно най-упорито и най-дълго се задържа азиатската форма. Това се дължи на предпоставката ѝ, че отделният човек не става самостоятелен по отношение на общината, че самоиздръжката очертава кръга на производството, че земеделието и занаятът са слети в едно и т. н.

Ако отделният човек измени отношението си към общината, с това той изменя общината и действа разрушаващо върху нея, както и върху икономическата ѝ предпоставка; от друга страна, настъпва изменение на тази икономическа предпоставка, предизвикано от собствената ѝ диалектика, от обединяване и т. н. Особено влиянието на военното дело и завоеванията (което например в Рим по същество спада към икономическите условия на самата община) подкопава реалната връзка, на която тя почива.

Във всички тези форми *възпроизводството на предпоставени* (повече или по-малко естествено възникнали или исторически формирали се, но станали традиционни) отношения на отделния човек към своята община и едно *определено*, за него *предопределено обективно* съществуване както в отношението му към условията на труда, така и в отношението му към неговите другари по труд, по племе и т. н., е основа на развитието, което поради това от самото начало е *ограничено*, но с премахването на ограничението настъпват упадък и гибел. Така при римляните влияят развитието на робството, концентрицията на земевладението, размяната, паричните отношения, завоеванията

и т. н., при все че всички тези елементи до известен пункт изглеждали съвместими с основата и отчасти като че ли само невинно я разширявали, а отчасти изглеждали като прости злоупотребления. Тук може да има голямо развитие в рамките на определен кръг. Могат да се появят крупни индивиди. Но тук е немислимо свободно и пълно развитие нито на индивида, нито на обществото, тъй като такава развитие е в противоречие с първоначалното отношение.

[V — 3] При древните никъде не срещаме изследване по това, коя форма на поземлена собственост и т. н. е най-продуктивната, създава най-голямо богатство. Богатството не се явява като цел на производството, при все че Катон прекрасно е могъл да изследва коя обработка на нивата носи най-големи добиви или пък Брут е могъл да дава парите си в заем срещу най-високи лихви. Изследването винаги се отнася до въпроса, кой вид собственост създава най-добри граждани на държавата. Богатството се явява като самоцел само при малкото търговски народи — монополисти в посредническата търговия, — които живеят в порите на стария свят, както евреите в средновековното общество. А пък богатството е, от една страна, вещ, осъществено е във вещи, материални продукти, на които човек противостои като субект; от друга страна, като стойност богатството е просто разпореждане с чужд труд не с цел за господство, а за лично потребление и т. н. Във всички форми то се явява във вешен облик било като вещ, било като отношение, опосредствувано от вещ, която лежи извън индивида и случайно се намира наред с него.

Ето защо древният възглед, според който човекът, в каквото ограничено национално, религиозно, политическо определение и да се явява като цел на производството, изглежда твърде възвишен в сравнение със съвременния свят, където производството се явява като цел на човека, а богатството — като цел на производството. Обаче фактически, ако се смъкне ограничената буржоазна форма, какво друго е богатството освен създалата в универсалната размяна универсалност на потребностите, способностите, средства за потребление, производителни сили и т. н. на индивидите? [Какво друго — освен] пълното развитие на човешкото господство над природните сили, както над тези на така наречената природа, така и над тези на неговата собствена природа? [Какво друго — освен] абсолютното разгръщане на творческите му заложби без друга предпоставка освен предшествуващото историческо развитие, което превръща в самоцел тази цялост на развитието, т. е. на развитието на всички човешки сили като такава, а не измерено по *предварително даден* мащаб? При това човек не се възпроизвежда в някоя опреде-

леност, а произвежда своята цялост, той не се стреми да остане, каквото е станал, а се намира в абсолютното движение на ставането.

В буржоазната политическа икономия — и в производствената епоха на която тя отговаря — това пълно разгръщане на вътрешната същност на човека се явява като пълно опустошение, това универсално опредметяване се явява като тотално отчуждаване, а събарянето на всички определени едностранчиви цели — като пожертвуване на самоцелта заради една съвсем външна цел. Ето защо детинският дърен свят изглежда, от една страна, като по-възвишеното. От друга страна, той е такъв във всичко, в което се търси завършен облик, завършена форма и дъдно ограничение. Той представлява удовлетворение от ограничена гледна точка, докато съвременността не носи удовлетворение или пък където изглежда самоудовлетворена, е *просташка*.

[е) Обърканост у Прудон по въпроса за произхода на собствеността.
 Действителните предпоставки за възникване на собствеността.
 Робство и крепостничество]

Това, което господин Прудон нарича *извъникономическо* възникване на собствеността, под която той разбира именно поземлената собственост²¹³, е *добуржоазното* отношение на индивида към обективните условия на труда и преди всичко към *природните* обективни условия на труда, защото, както трудещият се субект е природно даден индивид, природно битие, първото обективно условие на неговия труд се явява като природа, като земя, като негово неорганично тяло; самият той е не само органичното тяло, но тази неорганична природа като субект. Това условие не е негов продукт, а е заварено, негова предпоставка като природно битие извън него.

Преди да анализираме това по-подробно, още следното: добричкят Прудон не само би могъл, но и би трябвало със същото основание да упрекне *капитала* и *наемния труд* — като форми на собственост, — че имат *извъникономически* произход. Защото обстоятелството, че работникът заварва обективните условия на труда като отделени от него, като *капитал*, и обстоятелството, че капиталистът заварва *работника* като лишен от собственост, като абстрактен работник (размяната, както тя се извършва между стойността и живия труд, предполага *исторически процес*, колкото и капиталът и наемният труд сами да възпроизвеждат това отношение и да го развият както в ширина — в целия му обективен обем, — така и в дълбочина) — предполага, както видяхме, исторически процес, който представлява историята на възникване на капитала и наемния труд.

С други думи: *извъникономическият произход* на собствеността не означава нищо друго освен *историческия произход* на буржоазната икономика, на формите на производство, които биват теоретично или мислено изразени чрез категориите на политическата икономия. Обстоятелството, че добуржоазната история и всяка нейна фаза имат своя *икономика* и *икономическа основа* на своето движение, е всъщност само тавтологията, че открай време животът на хората е почивал върху производството, върху един или друг начин на обществено производство, чиито отношения ние наричаме именно икономически отношения.

Първоначалните условия на производството (или, което е също-то: възпроизводството на хората, чийто брой се увеличава посредством естествения процес между двата пола; защото това възпроизводство, ако от едната страна се явява като присвояване на обектите от субектите, се явява от другата страна и като формиране на обектите, подчиняване на обектите на субективна цел, превръщането им в резултати и въплъщения на субективната дейност) първоначално *не могат сами да бъдат произведени*, да бъдат резултати на производството. Не *единството* на живите и дейни хора с природните, неорганични условия на тяхната обмяна на веществата с природата и оттук присвояването им на природата се нуждае от обяснение или е резултат на [V — 4] исторически процес, а *разривът* между тези неорганични условия на човешкото съществуване и това дейно съществуване, разрив, който е напълно положен едва в отношението между наемния труд и капитала.

В робското и крепостническото отношение няма такъв разрив; а част от обществото третира другата част просто като *неорганично и природно* условие на своето собствено възпроизводство. Робът не се намира в никакво отношение към обективните условия на своя труд; но самият *труд*, както във формата на роб, така и във формата на крепостен, се поставя като *неорганично условие* на производството в редицата на другите природни същества наред с добитъка или като придатък към земята.

С други думи: първоначалните условия на производството се явяват като природни предпоставки, *природни условия за съществуването на производителя*, точно както живото му тяло, колкото и да го възпроизвежда и развива, първоначално не е положено от самия него, а се явява като *предпоставка* на самия него; собственото му съществуване (телесно) е природна предпоставка, която той не е положил. Самите тези *природни условия за съществуването*, към които той се отнася като към принадлежащо му неорганично тяло, са двойки: природата им е 1) субективна и 2) обективна. Производителят се заварва като член на семейство, племе, род и т. н. (който

след това поради смесване с други и поради противопоставяне на други придобиват исторически различен облик) и като такъв член той се отнася към определена природа (тук още можем да кажем: земя) като към свое собствено неорганично съществуване, като към условие за своето производство и възпроизводство. Като естествен член на общината той има дял в общата собственост и владее отделна част от нея, също както той като роден римски гражданин има (поне) идеално право на *ager publicus* и реално право на толкова и толкова югера земя и т. н.

Неговата *собственост*, т. е. отношението му към природните предпоставки на неговото производство като към принадлежащи му, като към *свои собствени*, е опосредствувана от обстоятелството, че самият той е естествен член на община. (Абстракцията за общност, в която членовете нямат нищо общо освен например езика и т. н., а и него едва ли, е очевидно продукт на много по-късни исторически условия.) Относно отделния човек например е ясно, че самият той се отнася към езика като към *свой собствен* само като естествен член на някаква човешка общност. Език като продукт на отделен човек е безсмислица. Но такава е и собствеността.

Самият език е както продукт на една общност, така и от друг аспект самият е наличното битие на общността, и то нейното разбиращо се от само себе си налично битие.

{Общинното производство и общата собственост, каквито се срещат например в Перу, са очевидно *вторична* форма, пренесена и въведена от завоюващите племена, които са познавали у тях си общата собственост и общинното производство в старата по-проста форма, каквато се среща в Индия и при славяните. Формата, която намираме при келтите например в Уелс, изглежда, също е пренесена у тях, *вторична*, въведена от завоевателите при по-нископоящите завоювани племена. Завършеността и систематичната разработка на тези системи от един *върховен център* говорят за по-късното им възникване. Точно както въведеният в Англия феодализъм е бил завършен по форма, отколкото естествено възникналият във Франция.

{При чергарските пастирски племена — а всички пастирски народи са първоначално чергарски — земята наравно с другите природни условия се явява в първичната си безграничност, например в азиатските степи и азиатските високи плата. На нея пасат и т. н., т. е. потребяват я стада, от които на свой ред съществуват пастирските народи. Те се отнасят към нея като към своя собственост, при все че никога не фиксират тази собственост. Така е с ловния район при дивите индиански племена в Америка; племето смята известна област за свой ловен район и със сила го отстоява срещу други

племена или пък се стреми да прогони други племена от отстоявания от тях ловен район. При чергарските пастирски племена общината е фактически винаги обединена — пътуващо общество, керван, орда — и формите на началство и подчиненост се развиват от условията на този начин на живот. Фактически тук се *присвоява* и *възпроизвежда* само стадото, а не земята, която обаче винаги се използва *общо* на временно заеманата област.}

Единствената преграда, която общината може да срещне в отношението си към природните условия на производството — към земята (ако веднага преминем към уседналите народи) — като към *свои*, е *друга община*, която вече разполага с тях като със свое неорганично тяло. Ето защо *войната* е един от най-първобитните видове труд на всяка от тези стихийно възникнали общини както за удържане на собствеността, така и за придобиването ѝ.

(Тук фактически можем да се задоволим с казаното за първоначалната собственост върху земята, тъй като при пастирските народи собствеността върху естествено заварените продукти на земята — например овцете — е едновременно и собственост върху пасищата, през които те минават. Изобщо собствеността върху земята включва и собствеността върху органичните ѝ продукти.)

{Ако [V — 5] заедно със земята се завоюва самият човек като нейна органична принадлежност, него го завоюват като едно от условията на производството и по такъв начин възникват робството и крепостничеството, които скоро изопачават и видоизменят първоначалните форми на всички общини и сами стават тяхна база. С това простата конструкция бива негативно определена.}

Следователно първоначално *собствеността* не означава нищо друго освен отнасяне на човека към своите природни условия на производството като към принадлежащи му, като към *свои*, като към *предпоставени* заедно с неговото *собствено съществуване*; отнасяне към тях като към *природни предпоставки* на самия него, които, така да се каже, образуват само удълженото му тяло. Въсъщност той не се отнася към своите условия на производство, а съществува двояко: както субективно като самия той, така и обективно в лицето на тези природни неорганични условия на неговото съществуване.

Формите на тези *природни условия на производството* са двояки: 1) съществуването на човека като член на общност; следователно съществуването на тази общност, която в първоначалната си форма е *племе*, повече или по-малко видоизменено *племе*; 2) отнасянето му към *земята* посредством общността като към *своя*, обща поземлена собственост, и в същото време *лично владение* за отделния човек, или пък така, че се разпределят само плодовете, а самата земя и обработката ѝ остават *общи*. (Впрочем *жилищата* и т. н., дори и

колите на скитите, все пак винаги са владение на отделния човек.) Едно от природните условия на производството за живия индивид е принадлежността му към някакво *естествено възникнало общество*, племе и т. н. Това например е вече условие за неговия език и т. н. Собственото му производително съществуване е възможно само при това условие. С това е обусловено неговото субективно съществуване като такова, също както то е обусловено от отношението му към земята като към своя лаборатория.

(Наистина собствеността е първоначално *подвижна*, защото отначало човек овладява готовите плодове на земята, към които между другото спадат и животните, а за него по-специално онези, които могат да бъдат опитомени. Впрочем дори това състояние — лов, риболов, пастирство, живеене от плодове на дървета и т. н. — предполага винаги присвояване на земята било за трайно заселване, било за чергаруване, било за пасище за животните и т. н.)

Следователно *собствеността* означава човек да *принадлежи към някое племе* (общност) (да има субективно-обективно съществуване в него) и посредством отношението на тази общност към земята като към свое неорганично тяло, отношение на индивида към земята, към външното първоначално условие на производството — тъй като земята е джюверменно суровина, оръдие и плод — като към предпоставка, спаданци към неговата индивидуалност, като към начини на съществуване на последната. *Ние свеждаме тази собственост до отношението към условията на производството.* Защо не към условията на потреблението, тъй като първоначално произвеждането на индивида се ограничава с възпроизвеждане на собственото му тяло чрез присвояване на готови предмети, приготвени за потребление от самата природа? Дори там, където е нужно само да се *намерят* и да се *открият*, това много скоро започва да изисква напрежение, труд (както при лов, риболов и пастирство) и производство (т. е. развитие) на известни способности от страна на субекта. А освен това състояния, при които може да се посяга към наличното без каквито и да са оръдия (следователно без продукти на труд, които сами вече са предназначени за производство), без изменение на формата (което става дори при пастирството) и т. н., са много скоропреходни и никъде не могат да бъдат разглеждани като нормални състояния, дори и не като нормални първобитни състояния. Впрочем първоначалните условия на производството от само себе си включват пряко, без труд потребляеми вещи като плодове, животни и т. н.; така че самият фонд на потреблението се явява като съставна част на *първоначалния фонд на производството.*

Основното условие на почиващата върху племенния строй (към който първоначално се свежда общинният строй) *собственост*

е да бъдеш член на племето. Това условие *лишава* победеното, покorenото от племето чуждо племе *от собственост* и захвърля самия подчинен човек сред *неорганичните условия* на своето възпроизводство, към които общината се отнася като към свои. Ето защо робството и крепостничеството са само по-нататъшни степени на развитие на почиващата върху племенния строй собственост. Те неизбежно изменят всички форми на последната. Най-малко могат те да направят това при азиатската форма. При самоиздържащото се единство на манифактура и земеделие, върху което почива тази форма, завоюването не е толкова необходимо условие, колкото там, където изключително преобладава *поземлената собственост, земеделието*. От друга страна, тъй като в тази форма отделният човек никога не става собственик, а само притежател, самият той е всъщност собственост, роб на онзи, в лицето на който съществува единното начало на общината, и тук робството нито премахва условията на труда, нито изменя същественото отношение.

[ж) Причини за разлагането на общината
и на почиващата върху нея собственост]

[V — 6] По-нататък сега е ясно:

Собствеността, доколкото е само съзнателното (и за отделния човек положеното от общината и обявеното за закон и гарантирано) отнасяне към условията на производството като към *свои*, т. е. доколкото съществуването на производителя се явява като съществуване в *принадлежащите му* обективни условия, се осъществява едва чрез самото производство. Действителното присвояване се извършва най-напред не в мисленото, а в дейното, реалното отношение към тези условия, в действителното им полагане като условия на своята субективна дейност.

Но с това става ясно още, че *тези условия се изменят*. Едва чрез ловуването на племената една територия става ловен район; едва чрез обработването на земята тя се полага като продълженото тяло на индивида. След като *градът Рим* бил построен и околните земи били обработени от неговите граждани, условията на общината станали по-други от предишните. Целта на всички тези общини е запазване, т. е. *възпризвеждане на индивидите, които образуват общината, като собственици, т. е. при същия обективен начин на съществуване, който едновременно формира отношението на членовете един към друг и затова образува самата община. Но това възпроизводство е едновременно неизбежно ново производство и разрушаване на старата форма*. Например там, където всеки от инди-

видите трябва да притежава толкова и толкова акра земя, вече нарастването на населението става пречка. Ако тя трябва да се превъзмогне, прибъгва се до колонизация, а последната налага завоевателна война. Оттук роби и т. н., както и увеличаване на *ager publicus*, а с това и засилване на патрициите, които представляват общината и т. н.

По такъв начин запазването на стария общинен строй включва разрушаването на условията, върху които той почива, преминава в своята противоположност. Ако например се помисли, че продуктивността на същата площ би могла да се увеличи чрез развитие на производителните сили и т. н. (последното е тъкмо най-бавното при традиционното земеделие), това би включило нови начини, нови комбинации на труда, употребяване на голяма част от деня за земеделие и т. н., а това би подкопало старите икономически условия на общината. В самия акт на възпроизводството се изменят не само обективните условия, например от селото става град, от дивата гора става разчистена нива и т. н., но се изменят и производителите, като развиват в себе си нови качества, като развиват, преобразуват себе си чрез производството, като формират нови сили и нови предстиви, нови начини на общуване, нови потребности и нов език.

Колкото по-традиционен е самият начин на производство — а той се запазва дълго в земеделието; още по-дълго в ориенталското съчетание на земеделие и манифактура, — т. е. колкото по-дълго *действителният процес* на присвояване остава един и същ, толкова по-постоянни са старите форми на собственост, а следователно и общината изобщо.

Там, където има вече отделяне на членовете на общината като частни собственици от себе си като градска община и собственици на градската територия, там се появяват вече и условия, поради които отделният човек може да *загуби* собствеността си, т. е. двоякото отношение, което го прави равноправен гражданин, член на общината, и го прави *собственик*. В източната форма това *загубване* едва ли е възможно, освен вследствие на съвсем външни въздействия, тъй като отделният член на общината никога не влиза в свободно отношение към нея, въз основа на което да може да загуби своята връзка (обективна, икономическа) с нея. Той е здраво сраснат. Това се дължи и на обединеността на манифактурата и земеделието, на града (селото) и земята.

При древните манифактурата се явява вече като упадък (занятие на освободени роби, клиенти, чужденци) и т. н. Това развитие на производителния труд (освободен от изключителното подчинение на земеделието като домашен труд на свободни хора, насочен само към земеделието и войната, или като манифактура, обслужваща богослу-

жението и общината — строеж на къщи, пътища, храмове), което неизбежно става вследствие на общуване с чужденци, роби, вследствие на стремежа да се размени принуденият продукт и т. н., разлага начина на производство, върху който почива общината, а следователно и *обективният отделен човек*, т. е. отделният човек, определен като римлянин, грък и т. н. Също така въздействуват размяната, задължеността и т. н.

Първоначалното единство между отделна форма на общината (племето) и свързаната с нея собственост върху природата, т. е. свързаното с нея отношение към обективните условия на производството като природно битие, като опосредствувано от общината обективно съществуване на отделния човек — това единство, което, от една страна, се явява като специфична форма на собственост — има живата си действителност в определен *начин на самото производство*, който начин се явява както като отношение на индивидите един към друг, така и като определеното им дейно отношение [V — 7] към неорганичната природа, като определения им начин на труд (който винаги е семеен труд, а често е общинен труд). Като първата голяма производителна сила се явява самата община; за отделните видове на производствените условия (например скотовъдство, земеделие) се развиват отделен начин на производство и отделни производителни сили, както субективни, явяващи се като свойства на индивидите, така и обективни.

Определено стъпало от развитието на производителните сили на трудещите се субекти — на което отговарят определени отношения на последните един към друг и към природата — до това се свежда в последна сметка както тяхната община, така и почиващата върху нея собственост. До известен момент възпроизводство. След това преминава в разложение.

Следователно *собственост* означава първоначално (и това означава тя в нейната азиатска, славянска, антична, германска форма) отношение на трудещия се (произвеждащия или възпроизвеждащия се) субект към условията на своето производство или възпроизводство като към свои. Ето защо тя ще има и различни форми според условията на това производство. Самото производство цели възпроизводството на производителя при и заедно с тези негови обективни условия за съществуване. Това отношение като собственик — не като резултат, а като предпоставка на труда, т. е. на производството — предполага определено съществуване на индивида като член на племе или община (чиято собственост до известна степен е самият той).

Робството, крепостничеството и т. н., при които самият работник се явява едно от природните условия на производството за трети индивид или община (такъв например *не* е случаят при общото

робство на Изтока, а *само* от европейска гледна точка) — следователно собствеността не е вече отношението на трудещия се сам индивид към обективните условия на труда, — са винаги вторични, никога първоначални, при все че са необходими и последователен резултат от основаната върху общинния строй и върху труда при общинния строй собственост.

Наистина много просто е да си представим, че някой здравеняк, физически по-силен, след като най-напред е хванал животното, хваща след това човек, за да го кара да му хваща животни; накратко, служи си с човека като с естествено заварено условие за своето възпроизводство (при което собственият му труд се свежда до властнуване и т. н.), както с всяко друго природно същество. Но такъв възглед — колкото и правилен да е от становището на дадено племе или дена община — е безсмислен, тъй като изхожда от развитието на *обособени хора*.

Човек се обособява едва в резултат на историческия процес. Първоначално той се явява *като родово същество, като племенно същество, като стадно животно* — при все че съвсем не като *ξῶον πολιτικόν*²¹⁴ в политическия смисъл. Самата размяна е едно от главните средства на това обособяване. Тя прави стадното съществуване ненужно и го разлага. Работата се завърта така, че човекът като обособен индивид се отнася вече само към себе си, обаче средствата, за да се полага като обособен индивид, са станали негово превръщане във всеобщо и колективно същество. В тази общност обективното съществуване на отделния човек като собственик, да кажем например като поземлен собственик, е предпоставено, и то при известни условия, които го приковават към общността или по-скоро образуват звено в неговата верига. В буржоазното общество работникът например съществува напълно лишен от обективните условия, субективно; обаче *вещта, която му противостои*, се е превърнала в *истинското обществено същество*, което той се стреми да изяде, но което изяжда него.

Всички форми (повече или по-малко естествено възникнали, но всички същевременно и резултати на исторически процес), при които общината предполага субектите в определено обективно единство с производствените им условия или при които определено субективно съществуване предполага самите общини като производствени условия, по необходимост отговарят само на ограничено, и то на принципно ограничено развитие на производителните сили. развитието на производителните сили ги разлага и самото им разлагане е развитие на човешките производителни сили. Работи се, изхождайки от известна основа — отначало естествено възникнала, а след това историческа предпоставка. Но по-късно самата тази основа или предпоставка се

снима или се полага като мимолетна предпоставка, която е станала твърде тясна за развитието на прогресивната човешка маса.

Доколкото античната поземлена собственост се появява отново в съвременната парцелна собственост, самата тя се отнася към политическата икономия и ние ще се върнем към нея в отдела за поземлената собственост.

■ [V — 8] (Към всичко това трябва да се върнем по-задълбочено и по-подробно.)

(2) ИСТОРИЧЕСКИЯТ ПРОЦЕС НА ВЪЗНИКВАНЕ
НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКИТЕ ПРОИЗВОДСТВЕНИ ОТНОШЕНИЯ]

[а) Разлагане на докапиталистическите форми на отношението на работника към обективните условия на труда]

Тук преди всичко става дума за следното: отношението на труда към капитала или към обективните условия на труда като към капитал предполага исторически процес, който разлага различните форми, в които работникът е собственик, или собственикът работи.

И така преди всичко

1) *Разлагане на отношението на работника към земята като към природно условие на производството, към която той се отнася като към свое собствено неорганично битие, като към лаборатория на неговите сили и област, подвластна на неговата воля.* Всички форми, в които се среща тази собственост, предполагат *община*, чиито членове, макар и да са възможни формални различия между тях, като членове на общината са *собственици*. Ето защо самата първоначална форма на тази собственост е *непосредствена обща собственост (източна форма, модифицирана при славянската; развита до противоположност, но все още като скрита, макар и противоположна основа при античната и германската собственост)*.

2) *Разлагане на отношенията, при които работникът се явява като собственик на оръдието.* Както по-горната форма на поземлената собственост предполага *реална община*, така тази собственост на работника върху оръдието предполага особена форма на развитието на промишления труд като *занаятчийски труд*; с тази форма е свързан цехово-корпоративният строй и т. н. (Древноизточната манифактура може още при пункт 1) да бъде разгледана.) (Тук самият труд е още наполовина изкуство, наполовина самоцел и т. н. Майсторство. Самият капиталист е още майстор. С особеното трудово умение се осигурява и притежаването на оръдието и т. н. и т. н. След това до известна степен наследственост на начина на труда заедно с организацията на труда и оръдието на труда. Средновековните

градове. Трудът все още се явява като собствен труд; определено самоздоволяващо се развитие на едностранчиви способности и т. н.

3) В двата случая се включва, че преди производството работникът владее средствата за потребление, необходими, за да живее като производител, т. е. за да живее по време на производството, преди завършването на последното. Като поземлен собственик той е направо снабден с необходимия фонд потребление. Като занаятчийски майстор той е наследил, спечелил, спестил този фонд, а като чирак той е още *ученик*, при което той още не се явява като същински, самостоятелен работник, а по патриархален начин е на прехрана у майстора. Като калфа (действителен) той има известно участие в притежавания от майстора фонд за потребление. Макар този фонд и да не е *собственост* на калфата, все пак по законите на цеха, по традиция фондът поне се владее съвместно и т. н. (за това по-подробно ще говорим по-нататък).

4) От друга страна, също така и *разлагане* на отношенията, при които *самите работници, самите живи работоспособности* още *непосредствено* спадат към *обективните условия на производството* и се присвояват като такива — следователно са роби или крепостни. За капитала работникът не е условие на производството, а само-труд. Ако може да възложи този труд на машини или дори на вода, въздух — толкова по-добре. И капиталът не си присвоява работника, а неговия труд — не непосредствено, а опосредствено от размяната.

Това са, от една страна, историческите предпоставки, за да се среща работникът като свободен работник, като лишена от обективните условия, чисто субективна работоспособност спрямо обективните условия на производството като *не-негова собственост*, като *чужда собственост*, като сама за себе си съществуваща *стойност*, като капитал. Но, от друга страна, се пита, какви условия са нужни, та работникът да намери срещу себе си *капитал*?

{Във формулата на капитала, в която живият труд се отнася негативно както към суровината, така и към оръдието и към необходимите по време на работата средства за живот като към не-собственост, е *включена* преди всичко *не-собствеността върху земята*, т. е. е отречено състоянието, при което трудещият се индивид се отнася към земята като към своя собствена, т. е. работи, произвежда като собственик на земята. В най-добрия случай той се отнася към земята не само като работник, а като собственик на земята към себе си като към трудещ се субект. Поземлената собственост включва потенциално както собствеността на суровината, така и на първоначалното оръдие, самата земя, а също и на самораслите плодове на земята. Положена в най-първоначалната форма, поземлената собственост означава човек да се отнася към земята като присвоител, да намира

в нея суровини, оръдия и средства за живот, създадени не чрез труд, а от самата земя. Веднъж това отношение възпроизведено, вторичните оръдия и чрез самия труд създадените плодове на земята се явяват като включени в поземлената собственост в първобитните ѝ форми. Следователно преди всичко това историческо състояние като по-пълно отношение на собственост е отречено в отношението на работника към условията на труда като капитал. Това е историческото състояние № I, което се отрича в това отношение или е предпоставено като вече исторически разложило се.

Обаче второ, [V — 9] там, където вече съществува *собствеността върху оръдието*, т. е. отношението на работника към оръдието като към свое, където той работи като собственик на оръдието (което същевременно предполага подчиняването на оръдието на неговия индивидуален труд, т. е. предпоставя особено ограничено стъпало на развитие на производителната сила на труда), където тази форма на *работника като собственик* или на *работещия собственик* е вече положена като самостоятелна форма* наред със и извън *поземлената собственост*, там вече се предпоставя едно второ историческо стъпало, наред със и извън първото, което самото вече трябва да се яви значително модифицирано вследствие на *обособяването на този втори вид собственост*, или втори вид работещ собственик.

Тъй като самото оръдие е вече продукт на труда, следователно елементът, който конституира собствеността, е вече положен като създаден посредством труда, тук общината — онази община, върху която почива този вид собственост — не може вече да се явява в естествено възникналата форма, както в първия случай, а се явява като община, сама вече произведена, възникнала, вторична, произведена вече от самия работник. Ясно е, че там, където собствеността върху оръдието е отношението към производствените условия на труда като към собственост, в действителния труд оръдието се явява *само като средство* на индивидуалния труд; изкуството действително да си присвоява оръдието, да си служи с него като със средство на труда се явява като специална способност на работника, която го полага като собственик на оръдието. Накратко, същественият характер на цехово-корпоративния строй (на занаятчийския труд, конституиращ субекта на труда като собственик) следва да се сведе към отношението към оръдието за производството (оръдието на труда като собственост) за разлика от отношението към земята (към суровината като такава) като към собствена. Обстоятелството, че отношението към

* С други думи, занаятчийското и градското развитие на труда, не както в първия случай като придаване към поземлената собственост и подчинено на нея; следователно и суровините, и средствата за живот като собственост на занаятчийта са *опосредствувани* от неговия занаят, от собствеността му върху оръдието.

този един момент на производствените условия конституира работещия субект като собственик, превръща го в трудещ се собственик, това историческо състояние № II, което по природата си може да съществува само като противоположност или, ако щете, едновременно като допълнение на модифицираното състояние № I, също е отречено в първата формула на капитала.

Третата възможна форма: работникът да се отнася като собственик само към средствата за живот, да ги заварва като природно условие на трудещия се субект, без да се отнася като към собствени нито към земята, нито към оръдието и нито към самия труд, е всъщност формулата на робството и крепостничеството, която в отношението на работника към условията на производството като към капитал също е отречена, положена е като исторически разложено се състояние.

Първоначалните форми на собственост се свеждат неизбежно до отношението към различните обективни моменти, които обуславят производството, като към свои; те дотолкова образуват икономическата основа на различните форми на общината, доколкото от своя страна имат за предпоставка определени форми на общината. Тези форми са съществено модифицирани от причисляването на самия труд към *обективните производствени условия* (крепостничество и робство), поради което се загубва и модифицира простият положителен характер на всички отнасящи се към № I форми на собственост. Всички те съдържат в себе си — робството като възможност и затова като собственото си ликвидиране. Що се отнася до № II, при което особеният вид труд — майсторството в него и съответно на това собствеността върху оръдието на труда = собственост върху производствените условия, — то наистина изключва робството и крепостничеството; но във формата на кастов строй може да получи аналогично негативно развитие.}

{Третата форма на собственост върху средствата за живот — ако не се сведе до робство и крепостничество — не може да съдържа отношение на *трудещия се* индивид към условията за производство и следователно за съществуване. Ето защо тя може да бъде само отношение на загубил поземлената си собственост и още не преминал към вида собственост под № II член на първоначалната, основана върху поземлена собственост община, както римският плебс по времето на *papes et circenses*²¹⁵.}

{Отношението на *retainers** към своя феодален владетел, или изпълнението на личната повинност е съществено различно, защото тя всъщност е само начинът на съществуване на самия поземлен собственик, който вече не работи, а собствеността му включва към

* — феодални слуги. Ред.

производствените условия самите работници като крепостни и т. н. Тук *отношението на господство* се явява като съществено отношение на присвояването. Към животното, земята и т. н. не може всъщност да има отношение на господство вследствие на присвояването, при все че животното служи. Присвояването на чужда *воля* е предпоставка за отношението на господство. Следователно безволеето, както например животното, може наистина да служи, но не прави от собственика *господар*. Тук все пак виждаме, че *отношенията на господство и подчинение* също попадат в тази формула на присвояването на оръдията за производство; а те образуват необходим фермент за развитието и гибелта на всички първоначални отношения на собственост и производствени отношения, както и изразяват тяхната ограниченост. Наистина, в капитала те се възпроизвеждат (в опосредствувана форма) и по такъв начин образуват фермент и за неговото разложение и са символ на неговата ограниченост.)

[V—10] {Правото при нужда човек да продава себе си и своите близки е било позорно всеобщо право; то е било валидно както в северните страни, така и при гърците и в Азия; правото на кредитора да вземе за свой слуга неиздължилия се дължник и, доколкото е възможно, да покрене вземането си чрез неговия труд или чрез продажба на неговата личност е било почти също толкова разпространено» (*Niebuhr. Romische Geschichte. Erster Theil, стр. 600.*)}

{На едно място *Нибур* казва, че за гръцките автори, които са писали по времето на Август, трудността и погрешното разбиране на отношението между патриции и плебеи, както и смесването им на това отношение с отношението между патрони и клиенти идвали от това, че те

«са писали по време, когато *богати и бедни са били единствените истински класи на гражданите*; когато несъстоятелният човек, колкото и благородно да е било потеклото му, се нуждаел от покровител, а милионерът, дори да е бил освободен роб, е бил търсен като покровител. От наследствените отношения на зависи смисъл у тях почти нямамо и следа» (пак там, стр. 620.)}

«Сред двете класи» (*метеци** и *освободени роби, както и потомството им*) «се срещали занаятчи и правото на гражданството, с което били ограничени последните, получавал плебейт, който зарязвал земеделието. И те не били лишени от честта да имат *законни съсловни организации*; а корпорациите им били толкова високоуважавани, че за техен основател назовавали Нума; те били 9: свирачи, златари, зидари, бояджии, сарачи, кожари, бакърджии, грънчари и деветата корпорация на всички останали занаяти. . . Някои от тях били самостоятелни жители на предградията, равноправни граждани, които не са приели покровителството на някой патрон (в случаите, когато е съществувало такова право); и потомци на зависими, чиято връзка с патрона била прекъсната поради измиране на неговия род; без съмнение те били толкова чужди на разприте между старите граждани и общината, колкото и флорентинските цехове са били чужди на междудубосиците между родовете на гвелфите и гибелините; може би зависимите са били още изцяло на разположение на патрициите» (пак там, стр. 623.)}

* — чуждестранни преселници. Ред.

[б) Отделяне на обективните условия на труда от самия труд.
Първоначално образуване на капитал]

На едната страна се предпоставят исторически процеси, които са поставили маса индивиди на една нация и т. н. в положението, ако на първо време не на действителни свободни работници, все пак на хора, с които са *държат** такива, чиято единствена собственост е работоспособността им и възможността да я разменят срещу налични стойности; индивиди, на които всички обективни условия на производство-то протъждат като *чужда собственост*, като тяхна *не-собственост*, но същевременно като *стойности* са разменими, така че до известна степен са присвоими посредством жив труд. Такива исторически процеси на разлагане са както разлагане на отношенията на зависимост, които приковават работника към земята и към господаря на земята, но фактически предпоставят неговата собственост върху средствата за живот, така че по същество това е процес на откъсването му от земята; разлагане на отношенията на поземлената собственост, конституирани го като йомен, свободно трудещ се дребен поземлен собственик или като арендатор (колон), свободен селянин**; разлагане на корпоративните отношения, които предпоставяли и собствеността му върху оръдието на труда и самия труд като занаятчийски определена сръчност, като собственост (а не само източник на последната); също така разлагане на отношенията на клиента в различните форми, в които *не-собственици* се явяват в свитата на господаря си като съпотребители на принадлежащия продукт, а като еквиваленти носят ливреята на своя господар, участвуват в разприте му, вършат лични (въображаеми или реални) услуги и т. н.

Във всички тези процеси на разлагане при по-точна проверка ще се окаже, че се разлагат отношения на производството, при които господства потребителната стойност, производството за непосредствено потребление. Разменната стойност и производството ѝ има за предпоставка господството на другата форма. Ето защо във всички тези отношения натуралните данъци и повинностите преобладават над паричните платежи и паричните берии. Обаче това само между другото. При по-обстойно разглеждане ще се окаже също така, че всички тези разложени се отношения са били възможни само при определена степен на развитие на материалните (а оттук и на духовните) производителни сили.

Това, което преди всичко ни интересува тук, е следното: про-

* — потенциално. Ред.

** Разлагането на още по-старите форми на обща собственост и на реална община се разбира от само себе си.

цесът на разлагане, който превръща маса индивиди от една нация и т. н. в *дълъци* свободни наемни работници (индивиди, които само защото са лишени от собственост, са принудени да се трудят и да продават труда си), предполага, че на другата страна *не са изчезнали* предишните източници на доход и отчасти предишните условия на собственост на тези индивиди, а, напротив, *само* употребата им е станала друга, начинът на съществуването им се е променил, като *свободен фонд* са преминали в други ръце или частично са останали в *същите*. Ясно е следното: същият процес, който е отделил маса индивиди от предишните им (по един или друг начин) положителни отношения към *обективните условия на труда*, който е отрекъл тези отношения, а с това е превърнал тези индивиди в *свободни работници*; същият процес потенциално е освободил тези *обективни условия на труда* (земя, суровини, средства за живот, оръдия на труда, пари или всичко това) от *предишната* им връзка с отделените сега от тях индивиди. Те са още *налице*, но са налице в друга форма, като *свободен фонд*, в който всички стари политически и т. н. връзки са заличени и които противостоят на онези отделени, лишени от собственост индивиди вече само във формата на *стойности*, на трайно обособили се стойности.

Същият процес, който е противопоставил масата като свободни работници на *обективните условия на труда*, е противопоставил и тези условия като [V — II] *капитал* на свободните работници. Исторически процес е било разделянето на свързаните преди елементи; ето защо резултатът му не е, че един от елементите изчезва, а че всеки от тях се явява в негативно отношение към другия — свободният работник (потенциално) на едната страна, а капиталът (потенциално) на другата. Отделянето на обективните условия от страната на класите, които са били превърнати в свободни работници, трябва в същата степен да се появи на противоположния полус като обособяване на същите тези условия.

Ако отношението на капитал и наеман труд се разглежда не като меродавно и обхващащо цялото производство*, а като исторически възникващо (т. е. ако се разглежда първоначалното превръщане на пари в капитал, процесът на размяна между само потенциално съществуващия капитал на едната страна и потенциално съществуващите свободни работници на другата страна), естествено се налага простият извод, около който икономистите вдигат толкова шум, че

---

*Тъй като в този случай предпоставеният като условие на наемния труд капитал е собствен продукт на наемния труд и е предпоставен на себе си като условие от самия наеман труд, като предпоставка за самия наеман труд, създаде на от самия него.

страната, която се явява като капитал, трябва да притежава суровини, оръдия на труда и средства за живот, за да може работникът да живее по време на производството, преди да е завършило производството.

По-нататък това се представя така, че на страната на капиталиста трябва да е имало натрупване (предшестващо труда и не произхождащо от него натрупване), което да му позволява да впрегне работника на работа и да поддържа дееспособността му, да го поддържа като жива работоспособност.* По-късно това независимо от труда, не положено деяние на капитала бива пренесено от тази история на възникването му в съвременността, бива превърнато в момент от действителността и действителността му, от самоформирането му. Тогава накрая от това се извежда вечното право на капитала върху плодовете на чуждия труд или, по-точно, неговия начин на придобиване се извежда от простите и «справедливи» закони на размяна на еквиваленти.

Намиращото се във формата на пари богатство може да се превърне в обективните условия на труда само защото и ако последните са отделени от самия труд. Видяхме, че отчасти пари могат да бъдат натрупвани просто по пътя на размяната на еквиваленти, но това представлява толкова незначителен източник, че в исторически план не си струва да бъде споменат — ако се приеме, че парите са спечелени чрез размяна на собствен труд. По-скоро натрупаното чрез лихварство (особено практикуваното и спрямо поземлената собственост) и чрез търговски печалби подвижно богатство, парично богатство, се превръща в капитал в същинския смисъл — в промишлен капитал. По-долу ще имаме повод да говорим по-подробно за двете форми, доколкото те сами не се явяват като форми на капитала, а като по-ранни форми на богатство, като предпоставки за капитала.

Както видяхме, в понятието капитал, във възникването му е

* Щом веднъж капиталът и наемният труд са положени като своя собствена предпоставка, като база, предпоставена на самото производство, работата се представя така, че капиталистът — освен фонда от суровини и средства на труда, необходим, за да възпроизведе работникът себе си, да създаде необходимите средства за живот, т. е. да реализира *необходимия труд* — да притежава един фонд от суровини и средства на труда, с който работникът да осъществи принадлежащия си труд, т. е. да осъществи печалбата на капиталиста. По-нататъщият анализ показва, че работникът постоянно създава двоен фонд за капиталиста, или двоен фонд във формата на капитал, част от който постоянно ползва условията на собственото му съществуване, а другата част — условията на съществуването на капитала. Както видяхме, в добавъчния капитал — добавъчен капитал в сравнение с допотопното му отношение към труда — целият *реален, наличен капитал*, всеки негов елемент в еднаква степен представлява определен и присвоен от капитала *чужд труд*, присвоен без размяна, без да се дава еквивалент срещу него.

зложено, че той изхожда от *парите* и следователно изхожда от богатството, което съществува във формата на пари. В това също така е заложено, че, идвайки от обръщението, капиталът се явява като *продукт* на обръщението. Ето защо образуването на капитал не изхожда от поземлената собственост (тук в краен случай от *арендатора*, доколкото той е търговец на земеделски продукти); не изхожда и от цеха (при все че при последния пункт има една възможност); а изхожда от търговското и лихварското богатство. Обаче това богатство намира условията да купува свободни работници едва когато тези работници в резултат на исторически процес са били откъснати от обективните условия на своето съществуване. Едва тогава това богатство намира и възможност да купува самите тези *условия*. Например при цехови условия обикновени пари, ако самите те не са цехови, не са на цехов майстор, не могат да купят тъкачни станове, за да накарат да се работи на тях; предписано е колко станове могат да работят при един майстор и т. н. Накратко, самото оръдие е още толкова сраснато със самия жив труд, толкова се явява като негова башиния, че още не е истински влязло в обръщение.

Обстоятелството, което дава възможност на паричното богатство да стане капитал, е, първо, заварването на свободните работници и, второ, заварването на средствата за живот и материалите и т. н. (които преди по един или друг начин са били *собственост* на сега лишениите от обективни условия маси) също като *свободни* и *продаваеми*.

А другото условие на труда — известна сръчност, оръдие като средство на труда и т. н. — се *заварва* от паричното богатство в този подготвителен или първи период на капитала отчасти като резултат на градския цехов строй, отчасти като резултат на домашната или допълнителната към земеделското промишленост. Историческият процес е не резултат на капитала, а предпоставка за него. В резултат на този процес капиталистът се вклинява (исторически) като междинно лице между поземлената собственост или собствеността изобщо и труда. За идиличните басни, според които капиталистът и работникът се сдружавали и т. н., [V — 12] нито историята знае нещо, нито се среща следа от тях при извеждане понятието капитал. Спорадично *манифактурата* може да се развие на отделни места сред обкръжение, което все още спада към съвсем друга епоха, както например в италианските градове *наред* с цеховете. Но като всеобщо господстваща форма на една епоха условията за капитала трябва да са развити не само на отделни места, а в голям мащаб. (На това не пречи обстоятелството, че при разпадане на цеховете отделни цехови майстори се превръщат в промишлени капиталисти; впрочем слу- чаят е рядък и това отговаря на природата. Общо взето, цеховата

организация — и майсторът, и калфата — загива там, където се появяват капиталистът и работникът.)

От само себе си се разбира — а и се вижда при по-дълбоко вникване в историческата епоха, за която тук става дума, — че наистина *времето на разлагане* на предишните начини на производство и начини на отношение на работника към обективните условия на труда е *едновременно време*, когато, от една страна, *паричното богатство* вече се е развило до известна широта и, от друга страна, бързо расте и се разпространява вследствие на същите обстоятелства, които ускоряват въпросното разлагане. Самото парично богатство е едновременно един от факторите на това разлагане, така както това разлагане е условието за превръщането на паричното богатство в капитал. Обаче *просто съществуване на паричното богатство* и дори постигането от него на един вид господство съвсем не е достатъчно, за да се извърши въпросното *разлагане в капитал*. Иначе древният Рим, Византия и т. н. биха завършили историята си със свободен труд и капитал или по-точно биха започнали нова история. И там разлагането на старите отношения на собственост е било свързано с развитие на паричното богатство — на търговията и т. н. Обаче вместо до промишленост, това разлагане е довело фактически до господство на селото над града.

Първоначалното образуване на капитал не се извършва така, че капиталът *натрупвал*, както си го въобразяват, средства за живот, оръдия на труда и суровини, накратко, отделените от земята и сами вече пропити с човешки труд *обективни условия* на труда.* То не се извършва така, че капиталът да създава обективните условия на труда.

Всъщност *първоначалното образуване на капитал* се извършва просто с това, че съществуващата като *парично богатство* стойност получава вследствие на историческия процес на разлагане на стария начин на производство способността, от една страна, *да купува* обек-

---

* От пръв поглед е ясно какъв порочен кръг се получава, ако, от една страна, *работниците*, които капиталът трябва да приведе в действие, за да се положи като капитал, тепърва трябваше да бъдат *създадени*, да бъдат извикани на живот посредством негово натрупване, ако чакаха неговото *«да бъде!»*, докато, от друга страна, самият капитал би бил неспособен да *натрупва* без чужд труд, в краен случай би могъл да натрупва *собствения си труд*, т. е. следователно сам да съществува във формата на *не-капитал* и *не-пари*, тъй като преди съществуването на капитала трудът може да се реализира само във форми като тези на занаятчийския труд, на дребното земеделие и т. н., накратко, все форми, които не могат или *само ограничено* могат да *натрупват*; във форми, които допускат само малък принадеен продукт и в голямата му част го *изяждат*. Изобщо ще трябва по-подробно да изследваме тази представа за *натрупването*.

тивните условия на труда, от друга страна, да получава от освободените работници самия *жив* труд в замяна срещу пари.

Всички тези моменти са налице. Самото им разединяване е исторически процес, процес на разлагане и *той* е, който прави парите способни да се превърнат в *капитал*. Самите пари, доколкото действуват при тази история, правят това само доколкото самите те се намесват в този процес като крайно енергично разединително средство и доколкото съдействуват за създаване на *оскубаните*, лишени от обективните условия *свободни работници*; обаче сигурно не с това, че *създават* за работниците обективните условия на съществуването им, а като спомагат да се ускори отделянето им от тези условия, лишаването им от собственост.

Например ако английските едри поземлени собственици са разпуснали свитите си, които заедно с тях са изждали принадлежния продукт на селото, ако по-нататък арендаторите им са прогонили безимотните дребни селяни, и т. н., а с това, първо, маса живи работни сили е била хвърлена на *трудова пазар*, маса, която е била в двояк смисъл свободна, свободна от старите отношения на клиента или на зависимост и отношения на повинности и, второ, свободна от всякакво имущество и от всякаква обективна, вещна форма на съществуване, *свободна от всякаква собственост*; маса, чийто единствен източник да си изкарва прехраната е била продажбата на работната си сила или пък просия, скитничество и разбойничество. Исторически е установено, че те най-напред опитали последното, но с бесилки, позорни стълбове и камшици били отклонени от този път и са били тласнати по тесния път към трудовия пазар — следователно *правителствата* например на Хенрих VII, Хенрих VIII и т. н.²¹⁶, се явяват като условия на историческия процес на разлагане и като създатели на условията за съществуването на капитала.

От друга страна, средствата за живот и т. н., които по-рано поземлените собственици и свитите им са изждали, сега са били на разположение на парите, които искали да ги купят, за да купуват с тяхна помощ труд. Парите нито са *създали* тези средства за живот, нито са ги *натрупали*; те са били налице, били потребявани и възпроизвеждани, преди да бъдат потребявани и възпроизвеждани чрез посредничеството на парите. Нищо друго не се било променило освен че тези средства за живот били сега хвърлени на *разменния пазар* — били откъснати от непосредствената им връзка с устите на свитите и т. н. и от потребителни стойности са били превърнати в разменни стойности и така попаднали в обсега и [V — 13] под господството на паричното богатство.

Същото е с оръдията на труда. Паричното богатство нито е знамерило, нито е изфабрикувало чекръка и предачния стан. Обаче,

откъснати от своята земя, предачите и тъкачите с чекръците и станове си попаднали под властта на паричното богатство и т. н. *На капитала не принадлежи нищо друго освен съединяването на масите работни ръце и оръдия, които той заварва. Той само ги събира под властта си.* Това е неговото действително натрупване; натрупване на работници заедно с оръдията им в известни пунктове. За това ще се говори по-подробно при така нареченото натрупване на капитал.

Наистина паричното богатство — във вид на търговско богатство — било спомогнало да се ускори разпадането на старите производствени отношения и например дало на поземления собственик, както още А. Смит хубаво е показал²¹⁷, възможност да разменя житото си, добитъка си и т. н. срещу донесени от чужбина потребителни стойности, вместо да изплюсква заедно със свитата си произведените от самия него и да вижда богатството си до голяма степен в масата на потребяващата заедно с него свита. Паричното богатство придало за него по-голямо значение на *разменната стойност* на неговия доход. Същото станало и по отношение на неговите арендатори, които били вече наполовина капиталисти, но все пак били още доста подокарани.

Развитието на разменната стойност (подпомогнато от съществуващите във формата на търговско съсловие *пари*) разлага насоченото повече към непосредствената потребителна стойност производство и отговарящите му форми на собственост (отношения на труда към обективните му условия) и по такъв начин води към създаване на *трудовия пазар* (съвсем различен от пазара за роби). Впрочем и това влияние на парите е възможно само при предпоставката на *градското занаятчийство*, което *не* почива върху капитал и наемен труд, а върху организиране на труда в цехове и т. н. Самият градски труд бил създал средства за производство, за които цеховете станали също така спъващи, както старите отношения на поземлена собственост — за едно подобро земеделие, което отчасти само от своя страна е последица от по-големия пласмент на земеделските продукти в градовете и т. н. Другите обстоятелства, които например в XVI в. увеличавали масата на стоките в обръщение, както и тази на парите, създавали нови потребности и затова повишавали разменната стойност на отечествените продукти и т. н., покачвали цени и т. н., всичко това, от една страна, допринасяло за разпадането на старите производствени отношения, ускорявало откъсването на работника или неработника, но работоспособен от обективните условия на неговото възпроизводство и по такъв начин допринасяло за превръщането на парите в капитал.

Ето защо не може да има нищо по-глупаво от това, да се схваща това *първоначално образуване* на капитал така, като че ли той е

натрупал и създад *обективните условия на производството* — средствата за живот, суровините и оръдията — и ги е предложил на *лишения* от тях работник. Напротив, отчасти паричното богатство е подпомогнало работните сили на работоспособните индивиди да бъдат лишени от тези условия; отчасти този процес на разединяване е протичал без негово участие. Когато първоначалното образуване на капитал достигнало известно равнище, паричното богатство могло да застане като посредник между станалите по този начин свободни обективни условия на труда и станалите свободни, но и *лишените от всичко* живи работни сили и с едните да купува другите. А що се отнася до *образуването* на самото *парично богатство*, преди превръщането му в капитал, то спада към предисторията на буржоазната икономика. Лихварството, търговията, градовете и възникващата заедно с тях хазна играят при това главната роля. Роля играе и *пестенето* на арендаторите, селяните и т. н., макар и в по-малка степен.

Тук едновременно се оказва, че развитието на размяната и на разменната стойност, което навсякъде се опосредствува от търговията, или чие то опосредствувание може да бъде наречено търговия (парите получават самостоятелно съществуване в търговското съсловие, също както обръщението — в търговията), води както до разпадане на *отношенията на собственост на труда* на неговите условия за съществуване, на едната страна, така и на отношенията, при които *самият труд се причислява към обективните условия на производството* — все отношения, които изразяват преобладаването както на потребителната стойност и насоченото към непосредствено потребление производство, така и на една реална община, която самата е непосредствено налице като предпоставка на производството.

Основаното върху разменната стойност производство и основаното върху размяната на тези разменни стойности общество (колкото и да имат вид, както видяхме в предишната глава за парите, че полагат собствеността като резултат само на *труда*, да полагат частната собственост върху продукта на собствения труд като условие, а труда — като всеобщо условие на богатството) предполагат и предизвикват отделянето на труда от неговите обективни условия. Тази размяна на еквиваленти се извършва, но е само повърхностният слой на едно производство, което почива върху присвояването на чужд труд *без размяна*, но под *привидността на размяна*. Тази система на размяна почива върху капитала като нейна основа, а ако се разглежда отделно от него, както тя сама се показва на повърхността, т. е. като *самостоятелна* система, то това е само *привидност*, но *необходима привидност*.

Ето защо сета вече не е за учудване, че системата на разменните стойности (размяна на измервани с труда еквиваленти) се превръща във или, по-точно, показва като скрит фон *присвояване на чужд труд без размяна*, пълно разделяне на труда и собствеността. Работата е там, че господството на самата разменна стойност и на произвеждащото разменни стойности производство *предполага* [V — 14] самата чужда работоспособност като разменна стойност, т. е. отделяне на живата работоспособност от обективните ѝ условия; предполага отношение към тях — или към собствената си обективност — като към чужда собственост; с една дума: отношение към тях като към *капитал*. Само времето на залеза на феодалното общество, но когато то още е водило междусобна борба — например в Англия през XIV и първата половина на XV век — е златният век за еманципиращия се труд. За да се отнася трудът към обективните си условия отново като към своя собственост, трябва друга система да смени системата на частната размяна, която, както видяхме, полага размяна на предметен труд срещу работоспособност и затова полага присвояване на живия труд без размяна.

Начинът, по който парите се превръщат в капитал, често се проявява исторически съвсем нагледно просто така, че например търговецът поръчва на тъкачи и предачи, които дотогава са се занимавали с тъкане и предене като селски страничен занаят, да работят за него и превръща страничния им занаят в тяхно главно занятие; а тогава той си ги е осигурил и ги е подчинил като наемни работници. Да ги изтегли след това от домовете и да ги обедини в една работна сграда, е следващата крачка. При този прост процес е ясно, че той не е подготвил нито суровини, нито оръдия, нито средства за живот за тъкача и предача. Всичко, което е направил, е, че ги е ограничил постепенно до един вид труд, при който те при продажбата стават зависими от *купувача*, от *търговеца* и в края на краищата произвеждат вече само за него и *чрез* него. Първоначално той купувал техния труд само чрез купуване на техния продукт; а след като те са се ограничили да произвеждат тази разменна стойност и следователно са принудени да произвеждат непосредствено *разменни стойности*, т. е. са принудени целия си труд да разменят срещу пари, за да могат да продължат да съществуват, те попадат под негова власт и накрая изчезва и привидността, като че ли му *продават* продукти. Той купува труда им и им отнема собствеността най-напред на продукта, а скоро и на оръдието, или пък им го оставя като *привидна собственост*, за да намали собствените си производствени разходи.

Първоначалните исторически форми, в които капиталът се появява отначало спорадично или *на отделни места*, наред със старите начини на производство, но като ги подкопава постепенно на-

всякъде, е, от една страна, същинската *манифактура* (още не фабрика). Тя възниква там, където се произвежда масово за износ, за външния пазар — следователно върху *базата на едра морска и сухопътна търговия*, в нейните главни пунктове, както например в италианските градове, Константинопол, фландърските, холандските градове, някои испански като Барселона и т. н. Отначало манифактурата не обхваща така наречените *градски занаяти*, а *селското странично занаятчийство*, предене и тъкане, работата, която изисква най-малко цехово умение, художествена подготовка. Ако оставим настрана големите търговски пунктове, където тя заварва базата на външен пазар, така че производството, така да се каже, *естествено* е насочено към разменната стойност — следователно манифактури, които са свързани направо с корабоплаването, самото корабостроене и т. н., — манифактурата установява първите си седалища не в градовете, а на село, в села без цехове и т. н. Селското странично занаятчийство е широката база на манифактурата, докато градският занаят изисква високо развитие на производството, за да може да се практикува на фабрична основа. Същото е с такива отрасли на производството като фабрики за стъкло, металообработващи фабрики, дъскорезници и т. н., които от самото начало изискват по-голяма концентрация на работни сили, от самото начало използват повече природни сили, изискват масово производство, както и концентрация на средства на труда и т. н. Същото е и с хартиени фабрики и т. н.

От друга страна, появата на арендатора и превръщането на земеделското население в свободни надничари. При все че на село това превръщане се налага по-късно с цялата си последователност и в най-чиста форма, там то започва много рано.

Древните, които никога не са отишли по-далеч от същинските градски художествени занаяти, поради това никога не са могли да стигнат до едрата промишленост. Първата ѝ предпоставка е въвлечането на страната в цялата ѝ широта в производството не на потребителни стойности, а на разменни стойности. Фабрики за стъкло, хартиени фабрики, металургични заводи и т. н. не могат да работят цехово. Те изискват масово производство; пласмент на широк пазар; *парично богатство* в ръцете на капиталиста (не че той създава условията — той не създава нито субективните, нито обективните, — но при старите отношения на собственост и при старите производствени отношения тези условия не могат да бъдат събрани заедно).

Разлагането на крепостните отношения, както и появата на манифактурата превръщат постепенно всички отрасли в ръководени от капитала отрасли. Наистина, и в самите градове има под формата

на невключени в цехове надничари, общи работници и т. н. елемент за образуването на същинския наеман труд.

[V — 15] Ако по такъв начин видяхме, че превръщането на парите в капитал има за предпоставка исторически процес, който е отделил, обособил обективните условия на труда от работника, то, от друга страна, ефектът на веднъж възникналия капитал и на неговия процес е да си подчини цялото производство и навсякъде да развие и проведе разединяването между труда и собствеността, между труда и обективните условия на труда. В по-нататъшното изложение ще се види как капиталът унищожава занаятчийския труд, трудовата дребна поземлена собственост и т. н. и дори себе си във формите, в които *не* се явява в противоположност на труда: в *дребния капитал* и междинните, хибридни видове между старите начини на производство (или както са се възобновили върху основата на капитала) и класическия, адекватен начин на производство на самия капитал.

Единственото натрупване, което е предпоставено при възникването на капитала, е натрупването на *паришно богатство*, което, разгледано само за себе си, е съвсем непроизводително във вида, в който възниква само от обръщението и принадлежи само на него. Капиталът си създава бързо вътрешен пазар, като унищожава всички селски странични занаяти, следователно като преде, тъче за всички, като облича всички и т. н., накратко, като на създаваните преди като непосредствени потребителни стойности придава формата на разменни стойности, процес, който от само себе си произтича от отделянето на работника от земята и от собствеността (макар и в крепостна форма) върху условията на производството.

При градския занаят, макар по същество да почива върху размяна и създаване на разменни стойности, непосредствената, главната цел на това производство е *осигуряване на съществуването като занаятчия, като занаятчийски майстор*, следователно потребителна стойност, а не *забогатяване, не разменна стойност като разменна стойност*. Ето защо навсякъде производството е подчинено на предпоставено потребление, предлагането е подчинено на търсенето и се разширява само бавно.

* * *

Производството на капиталисти и наемни работници е следователно главен резултат от процеса на увеличаване стойността на капитала. Обикновената политическа икономия, която има пред погледа си само произведените вещи, съвсем забравя това. Тъй като в този процес предметният труд е положен едновременно като

непредметност на работника, като предметност на една противоположна на работника субективност, като *собственост* на чужда нему воля, капиталът е неизбежно едновременно *капиталист* и мисълта на някои социалисти, че ни бил нужен капиталът, но не ни били нужни капиталистите²¹⁸, е съвсем погрешна. В понятието капитал е положено, че обективните условия на труда (а те са продукт на самия труд) се *персонифицират* по отношение на труда, или, което е същото, че те са положени като собственост на една чужда на работника личност. В понятието капитал се съдържа капиталистът.

Впрочем тази грешка съвсем не е по-голяма, отколкото например грешката на всички филолози, които говорят за *капитал* в древността, за римски и гръцки капиталисти. Това е само друг израз за обстоятелството, че в Рим и Гърция трудът е бил *свободен*, което господата едва ли биха желали да твърдят. Че сега не само наричаме плантаторите в Америка капиталисти, но че *са* и такива, почива върху това, че те съществуват като аномалии в рамките на един почиващ върху свободния труд световен пазар.

Ако става въпрос за думата капитал, която не се среща у древните*, то още чергарските орди със стадата си из степите на азиатските пдата са най-големите капиталисти, тъй като капитал означава първоначално добитък, поради което често все още сключваният в Южна Франция поради липса на капитал исполчарски договор тъкмо по изключение се нарича: *Bail de bestes à Chaptel***. А ако речем да си позволим лош латински, нашите капиталисти или *Capitales Homines**** биха били такива «*qui debent censum de capite*****».

При определяне понятието капитал се срещат трудности, които липсват при парите. Капиталът е по същество *капиталист*; но в същото време той от своя страна като различен от капиталиста елемент на съществуването му или производството изобщо, е *капитал*. Така по-нататък ще видим, че под *капитал* се подразбира много нещо, което съгласно понятието му като че ли не се отнася към него. Например капитал се дава на заем, натрупва се и т. н. Във всички тези означения той като че ли е просто вещь и като че ли изцяло съпада с материята, от която се състои. Но това и много други неща ще се изяснят в хода на изложението.

(Мимоходом да отбележим на шега: добрият Адам Мюлер, който свеща всички образни изрази много мистично, е чувал в обикновения живот и за *жив капитал* в противоположност на *мъртъв* и си

* При все че у гърците *архета* [първоначален капитал] отговаря на *principalis summa rei creditae* [лат. — основната дадена в заем сума].²¹⁹

** — *аренда на добитък като капитал*. Ред.

*** — *главни хора*. Ред.

**** — «който дължат данък на глава». Ред.

натъкмява това по теософски.²²⁰ Карл Етелстан би могъл да го поучи по този въпрос: «*Reddam de meo proprio decimas Deo tam in Vivente Capitali quam in mortis fructuis terrae**»).

Парите си остават винаги същата форма в същия субстрат и затова по-лесно могат да бъдат схващани като проста вещ. Обаче едни и същи неща, стоки, пари и т. н. могат да представляват капитал или доход и т. н. По такъв начин дори на икономистите е ясно, че парите не са нещо осезаемо, а че една и съща вещ може да бъде подведена ту под определенния капитал, ту под друго и противоположно определение и съобразно с това *е* или *не е* капитал. Ето защо капиталът очевидно е *отношение* и *може да бъде само производствено отношение*. [V — 15]

* * *

[V — 16] {Към горното трябва да се отбележи и следното:

Размяната на еквиваленти, която като че ли предполага собствеността върху продукта на собствения труд и затова като че ли отъждествява *присвояването чрез труда*, т. е. действителния икономически процес на присвояване, със *собствеността върху обективирания труд*; това, което преди да се явяваше като реален процес, признато тук като юридическо отношение, т. е. като общо условие на производството и затова признато от закона, положено като израз на общата воля, преминава в своята противоположност, по силата на необходимата диалектика се проявява като абсолютно отделяне на труда и собствеността и като присвояване на чужд труд без размяна, без еквивалент. Основаното върху разменната стойност производство, на чиято повърхност се извършва посочената свободна и равна размяна на еквиваленти, е в основата си размяна на *опредметен труд* като разменна стойност срещу живия труд като потребителна стойност, или, както също може да бъде изразено, е отношение на труда към обективните си условия — и затова към създадената от самия него обективност — като към чужда собственост: *отчуждаване на труда*. От друга страна, условие на разменната стойност е измерването ѝ с работно време и затова живия труд (не стойността му) служи като мярка на стойностите. Погрешна илюзия е, че при всички начини на производство производството, а оттук и обществото почивало върху *размяната само на труд срещу труд*. В различните

* — «Ще давам на бога десетината от собствеността си както в *жив добитък*, така и в *мъртви плодове на земята*» (Маркс цитира тази фраза по речника на Дюканж и превежда на немски в скоби жив добитък и мъртви плодове на земята). *Ред.*

форми, в които трудът се отнася към производствените си условия като към своя собственост, възпроизводството на работника съвсем не е положено *само* чрез *труд*, тъй като неговото отношение на собственост не е резултат, а предпоставка на неговия труд. При поземлената собственост това е ясно; при цеховия строй също трябва да стане ясно, че особенният вид собственост, който трудът конституира, не почива само върху труд или върху размяна на труд, а върху обективна връзка на работника с определен колектив и с условия, които той заварва и от които той изхожда като от своя база. И те са продукти на труд, на световноисторическия; на труда на общността — на историческото ѝ развитие, което не изхожда от труда на отделните индивиди нито пък от размяната на техния труд. Ето защо не само трудът е предпоставка на нарастването на стойността. Състояние, при което се разменя само труд срещу труд — било във формата на непосредствено жив труд, било във формата на продукт — предполага отделянето на труда от първоначалната му свързаност с обективните му условия, поради което той на едната страна се явява само като труд, а, от друга страна, неговият продукт като предметен труд придобива в противовес на труда съвсем самостоятелно съществуване като стойност. *Размяната на труд срещу труд — привидно условие на собствеността на работника — има за основа липсата на собственост у работника.*

(Обстоятелството, че *крайната форма на отчуждение*, в която, в отношението на капитала към наемния труд, трудът, производителната дейност, се явява по отношение на собствените си условия и собствения си продукт, е необходим промеждутъчен стадий и затова *ap sich**, само че вече в превратна, поставена с главата надолу форма, вече съдържа разложението на *всички ограничени предпоставки на производството*, и по-скоро създава и установява безусловните предпоставки на производството, така че създава и установява пълните материални условия за цялостното, универсално развитие на производителните сили на индивида, ще бъде разгледано по-късно.)
[V — 16]

---

* — «в себе си», потенциално. *Ред.*

БЕЛЕЖКИ
ПОКАЗАЛЦИ

Б Е Л Е Ж К И

¹ Незавършеният очерк за вулгарните икономисти Бастиа и Кери е написан от Маркс през юли 1857 г., както се вижда от датата, поставена от Маркс на корицата на тетрадката, чиито първи седем страници съдържат този очерк. От осма страница на тази тетрадка започва текст, който е продължение на втората тетрадка на основния ръкопис от 1857—1858 г., озаглавен «Критика на политическата икономия» (вж. настоящия том, част 1, стр. 217). Това продължение на втората тетрадка е обозначено от Маркс «тетрадка III» и е снабдено с датата: 29, 30 ноември и декември 1857 г.».

Ако се съди по това, че в Марксовия ръкопис за заглавие на незавършения очерк за Бастиа и Кери служи самото заглавие на разглежданата в очерка книга на Бастиа, може да се помисли, че Маркс е искал да напише подробна рецензия за тази книга, но след това е решил, че книгата не заслужава по-подробно разглеждане, и затова се е отказал от първоначалното си намерение и е оставил очерка незавършен.

Обаче оставеният ни от Маркс очерк надхвърля рамките на рецензия. Във встъпителните «Уводни бележки» Маркс с широки шрихи рисува състоянието на съвременната му буржоазна политическа икономия. Тук за пръв път Маркс строго очертава рамките на класическата политическа икономия, която започва в края на XVII век с трудовете на Пети и Боагилбер и завършва през първата третина на XIX век с трудовете на Рикардо и Сисмонди. Що се отнася до следващите буржоазни икономисти, това са, както показва Маркс, или епигони на класиците, или техни реакционни критици. Трудовете на френския икономист Бастиа и на американския икономист Кери са пример именно на такава реакционна критика на класиците, преди всичко на Рикардо.

Заглавието «Бастиа и Кери» е дадено от Маркс в «Реферати към моите собствени тетрадки». — 3.

² J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. London, 1848. — 3.

³ Th. Tooke. «A History of Prices, and of the State of the Circulation». Volumes I—VI. London, 1838—1857. — 3.

- 6 Става дума за XIV глава във второто издание на книгата на Бастиа «*Harmonies économiques*» (във второто издание на тази книга има всичко 25 глави). Този отдел на незавършения очерк за Бастиа и Кери започва на 5-а страница на Марковия ръкопис. Предшната, 4-а, страница е оставена от Маркс наполовина незапълнена. Може да се предположи, че след уводните бележки, които заемаат страниците 1—3 и горната половина на 4-а страница и дават обща характеристика на позициите на Кери и Бастиа, Маркс е възнамерявал да характеризира по-подробно разглежданата от него книга на Бастиа и по-специално да каже нещо за първите 13 глави на тази книга и след това да се спре на XIV глава. Но това намерение останало неизпълнено и Маркс се ограничил само с това, че нахвърлил няколко отделни критични бележки за основните положения на XIV глава — 9.
- 5 Според Бастиа «работническите пенсионни каси» трябвало да се създават чрез вноски от самите работници, защото само при това условие могат да осигурят нужната степен на стабилност» (Fr. Bastiat. «*Harmonies économiques*». 2-me édition, Paris, 1851, p. 395). — 9
- 6 Маркс има предвид глупавите философско-исторически построения на Прудон в книгата му «*Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*» (Paris, 1846), които в 1847 г. били разглеждани и осмени от Маркс в книгата му «Нищета на философията» (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 67—184, особено стр. 73—76 и 124—128). — 10.
- 7 «*Le Charivari*» («Шаривари») — френски сатиричен вестник с буржоазно-республиканска насока; издаван в Париж от 1832 г.; през периода на Юлската монархия публикувал зълчии нападки срещу правителството; в 1848 г. преминал в лагера на контрреволюцията. — 11.
- 8 «*Върховното същество*» («être suprême») на Волтер — с това име Волтер наричал бога, когото в противоположност на така наречените «положителни» религии той изобразявал като някакво безлично разумно начало, което уж създало света, определило законите му и му дало първия тласък, но след това престаинало да се намесва в естествения ход на събитията. — 11.
- 9 «*Уводът*» е написан от Маркс в края на август 1857 г. в тетрадката, означена с буква «М» и снабдена с датата: «23 август 1857 г.». Очевидно тази дата фиксира началото на Марковата работа над «Увода». По всяка вероятност Маркс прекъснал тази работа в последните дни на август, като оставил «Увода» незавършен. В предговора към първия издаден свитък на «Към критиката на политическата икономия», датиран януари 1859 г., Маркс пише по повод на «Увода»: «Изоставям общия увод, който бях нахвърлил, защото при обстояйно размисляне всяко предварително изказване върху подлежащи първа на доказване резултати ми се струва спънка, а читателят, който изобщо желае да ме следва, трябва да се реши да върви от частното към общото» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 7).
- Независимо от своя чернови и незавършен характер «Уводът» има изключително голямо значение предвид на това, че Маркс тук по-обстойно, отколкото където и да било, излага мислите си за предмета и метода на политическата икономия, а и дава редица извънредно важни съображения по въпроса за съотношението между материалната база на обществото и идеологическата надстройка.
- «Уводът» е написан от Маркс към първата чернова на бъдещия «Капитал», която се съдържа в тетрадките I—VII, написани от октомври 1857 до май 1858 г.

На корицата на тетрадка «М», в която се съдържа «Уводът», освен бележката «Лондон, 23 август 1858 г.» Маркс е написал и съдържанието на своя «Увод». Фигуриращите в това съдържание заглавия на отделите на «Увода» в отделни подробности малко се отличават от съответните заглавия в самия текст на «Увода». Ето това съдържание, написано на корицата на тетрадка «М»:

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

А. Увод

1. Производство изобщо

2. Общо съотношение между производство, разпределение, размяна и потребление

3. Метод на политическата икономия

4. Производствени средства (сили) и производствени отношения — производствени отношения и отношения на общуване и т. н.»

Тъй като тези заглавия по-точно отразяват общата логическа структура на «Увода», отколкото заглавията на някои отдели в самия текст на «Увода», може да се мисли, че заглавията на корицата са написани от Маркс вече след като текстът на «Увода» е бил нахвърлен от него. — 15.

- ¹⁰ Заглавието «1. Производство, потребление, разпределение, размяна (обръщение)», което липсва в съдържанието, съставено от Маркс на корицата на тетрадка «М», се отнася, точно казано, само за първите два отдела на «Увода»: за отдела «Производство» (на корицата на тетрадка «М» този отдел има по-точно заглавие: «Производство изобщо») и за отдела «Общо отношение на производството към разпределението, размяната, потреблението.» Римската цифра «I», с която Маркс е означил отдела «Производство, потребление, разпределение, размяна (обръщение)», не отговаря на никакви други римски цифри в по-нататъшния текст на «Увода». — 15.
- ¹¹ Вж. Увода към труда на А. Смит «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (London, 1776) и отдел III в първата глава на труда на Д. Рикардо «On the Principles of Political Economy, and Taxation» (Third edition London, 1821). — 15.
- ¹² *Contrat social* (обществен договор) е според учението на Русо онова доброволно споразумение между първобитните хора, които първоначално живеели в «естествено състояние», което довело до образуване на държавата. Тази теория е подробно развита в книгата на Русо «Du Contrat social: ou, Principes du droit politique.» Amsterdam, 1762. — 15.
- ¹³ Ζῷον πολιτικόν (в латинска транскрипция: «зооп politikon») — буквално: «политическо животно», в по-широк смисъл: «обществено животно» — с тези думи Аристотел определя човека в началото на I книга на своята «Политика». В 13-а бележка към 11-а глава на I том на «Капиталът» Маркс по следния начин разкрива по-тесния смисъл на това Аристотелово определение на човека: «Дефиницията на Аристотел всъщност гласи, че човек по природа е гражданин на градската република» (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 338). — 16.
- ¹⁴ Вж. бележка 6. За фигуриращия в следващата фраза Прудонов Прометей Маркс говори в края на първата глава на своята «Нищета на философията» (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 124—127). — 16.
- ¹⁵ J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. Vol. I. London, 1848, Book I: Productism, Chapter I: Of the Requisites of Production. — 20.

- ¹⁶ За прогресиращото и стагниращото състояние на обществото. А. Смит говори в глава VIII и в заключението към глава XI на книга първа на своя труд «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». (London, 1776). — 20.
- ¹⁷ J. St. Mill. «Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy». In two volumes. Vol. I. London, 1848, p. 25—26. — 20.
- ¹⁸ *Determinatio est negatio* — определението е отрицание. Маркс привежда тук този израз на Спиноза в Хегеловото тълкуване, придобило широка известност. У Спиноза този израз се употребява в смисъл на «ограничението е отрицание» (вж. Б. Спиноза. «Преписка», писмо № 50). У Хегел (вж. Хегел. «Науката логика», кн. I, отд. I, гл. 2, бележка «Реалност и отрицание» и Хегел. «Енциклопедия на философските науки». Част първа: «Логика», § 91, Добавка) тук се подчертава моментът на отрицание, вътрешно присъщ на всяко определено битие, на всяко «нещо». — 24.
- ¹⁹ Под «социалистически бележисти» Маркс разбира тук такива вулгарни социалисти като немските «истински социалисти», по-специално Карл Хирш, и като френския дребнобуржоазен социалист Прудон. Вж. настоящото издание, т. 3, стр. 500, 506 — 510 и т. 4, стр. 125. — 27.
- ²⁰ За възгледите на Сей и Щорх за съотношението между производството и потреблението вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 76—77. — 27.
- ²¹ Като говори за «така наречената размяна между делови хора и делови хора» («zwischen dealers und dealers»), Маркс има предвид провежданото от А. Смит разделяне на цялата сфера на обръщението на две различни области: обръщение, което се извършва между делови хора, и обръщение, което се извършва между делови хора и индивидуални потребители. Вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 100. — 33.
- ²² Сведенията за Перу преди завоюването от испанците Маркс е почерпил от книгата на американския историк Прескот «History of the Conquest of Peru, with a Preliminary View of the Civilisation of the Incas.» Fourth edition. In three volumes. London, 1850. Извадки от I том на тази книга се съдържат в XIV записна тетрадка на Маркс, започната в 1851 г. в Лондон. За това, че инките не са познавали парите, се говори на стр. 147 на първия том. — 36.
- ^{22a} Маркс има предвид двутомното Прудоново съчинение «Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère.» Tomes I—II. Paris, 1846, по-специално страниците 145—146 на първия том, които той цитира и подлага на критически разбор във II глава на своя труд. «Нищета на философията» (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 129—132). Вж. и настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 35. — 41.
- ²³ Този първи пункт именно останал единствен и при това незавършен, тъй като изразеното в него Марксово намерение да поговори и за отношението на Шекспир към съвременността не било осъществено. Маркс прекъснал работата над «Увода» веднага след нахвърлените тук бележки за гръцкото изкуство. — 43.
- ²⁴ От 1843 г. английският изобретател Ричард Робъртс възглавявал манчестърската фирма «Робъртс и К^о», конструираща разни инструменти, машини и локомотиви. Робъртс бил един от най-видните изобретатели на XIX век в областта на механиката; той по-специално изобретил селфактора.
Древноримският бог *Вулкан* (той отговаря на древногръцкия бог *Хефест*) се смятал за бог на огъня и ковачеството, много сръчен за изработване на всякакви метални изделия. — 43.

²⁶ *Jupiter* — древноримско небесно божество, отъждествявано от римляните с древногръцкия бог Зевс. Основният му епитет е «Гръмовец», т. е. мълниеносец, тъй като съгласно античните вярвания той управлявал всички небесни явления и преди всичко гърма и мълнията. — 43.

²⁰ *Crédit Mobilier* (пълно название Société générale du Crédit Mobilier) — голяма френска акционерна банка, учредена в 1852 г., която придобила известност със спекулативните си финансови операции и в края на краищата фалирала (в 1867 г.). През 1856 — 1857 г. Маркс написал 6 статии за вестници за спекулативната дейност на тази банка — за лондонския чартистки вестник «The People's Paper» («Народен вестник») и американския вестник «New-York Daily Tribune» («Нюйоркска всекидневна трибуна»). Вж. настоящото издание, т. 12, стр. 21—37, 207—215 и 296—299, както и т. 13, стр. 81 и 179.

Древногръцкият бог *Хермес* се смятал за покровител на търговците, бог на търговията и печалбата, голям майстор в мошеничеството. — 43.

²⁷ *Printing Hous Square* — малък площад в Лондон, където се намира редакцията и печатницата на най-големия английски всекидневен вестник «The Times» («Времена»), а в преносен смисъл означава самата тази редакция и печатница, процува в средата на XIX век с превъзходно организираното си вестникарство.

Фама — римско название на гръцката богиня на мълвата Оса, олицетворение на бързо разпространяващи се слухове. — 44.

²⁸ Този Марксов ръкопис е първата чернова скица на бъдещия «Капитал» и съдържа в седем големи тетрадки, номерирани от Маркс с римските цифри I—VII. На корицата на последната, седма тетрадка с Марксовата ръка е написано: «Political Economy Criticism of (Fortsetzung)». т. е. «Критика на политическата икономия (продължение)». Думата «продължение» означава, че в тетрадка VII продължава текстът от предидущите шест тетрадки, а думите «Критика на политическата икономия» могат да бъдат разглеждани като основно заглавие на целия този чернови ръкопис. Маркс е добавил към това заглавие бележката «продължение» (а не с бележка «край»), защото ръкописът е останал незавършен и прекъсва на средата на дума. Думите «чернова скица», добавени в настоящото издание към основното Марксово заглавие, са взети от Марксовото писмо до Енгелс от 29 ноември 1858 г., в което, като говори за своя икономически ръкопис от 1857—1858 г., го нарича «Roheentwurf», т. е. «чернова скица». Ръкописът има действително съвсем чернови характер. В писмото си до Енгелс от 31 май 1858 г. Маркс отбелязва, че в този ръкопис «всичко е разхвърляно като зеле и цвекло в тенджерата; много неща са отредени едва за по-късни части» (вж. настоящото издание, т. 29, стр. 266).

Ръкописът започва направо с втората глава — «Глава за парите», след която започва обширната трета глава — «Глава за капитала». На най-последната страница на ръкописа Маркс е нахвърлил началото на липсващата първа глава, която трябвало да третира стоката, но по онова време още фигурирала у Маркс под заглавието «Стойност».

В настоящото издание икономическият ръкопис от 1857—1858 г. се дава в омази последователност на частите, която е дадена от Маркс, но разделена на отдели и подотдели, а прекомерно дългите абзаци са разделени на по-малки. Отделни размествания на части от текста са допуснати само в крайно редки случаи — където очевидно са налице добавки, които се отнасят до предишен текст. Даваните в квадратни скоби указания за номера на тетрадките и страниците на ръкописа фиксират всички тези крайно редки случаи на разместване. — 45.

- ³⁰ Ироничен намек за думите на Егмонт в едноименната трагедия на Гьоте (действие пето, затвор, разговор с Фернандо). — 53.
- ³⁰ Има се предвид Парижкото световно промишлено изложение през май — ноември 1855 г. — 55.
- ³¹ За Credit Mobilier вж. бележка 26. — 55.
- ³² Става дума за Кримската война през 1853—1856 г. — 55.
- ³³ Максимата *«собствеността е кражба»* представлява основната теза на Прудонвата книга *«Qu'est ce que la propriété?»* (Paris, 1840). Теорията за *«безплатния кредит»* е развита от Прудон в труда *«Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon»* (Paris, 1850). За тази последна теория вж. настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 151, и т. 26, ч. III, стр. 532—535. — 57
- ³⁴ Има се предвид законът за реформа на Английската банка. За съдържанието, и значението на банковия закон от 1844 г. вж. настоящото издание, т. 25, ч. II, стр. 97—98. — 58.
- ³⁵ *Колеж дьо Франс* (Collège de France) — френско висше учебно заведение, основано в Париж в 1530 г. — 59.
- ³⁶ Има се предвид трудът на Рикардо *«The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank-Notes.»* The fourth edition, corrected. London, 1811. Първото издание на тази брошура е излязло в Лондон в 1810 г. — 60.
- ³⁷ Тук, както и в редица други места, терминът *«производствени разходи»* е употребен от Маркс в смисъл на «иманентните производствени разходи на стоката, равни на нейната стойност (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 76), в смисъл на «реалните производствени разходи за самата стока» (пак там, стр. 521), а не за капиталиста, който заплаща само част от съдържанието се в стоката работно време. — 62.
- ³⁸ Има се предвид периода на действието на закона за банковата рестрикция (Bank Restriction Act), който определял принудителен курс на банкнотите и отменял обмяната на банкнотите срещу злато. В 1819 г. бил приет закон, който възстановявал обмяната на банкнотите срещу злато. Фактически обмяната била напълно възстановена към 1821 г. — 65.
- ³⁹ Вж. бележка 34. — 67.
- ⁴⁰ За «очистването» на земята вж. настоящото издание, т. 23, стр. 732—734. — 67.
- ⁴¹ Теорията за *трудовете пари* на В. Вайтлинг е изложена в книгата: W. Weitling. *«Garantien der Harmonie und Freiheit»*, Vivis, 1842. За тази теория на Вайтлинг вж. и настоящото издание, т. 20, стр. 311. — 69.
- ⁴² Става дума за Марксовия труд *«Нишета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» от господин Прудон»*. Вж. настоящото издание, т. 4, стр. 95—101. — 71.
- ⁴³ *Положеното* (das Gesetzte) — термин от Хегеловата философия, означаващ нещо обусловено за разлика от безусловното, изначалното, първичното — нещо, чиято основа не е в самото него, а в нещо друго. Ср. настоящото изда-

- ние, т. 26, ч. III, стр. 128: «Като потребителна стойност стоката е нещо самостоятелно. Като стойност, обратно, тя е нещо само *положено*, определяно само-от нейното отношение към общественонеобходимото, еднаквото, простото работно време». — 76.
- ⁴⁴ Тук, както и на много други места в своя ръкопис, Маркс препраща не към страниците на цитираната от него книга (в дадения случай книгата на Ганил), а към страниците на своите тетрадки с извадки. В настоящото издание всички препращания към страници от Марковите тетрадки с извадки са заменени с препращания към страници от цитираните от Маркс издания. — 76.
- ⁴⁵ Тук, както и в редица други места, Маркс употребява термина «*субект*» в неговия предкаитовски смисъл — в смисъл на носител на предикати, свойства, определения, признаци, отношения. — 77.
- ⁴⁶ «*The Economist*» («Икономист») — английско седмично списание по икономически и политически въпроси, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата промишлена буржоазия. — 85.
- ⁴⁷ «*The Morning Star*» («Утринна звезда») — английски всекидневник, орган на манчестърските фритредери Кобден и Брайт; излизал в Лондон от 1856 до 1869 г. — 86.
- ⁴⁸ Маркс намеква тук за квазихегелианските разсъждения на Прудон в неговата «Философия на нищетата», разкритиковани и осмени от Маркс в «Нищета на философията» (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 129—132). — 87.
- ⁴⁹ Маркс тук резюмира сбито разсъждението на Дж. Лок (от неговия написан в 1695 г. трактат «*Further Considerations concerning Raising the Value of Money*») за принципната разлика между среброто като мярка на стойностите и такива мерки като ярд (мярка за дължина) или кварта (мярка за вместимост): докато ярдът или квартата могат през цялото време да остават в ръцете било на купувача, било на продавача, сребърната монета не само служи за мярка на стойността на купуваната вещ, но и непременно преминава от ръцете на купувача в ръцете на продавача (The Works of John Locke, in four volumes. The seventh edition Volume II. London, 1768, p. 92). Маркс цитира по-нататък (тетрадка VII, стр. 34) това място изцяло. — 88.
- ⁵⁰ Маркс има предвид разсъжденията на А. Смит (в началото на 6-та глава на I книга на «Богатството на народите») за това, че «в първобитното, неразвито състояние на обществото, което предшествува натрупването на капиталите и възникването на частната собственост върху земята», разменната стойност на стоките се е определяла от работното време, необходимо за произвеждане на тези стоки (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 50).
- Терминът «производствени разходи» е употребен тук от Маркс в смисъл на «*иманентните производствени разходи* на стоката, равни на нейната стойност, т. е. равни на необходимата за производството на стоката обща сума работно време» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 76 и 521). — 90.
- ⁵¹ *Bellum omnium contra omnes* (война на всички против всички) — израз на английския философ Томас Хобс от неговия трактат «*De cive*» (1642 г.; в I том на амстердамското издание на Съчиненията на Хобс от 1668 г. — стр. 7) и от латинския превод на неговата на английски написана книга «*Leviathan, or the Matter, Form, and Power of a Commonwealth, ecclesiastical and civil*», излязла в Лондон в 1651 г. (Thomae Hobbes opera philosophica. Tomus II. Amstelodami, 1668, p. 83). — 90.

- ⁵³ Този Марков ръкопис не е стигнал до нас. — 92.
- ⁵⁴ Като характеризира парите като «залог» (или «обществено признат залог»), Маркс е имал предвид, от една страна, едно място от Аристотеловата «Никомахова етика» (книга V, глава 8, § 14), а от друга — определението на парите, дадено от английския икономист Белърс а неговите «Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immortality», London, 1699, p. 13. Маркс се позовава на Аристотел в своя «Указател към седем тетрадки», който е поместен във II част на настоящия том; а на Белърс — в I том на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 142—143). — 94.
- ⁵⁵ Съгласно преданието римският патриций Менений Агрипа уговарял плебеите, встанали в 494 г. пр. н. е. и оттеглили се в Свещената планина в знак на протест против притесненията от страна на патрициите, да се смирят, като им разказал баснята за частите на човешкото тяло, които се възмущили от стомаха. Менений Агрипа уподобил съвременното му общество на жив организъм, чиито ръце били плебеите, които хранят стомаха на този организъм — патрициите. А тъй като отделянето на ръцете от стомаха води до неизбежна смърт на живия организъм, по аналогия и отказване то на плебеите да изпълняват повинностите си би било равносилно на гибел за държавата на древния Рим. — 96.
- ⁵⁶ Шекспир. «Тимон Атински», акт IV, сцена трета. Ср. К. Маркс и Ф. Енгелс. «Из ранних произведений». М., 1956, стр. 617—620, и настоящото издание, т. 3, стр. 215. — 96.
- ⁵⁷ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». Book I, Chapter V: «Labour was the price, the original purchase-money that was paid for all things» (Руски превод, стр. 38). — 101.
- ⁵⁸ За двойното определение на разменната стойност у А. Смит — с количеството на отделния продукт на труда и с количеството на всеобщия труд — вж. A. Smith. «An inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book I, Chapter IV, в самото начало на главата (Руски превод, стр. 33). — 102.
- ⁵⁹ В своя труд «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy» (Vol. I. Dublin, 1770, p. 88) Джеймс Стюърт прави разлика между «agriculture exercised as a trade» и «agriculture exercised as a direct means of subsisting» («селско стопанство, което се води като отрасъл на стоковото стопанство» и «селско стопанство, което се води за производство на непосредствени средства за съществуване» на даден дребен селски стопанин и семейството му). — 102.
- ⁶⁰ Става дума за откриване на богати залежи злато в Калифорния в 1848 г. и в Австралия в 1851 г. — 103.
- ⁶¹ Xenophon. «De re ditibus, sive vectigalibus civitatis Atheniensis augendis», caput I, § 4 et 5. В изданието: Xenophontis quae extant. Recensuit Jo. Gottlob Schneider. Tomus VI. Lipsiae, 1815, p. 143. — 103.
- ⁶² Вж. бележката 58. — 104.
- ⁶³ Strabonis rerum geographicarum libri XVII. Editio stereotypa. Tomus II. Lipsiae, 1829. Liber XI, caput IV, p. 415 — 161. — 106.
- ⁶⁴ Не е установен източникът на този приведен на английски език цитат. Маркс го привежда в първоначалния текст на първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» (вж. настоящия том, част II, тетрадка B, стр. 14 от Марковия ръкопис). — 107.

- ⁶⁵ Не е намерен източникът на този приведен на немски език цитат. По всичко изглежда, че по-нататъшният текст от Марковия ръкопис, макар и да не е в кавички, също представлява направени от някакъв немски източник извадки, частично съкратени от Маркс. — 107.
- ⁶⁶ J. Grimm. «Geschichte der deutschen Sprache». Erster Band. Leipzig, 1848, S. 12—14 (ср. настоящото издание, т. 13, стр. 139). — 112.
- ⁶⁷ Маркс има предвид следните книги, цитирани от Дюро дьо Ла Мал: J. A. Letronne. «Considérations générales sur l'évaluation des Monnaies grecques et romaines, et sur la valeur de l'or et de l'argent avant la découverte de l'Amérique», Paris, 1817, A. Böckh. «Die Staatshaushaltung der Athener», Berlin, 1817; W. Jacob. «An historical inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals», London, 1831. — 113.
- ⁶⁸ «Законник на Ману» («Манавадхармашастра») — древноиндийски сборник от закони и предписания, който представлява един от ранните опити да се кодифицира обичайното право съобразно с потребностите на робовладелската държава в Индия и догмите на браманската религия. Съставянето на сборника се приписвало на митичния прародител на хората Ману (на санскритски «човек»). Материалите на сборника се натрупвали с векове и получили повече или по-малко окончателна форма около началото на нашата ера. «Законникът на Ману» отразявал особеностите на развитието на робовладелското общество в Индия, запазило много остатъци от първобитнообщинния строй. — 113.
- ⁶⁹ Има се предвид Хеснодовата поема «Трудове и дни», стих 151. — 114.
- ⁷⁰ Лукреций. «За природата на нещата», книга V, стих 1287. — 114.
- ⁷¹ Сведенията за китайските пари са взети от книгата: Gülich. «Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit». Band V. Jena, 1845, s. 131. — 116.
- ⁷² Пунически войни (264—241, 218—201 и 149—146 г. пр. н. е.) — войните между двете най-големи робовладелски държави на древността Рим и Картаген — за установяване на господство в Западното Средиземноморие, за заграбване на нови територии и роби. Войните завършили с разгромяване на Картаген. — 116.
- ⁷³ Тук Маркс очевидно е допуснал грешка при писането, тъй като по собствените му думи «откриването на австралийските, калифорнийските и колумбийските златни източници прави вероятно едно ново спадане на стойността на златото» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 141). В следващия абзац Маркс говори за сравнително поевтиняване на среброто, обусловено от развитието на методите за добив и продължавашо, «докато Калифорния и Австралия не изменят положението в обратна посока», т. е. към сравнително поевтиняване на златото. — 117.
- ⁷⁴ Garnier. «Histoire de la Monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquité, jusqu'au règne de Charlemagne», Tome I, Paris, 1819, p. 253. — 117.
- ⁷⁵ «Колело на обръщението» («the great wheel of circulation») — така Адам Смит нарича парите. Вж. A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book II, chapter II (Руски превод, стр. 215 и 219). — 118.

- ⁷⁶ Вж. бележка 45. — 120.
- ⁷⁷ Маркс има предвид количествената теория за парите, изложена от Джеймс Мил в отделите VII и VIII на третата глава на книгата му «Elements of Political Economy» (London, 1821). Маркс привежда обширни извадки от тези отдели на книгата на Мил в първия свитък на «Към критиката на политическата икономия», като ги придружава с критика на възгледите на Мил (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 162—164). Приведената в текста формулировка на грешката на Джеймс Мил е взета от Маркс от книгата: Thomas Tooke. «An Inquiry into the Currency Principle». Second edition. London, 1844, p. 136. — 123.
- ⁷⁸ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Economy». Vol. II, Dublin, 1770, p. 389. Стюарт нарича «недоброволно обръщение» такива задължителни платежи като заплащането на паричен дълг в установен за длъжника срок. За разлика от това «недоброволно обръщение» Стюарт нарича харченето на пари за купуване на едни или други предмети «доброволно обръщение». — 127.
- ⁷⁹ *Лоша безкрайност* — термин на Хегеловата философия, който означава безкрайното повтаряне на едно и също по формулата: «Нещото» става нещо «друго», самото това «друго» е някакво «нещо», което става нещо «друго» и така нататък до безкрайност. — 128.
- ⁸⁰ Маркс има предвид труда на Боагилбер «Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs», появил се за пръв път между 1697 и 1707 г. и печатан в сборника: «Economistes financiers du XVIII-e siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire». Paris, 1843. Изразът на Боагилбер «парите са палач на всички неща» се намира на стр. 413 на посочения сборник. За парите като «деспот» и «идол» се говори на стр. 395 и 417. Ср. настоящото издание, т. 13, стр. 110. — 130.
- ⁸¹ Под «производствена цена» (Produktionspreis) Маркс разбира тук същото, което разбира под «разменна стойност или производствени разходи» в предидущата фраза. Терминът «производствени разходи» се взема тук в смисъл на «иманентните производствени разходи на стоката, равни на нейната стойност, т. е. равни на необходимата за производството на стоката обща сума работно време» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 76 и 521). Думата «Produktionspreis» се бреще в записните тетрадки на Маркс още в 40-те години. Така в една от брюкселските тетрадки от 1845 г., като пръв извадки от книгата Louis Say «Principales causes de la richesse ou de la misère des peuples et des particuliers» (Paris, 1818), Маркс превежда с немската дума «Produktionspreis» формулировката на Луи Сей «coût de production, c'est à dire, le temps et la peine consacrés à les [sc. l'or et l'argent] extraire et à les affiner» (стр. 32 от книгата на Луи Сей): «производствени разходи, т. е. времето и труда, изразходвани, за да бъдат те [златото и сребротото] извлечени от недра на земята и очистени». — 131.
- ⁸² По това време главата за разменната стойност още не била написана, тъй като Маркс започнал труда си от втората глава — главата за парите. Началото на главата за стойността Маркс нахвърлил в самия край на ръкописа си от 1857 — 1858 г. Скоро след това той стигнал до убеждението, че първата глава на неговия труд трябва да се нарича не глава за стойността, а глава за стоката. — 134.

- ⁸⁵ «*Weekly Dispatch*» («Седмично съобщение») — английски седмичен вестник; излизал под това заглавие в Лондон през 1801 — 1928 г.; през 50-те години на XIX век нмал радикална насока. — 144.
- ⁸⁴ Маркс има предвид стр. 2 от записната си тетрадка, запълнена в Брюксел приблизително през март — април 1845 г. Тази страница съдържа извадки от страниците 31 — 73 на книгата на Ферие «*Du goüvement considéré dans ses rapports avec le commerce*», Paris, 1805. Тук Ферие говори за среброто, че там, където то излиза от рудника, то е стока, тъй като служи като обект на непосредственото търсене на онези, които го купуват. Но, продължава Ферие, «среброто престава да бъде стока, щом стане пари, тъй като в този случай то става необходим посредник между производството и потреблението и вече не може непосредствено да задоволява никаква потребност» (книгата на Ферие, стр. 33 и 35). — 144.
- ⁸⁶ J. B. Say. «*Traité d'économie politique*». Troisième édition. Tome second. Paris, 1817, p. 432—433, 461: «Парите са такава стока, която винаги се намира в обръщение, винаги е предназначена за размяна. . . Увеличението или намалението на тази стока, както и на всяка друга, не означава непременно увеличнение или намаление на съвкупния капитал на дадена страна. . . тъй като намаленото количество на едната стока може да бъде уравновесено с увеличение на колнчеството на друга.» — 144.
- ⁸⁸ A. Smith. «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*». Book II, chapter II; book IV, chapter I (Руски превод, стр. 213—219, 320). — 145.
- ⁸⁷ С думите «парите са само по-сложен вид разменна стойност» Едуърд Солн в книгата си «*The Present Distress, in relation to the Theory of Money*» (London, 1830, p. 3) формулира гледната точка на Адам Смит. Тази гледна точка на Смит е изразена в 4-а глава на I книга на неговия труд «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*». — 145.
- ⁸⁸ J. Taylor, «*A View of the Money System of England, from the Conquest; with proposals for establishing a secure and equitable Credit Currency*». London, 1828. — 147.
- ⁸⁹ P. Boisguillebert. «*Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs*». В сборника: «*Economistes financiers du XVIII-e siècle*». Ed. E. Daire. Paris. 1843, p. 399. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 110, и т. 23, стр. 152. У Боагилбер е казано: «*précis de toutes les denrées*» («екстракт от всички стоки»). — 149.
- ⁹⁰ «*Nexus rerum*» — «връзката на нещата, свързващото начало». В една от записните си тетрадки, отнасящи се към 1851 г. и озаглавена «Завършената система на парични отношения», Маркс (на стр. 41) характеризира парите като «*nexus rerum et hominum*» («връзката на нещата и хората»). При това той се позовава на страница 34. Към какво се отнася това препращане, не можа да бъде установено, тъй като до нас не са стигнали непосредствено предшествуващите страници на записната тетрадка. Като характеризира парите като «връзка на нещата и хората», Маркс има предвид положението в обществените връзки на хората, което е резултат на разлагането на всички господстващи по-рано връзки — патриархални, феодални, семейни, религиозни, принудени да отстъпят пред господството на «звонковите пари». — 151.
- ⁹¹ Маркс има предвид откриването на златните находища в Калифорния (1848 г.) и в Австралия (1851 г.), поради които «Европа гоечина от революционни

- сътресения към промишлена треска» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 516). Още през януари 1850 г., 18 месеца след откриването на калифорнийските златни находища, Маркс и Енгелс отбелязали огромното значение на това събитие за търговско-промишленото развитие на цялото буржоазно общество както в Европа, така и в Америка и Азия, и по-специално за колонизацията на нови страни (вж. пак там, т. 7, стр. 232—233, както и стр. 459—465). — 153.
- ⁹² «Главата за парите» е писана от Маркс през октомври—ноември 1857 г., когато вече достатъчно силно се проявявала първата в историята на капитализма световна икономическа криза от 1857—1858 г., която започнала в САЩ и обхващала всички големи европейски страни. — 155.
- ⁹³ Маркс има предвид подразделението на своето изложение, което той най-напред е нахвърлял в края на третия параграф на своя «Увод» (вж. настоящия том, част I, стр. 41—42), съдържанието на първия отдел на неговия икономически труд е формулирано с думите: «общи абстрактни определения, които затова са повече или по-малко присъщи на всички форми на обществото, но в изяснения по-горе смисъл». — 156.
- ⁹⁴ Маркс се позовава на стр. 45 от своята X тетрадка с извадки. Там е записан този цитат от Малтусовата книга «Principles of Political Economy», second edition, London, 1836, p. 391. Обаче в действителност това не са думи на Малтус, а са думи на редактора на второто (посмъртно) издание на неговата книга, които имат за цел да уточнят Малтусовото разсъждение. — 157.
- ⁹⁵ [E. Misselden.] «Free Trade, or, The Meanes to Make Trade Flourish», London, 1622, p. 19—24. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 115. Мисълдън говори за търговията на християнска Европа с такива нехристиянски азиатски страни като Турция, Персия, Индия. — 158.
- ⁹⁶ W. Jacob. «An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals», Vol. II. London, 1831, p. 270—323. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 120. — 159.
- ⁹⁷ Библия. Евангелие от Матей, глава 6, стих 20. — 160.
- ⁹⁸ Има се предвид библейският разказ как легендарният родоначалник на евреите Яков, когато достигнал преклонна възраст и предчувствувал приближаването на смъртта, благословил двата сина на сина си Йосиф. Въпреки съществуващия у древните евреи обичай Яков дал главната си благословия (чрез полагагане на дясната си ръка) не на по-стария, а на по-младия син на Йосиф, като мотивирал предпочитанието си с това, че на по-младия син предстои по-славно бъдеще, отколкото на по-стария (Библия. Битие, глава 48, стихове 13—21). — 161.
- ⁹⁹ Маркс има предвид записната си тетрадка, запълнена още в Брюксел през лятото на 1845 г. Многобройните извадки из трудовете на Боагилбер са направени тук от Маркс по изданието на Е. Дер «Economistes financiers du XVIII-e siècle (Paris, 1843). Някои от тези извадки са придружени от Марксови коментари. Всички тези извадки са публикувани на езика на оригинала в книгата «Marks—Engels Gesamtausgabe», Erste Abteilung, Band 3, Berlin, 1932, S. 563—583. Малка част от тези извадки се привежда от Маркс в първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» и в I том на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 110—111, и т. 23, стр. 152). — 161.

- ¹⁰⁰ Има се предвид древногръцкият мит за фригийския цар Мидас, прочут с огромно богатство. Според този мит, по молба на Мидас, богът Дионисий му придал вълшебната дарба да превръща в злато всичко, до което се допре. Скоро Мидас се убедил, че е застрашен да умре от глад, защото храната се превръщала в ръцете му в кълчета злато. Задавящ се в собственото си злато, той измолил от Дионисий да го освободи от опасното вълшебство. — 162.
- ¹⁰¹ [S. Bailey.] Money and its Vicissitudes in Value». London, 1837, p. 3. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 128. — 165.
- ¹⁰² H. Storch. «Cours d'Economie Politique». Tome II, Paris, 1823, p. 135. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 118. — 165.
- ¹⁰³ Маркс излага в съкратен вид разсъждениято на Семюел Бейли в книгата му «Money and its Vicissitudes in Value». (London, 1837, p. 9—10). Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 58. — 165.
- ¹⁰⁴ Библия. Откровение на Йоана, глава 17, стих 13, и глава 13, стих 17.
Апокалипсис (или Откровение на Йоана) — едно от произведенията на ранната християнска литература, влизащо в Новия завет. Написано в I век. Авторът на Апокалипсиса изразява чувството на всеобща омраза към Римската империя, която заклемява с името «звяр» и я смята за възплъщение на дявола.
 Маркс цитира Апокалипсиса по така наречената «*Вулгата*», т. е. по общоползвания от католиците латински превод на Библията. — 166.
- ¹⁰⁵ «*Главата за капитала*» е основното съдържание на тетрадките II — VII на ръкописа от 1857 — 1858 г. Първоначално — във II тетрадка — тази глава била озаглавена: «Главата за парите като капитал» («Das Kapitel vom Geld als Kapital»), но в следващите тетрадки тя фигурира като «главата за капитала». — 167.
- ¹⁰⁶ Ср. аналогичното място в първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» (настоящото издание, т. 13, стр. 139). — 167.
- ¹⁰⁷ Мисълта, че природното съдържание на процеса на размяната от начало «е още съвсем отделено от икономическото отношение, защото все още непосредствено съпада с него», Маркс по-късно развива в труда си «Към критиката на политическата икономия». Там Маркс казва, че в условия на непосредствена разменна търговия, която е първоначалната форма на процеса на размяната, «разменната стойност не получава свободен образ, а е още непосредствено свързана с потребителната стойност». На този стадий от развитието на размяната потребителните стойности образуват съдържанието на богатството, «безразлично» към обществената му форма. «Потребителната стойност в това безразличие към определеното на икономическата форма. . . лежи извън кръга на въпросите, разглеждани от политическата икономия» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 37, 16). — 169.
- ¹⁰⁸ В условията на простото стоково стопанство, за които тук става дума, разменната стойност на труда (в този стадий на изследването Маркс говори още за стойност на труда) и стойността на продуктите на труда си съвпадат. В труда си «Към критиката на политическата икономия» Маркс изтъква, че изследването на капитала трябва да разреши проблемата: по какъв начин производството довежда върху базата на определената само от работното време разменна стойност до резултата, че разменната стойност на труда е

- по-малка от разменната стойност на неговия продукт» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 50). — 171.
- ¹⁰⁹ За категорията «услуги» у Сей, Бастиа и други вулгарни икономисти вж. настоящото издание, т. 13, стр. 25; т. 23, стр. 204—205; т. 26, ч. I, стр. 400. Целна стокообмен, както при непосредствената разменна търговия, така и при стоково-паричното обръщение, Бастиа свежда до взаимна размяна на «услуги», като има предвид «услугите» на земеделеца, хлебаря, общаря, тъкача, машиностроителя, учителя, лекаря, адвоката и т. н. Вж. F. Bastiat. «Harmonies économiques». 2-me édition. Paris, 1851, p. 87—169. — 172.
- ¹¹⁰ «Рефлексия в себе си» — термин на Хегеловата философия, който означава обратното отражение на някое понятийно определение вътре в себе си. — 172.
- ¹¹¹ Има се предвид книгата: «D. Justiniani, sacratissimi principis, Institutiones. Accesserunt ex Digestis tituli de verborum significatione et regulis juris». Editio stereotypa Herhan. Parisiis, 1815, p. 342. — 173.
- ¹¹² F. Bastiat. «Harmonies économiques». 2-eme édition. Paris, 1851. — 177.
- ¹¹³ Маркс има предвид такива противници на Бастиа като Прудон и неговия привърженик Шеве, които през 1849—1850 г. полемизирали с Бастиа в седем отворени писма, публикувани през 1850 г. заедно със седмте отговора на Бастиа във форма на малка книга, озаглавена «Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon», Paris, 1850. — 178.
- ¹¹⁴ J. B. Say. «Traité d'économie politique». Troisième édition. Tome second, Paris, 1817, p. 428—430, 478—480. — 178.
- ¹¹⁵ Вж. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition. London, 1821, p. 327, 499 (Руски превод, том I, стр. 230, 338). — 184.
- ¹¹⁶ Вж. настоящото издание, т. 4, стр. 73—84. — 195.
- ¹¹⁷ Вж. бележка 89. — 198.
- ¹¹⁸ В една от записните си тетрадки, съставена в Брюксел приблизително през март—април 1845 г. и съдържаща извадки от труда на Щорх «Cours d'économie politique», tome I, Paris, 1823, Маркс по следния начин резюмира мисълта на Щорх, която се съдържа на стр. 154 от неговия труд: «Die menschliche Industrie nur produktiv wenn sie einen hinreichenden Wert produziert um die Produktionskosten zu ersetzen. . . eigentlich ist diese Reproduktion nicht ausreichend: sie müsste produzieren une valeur en sus.» В превод: «Човешкият труд е производителен само когато произвежда стойност, достатъчна, за да замести производствените разходи. . . всъщност това възпроизводство не е достатъчно: той би трябвало да произвежда известна стойност в повече». — 198.
- ¹¹⁹ Подробен разбор на възгледите на А. Смит за производителния и непроизводителния труд Маркс е дал в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 129—152). — 200.
- ¹²⁰ За вулгарните кощепции на Щорх, Сениър и др. по въпроса за производителния и непроизводителния труд вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 152—285. — 200.
- ¹²¹ Въпросът за производителния и непроизводителния труд по-късно Маркс

- е разработил подробно в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, т. I, стр. 129 — 291 и 384—410). — 201.
- ¹²³ Вж. бележка 43. — 201.
- ¹²⁴ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». vol. I, Dublin, 1779, First book. Ch. XVI. Вж. по-специално стр. 103, 105. — 203.
- ¹²⁴ *Теорията на Уейкфийлд за колонизацията* Маркс разглежда в XXV глава на първия том на «Капиталът». — 205.
- ¹²⁵ В оригинала: «Arbeitsvermögen». В ръкописите от 1857—1859 г. Маркс вместо термина «Arbeitskraft», който веднъж вече се среща в «Наемен труд и капитал» (вж. настоящото издание, т. 6, стр. 443) и няколко пъти в ръкописа от 1861—1863 г., употребява обикновено термина «Arbeitsvermögen». В I том на «Капиталът» Маркс употребява тези два термина като равностойни: «Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen verstehen wir den Inbegriff der physischen und geistigen Fähigkeiten, die in der Leiblichkeit, der lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren und die er in Bewegung setzt, so oft er Gebrauchswerte irgend einer Art produziert» (4-о, нем. изд., стр. 130). Българският превод на това място гласи: «Под работна сила, или работоспособност, ни е разбираме сбора от физически и умствени способности, с които разполага организъмът, живата личност на един човек, и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности» (вж. IV юбилейно издание, стр. 178). — 209.
- ¹²⁶ Възгледите на *Ленге* се разглеждат от Маркс в седмата глава на «Теория за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 336—341). — 216.
- ¹²⁷ От 8-а стр. на III тетрадка на ръкописа започва текст, който е продължение на II тетрадка. Началото на фразата, с която започва 8-а страница, се намира на незапазилата се 29-а страница на II тетрадка. Първите седем страници на III тетрадка съдържат написания няколко месеца по-рано незавършен очерк за вулгарните икономисти Бастиа и Кери (вж. настоящия том, част I, стр. 3 — 14). — 217.
- ¹²⁸ Борбата на работническата класа за законодателно ограничаване на работния ден на десет часа се водила в Англия от края на XVIII в. и от началото на 30-те години на XIX в. обхванала широките маси на пролетариата. Законът (бил) за десетчасовия работен ден, обхващаш само малолетните и жените, бил приет от парламента на 8 юни 1847 г. Борбата на английската работническа класа в Англия за нормален работен ден се разглежда подробно от Маркс в VIII глава на първия том на «Капиталът» (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 287 — 307). — 218.
- ¹²⁹ Ср. аналогичното място в глава V на първия том на «Капиталът»: «Средството на труда е нещо или комплекс от неща, които работникът поставя между себе си и предмета на труда и които му служат като проводници на неговото въздействие върху дадения предмет» (вж. настоящото издание, т. 23, стр. 191). — 222.
- ¹³⁰ На 16-а страница на своя труд «Richesse ou pauvreté», Paris, 1841, Шербюлие казва: «Капиталът е суровини, оръдия, фонд средства за живот [approvisionnement]». Вж. и настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 364—401. — 223.
- ¹³¹ *За себе си битие, съществуващо за себе си* (Fürsichsein, Fürsichseiendes) —

- термини на Хегеловата философия, означаващи всяко качество в неговата фиксираност, в относителната му затвореност. — 225.
- ¹³² В «Теории за принадлежната стойност», в отдела за английския социалист Томас Ходскин, Маркс дава обща характеристика на този възглед на английските социалисти (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 299—300), В незавършения отдел за английския социалист Джон Брей (вж. пак там, стр. 325) Маркс привежда между другото такива думи на Брей из неговия труд «Labour's Wrongs and Labour's Remedy», Leeds, 1839, стр. 59: «Не капиталистът, а капиталът има съществено значение за операциите на производителите. Между капитала и капиталиста съществува толкова голяма разлика, колкото между товара на кораба и товарителницата». — 227.
- ¹³³ Маркс има предвид главно анонимно излязлата брошура на Томас Ходскин «Labour Defended against the Claims of Capital; or, the Unproduktiveness of Capital Proved» (Лондон, 1825), в която се доказва «непроизводителността на капитала». Подробен анализ на тази брошура Маркс е дал в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 266—319.). — 228.
- ¹³⁴ Вж. глава III на втората книга на труда на А. Смит «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (Руски превод, стр. 244—257). — 228.
- ¹³⁵ Маркс има предвид книгата на Сениър «Principes fondamentaux de l'économie politique», Paris, 1836, р. 197—206. На критиката на вулгарната концепция на Сениър по въпроса за производителния и непроизводителния труд Маркс е посветил специален отдел на «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 273—278). — 228.
- ¹³⁶ По-късно, в «Теории за принадлежната стойност», Маркс е разгледал по-подробно този пример и е показал, че «работникът на фабриканта на пиана е производителен работник. . . Да приемем, обратно, че аз купувам целия материал, необходим за изработване на пиано (или нека дори самият работник да има този материал), и вместо да купя пиано от магазина, поръчвам да ми го направят у дома. В този случай майсторът на пиана е непроизводителен работник, тъй като неговият труд се заменя непосредствено срещу мой доход» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 137—138).
- Същевременно Маркс изтъква, че «певницата, която продава своета пеене на своя отговорност, е *непроизводителен работник*. Но същата певица, поканена от антрепреньора, който, за да печели пари, я заставя да пее, е *производителен работник*, защото тя произвежда капитал» (пак там, стр. 397—398). «Един и същ вид труд — резюмира Маркс — може да бъде както *производителен*, така и *непроизводителен*» (пак там, стр. 397). — 228.
- ¹³⁷ Маркс се позовава на страница 40 на своята X тетрадка с извадки, където се съдържа приведеият в текста цитат от Малтусовата книга «Principles of Political Economy», second edition, London, 1836, р. 47. В действителност обаче това не са думи на Малтус, а думи на редактора на второто (посмъртно) издание на неговата книга, които имат за цел да уточнят Малтусовото разсъждение. — 229.
- ¹³⁸ Вж. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation», Third edition. London, 1821, р. 334—337 (Руски превод, том I, стр. 235—237). За възгледите на Д. Рикардо за непроизводителния характер на капитала вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 506; ч. III, стр. 267—268. Вж. също

- и J. C. L. Simonde de Sismondi. «Etudes sur l'économie politique». Tome I, Bruxelles, 1837, p. 22. — 232.
- ¹³⁹ Вж. бележка 115. — 233.
- ¹⁴⁰ Вж. J. B. Say. «Traité d'économie politique», Troisième édition. Tome second. Paris, 1817, p. 425, 429. — 233.
- ¹⁴¹ Думите на Прудон «le travail produit, le capital vaut» («трудът произвежда, капиталът струва») от I том на неговия труд «Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère», Paris 1846, p. 188, Маркс привежда в «Нищета на философията» (вж. настоящото издание, т. 4, стр. 93). — 233.
- ¹⁴² Вж. «Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon», Paris, 1850, p. 177—181. Ср. настоящия том, част I, стр. 235.
- ¹⁴³ По терминологията на Кант аналитично съждение се нарича такова съждение, в което предикатът само разяснява съдържанието, включено в субекта на съждението — за разлика от синтетичното съждение, в което предикатът прибавя към субекта признак, който не е включен в субекта на съждението. — 237.
- ¹⁴⁴ Терминът «производствени разходи» тук и в предишната фраза е употребен от Маркс в смисъла «иманентни разходи по производството на стоката, равни на нейната стойност, т. е. равни на необходимата за производството на стоката обща сума работно време» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 76). В ръкописите от 1857—1859 г. Маркс още не прави рязко разграничение между стойността ($c + v + m$) и производствената цена ($c + v +$ средна печалба). За трояката употреба на термина «производствени разходи» вж. пак там, стр. 76—78 и 521. — 238.
- ¹⁴⁵ Под «производствени цени» (Produktionspreise) Маркс разбира тук същото, което по-горе разбира под «производствени разходи, или необходимата цена на стоката» (вж. бележки 81 и 144). — 238.
- ¹⁴⁶ Тук Маркс употребява за пръв път термина «принадена стойност» (Mehrwert) за означаване на излишъка над първоначално авансираната стойност, който безвъзмездно се присвоява от капиталиста.
- В книгата на английския социалист рикардианец Уилям Томпсън «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth Most Conducive to Human Happiness», London, 1824, p. 167, 169, също се употребява терминът «surplus value» (принадена стойност). Обаче, както показва Ф. Енгелс, с този термин Томпсън означава свръхпечалбата, която се получава от прилагания машини капиталът в сравнение със занаятчията, работещ ръчно. Наред с термина «surplus value» Томпсън употребява и термина «additional value» (допълнителна стойност) за означаване на цялата ново-създадена стойност ($v + m$). Освен това, както отбелязва Енгелс, «в обикновения делови живот на Франция от незапомнени времена е общоприет изразът plus-value за обозначаване на всяко увеличение на стойността, което нищо не струва на собственика на стоката» (вж. настоящото издание, т. 21, стр. 509).
- В една от ранните си статии, написана през октомври 1842 г., Маркс също няколко пъти употребява термина «Mehrwert» за означаване на добавъчна стойност, глобата, получавана от собствениците на гори за кражба в горите им (вж. настоящото издание, т. 1, стр. 143, 148). — 239.
- ¹⁴⁷ Маркс има предвид глава VII («За външната търговия») в Рикардовата

- книга «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, където се говори (стр. 131): «Никакво разширение на външната търговия не може да увеличи непосредствено сбора от стойностите в страната» (Руски превод, том I, стр. 112). — 239.
- ¹⁴⁸ Връгледите на Прудон за лихвата, намерили израз в труда «*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon*», Paris, 1850, Маркс е разгледал в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 531—535). — 243.
- ¹⁴⁹ Маркс има предвид анонимната статия «*Negroes and the Slave Trade*» («Негрите и търговията с роби»), поместена във вестник «*The Times*» от 21 ноември 1857 г. като писмо до редактора от «осведомен човек» («*Expertus*»).
«*The Times*» («Времена») — голям английски всекидневник с консервативна насока; основан в Лондон в 1785 г. — 249.
- ¹⁵⁰ В своя конспект на Рикардовите «*Principles of Political Economy*» (този конспект, съставен от Маркс през април 1851 г., се съдържа в VIII тетрадка за извадки от трудовете на буржоазни икономисти) Маркс по повод критиката срещу Рикардо от английски икономисти казва следното: «Повечето противници на Рикардо, като например Уейкфийлд, твърдят, че не можел да обясни излишъка. Така например един фабрикант влага 30 ф. ст. за суровина, 20 ф. ст. за машини, 50 ф. ст. за работна заплата. Общо 100 ф. ст. Той продава стоката си за 110 ф. ст. Откъде се взимат тези 10 ф. ст. ?» (К. Маркс. «*Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*». Anhang. Moskau. 1941, S. 828). За липсата у Рикардо на анализ на произхода на принадлежната стойност Маркс говори и в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 439—454). — 249.
- ¹⁵¹ Маркс има предвид Малтусовата книга «*The Measure of Value Stated and Illustrated*», London, 1823. Подробен анализ на Малтусовата теория за стойността и по-специално на Малтусовата критика на учението на Рикардо се съдържа в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 3 — 33). — 249.
- ¹⁵² Вж. D. Ricardo. «*On the Principles of Political Economy, and Taxation*». Third edition, London, 1821, p. 1—2 (Руски превод, том I, стр. 33—40). — 450.
- ¹⁵³ Пак там, стр. 60—61 (Руски превод, т. I, стр. 69). — 250.
- ¹⁵⁴ Пак там, стр. 131—133 (Руски превод, т. I, стр. 112). — 250.
- ¹⁵⁵ За физиократите като за «бащи на съвременната политическа икономия» Маркс говори в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 12). — 251.
- ¹⁵⁶ Маркс има предвид глава III от втората книга на А. Смитовия труд «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*», в която Смит разглежда въпроса за производителния и непроизводителния труд. За Смитовата трактовка на производителния труд като труд, предметил се в стоката, Маркс подробно говори в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 138—155). — 252.
- ¹⁵⁷ В първия том на «Капиталът» Маркс дава подробен анализ на тенденцията на капиталистите към безгранично удължаване на работния ден. Маркс разглежда там историята на английското фабрично законодателство, по-

специално борбата около закона за десетчасовия работен ден. Като характеризира положението на работническата класа в Англия, Маркс също използва отчетите на фабричния инспектор Леонард Хорнер, който се засъгъва за интересите на работниците (вж. настоящото издание, т. 23, гл. VII, VIII, XIII). — 259.

¹⁵⁸ Този пример може да бъде изразен по следния начин:

Преди удвояването на производителната сила на труда един работен ден, да кажем от осем часа, се разпадал на 2 часа необходим труд и 6 часа принадлеен труд ($2v + 6m$). След удвояването на производителната сила на труда същият този работен ден се разпада на 1 час необходим труд и 7 часа принадлеен труд ($1v + 7m$). — 263.

¹⁵⁹ В своя труд «On the Economy of Machinery and Manufactures», London, 1832, p. 160—162, Бабедж разглежда съотношението между стойността на суровия материал и стойността на труда в производството на филигранни изделия от злато във Венеция. — 267.

¹⁶⁰ Маркс има предвид бележките на Йожен Дер за труда на Боагилбер «Dissertation sur la Nature des Richesses, de l'Argent et des Tributs» (вж. «Economistes Financiers du XVIIIe siècle». Précédés des Notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de Commentaires et de Notes Explicatives, par M. Eugène Daire. Paris, 1843, p. 419—420, Notes 1 et 2). — 269.

¹⁶¹ Вж. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxations». Third edition. London, 1821, p. 89—90 (Руски превод, том I, стр. 87). — 269.

¹⁶² Подробен анализ на Рикардовите възгледи за натрупването на капитала Маркс дава в XVII глава на «Теории за принадлещата стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, по-специално стр. 584—596). — 269.

¹⁶³ Вж. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxations». Third edition. London, 1821, p. 325—328 (Руски превод, том I, стр. 229—231). — 271.

¹⁶⁴ Маркс има предвид своята VIII тетрадка с извадки по политическа икономия, която се отнася към 1851 г. Наред с други извадки в тази тетрадка се съдържа подробен конспект на третото издание на Рикардовата книга «On the Principles of Political Economy, and Taxation», съпроводен от Марковски коментари (вж. К. Marx. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie. «Anhang». Moskau, 1941, S. 787—839). На страниците 35—37 от Марковата VIII тетрадка се съдържа конспектът на XX глава от Рикардовата книга («Стойност и богатство, отличителни черти»); в дадения текст Маркс има предвид тази глава. — 273.

¹⁶⁵ Маркс има предвид глава VII от Рикардовата книга «On the Principles of Political Economy, and Taxation». — 273.

¹⁶⁶ Тук Маркс предава в свое изложение Рикардовите мисли, които се съдържат например в началото на XX глава на книгата му «On the Principles of Political Economy, and Taxation». — 275.

¹⁶⁷ Тук Маркс се позовава на стр. 39, 40 от своята VIII тетрадка с извадки по политическа икономия. На тези страници се съдържа конспект на началото на VII глава на Рикардовата книга — «За външната търговия». — 275.

- ¹⁶⁸ Вж. D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 416—417 (Пуски превод, том I, стр. 284—285). — 275.
- ¹⁶⁹ Маркс има предвид Малтусовата книга «The Measure of Value Stated and Illustrated», London, 1823. Подробен критичен анализ на Малтусовите възгледи за стойността и принадлежната стойност Маркс е дал в «Теории за принадлежната стойност» (настоящото издание, т. 26, ч. III, гл. XIX). — 278.
- ¹⁷⁰ В този пример Маркс изхожда от предпоставката, че капитализираната принадлежна стойност изцяло се изразходва за купуване на нова работна сила — «впрочем невъзможна предпоставка», както сам казва няколко реда по-долу. — 293.
- ¹⁷¹ Под лихва (Zins) Маркс разбира тук цялата печалба, получена от авансирания капитал. — 293.
- ¹⁷² В ръкописа цялата тази фраза гласи: «Auf 140 aber 24 zuviel gerechnet (und dies ist der Unterschied von 220 zu 196), sind erst $\frac{1}{5}$ vom 100 und $\frac{11}{12}$ vom 100 zuviel gerechnet; $\frac{1}{5}$ vom 100 = 20%; $\frac{11}{12}$ vom 100⁸⁴/₁₂% oder $8\frac{1}{3}$ %; also zusammen $28\frac{1}{3}$ % zuviel» (вж. K. Marx «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, S. 275—276). В превода средата на тази фраза е пропусната поради неясноста ѝ, а в останалата част на фразата са поправени аритметичните грешки. — 294.
- ¹⁷³ По-нататък в ръкописа е оставено място очевидно за изчисленията по втория случай. Ако се придържаме към предишния текст на ръкописа, това изчисление би могло да бъде представено по следния начин.
- Във втория случай първоначалният капитал от 80 талера се състои от 60 талера, изхарчени за материал и оръдие на труда, и 20 талера, изхарчени за работна заплата; $\frac{3}{4}$ от капитала са изразходвани за материал и оръдие, $\frac{1}{4}$ — за работна заплата. Първите $\frac{3}{4}$ от капитала не носят никакви лихви (т. е. не носят никаква принадлежна стойност); последната $\frac{1}{4}$ носи 300% принадлежна стойност. Но ако се смята към целия капитал, той се е увеличил само със 75%.
- Ако новоприбавеният капитал от 60 талера също се е увеличил с 300% само $\frac{1}{4}$ от своята величина, това би дало 45 талера увеличение на целия капитал. $60 + 45 = 105$ талера. Заедно със 140 това е равно на 245 талера, което действително означава прибавка от 75% към 140 талера.
- 60 талера новоприбавен капитал са се увеличили с 300%, учтвили са се, представляват 240 талера. (Ако само $\frac{1}{4}$ от 60 се бяха увеличили с 300%, това би дало 45 талера печалба.) 60 талера от 240 заместват изхарчения за работна заплата капитал, 180 талера са печалба.
- Следователно за втория случай изчислението е следното:
- $$80 C + 60 Z + 60 C + 180 Z = 380;$$
- т. е. тук имаме 140 талера капитал, съвкупните лихви от който са 240 талера. Но ако вземем другото изчисление, бихме получили:
- $$80 C + 60 Z + 60 C + 45 Z = 245;$$
- т. е. бихме получили 140 талера капитал, съвкупните лихви от който са 105 талера.
- По първото изчисление сме начислили твърде много лихви: излишните лихви, начислени към 60 талера капитал, са 135 талера. Но 135 талера са $\frac{3}{4}$ от 180 талера; т. е. наред с капитала от 80 талера само $\frac{1}{4}$ от 60 талера новоприбавен капитал е нараснала с 300%; следователно целият новоприбавен капитал е нараснал само с $\frac{3}{4}$, т. е. с 45 талера.
- Изчисляването на лихвата за капитала от 60 талера е било преувели-

- чено от нас със 135 талера, които представляват нарастване с 30% за $\frac{3}{4}$ от капитала 60 талера. При такова изчисляване за цялата сума от 60 талера се падат излишни 225% печалба вместо първоначалните 75%; т. е. към 60 талера сме начислили излишни 135 талера, а 135 към 60 са 225%. Следователно за капитал от 60 талера сме начислили излишни 225%. На капитал пък от 140 талера сме начислили излишни 135 талера (а това е разликата между 380 и 245 талера); следователно всичко излишни 96 $\frac{3}{7}$. Така че на целия капитал от 140 талера сме начислили излишни не 225%, както на капитала от 60 талера, а само 96 $\frac{3}{7}$ %; това представлява разлика от 128 $\frac{4}{7}$ %, в съответствие на това, че от общо 140 талера капитал на капитала от 60 талера са начислени излишни 135 талера. — 294.
- ¹⁷⁴ За смесването на нормата на принадлежната стойност с нормата на печалбата у Кери и други вулгарни икономисти вж. настоящото издание, т. 23, стр. 230—231; т. 25, ч. I, стр. 162. — 259.
- ¹⁷⁵ Вж. настоящото издание, т. 12, стр. 458—459; т. 25, ч. I, стр. 422—426. — 296.
- ¹⁷⁶ За качествената граница за натрупването на капитала вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 243. — 297.
- ¹⁷⁷ Вж. Ch. Babbage. «On the Economy of Machinery and Manufactures». London, 1832, p. 16. — 303.
- ¹⁷⁸ Тук Маркс приема, че нормата на принадлежната стойност остава след поскъпването на работната сила същата, каквато е била преди поскъпването (25% за капитал I и 33 $\frac{1}{3}$ % за капитал II). Това е възможно само ако има съответно удължаване на работния ден. — 304.
- ¹⁷⁹ Вж. «Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon», 1850, p. 127—132, 135—157, 288. Вж. и бележка 113. — 307.
- ¹⁸⁰ Има се предвид френският превод на книгата на Лодърдейл «An Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth». Edinburgh and London, 1804: Lauderdale, J. «Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique». Paris, 1808, p. 119—120. Ср. настоящото издание, т. 26, ч. I, стр. 249. — 312
- ¹⁸¹ Тук Маркс излага със свои думи следния пасаж от книгата на Рейвнстоун «Thoughts on the Funding System, and its Effects». London, 1824, p. 46: «Там, където за издръжката на десет души е нужен трудът на девет, само $\frac{1}{10}$ от общия продукт може да отиде за рента. Където трудът на един човек е достатъчен за издръжката на петима, там за рента или други нужди на държавата, които могат да бъдат задоволени само от принадлежния продукт на труда, ще отидат $\frac{4}{5}$ от продукта. Очевидно първото е ставало в Англия в периода на завоеванието, а последното става сега, когато само $\frac{1}{5}$ част от населението е заета в земеделието.» — 321.
- ¹⁸² Маркс има предвид книгата на Мак-Кълък «The Principles of Political Economy», Edinburgh, 1825, p. 165—192. За стремежа на вулгарните икономисти, включително и Мак-Кълък, да замажат противоречията на капиталистическото производство Маркс подробно говори в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 540, 567—568, 577—578; ч. III, стр. 116—117, 119, 168, 506, 528—531). — 336.
- ¹⁸³ Маркс има предвид разсъжденията на Джеймс Мил за постоянното и необхо-

- димо равенство между производството и потреблението, между предлагането и търсенето, между сумата на покупките и сумата на продажбите, които се съдържат в книгата му «Elements of Political Economy», London, 1821, p. 186—195. Маркс прави по-подробен разбор на този възглед на Джеймс Мил (изказан за пръв път в брошурата му «Commerce Defended», London, 1808), към който се присъединява и Сей, в първия свитък на «Към критиката на политическата икономия» и в «Теории за принадлежната стойност» (вж. настоящото издание, т. 13, стр. 83—84; т. 26, ч. II, стр. 538—540, 545, 551, 581; ч. III, стр. 85, 88—90, 97, 117). — 336.
- ¹⁸⁴ Маркс има предвид така наречената бирмингамска школа «little shilling men» («привърженици на малкия шилинг»), основана от бирмингамския banker Томас Атъуд. Възгледите на тази школа са изложени в книгата «The Currency Question. The Gemini Letters», London, 1844, анонимни автори на която били Томас Райт и Джон Харлоу, които се нарекли «Близнаци» («Gemini»). Вж. и настоящото издание, т. 13, стр. 68—69; т. 23, стр. 245; т. 25, ч. II, стр. 81, 102. — 337.
- ¹⁸⁵ Вж. бележка 20. — 337.
- ¹⁸⁶ Маркс има предвид Малтусовия труд «Principles of Political Economy Considered with a View to their Practical Application», 2nd edition, London, 1836, p. 405 (бележка на издателя); «Definitions in Political Economy», London, 1827, p. 258—259 и I том на труда на Сисмонди «Etudes sur l'économie politique», Bruxelles, 1837, p. 61. — 337.
- ¹⁸⁷ D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 80—85 (Руски превод, том I, стр. 81—84). Подробен критичен анализ на Рикардовите възгледи за свръхпроизводството на капитала Маркс е дал в «Теории за принадлежната стойност» (настоящото издание, т. 26, ч. II, стр. 511, 539—540, 543, 545—554, 577—578). — 338.
- ¹⁸⁸ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». With a Commentary, by the Author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volume I, London, 1835, p. 244—246. — 338.
- ¹⁸⁹ Тази фраза представлява кратко резюме на следния израз на Ходскин, който се намира на стр. 245—246 от неговия труд «Popular Political Economy» (Руски превод, стр. 201): «Тъй като капиталистът, собственик на целия продукт, не позволява на работниците нито да произведат оръдия, нито да ги прилагат, ако той не получава печалба свръх онова, което струва издръжката на работниците, ясно е, че на производителния труд тук са поставени много по-тесни граници, отколкото онези, които предписва природата. Паралелно с натрупването на капитал в ръцете на трети лица нараства цялата онази сума печалба, която капиталистът изисква за себе си, и с това се създава изкуствена пречка за нарастване на производството и населението. — 341.
- ¹⁹⁰ За лаисрираната от Т. Ходскин концепция за «съществуващия труд» вж. настоящото издание, т. 26, ч. III, стр. 270—284. — 343.
- ¹⁹¹ J. B. Say. «Traité d'économie politique». Troisième édition. Tome II, Paris, 1817, p. 441. — 350.
- ¹⁹² Вж. P. J. Proudhon. «Qu' est-ce que la propriété?», Paris, 1840, chapitre IV,

§ 5, и «*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.* Paris, 1850, p. 207—208. — 350.

¹⁹³ Вж. бележка 179. — 357.

¹⁹⁴ В действителност при посочените предпоставки новоприбавената от живия труд стойност (10 талера) би била не $\frac{1}{10}$ от съвкупната стойност на продукта, а $\frac{1}{9}$, тъй като стойността на фунта прежда би спаднала от 5 талера на $4\frac{1}{2}$ талера и следователно съвкупната стойност на 20 фунта прежда би се намалила от 100 на 90 талера. — 357.

¹⁹⁵ Преди удвояването на производителността на предачния труд съвкупната печалба на капиталиста беше 20 талера, които се разпределяха между 40-те фунта прежда, т.е. по $\frac{1}{2}$ талер на фунт. Сега съвкупната печалба от 30 талера се разпределя между 80 фунта прежда, т.е. по $\frac{3}{8}$ талера на фунт. — 357.

¹⁹⁶ Марксовите разсъждения на стр. 355—359 на първата част на настоящия том могат да бъдат нагледно представени със следващите таблици.

Таблица I

Увеличение количеството на произвеждания продукт (памучна прежда) чрез удължаване на работния ден

Разходи на капиталиста		Принадена стойност	Съвкупна стойност на преждата	Количество на произвеждания продукт	Стойност на 1 фунт прежда	Норма на принадената стойност	Норма на печалбата
постоянен капитал	променлив капитал						
80 тал.	20 тал.	—	100 тал.	20 фунта	5 тал.	0	0
120 „	20 „	10 тал.	150 „	30 „	5 „	50%	$7\frac{1}{3}\%$
160 „	20 „	20 „	200 „	40 „	5 „	100%	$11\frac{1}{3}\%$
320 „	20 „	60 „	400 „	80 „	5 „	300%	$17\frac{1}{17}\%$

Таблица II

Увеличение количеството на произвеждания продукт чрез нарастване на производителността на труда при неизменна величина на работния ден

Разходи на капиталиста		Принадена стойност	Съвкупна стойност на преждата	Количество на произвеждания продукт	Стойност на 1 фунт прежда	Норма на принадената стойност	Норма на печалбата
постоянен капитал	променлив капитал						
160 тал.	20 тал.	20 тал.	200 тал.	40 фунта	5 тал.	100%	$11\frac{1}{9}\%$
320 „	10 „	30 „	300 „	80 „	$4\frac{1}{2}$ тал.	300% тал.	$9\frac{1}{11}\%$

Първата таблица служи за илюстрация към извода, който Маркс прави от анализа на съдържащото се в нея съотношение: «Колкото по-малка става частта от разходите, която представлява необходимия труд, толкова по-голяма е печалбата, при все че тя не е в очевидно отношение към действителната принадена стойност, т. е. към действителния принадлеен труд.»

Втората таблица потвърждава следната Марксова мисъл: «... спада нето на цената на единицата продукт и нарастването на броя на тези единици — което настъпва с нарастването на производителните сили — показва, че печалбата се покачва по отношение на труда, или че необходимият труд спада по отношение на принадлеен труд». И по-нататък: «Печалбата на капиталиста от стойността на мярката (единицата) потребителна стойност — фунт, аршин, квартал и т. н. — намалява пропорционално на намаляването на отношението на живия труд (на новоприбавения труд) към суровината и т. н. . . . Но от друга страна — тъй като това намаляване на работното време, необходимо за производството на единица продукт, е тъждествено с увеличената производителност на труда, т. е. с нарастването на принадлееното работно време, — нараства и броят на тези единици, в които се съдържа принадлеено работно време» — т. е. нараства общата маса на печалбата. — 358.

197 Вж. бележка 128. — [358.

198 Точната сметка би била следната: работникът би получавал всеки фунт с намаление $\frac{1}{20}$ талер от стойността му; а тъй като общо той би получавал сега $4 \frac{4}{99}$ фунта прежда, или $\frac{400}{99}$ фунта прежда, печалбата му би възлизала на $\frac{1 \times 400}{20 \times 99}$ талера, т. е. $\frac{20}{99}$ талера, а не $\frac{20}{100}$ талера, както за просто приема Маркс. — 362.

199 Точната сметка би била следната. Преди повишаването на работната заплата стойността на 40 фунта прежда се разпадаше на 160 *c* + 22 *v* и 18 *m*. Докато по-рано нормата на печалбата беше $\frac{20}{180}$, т. е. $11 \frac{1}{9}\%$, сега тя е $\frac{18}{182}$, т. е. $9 \frac{1}{81}\%$. — 365.

200 По-нататък в ръкописа следват три реда, задраскани от Маркс, но по недоглеждане възпроизведени в основния текст на изданието в 1939 г. на езика на оригинала (вж. К. Маркс. «Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie». Moskau, 1939, стр. 346, редове 7—14). — 368.

201 D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation». Third edition, London, 1821, p. 139 (Руски превод, том I, стр. 166). — 376.

202 В ръкописа от 1861—1863 г., където Маркс е преписал с някои изменения редица места от ръкописа от 1857—1858 г., тази фраза е дадена в следната редакция (тетрадка XXII, стр. 1396); «Вместо да се възпроизведат в производствения процес като условия за осъществяване на работната сила, те, напротив, излизат от производствения процес само като условия за увеличаване и запазване на *собствената си* стойност като съществуваща за себе си стойност, противостояща на работната сила.» — 388.

203 Формула от договорните отношения по римското право: «давам, за да не правиш», «правя, за да дадеш», «давам, за да дадеш». Ср. настоящото издание, т. 23, стр. 546—547; т. 26, ч. I, стр. 400. — 392.

- ³⁰⁴ J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». Vol. I. Dublin, 1770, p. 40, 396. Съответното място от стр. 396 на Стюъртовата книга Маркс привежда в ръкописа от 1857—1858 г. (вж. К. Марх. «Grundrisse der Kritik der politischen Öconomie». Moskau, 1939; S. 666). Ср. също настоящото издание, ч. 25, в. II, стр. 327, т. 26, ч. I, стр. 18—19—393.
- ³⁰⁵ A. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book I, Chapter V (Руски превод, стр. 40). — 397.
- ³⁰⁶ Тази част от ръкописа от 1857—1858 г., озаглавена от Маркс в труда му «Реферати към собствените ми тетрадки» като «Форми, предшествуващи капиталистическото производство», се съдържа в тетрадка IV, стр. 50—53, и в тетрадка V, стр. 1—15. Страниците 1—5 от тетрадка V са наречени от Маркс в «Рефератите» му така: «Продължение за процеса, предшествуващ образуването на капиталистическото отношение или първоначалното натрупване». — 397.
- ³⁰⁷ Терминът «Stamm», който в тази част от ръкописа от 1857—1858 г. се превежда като «племе», имал в средата на XIX в. в историческата наука по-широко значение, отколкото сега. Той означавал съвкупност от хора, имащи общ произход от един и същ прародител, и обхващал съвременните понятия «род» (gens) и «племе» (Stamm). Точното определение и разграничаване на тези понятия било за пръв път дадено в книгата на Л. Х. Морган «Първобитното общество» (1877). В това основно произведение на изтъкнатия американски етнограф и историк за пръв път било изяснено значението на рода като основна клетка на първобитнообщинния строй и с това била положена научната основа за цялата история на първобитното общество. Като обобщава резултатите от Моргановите изследвания, Енгелс всестранно разкрива съдържанието на понятията «род» и «племе» в произведението си «Произход на семейството, частната собственост и държавата» (1884). — 398.
- ³⁰⁸ *Квирити* — граждани на римската община (в древния Рим). — 403.
- ³⁰⁹ Нибур привежда тази фраза от IX книга на «Римска археология» от Дионисий Халикарнаски (древногръцки историк, написал този си основен труд около 30 — 7 г. пр. н. е.). — 404.
- ³¹⁰ *Демот* — граждани на древната атинска държава, принадлежащ към определен териториален окръг на Атика — дем. Няколко демове образували фила. Съгласно реформата на Клистен (VI в. пр. н. е.) в Атика били създадени 10 териториални фили. — 404.
- ³¹¹ *Дитмаршен* — една от северните области на Германия. — 405.
- ³¹² *Гели* — коренното население на планинските райони на Северна и Западна Шотландия, потомци на древните келти. — 405.
- ³¹³ Вж. настоящото издание, т. 4, стр. 167. — 411.
- ³¹⁴ Вж. бележка 13. — 419.
- ³¹⁵ «Panes et circenses» — «хляб и зрелища». Маркс има предвид периода на разцвет на римската робовладелска държава, когато низшите слоеве на градското население (т. нар. градски плебс) били изключени от сферата на производството и живеели главно от подаянията на държавата и богатите робовладелци, които им давали «хляб и зрелища». — 423.

- ²¹⁶ За ролята на законодателствата на Хенрих VII, Хенрих VIII и други английски крале вж. настоящото издание, т. 23, стр. 737—745. — 430.
- ²¹⁷ А. Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations», Book III, Chapter IV (Руски превод, стр. 300—309). — 431.
- ²¹⁸ Вж. бележка 132. — 436.
- ²¹⁹ Тези и следващите бележки за първоначалните значения на думата «капитал» и илюстриращите ги текстове Маркс е взел от 2-ри том на речника на Дюканж: «Glossarium mediae et infimae latinitatis», Tomus II. Parisiis, 1842 p. 139—141. — 436.
- ²²⁰ Adam H. Müller. «Die Elemente der Staatskunst», Erster Theil. Berlin, 1809, S. 226—241. — 437.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

- Август* (63 пр. н. е. — 14 от н. е.) — римски император (27 пр. н. е. — 14. от н. е.). — 425.
- Александър Македонски* (356 — 323 пр. н. е.) — знаменит пълководец и държавник на античния свят — 115, 116.
- Аристотел* (384 — 322 пр. н. е.) — велик мислител на древността, във философията се колебаел между материализма и идеализма, идеолог на робовладелската класа; по икономическите си възгледи е бил защитник на натуралното робовладелско стопанство, пръв анализирал формата на стойността. — 68, 94.
- Аркадий* (377 — 408) — император на Източната римска империя (395—408). — 116, 117.
- Архимед* (ок. 287 — 212 пр. н. е.) — велик древногръцки математик и механик. — 115.

Б

- Бабедж* (Babbage), Чарлз (1792—1871) — английски математик и механик, буржоазен икономист. — 267, 303.
- Бастиа* (Bastiat), Фредерик 801—1850) — френски вулгарен икономист, проповедник на теорията за хармония на класовите интереси в буржоазното общество. — 36
- Бейли* (Bailey), Самюъл (1791—1870) — английски буржоазен икономист и философ; от позициите на вулгарната политическа икономия критикувал трудовата теория за стойността на Рикардо; същевременно правилно забелязал някои противоречия в икономическите възгледи на Рикардо. — 165.
- Белърс* (Bellers), Джон (1654—1725) — английски икономист, подчертава значението на труда при създаването на богатството; автор на редица утопични проекти за социални реформи. — 94.
- Боагилбер* (Boisguillebert), Пиер (1646—1714) — френски икономист, предшественик на физиократите, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия във Франция. — 3, 130, 161, 269.
- Брей* (Bray), Джон Френсис (1809—1897) — английски икономист, социалист утопист, последова-

- тел на Р. Оуен; развива теорията за «трудовите пари». — 70.
- Брут* (Марк Юний Брут) (85—42 пр. н. е.) — римски политически деец, оглавявал заговора против Цезар; на младини се занимавал с лихварство. — 411.
- Бюк* (Böckh), Аугуст (1785—1867) — немски историк и филолог. — 112.

В

- Вайтлинг* (Weitling), Вилхелм (1808—1871) — виден деец на работническото движение в Германия през периода на неговото зараждане, един от теоретичите на утопичния уравнителен комунизъм; по професия шивач. — 69.
- Вергилий* (Публий Вергилий Марон) (70—19 пр. н. е.) — изтъкнат римски поет. — 96, 151.
- Вилхелм I Завоевател* (1027—1087) — английски крал (1066—1087). — 321.
- Вольтер* (Voltaire), Франсоа Мари (истинското фамилно име *Аруе*) (1694—1778) — френски философ-деист, писател-сатирик, историк, виден представител на буржоазното Просвещение от XVIII в., борил се против абсолютизма и католицизма. — 11.

Г

- Ганил* (Ganilh), Шарл (1758—1836) — френски буржоазен политически деец; вулгарен икономист, епигон на меркантилизма. — 76, 186.
- Гарние* (Garnier), Жермен (1754—1821) — френски икономист и политик, монархист; епигон на школата на физиократите; преводач и критик на А. Смит. — 114, 117, 122.
- Гре* (Grau), Джон (1798—1850) — английски икономист, социалист-утопист, последовател на

Р. Оуен; един от авторите на теорията за «трудовите пари». — 70.

- Грим* (Grimm), Якоб (1785—1863) — изтъкнат немски филолог, професор в Берлинския университет; един от основоположниците на сравнително-историческото езиковедение, автор на първата сравнителна граматика на германските езици. — 112.
- Гьоте* (Goethe), Йохан Волфганг (1749—1832) — велик немски писател и мислител. — 54.
- Гюlich* (Gülich), Густав (1791—1841) — немски буржоазен икономист и историк, автор на редица трудове по история на народното стопанство. — 3.

Д

- Дарий I Хистасп* (558—486 пр. н. е.) — древноперсийски цар (522—486 пр. н. е.). — 113.
- Даримон* (Darimon), Луи Алфред (1819—1902) — френски политически деец, публицист и историк; споделял и пропагандирал възгледите на Прудон. — 47, 48, 52—54, 57—61, 67, 69.
- Дер* (Daire), Йожен (1798—1847) — френски буржоазен икономист, издател на съчинения по политическа икономия. — 169.
- Джейкъб* (Якоб), Уилям (ок. 1762—1851) — английски търговец, автор на редица икономически трудове. — 112, 114, 115, 124, 125, 159.
- Дюканж* (Ducange), дю Френ, Шарл (1610—1688) — френски историк и филолог. — 438.
- Дюро дьо Ла Мал* (Dureau de la Malle), Адолф Жул Сезар Огюст (1777—1857) — френски поет и историк. — 112—116.

Е

- Евклид* (края на IV — началото на III в. пр. н. е.) — изтъкнат древногръцки математик. — 115.

Етелстън (894—940), крал на англо-саксите (924—940). — 438.

Ж

Жирарден (Girardin), Емил дьо (1806—1881) — френски буржоазен публицист и политически деец, през 30-те — 60-те години бил с прекъсвания редактор на вестник «Presse», отличавал се с крайна безпринципност в политиката. — 67.

К

Катон (Марк Порций Катон Старши) (234—149 пр. н. е.) — римски политически деец и писател, автор на трактат «Земеделие». — 411.

Кери (Garey), Хеири Чарлз (1796—1879) — американски вулгарен буржоазен икономист, автор на реакционната теория за хармония на класовите интереси в капиталистическото общество. — 3—9, 16, 17, 175, 295.

Клистен — атински политически деец, извършил през 510—507 г. пр. н. е. реформи, насочени към ликвидирание на остатъците от родовия строй и към установяване на робовладелска демокрация в Атина. — 405.

Ксенофонт (ок. 430 —ок. 354 пр. н. е.) — древногръцки историк и философ, идеолог на робовладелската класа, защитник на натуралното стопанство. — 103, 115—117.

Кямпбелови (Campbells) — знатен шотландски род в Западна Шотландия, известен от XIII век. — 406.

Л

Ленге (Linguet), Симон Никола Анри (1736—1794) — френски адвокат, публицист, историк и икономист; критикувал физиократите и буржоазния либерализъм

— от феодално-абсолютистки позиции, обаче направил редица дълбоки критични бележки за буржоазната свобода и собственост. — 216.

Летрон (Letronne), Жан Антоан (1787—1848) — френски археолог и филолог. — 112.

Лодърдейл (Lauderdale), Джеймз, граф (1759—1839) — английски буржоазен политически деец и икономист; критикувал теорията на Смит от позициите на вулгарната политическа икономия. — 146, 311.

Лойд (Lloyd), Самюъл Джонз, барон Овърстоун (1796—1883) — английски банкиер, буржоазен икономист, привърженик на школата с название «принципът на паричното обръщение». — 374—375.

Лок (Locke), Джон (1632—1704) — изтъкнат английски философ-дуалист, сенсуалист; буржоазен икономист, колебаел се между номиналистичната и металнатата теории за парите. — 87.

Лукреций (Тит Лукреций Кар) (ок. 99 — ок. 55 пр. н. е.) — изтъкнат римски философ и поет, материалист, атеист. — 114.

М

Мак-Кълък (Mac Culloch), Джон Рамси (1789—1864) — английски буржоазен икономист, вулгаризатор на икономическото учение на Рикардо, върл апологет на капитализма. — 3, 336.

Малтус (Malthus), Томас Робърт (1766—1834) — английски свещеник, икономист, идеолог на обуржоазилата се земевладелска аристокрация, апологет на капитализма, проповедник на човеконенавистническата теория за населението. — 3, 156, 229, 249, 278, 325, 337, 342, 347.

Менений Агрипа (ум. в 493 г. пр. н. е.) — римски патриций. — 96.

Мил (Mill), Джеймз (1773—1836) — английски буржоазен икономист

- и философ, вулгаризатор на теорията на Рикардо, същевременно правил някои радикални изводи от нея. — 123, 336, 350.
- Мил* (Mill), Джон Стюърт (1806 — 1873) — английски буржоазен икономист и философ-позитивист, епигон на класическата школа в политическата икономия, син на Джеймз Мил. — 3, 20.
- Мирабо* (Mirabeau), Виктор Рикети, маркиз дьо (1715—1789) — френски икономист, физиократ; баща на видния деец на френската буржоазна революция от края на XVIII в.
- Оноре Габриел Мирабо. — 253.
- Мисълдън* (Misselden), Едуърд (ум. в 1654 г.) — английски търговец и икономист, меркантилист. — 158, 161.
- Мюлер* (Müller), Адам Хайнрих (1779—1829) — немски публицист и икономист, представител на така наречената романтична школа, изразяваща интересите на феодалната аристокрация; противник на икономическото учение на А. Смит. — 437.
- Н**
- Нибур* (Niebuhr), Бартолд Георг (1776—1831) — немски историк на античния свят. — 403, 405, 425.
- Нума Помпилий* (края на VIII — началото на VII в. пр. н. е.) — полулегендарен втори цар на Древния Рим. — 403, 425.
- О**
- Овърстоун* (Overstone) — вж. Лойд, Самюъл Джонз, барон Овърстоун.
- Омир* — полулегендарен древногръцки поет, автор на «Илиадата» и «Одисея». — 106, 114, 124.
- П**
- Перейр* или *Перейра* (Pereire), Исак (1806—1880) — френски banker, бонапартист, депутат в Законодателния корпус, в 1852 г. заедно с брат си Емил Перейр учредил акционерната банка Grèdit Mobilier. — 55.
- Петти* (Petty), Уилям (1623—1687) — бележит английски икономист и статистик, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия в Англия. — 3, 103, 160.
- Пит* (Pitt), Уилям, Младши (1759—1806) — английски държавник, един от лидерите на горите, министър председател (1783—1801 и 1804—1806). — 296.
- Плиний* (Гай Плиний Секунд) (23—79) — римски учен-натуралист, автор на «Естествена история» в 37 книги. — 114.
- Прайс* (Price), Ричард (1723—1791) — английски публицист, икономист и философ-моралист; буржоазен радикал. — 296, 297.
- Прудон* (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от родоначалниците на анархизма. — 10, 16, 41, 48, 57, 63, 68, 69—71, 176, 191—193, 195, 233, 235, 242, 307, 237, 350, 351, 352, 353, 360, 366, 412.
- Р**
- Райт* (Wright), Томас Барбер (средата на XIX в.) — английски икономист, представител на бирмингамската школа, известна под названието «привърженици на малкия шинлинг»; заедно със съмишленика си Харлоу писал под псевдоним «Gemini» («Близнаци»). — 337.
- Райтмайер* (Reitmeier), Йохан Фридрих (1755—1839) — немски юрист, историк и публицист. — 114, 115.
- Рамсей* (Ramsay), Джордж (1800—1871) — английски икономист, един от последните представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 239.

- Рейвънстоун* (Ravenstone), Пърси (ум. в 1830) — английски икономист-рикардианец, защитавал интересите на пролетариата, противник на малтусианството. — 166, 321.
- Рикардо* (Ricardo), Дейвид (1772—1823) — английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 3, 4, 9, 15, 29, 30, 60, 180, 195, 232, 233, 239, 243, 249, 250, 254, 256, 257, 265, 269, 271—278, 281, 289, 307, 309, 335, 336, 338, 359, 377.
- Робъртс* (Roberts), Ричърд (1789—1864) — известен английски изобретател в областта на механиката. — 43.
- Ротшилд* (Rothschild), Лайонел Натан, барон (1808—1879) — шеф на банкерската къща Ротшилдовици в Лондон. — 159, 160.
- Русо* (Rousseau), Жан Жак (1712—1778) — бележит френски просветител, демократ, идеолог на дребната буржоазия. — 15.
- Русел* (Russel), Джон (1792—1878) — английски държавник, лидер на вигите, министър-председател (1846—1852 и 1865—1866). — 321, 342.
- Сисмонди* (Sismondi), Жан Шарл Леонар *Симон дьо* (1773—1842) — швейцарски икономист, дребнобуржоазен критик на капитализма, виден представител на икономическия романтизъм. — 3, 123, 148, 188, 231, 232, 233, 335, 336, 337.
- Смит* (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, един от най-големите представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 15, 20, 37, 38, 90, 101, 102, 104, 145, 200, 228, 250, 252—254, 338, 398, 432.
- Соли* (Solly), Едуърд (първата половина на XIX в.) — английски буржоазен икономист. — 145.
- Спиноза* (Spinoza), Барух (Бенедикт) (1632—1677) — бележит холандски философ-материалист, атеист. — 24.
- Страбон* (ок. 63 пр. н. е. — ок. 20 от н. е.) — бележит древногръцки географ и историк. — 106, 113.
- Стюарт* (Steuart), Джеймс (1712—1780) — английски буржоазен икономист, един от последните представители на меркантилизма, противник на количествената теория за парите. — 16, 102, 124, 127, 136, 154, 155, 203, 294.

С

- Сей* (Say), Жан Батист (1767—1832) — френски буржоазен икономист, представител на вулгарната политическа икономия. — 27, 144, 171, 178, 188, 195, 232, 233, 336, 337, 351.
- Сениър* (Senior), Насау Унлям (1790—1864) — английски вулгарен буржоазен икономист; апологет на капитализма, писал против намаляването на работния ден. — 3, 121, 164, 200, 228.
- Сервий Тулий* (578—534 пр. н. е.) — полулегендарен шести цар на древния Рим. — 115—116.

Т

- Тейлър* (Taylor), Джеймс (1788—1863) — английски banker, биметалист, автор на редица трудове за парите. — 147.
- Теодосий II* (Младши) (ок. 401—450) — император на Източната Римска империя (408—450). — 116.
- Тук* (Тооке), Томас (1774—1858) — английски буржоазен икономист, принадлежал към класическата школа в политическата икономия, критик на Рикардовата теория за парите; автор на много томен труд «История на цените». — 3.

У

Уейкфийлд (Wakefield), Едуърд Ги-
бон (1796—1862) — английски
държавник, икономист, създател
на буржоазна теория за колони-
зацията. — 206, 338.

Ф

Ферие (Ferguson), Франсоа Луи Огюст
(1777—1861) — френски вулгар-
ен буржоазен икономист, епи-
гон на меркантилизма. — 144.

Х

Харлоу (Harlow), Джон (средата на
XIX в.) — английски икономист,
представител на бирмингамската
школа, известна под названието
«привърженици на малкия ши-
линг»; заедно със съмишленика
си Райт писал под псевдонима
«Gemini» («Близнаци») — 337.

Хегел (Hegel), Георг Вилхелм Фри-
дрих (1770—1831) — най-голе-
мият представител на класиче-
ската немска философия, обекти-
вен идеалист, най-всестранно
разработил идеалистическата
диалектика; идеолог на немската
буржоазия. — 34, 35, 71, 107.

Хенрих VII (1457—1509) — ан-
глийски крал (1485—1509). —
431.

Хенрих VIII (1491—1547) — ан-
глийски крал (1509—1547) —
431.

Херодот (ок. 484 — ок. 425 пр. н.
е.) — древногръцки историк. —
113, 114.

Хесиод (вероятно VII в. пр. н. е.) —
древногръцки поет, представител
на дидактическата литература. —
114, 124.

Хобс (Hobbes), Томас (1588—1679) —
виден английски философ, пред-
ставител на механистичния
материализъм; социално-поли-
тическите възгледи на Хобс
се отличават с ярко антидемокра-
тически тенденции. — 90.

Ходскин (Hodgskin), Томас (1787—
1869) — английски икономист и
публицист; защищавал интере-
сите на пролетариата и кри-
тикувал капитализма от пози-
циите на утоличния социализъм,
използвал теорията на Рикардо
за социалистически изводн. —
341, 342.

Хонорий (384—423) — император
на Западната Римска империя
(395—423). — 116, 117.

Хорнър (Hooper), Леонард (1785—
1864) — английски геолог и
общественик, фабричен инспек-
тор (1833—1856), обявявал се в
защита на интересите на работ-
ниците. — 259.

Хумболдт (Humboldt), Александър
(1769—1859) — велик немски
учен, изследовател на природата
и пътешественик. — 113.

Хъбард (Hubbard), Джон Хелибранд
(1805—1889) — английски по-
литически деец, консерватор,
член на парламента (1859—1868
и 1874—1887); един от директо-
рите на Английската банка в
1838 г. — 124.

Ц

Цезар (Гай Юлий Цезар) (ок. 100—
44 пр. н. е.) — знаменит римски
пълководец, държавник и писа-
тел. — 116, 117.

Цицерон (Марк Тулий Цицерон)
(106 — 43 пр. н. е.) — изтъкнат
римски оратор и държавник,
философ-еклектик. — 406.

Ч

Чалмърс (Chalmers), Томас (1780—
1847) — английски протестант-
ски теолог и буржоазен иконо-
мист, последовател на Мал-
тус. — 3.

Ш

Шевалие (Chevalier), Мишел (1806—
1879) — френски инженер, ико-
номист и публицист, през 30-те

- години сенсимонист, по-късно буржоазен фритредер. — 59.
- Шекспир* (Shakespeare), Уилям (1564—1616) — велик английски писател. — 43, 96.
- Шербюлие* (Cherbuliez), Антоан Елизе (1797—1869) — швейцарски икономист, последовател на Сисмонди, съединил теорията на Сисмонди с елементи от теорията на Рикардо. — 223, 231.

Щ

- Щорх* (Storch), Андрей (Анри, Хайрих) Карлович (1766—1835) — руски икономист, статистик и

историк, член на Петербургската академия на науките; епигон на класическата буржоазна политическа икономия. — 27, 123, 157, 165, 166, 198, 200, 337.

Ъ

- Ъркхарт* (Urquhart), Дейвид (1805—1877) — английски дипломат, реакционен публицист и политик, туркофил; в 30-те години изпълнявал дипломатически поръчения в Турция, през 1847—1852 г. член на парламента, тори. — 6.

ЛИТЕРАТУРНИ И МИТОЛОГИЧНИ ГЕРОИ

- Адам* — според библейското предание — първият човек, сътворен от бога от кал и след това извършил грях. — 14.
- Ахил* — в древногръцката митология най-храбрият от гръцките герои, обсаждащи Троя; един от главните герои на «Илиада» от Омир. — 44.
- Вулкан* — у древните римляни бог на огъня и ковачеството. — 43.
- Дон Кихот* — главен герой на едноименния роман на Сервантес. — 12.
- Исай* — според библейското предание по-старият от синовете-близнаци на патриарха Исак. — 230.
- Ману* — според древноиндийския мит — родоначалник на хората, легендарен законодател на Индия. — 113, 116.
- Мидас* — легендарен цар на Древна Фригия. — 162.
- Мойсей* — според библейското предание пророк, освободил древните евреи от преследванията на египетските фараони. — 404.
- Молох* — бог на слънцето, огъня и войната в религията на Древна Финикия и Картаген, поклонението към когото се съпровож-

дало с човешки жертвоприношения; по-късно името на Молох станало олицетворение на свирепа всепоглъщаща сила. — 130.

- Прометей* — в гръцката митология един от титаните, който откраднал от боговете огъня и го занесъл на хората; за наказание по заповед на Зевс бил прикован от Хефест към скала, където орел кълвял черния му дроб. — 16.
- Робинзон Крузо* — главен герой на едноименния роман на Даниел Дефо; робинзоната е наречен литературният подход, заимствуван от Дефо и прилаган от редица буржоазни просветители и икономисти. — 15.
- Ромул* — легендарен основател и пръв цар на древния Рим. — 403.
- Санчо Панса* — герой от романа на Сервантес «Дон Кихот», оръженосец на Дон Кихот. — 12.
- Термин* — римски бог на синорите и пограничните разграничителни знаци. — 404.
- Фама* — римско название на гръцката богиня на мълвата Оса,

олицетворение на бързо разпространяващи се слухове. — 44.
Хермес — бог на търговията в древногръцката митология. — 43.
Христос (Исус Христос) — митичен основател на християнството. — 255.

Юпитер — в римската митология върховен бог — гръмвержец, отговарящ на гръцкия бог Зевс. — 43.

Яков — според библейското предание син на Исак, родоначалник на древноеврейския народ. — 161.

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

- * *Aristoteles*. De republica libri VIII. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri*. Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел*. Политика (осем книги). В книгата: *Аристотел*. Сочинения. Издание на И. Бекер. Том X, Оксфорд, 1837). — 16, 420.
- Aristoteles*. Ethica Nicomachea. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri*. Tomus IX. Oxonii, 1837 (*Аристотел*. Етика към Никомах. В книгата: *Аристотел*. Съчинения. Издание на И. Бекер. Том IX. Оксфорд, 1837). — 94.
- Babbage*, Ch. On the economy of machinery and manufactures. London, 1832 (*Бабедж*, Ч. За икономиката на машините и промишлеността. Лондон, 1832). — 267, 303.
- [*Bailey*, S.] Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts; with a postscript on joint-stock banks. London, 1837
- (*Бейли*, С. Парите и измененията на тяхната стойност; влияние то на тези изменения върху националната промишленост и паричните задължения; с приложение за акционерните банки Лондон, 1837). — 164, 165.
- Bastiat*, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастиа*, Фр. Безвъзмездност на кредита. Дискусия между г. Фр. Бастиа и г. Прудон. Париж, 1850). — 57, 176, 192, 235, 242, 307, 351, 358.
- Bastiat*, Fr. Harmonies économiques. 2-me édition, augmentée des manuscrits laissés par l'auteur, Paris, 1851 (*Бастиа*, Ф. Икономически хармонии. Второ издание, допълнено с изоставените от автора ръкописи. Париж, 1851). Първото издание излязло в Париж в 1850 г. — 3, 8—10, 171, 176.
- Bellers*, J. Essays about the poor, manufactures, trade, plantations

* В случаите, когато не бе възможно да се установи достоверно кое издание на съответната книга е ползвал Маркс, в този указател е приведено първото ѝ издание.

В квадратни скоби са дадени установените авторски имена на анонимно излезлите книги. Със звездичка са отбелязани трудовете, преведени на руски език.

- and immorality. London, 1699 (*Белърс, Дж.* Очерци за бедните, промишлеността, търговията, колоните и безздравствеността. Лондон, 1699). — 94.
- Boisguillebert, P.* Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs. In: *Economistes financiers du XVIIIe siècle. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par E. Daire.* Paris, 1843 (*Боагилбер, П.* Разсъждения за природата на богатствата, парите и трибутите. В книгата: Икономисти-финансисти от XVIII век. С исторически бележки за всеки автор и придружени от коментари и обяснителни бележки от Е. Дер. Париж, 1843). Трудът на Боагилбер е бил написан между 1697 и 1707 г. — 130, 149, 161, 198, 269.
- * *Bray, J. F.* Labour's wrongs and labour's remedy; or, the Age of might and the age of right. Leeds, 1839 (*Брей, Дж. Ф.* Несправедливости по отношение на труда и средства за отстраняването им; или Век на силата и век на справедливостта. Лидс, 1839). — 227.
- Cherbuliez, A.* Richesse ou pauvreté. Paris 1841 (*Шербюлие, А.* Богатство или бедност. Париж, 1841). Първото издание е излязло в Париж и Женева в 1840 г. под заглавие: «Riche ou pauvre» — «Богат или беден». — 223, 231.
- Derimon, A.* De la réforme des banques. Paris, 1856 (*Даримон, А.* За реформата на банките. Париж, 1856). — 47, 48, 53, 54, 57—60, 67.
- Ducange, Ch. D.* Glossarium mediae et infimae latinitatis conditum a Carolo Dufresne Domino Du Cange. Cum supplementis integris monachorum Ordinis S. Benedicti, D. P. Carpenterii, Adelungii, aliorum, suisque digessit G. A. L. Henschel. Tomus secundus. Parisiis, 1842 (*Дюканж, Ш. Д.* Речник на средновековния и късния латински, основан от Шарл дьо Френ господин Дюканж. С всички допълнения на монасите от ордена св. Бенедикт, на господни св. отца Карпантие, Аделунг и други и със собствени добавки издал Г. А. Л. Хеншел. Том втори. Париж, 1842). Първото издание на Дюканжовия речник е излязло в 1678 г. — 437, 438.
- Dureau de la Malle, A. J.* Economie politique des Romains. Tomes I—II. Paris, 1840 (*Дюро дьо Ла Мал, А. Ж.* Политическа икономия на римляните. Томове I—II. Париж, 1840). — 112—116.
- Favier, F. L. A.* Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce. Paris, 1805 (*Фавие, Ф. Л. О.* За правителството от гледна точка на отношенията му с търговията. Париж, 1805). — 144.
- Ganilh, Ch.* Des systèmes d'économie politique, de leurs inconvéniens, de leurs avantages, et de la doctrine la plus favorable aux progrès de la richesse des nations. Tomes. I—II. Paris, 1809 (*Ганил, Ш.* За системите по политическа икономия, за недостатъците им, за достойнствата им и за доктрината, която е най-благоприятна за нарастването на богатството на народите. Томове I—II. Париж, 1809). — 76, 185.
- Garnier, G.* Histoire de la monnaie, depuis les temps de la plus haute antiquité, jusqu'au règne de Charlemagne. Tomes, I—II Paris, 1819 (*Гарние, Ж.* История на парите от най-древни времена до царуването на Карл Велики. Томове I—II. Париж. 1819). — 114, 117, 122.
- Grimm, J.* Geschichte der deutschen Sprache. Erster Band. Leipzig 1848 (*Грим, Я.* История на немския език. Първи том. Лайпциг, 1848). Маркс си е служил с

- второто издание, излязло в 1853 г. — 112.
- Cülich, G.* Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit. Band V. Jena, 1845 (*Гюлих, Г.* Историческо описание на търговията, промишлеността и земеделието на най-важните търговски държави на нашето време. Том V. Йена, 1845). — 115.
- **Hobbes, Th.* De cive (1642). In: *Thomas Hobbes opera philosophica*. Tomus I. Amstelodami, 1668 (*Хобс, Т.* За гражданина. В книгата Т. Хобс. Философски съчинения. Том I. Амстердам, 1668). — 90.
- **Hobbes, Th.* Leviathan, sive De materia, forma, et potestate civitatis ecclesiasticae et civilis (1651). In: *Thomas Hobbes opera philosophica*. Tomus II. Amstelodami, 1668 (*Хобс, Т.* Левиатан, или За материята, формата и властта на държавата — църковната и гражданската. В книгата: Т. Хобс, Философски съчинения. Том II. Амстердам, 1668). — 90.
- **[Hodgskin, Th.]* Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 (*[Ходскин, Т.]* Защита на труда от претенциите на капитала, или Доказателство за непроизводителността на капитала. С бележки за сегашните обединения сред наемните работници. Съчинение на работник. Лондон, 1825). — 228.
- **Hodgskin, Th.* Popular political economy. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution, London, 1827 (*Ходскин, Т.* Народна политическа икономия. Четири лекции, прочетени в Лондонската работни-
- ческа школа. Лондон, 1827). — 341, 342.
- Hubbard, J. G.* The Currency and the country. London, 1843 (*Хъбард, Дж. Г.* Паричното обръщение и страната. Лондон, 1843). — 124.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на защищаваните напоследък от г. Малтус принципи, които засягат природата на търсенето и необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че налозите и поддържането на непроизводителни потребители могат да допринесат за нарастване на богатството. Лондон, 1821). — 342.
- Jacob, W.* An Historical inquiry into the production and consumption of the precious metals. In two volumes. London, 1831 (*Джейкъб, У.* Историческо изследване за производството и потреблението на скъпоценните метали. В два тома. Лондон, 1831). — 112, 115, 124, 125, 159.
- Justiniani, D.,* sacratissimi principis, Institutiones. Accesserunt ex Digestis tituli de verborum significatione et regulis juris. Editio stereotypa Herhan. Parisiis, 1815 (Институции на Юстиниан, светейши цар. Следват титuli от Дигест за значението на думите и за юридическите правила. Стереотипно издание на Еран. Париж, 1815). — 173.
- **Lauderdale, J.* Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique, et sur les moyens et les causes qui concourent à son accroissement. Traduit de l'anglais par E. Lagetie de Lavaisse. Paris

- Изследвания върху природата и произхода на националното богатство и върху начините и причините за увеличаването му. Превод от английски на Е. Лажанти дьо Лаваис. Париж, 1898). Английското издание е излязло в Единбург в 1804 г. — 146, 311.
- Lectures on gold for the instruction of emigrants about to proceed to Australia. Delivered at the Museum of practical geology. London, 1852 (Лекции за златото за обучаване на лица, които емигрират в Австралия. Прочетени в Музея по практическа геология. Лондон, 1852). — 110—112.
- Locke, J. Further considerations concerning raising the value of money (1695) In: The Works of John Locke in four vols. The seventh edition. Volume II. London, 1768 (Лок, Дж. По-нататъшни съображения относно повишението на стойността на парите (1695). В книгата: Съчинения на Джон Лок в четири тома. Издание седмо. Том II. Лондон, 1768). — 87.
- MacCulloch, J. R. The Principles of political economy. Edinburgh, 1825 (Мак-Кулък, Дж. Р. Принципи на политическата икономия. Единбург, 1825). — 336.
- Malthus, Th. R. Definitions in political economy. London, 1827 (Малтус, Т. Р. Определения в политическата икономия. Лондон, 1827). — 337.
- Malthus, Th. R. The Measure of value stated and illustrated. London, 1823 (Малтус, Т. Р. Мярка на стойността. Изложение на въпроса и илюстрация. Лондон, 1823). — 249, 278.
- Malthus, Th. R. Principles of political economy considered with a view to their practical application. Second edition with considerable additions from the autor's own manuscript and an original memoir. London, 1836 (Малтус,
- Т. Р. Принципи на политическата икономия, разгледани с оглед на практическото им приложение. Второ издание със значителни добавки из собствените ръкописи на автора и с кратка биография на автора. Лондон, 1836). Първото издание е излязло в Лондон в 1820 г. — 156, 229, 337, 342—343, 347.
- * Marx, K. Misère de la philosophie, Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon. Paris — Bruxelles, 1847 (Маркс, К. Нищета на философията. Отговор на «Философия на нищетата» от г. Прудон. Париж—Брюксел, 1847). — 195.
- Mill, J. Elements of political economy. London, 1821 (Мил, Дж. Основн на политическата икономия. Лондон, 1821). — 123, 336.
- * Mill, J. St. Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. In two volumes. London, 1848 (Мил, Дж. Ст. Принципи на политическата икономия с някои от приложенията им в социалната философия. В два тома. Лондон, 1848). Споменатото от Маркс второ издание на този трактат е излязло в Лондон в 1849 г. — 3, 20, 21.
- [Misselden, E.] Free trade, or the Meanes to make trade flourish. London, 1622. ([Мисълдън, Е.] Свободна търговия, или Средство да се направи търговията процъфтяваща. Лондон, 1622). — 158, 161.
- Müller, A. H. Die Elemente der Staatskunst. Erster Theil. Berlin, 1809 (Мюлер, А. Х. Основи на изкуството на държавното управление. Първа част. Берлин, 1809). — 437.
- Niebuhr, B. G. Römische Geschichte. Erster Theil. Zweyte, völlig umgearbeitete, Ausgabe. Berlin, 1827 (Нибур, Б. Г. История на Рим. Първа част. Второ, напълно преработено издание.

- Берлин, 1827). Първото издание излязло в Берлин в 1811 г. — 403—405, 425.
- * *Petty, W.* Several essays in political arithmetick. London, 1699 (*Пету, У.* Очерци из областта на политическата аритметика. Лондон, 1699). — 103, 160—161.
- Plinius.* Historia naturalis (*Плиний, Естествена история*). Изданието не е установено. — 114.
- Prescott, W. H.* History of the conquest of Peru, with a preliminary view of the civilisation of the Incas. Fourth edition. In three volumes. London, 1850 (*Прескот, У. Х.* История на завоюването на Перу, предшествувана от преглед на цивилизацията на инките. Четвърто издание. В три тома. Лондон, 1850). Първото издание излязло в Бостон в 1847 г. — 36.
- Proudhon, P. J.* Gratuité du crédit — вж. *Bastat, Fr.* Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.
- * *Proudhon, P. J.* Qu'est que la propriété? ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement. Paris, 1840 (*Прудон, П. Ж.* Що е собственост? или Изследване за принципа на правото и властта. Париж, 1840). — 57, 351.
- Proudhon, P. J.* Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère. Tomes I—II. Paris, 1846 (*Прудон, П. Ж.* Система от икономически противоречия, или Философия на нищетата. Томове I—II. Париж, 1846). — 10, 16, 41, 86, 233.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсеи, Дж.* Опит за разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 239.
- Ravenstone, P.* Thoughts on the funding system, and its effects. Lond.-n., 1824 (*Рейвънстоун, П.* Мисли за системата на държавните дългове и последствията ѝ. Лондон, 1824). — 166, 321.
- Reiteméier, J. F.* Geschichte des Bergbaues und Hüttenwesens bey den alten Völkern. Göttingen, 1785 (*Райтемайер, Й. Ф.* История на минното дело и металургията у древните народи. Гьоттинген, 1785). — 114—115.
- * *Ricardo, D.* The High price of bullion a proof of the depreciation of bank-notes. The fourth edition, corrected. London, 1811 (*Рикардо Д.* Високата цена на ключетата — доказателство за обезценяване на банкнотите. Четвърто издание, поправено. Лондон, 1811). — 60.
- * *Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание. Лондон, 1821). — 184, 232, 233, 239, 249, 269, 271, 272—277, 338, 377.
- * *Rousseau, J. J.* Du contract social; ou, Principes du droit politique. Amsterdam, 1762 (*Русо, Ж. Ж.* За обществения договор или Принципи на политическото право. Амстердам, 1762). — 15.
- * *Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tomes I—II. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия. Трето издание. Томове I—II. Париж, 1817). Първото издание излязло в Париж в 1803 г. — 144, 178, 188, 232, 233, 351.
- Senior, N. W.* Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édités et inédites de Mr. N. W. Senior par le c-te Jean Arriababene. Paris, 1836 (*Сениър, Н. У.* Основни принципи на политическата икономия, извлечени от граф Жан Аривабене из издадените и неиздадените лекции на г. Н. У. Сениър. Париж, 1836). — 164—165, 228.
- Senior, N. W.* Three lectures on the cost of obtaining money, and on some effects of private and government paper money; delivered

- before the University of Oxford, in Trinity term, 1829. London, 1830 (*Сециър, Н. У.* Три лекции за трудовите разходи за получаване на пари и за някои последици, предизвикани от частните и правителствените книжни пари. Прочетени в Оксфордския университет през летния семестър на 1829 г. Лондон, 1830). — 121.
- Sismondi, J. Ch. L. Simonde de.* Etudes sur l'économie politique. Tomes I—II. Bruxelles, 1837—1838 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Очерци по политическа икономия. Томове I—II. Брюксел, 1837—1838). — 123, 148, 232, 337.
- * *Sismondi, J. Ch. L. Simonde de.* Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population. Seconde édition. Tomes I—II. Paris, 1827 (*Сисмонди, Ж. Ш. Л. Симонд дьо.* Нови принципи на политическата икономия, или За богатството в отношението му с населението. Второ издание. Томове I—II. Париж, 1827). Първото издание излязло в Париж в 1819 г. — 188, 231.
- * *Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. In two volumes. London, 1776 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. В два тома. Лондон, 1776). — 20, 90, 101, 102, 104, 118, 145, 228, 252, 398, 432.
- Solly, E.* The Present distress, in relation to the theory of money. London, 1830 (*Соли, Е.* Сегашните икономически затруднения и отношението им към теорията за парите. Лондон. 1830). — 145.
- The Source and remedy of the national difficulties, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russel. London, 1821 (Източникът и разрешението на националните затрудне-
- ния, изведени от принципите на политическата икономия. Писмо до лорд Джон Ръсел. Лондон, 1821). — 321, 342.
- * *Spinoza, B.* Epistolae doctorum quorundam vicorum ad B. de Spinoza et auctoris responsoes; ad aliorum ejus operum elucidationem non parum facientes. Epistola L d. 2 Junii 1674. In: *Benëdicti de Spinoza opera quae supersunt omnia.* Vol. I Jenaë, 1802 (*Спиноза, Б.* Писма на някои учени мъже до Б. Спиноза и неговите отговори, хвърлящи доста светлина върху други негови съчинения. Писмо № 50 от 2 юни 1674 г. В книгата: *Б. дьо Спиноза.* Пълно събрание на запазените съчинения. Том I. Йена, 1802). — 24.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political oeconomy. In three volumes. Dublin, 1770 (*Стюарт, Дж.* Изследване за принципите на политическата икономия. В три тома, Дъблин, 1770). Първото издание излязло в Лондон в 1767 г. — 102, 124, 127, 136, 154, 155, 203, 494.
- * *Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Avec des notes explicatives et critiques par J. B. Say. Tomes I—IV. Paris, 1823 (*Шорх, А.* Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. С обяснителни и критични бележки от Ж. Б. Сей. Томове I—IV. Париж, 1823). — 123, 157, 165, 166, 198.
- * *Strabo.* Rerum geographicarum libri XVII. Editio stereotypa. Tomus II. Lipsiae, 1829 (*Страбон.* География в седемнадесет книги. Стереотипно издание. Том II. Лайпциг, 1829). — 106.
- Taylor, J.* A View of the money system of England, from the Conquest; with proposals for establishing a secure and equitable credit curren-

- су. London, 1828 (*Тейлър, Дж.* Поглед върху паричната система на Англия от времето на завоюването на Англия от норманите; с предложения за изграждане на сигурна и справедлива система на кредитни пари. Лондон, 1828). — 147.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation. Volumes I—VI. London, 1838—1857 (*Тук, Т.* История на цените и състоянието на обръщението. Томове I—VI. Лондон, 1838—1857). — 3.
- Tooke, Th.* An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second edition. London, 1844 (*Тук, Т.* Изследване на принципа на паричното обръщение, връзката на паричното обръщение с цените и целесъобразността на отделянето на пускането на банкноти от банковото дело. Второ издание. Лондон, 1844). Първото издание излязло в Лондон пак в 1844 г. — 123.
- Wakefield, E. G.* Коментари в книгата:
- Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. With a commentary by the author of «England and America» [E. G. Wakefield]. Volumes I—IV. London, 1835—1839 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. С коментари от автора на книгата «Англия и Америка» [Е. Г. Уейкфийлд] Томове I—IV. Лондон, 1835 — 1839). — 338.
- * *Weitting, W.* Garantien der Harmonie und Freiheit. Vivis, 1842 (*Вайтлинг, В.* Гаранции за хармонията и свободата, Веве, 1842). — 69.
- [*Wright, T. B., and Harlow, J.*] The Currency question. The Gemini letters. London, 1844 ([*Райт, Т. В. и Харлоу, Дж.*] Въпросът за паричното обръщение. Писма на близнаци. Лондон, 1844). — 337.
- * *Xenophon.* De re ditibus, sive vectigalibus civitatis Atheniensis augendis. In: *Xenophonitis* quae extant. Recensuit Jo. Gottlob Schneider. Tomus VI Lipsiae, 1815 (*Ксенофонт.* За увеличение на доходите или постъпленията на Атинската държава. В книгата: *Ксенофонт*, Запазени съчинения. Издание на Й. Готлоб Шнайдер. Том VI. Лайпциг, 1815). — 103.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

- «*Le Charivari*» («Шаривари»), Париж. — 11.
- «*The Economist*» («Икономист»), Лондон — 24 януари 1857 г. — 85, 86.
- «*The Morning Star*» («Утринна звезда»), Лондон. — 12 февруари 1857 г. — 86.
- «*The Times*» («Времена»), Лондон — 21 ноември 1857 г. — 249.
- «*Weekly Dispatch*» («Седмично съобщение»), Лондон — 8 ноември 1857 г. — 144.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

- Вергилий,* Енеида. — 96, 151.
- Гьоте,* Егмонт. — 54.
- Лукреций.* За природата на нещата. — 114.
- Омир.* Илиада. — 44.
- Хесиод.* Трудове и дни. — 114.
- Шекспир.* Тимон Атински. — 96.

* * *

Библия. — 160, 161, 166.

УКАЗАТЕЛ НА РУСКИТЕ ПРЕВОДИ НА ЦИТИРАНИТЕ КНИГИ*

Годскин, Т. Сочинения: I. Защита труда против притязаний капитала. II. Популярная политическая экономия. М., 1938.

Рикардо, Д. Начала политической экономии и налогового обложения. М., 1955 (*Рикардо, Д.* Сочинения. Перевод под редакцией М. Н. Смит. Том I).

Сисмонди, Ж. Симонд де. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению. Тома I—II. М., 1936—1937.

Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962.

---

* Настоящият указател съдържа само онези руски преводи на цитираните от Маркс книги, за които в текста на тома са дадени в квадратни скоби препратки с указание на страниците на руското издание.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор

. V—XXIV

К. МАРКС

ИКОНОМИЧЕСКИ РЪКОПИСИ ОТ 1857—1859 ГОДИНА

Част първа

БАСТИА И КЕРИ	3 — 14
УВОДНИ БЕЛЕЖКИ	3 — 9
ГЛАВА XIV: ЗА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА	9 — 14
УВОД	. 15 — 44
1. ПРОИЗВОДСТВО, ПОТРЕБЛЕНИЕ, РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ, РАЗМЯНА (ОБРЪЩЕНИЕ)	. 15 — 44
1. Производство	. 15 — 22
2. Общото отношение на производството към разпределението, размяната и потреблението	. 22 — 33
а) [Потребление и производство]	. 23 — 28
б) Разпределение и производство	. 28 — 32
с) Накрая, размяна и обръщение, размяна и производство	. 32 — 33
3. Метод на политическата икономика	. 33 — 42
4. Производство. Средства за производство и производствени отношения. Производствени отношения и отношения на общуване. Държавни форми и форми на съзнанието в отношенията им с производствените отношения и отношенията на общуване. Правни отношения. Семейни отношения	. 42 — 44

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ (чернова от 1857—1858 година) -

[Първата половина на ръкописа]

II. ГЛАВАТА ЗА ПАРИТЕ	. 47 — 166
[A] Несъстоятелност на Прудоновата концепция за «Трудовите пари». Парите като необходим резултат от развитието на стоковата форма на продукта]	. 47 — 117
[1] Неразбиране от прудонистите на вътрешната връзка между производството, разпределението и обръщението и главната роля на производствените отношения	. 47 — 68
[а] Илюзията на прудониста Даримон: погрешно отъждествяване на паричното обръщение с кредита и преувеличаване ролята на банките в регулирането на паричния пазар]	. 47 — 60
[б] Погрешно обяснение на кризите с привилегированото положение на златото и среброто. Въпросът за конвертабилността на банкнотите в злато и сребро. Невъзможност да се революционизират буржоазните производствени отношения чрез банкови и парични реформи]	. 60 — 68
[2] Връзката на Прудоновата теория за обръщението с неговата погрешна теория за стойността. Възникване на парите като необходим резултат от развитието на размяната].	. 68 — 89
[а] Илюзията на прудонистите за възможността да се премахнат недъзите на буржоазното общество чрез въвеждане на «трудови пари»]	. 68 — 80
[α] Несъвместимост на «трудовите пари» с нарастването на производителността на труда]	. 68 — 70
[β] Несъвместимост на «трудовите пари» с реалното различие между стойността и цената на стоките].	. 71 — 74
[б] Превръщане на продукта в стока, а стойността на стоката в пари в процеса на размяната].	. 74 — 80
[в] Развитие в парите на онези противоречия, които са присъщи на стоковата форма на продукта и на почиващия върху нея капиталистически начин на производство. Възможност за кризи]	. 80 — 86
[г] Несъвместимост на «трудовите пари» със стоковата форма на продукта]	. 87 — 89
[3] Обща характеристика на буржоазното общество за разлика от докапиталистическите обществени формации и от бъдещото комунистическо общество]	. 90 — 93
[4] Овеществяване на обществените отношения в условията на буржоазното общество]	. 93 — 98
[5] Развитие на паричната форма на стойността в резултат на развитието на размяната. Общественият характер на производ-	

ството в буржоазното общество за разлика от обществения характер на производството при комунизма]	98 — 106
[6] Благородните метали като носители на паричното отношение]	106—117
а) Злато и сребро в сравнение с другите метали	107—112
б) Колебания на съотношението на стойностите на различните метали	112—117
[Б] Стоково-парично обръщение]	117—166
[1] Взаимнообусловеност между обръщението на стоките и обръщението на парите	117—119
[2] Трите основни функции на парите в стоково-паричното обръщение и възникващите между тях противоречия]	119—166
а) [Парите като мярка на стойностите]	119—125
б) [Парите като средство за обръщение].	125—134
с) Парите като материален представител на богатството (на трупване на пари)	134—166
[α] Към въпроса за съотношението между разменната стойност и цената. Противоречия между функциите на парите като мярка на стойностите и като средство за обръщение]	134—146
[β] Излизане на парите извън рамките на простото обръщение във функцията им на материален представител на богатството. Парите като самоцел. Парите като платежно средство. Преминаване към парите като капитал]	146—166
[III] ГЛАВАТА ЗА КАПИТАЛА	167—439
[Отдел първи]. Производственият процес на капитала	167—325
[А] Превръщане на пари в капитал	167—227
[1] Простото стоково обръщение в системата на производствените отношения на буржоазното общество. Буржоазно равенство и буржоазна свобода]	167—178
[2] Капиталът като господстващо отношение на буржоазното общество]	178—186
[3] Преминаване от простото стоково обръщение към капиталистическото производство]	186—201
[а] Обръщението и произхождащата от обръщението разменна стойност като предпоставка на капитала	186—191
[б] Разменната стойност, произхождаща от обръщението, предпоставяща му се, съдържаща се в него и умножаваща се посредством труда	191—201
[4] Двамата различни процеса при размяната между капитала и труда	201—227
[а] Уводни бележки]	201—202

[б] Към въпроса за разчленяване изследването за капитала. Капиталът и съвременната поземлена собственост. Преминаване от поземлената собственост към наемния труд. Пазари].	202—209
[в)] Размяната между капитала и работната сила	209—221
[г)] Трудов процес, включен в капитала	221—227
[Б)] Трудовият процес и процесът на увеличаване на стойността	227—265
[1)] Превръщане на труда в капитал	227—234
[2) Самонарастването на стойността като необходимо условие на капиталистическото производство]	234—244
[3) Принаденият труд като източник на принадлежната стойност. Историческото предназначение на капитала].	244—249
[4) Проблемата за възникването на принадлежната стойност в историята на буржоазната политическа икономия. Буржоазното богатство като посредник между разменната стойност и потребителната стойност	249—257
[5) Влияние на нарастването на производителната сила на труда върху величината на принадлежната стойност. Намаляване приръста на относителната принадлежната стойност с увеличаването на производителната сила на труда]	257—265
В)] Абсолютна и относителна принадлежната стойност	265—325
[1)] За нарастването на стойността на капитала. [Грешки и неясности у Рикардо по този въпрос]	265—278
[2)] Постоянен и променлив капитал.	278—290
[а) Запазване на стойността на постоянния капитал в процеса на производството]	278—283
[б) Запазване на потребителната стойност на постоянния капитал чрез новия жив труд]	283—290
[3) Съотношението между постоянния и променливия капитал].	290—318
[а) Различната роля на постоянния и променливия капитал при образуването на нормата на печалбата].	290—294
[б) Норма на печалбата и норма на принадлежната стойност].	294—308
[в) Нарастване на постоянната част на капитала по отношение на променливата му част като израз на нарастване производителността на труда]	308—318
[4) Двоката тенденция на капитала: към разширяване на прилагания жив труд и към намаляване на необходимия труд].	318—325
[О т д е л в т о р и.] П р о ц е с н а о б р ъ щ е н и е т о н а к а п и т а л а	326—439
[А] Възпроизводство и натрупване на капитала в процеса на неговото обръщение]	326—398
¹ [1)] Преминаване на капитала от производствения процес в процеса на обръщението. [Единство и противоречие между процеса на	

запазвае стойността на прилагания капитал, процеса на увеличаване на стойността му и процеса на реализация на стойността на произведения продукт]	326—332
[2] Стремеж на капитала към безгранично развитие на производителните сили.] Граници на капиталистическото производство. Свръхпроизводство	332—350
[3] Отрицание на свръхпроизводството от буржоазните икономисти. Неуспешен опит за обясняването му от Прудон.] Как е възможно работникът в цената на купуваната от него стока да заплаща печалбата и т. н. и въпреки това да получава необходимата си работна заплата	350—359
[4] Процесът на капиталистическото натрупване]	359—386
[а] Превръщането на принадлежния труд в капитал като специфична особеност на капиталистическото натрупване].	359—361
[б] Образуване на обща норма на печалбата и влиянието ѝ върху работната заплата на работника. Реализация на принадлежната стойност в размяната между капиталистите]	361—370
[в] Пропорции на капиталистическото натрупване [Обезценяване на капитала по време на кризи].	370—374
[г] Полагане на капитал като пари в различните им функции. «Капиталът изобщо» като икономическа категория].	374—377
[д] Образуване на добавъчен капитал. Превръщане на условията на капиталистическото производство в резултати на самия наеман труд. Възпроизводство на отношението между труда и капитала]	378—386
[5] Първоначално натрупване на капитал	386—398
[а] Исторически предпоставки на капитала и отношението им към вече съществуващото капиталистическо производство].	386—392
[б] Личните услуги като противоположност на производителния наеман труд]	392—398
[Б] Форми, предшествуващи капиталистическото производство	398—439
[1] Природни и икономически предпоставки за присвояване от индивида на обективните условия на труда. Различни форми на общината]	398—421
[а] Първоначалната собственост на работещите индивиди върху природните условия на своя труд]	398—399
[б] Азиатска форма на собственост].	399—401
[в] Антична форма на собственост].	401—404
[г] Германска форма на собственост, отликата ѝ от азиатската и от античната форма на собственост].	404—408

[д) Ограниченият характер на производствените отношения на общинния строй. Богатството в древния свят, в буржоазното общество и при комунизма].	408—412
[е) Обърканост у Прудон по въпроса за произхода на собствеността. Действителните предпоставки за възникване на собствеността. Робство и крепостничество].	412—417
[ж) Причини за разлагането на общината и на почиващата върху нея собственост].	417—421
[2) Историческият процес на възникване на капиталистическите производствени отношения].	421—439
[а) Разлагане на докапиталистическите форми на отношението на работника към обективните условия на труда].	421—425
[б) Отделяне на обективните условия на труда от самия труд. Първоначално образуване на капитал].	426—439
<i>Бележки</i>	443—468
<i>Именен показалец</i>	469—476
<i>Указател на цитираната и споменаваната литература</i>	477—483
<i>Указател на руските преводи на цитираните книги</i>	484

И Л Ю С Т Р А Ц И И

Корицата на тетрадка М, съдържаща «Увода»	17
Корицата на VII тетрадка от ръкописа «Критика на политическата икономия»	49
24-та страница на IV тетрадка от ръкописа «Критика на политическата икономия»	345

Презел Карл Сабитаев
Редактор Райна Спироза
Художествен редактор Тотю Данов
Технически редактор Тодор Бъчваров
Коректор Светла Василева
Корица Милка Пейкова

Код 12 $\frac{9531172611}{0008-18-78}$

Дадена в произв. на 30. IX. 1977 г. Подп. за печат на 26. VII. 1978 г.
Формат 65X92/16. Печ. коли 32,25. Изд. коли 35,70
Тираж 3110. Изд. № 5918
Книжно тяло 0,97 лв. Цена 1,66 лв.

Полиграфически комбинат «Димитър Благоев»